



TARİH, SINIFLAR VE KENT

Derleyenler

Besime Şen & Ali Ekber Doğan

*dipnot

Sevilay Kaygalak'a Armağan



TARİH,
SINIFLAR VE KENT



*dipnot yayınları

Derleyenler: Besime Şen&Ali Ekber Doğan
© Dipnot Yayınları
ISBN: 978-975-9051-91-4
Sertifika No: 14999
Dipnot Yayınları 84
1. Baskı 2010 / Ankara
Kapak Tasarımı: Savaş ekik

Baskı Öncesi Hazırlık: Şendoğan Yazıcı
Baskı: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Őti.
GMK Bulvarı No 83/32 Maltepe / Ankara

dipnot yayınları
Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 4192932 / Faks: (0 312) 4192532
Eposta: dipnotkitavevi@yahoo.com

TARİH,
SINIFLAR VE KENT



DERLEYENLER
BESİME ŞEN & ALİ EKBER DOĞAN

İÇİNDEKİLER

- 007 | “İyimser Bir Sonuç’a”
- 011 | **Osmanlı, Sınıf ve Siyasal Tarih**
- 013 | Kapitalizmin Taşrası *E. Attila AYTEKİN*
- 020 | Osmanlı Çalışmaları ve Aşağıdan Tarih *Donald Quataert*
- 031 | Geçiş Dönemleri Üzerine Bir Not *Rifaat ‘Ali Abou-El-Haj*
- 034 | Türkiye İşçi Hareketi Tarihini Yeniden Yazmak *M. Hakan KOÇAK*
- 067 | “Ey İyi Kalpli Üvey Ana”: Kent Tarihi Yazımı ve Bir Çatışma Alanı Olarak Erken Cumhuriyet Ankara’sı
Bülent Batuman
- 101 | **Devlet, Sınıflar ve Siyasal Strateji**
- 103 | Sınıf ile Devlet Arasında Bir Tereddüdün Öyküsü:
Türkiye Çalışanlar Partisi Girişimi (1962) *Aziz ÇELİK*
- 167 | Dr. Hikmet Kıvılcımlı’da Siyasal Strateji Sorunu *Mustafa ŞENER*
- 197 | Türkiye’de Otoriter Devletçiliğin Gelişimi:
Seksenler Dönüm Noktası mı? *Şebnem OĞUZ*
- 222 | Liberal Sol’un *Liberal Açmazları* *Mustafa Bayram MısıR*
- 269 | **Neoliberalizmin Mekânı ve Mücadele Deneyimleri**
- 271 | Devletin Yeniden Ölçeklenmesi, Dışlanma
ve Neoliberalizmin Zamansallığı *Mustafa Kemal Bayırbağ*
- 309 | Kentsel Dönüşüm ve “Kaybetmeden Mücadele Etme Arayışı”
- 309 | Gülsuyu-Gülensu ve Başlıbüyük Deneyimleri *Besime ŞEN*
- 354 | Sosyalist-Sol Yerel Strateji?: Yerellikler,
Kent Planlama ve Sulukule Atölyesi *İbrahim GÜNDOĞDU*
-

-
-
- 371 | (Zorunlu) Göç Kimlik ve Sınıflar
- 373 | Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri *Şükrü Aslan*
- 398 | Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu *Sinan Yıldırım*
- 465 | Göçmenlerin Vatandaşlık, Kimlik ve Aidiyet Üzerinden Sosyal Dışlanması: Kuzey Kıbrıs'ta TC'li Olmak! *Hatice Kurtuluş & Semra Purkis*
- 507 | Merkezde Kalmış Bir Göç Mahallesinin Dönüşümleri: 1990'lerden Bugüne Mersin Demirtaş'ta Zorunlu Göç, Yoksulluk ve Kentsellik *Bediz Yılmaz & Ali Ekber Doğan*
-

“İYİMSER BİR SONUÇ’A”

*ben bir gün giderim ki neyim kalır
eksik bıraktığım her şeyim kalır*
Turgut Uyar

Bu kitap Praksis dergisi kurucularından Sevilay Kaygalak’ın anısına hazırlandı. Çok sevgili dostumuzu, yoldaşımızı Kasım 2007’de yitirdik ve geçen zaman onun acısını azaltmadı. Onun o güzel yaşamından, coşkusundan bizlere çok kıymetli çalışmaları, emek verdiği işlerin güzel izleri ve umutları kaldı. Yaptığı her işi büyük bir titizlik ve kararlılıkla yapan Sevilay’a armağan bir kitap yapmak ya da onun anısına değecek bir işi çıkarabilmek kuşkusuz bizi zorlayan ve çoğu zaman elimizi, yüreğimizi titreten bir sorumluluktur. Bu yüzden bu kitap maalesef gecikerek çıkabildi. Sevilay için hazırladığımız bu armağan kitap, onun büyük bir umutla ve heyecanla ördüğü düşünce dünyası ile akademik çalışmalarının ufku açısından her durumda eksik olacaktır. Ortaya çıkan “Tarih, Sınıflar ve Mekân” adlı bu kitabın içeriği, büyük ölçüde Sevilay’ın belli başlı çalışma konuları olan Türkiye’nin kapitalistleşme tarihi, kent mekânı, sınıf oluşum süreçleri, göç ve siyaset konularında yazılmış makalelerden oluşuyor. Tabii kitabın, kadınların kurtuluşu sorunu açısından eksikliğini de kabul etmek durumundayız. Bu eksikliği Sevilay için yapacağımız başka bir çalışmada tamamlamak üzere, kendisinden ve sevenlerinden özür diliyoruz.

Kitapta yer alan yazarların hepsi, çalışmalarını Sevilay’ın değerli anısına armağan etmek üzere ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştılar. Katkı sunan bütün yazarlara teşekkür ediyoruz. Katkı koymayı çok isteyen, fakat bazı nedenlerden do-

layı yazılarını yetiştiremeyen dostlarımız oldu. Umarız vaat etikleri yazılar, yapılacak başka çalışmalarda Sevilay'ın anısına eşlik eder.

Bu kitap 16 yazının derlenmesi ile oluştu. Yazıların sınıflandırılmasında tematik uyumu ve tarihselliği gözetmeye çalıştık. Dolayısıyla armağan kitabımız, “Osmanlı, Sınıf ve Kent Tarihi”; “Devlet, Sınıf ve Siyasal Strateji”; “Neoliberalizmin Mekanı ve Mücadele Deneyimleri” ve “(Zorunlu) Göç, Kimlik ve Sınıflar” biçimindeki başlıklarla dört bölümden oluştu. Kitabın uzun hazırlık sürecinde Sevilay'ın bütün sevenleri, özellikle Praksis yayın kurulu ile danışma kurulu üyeleri, onun anısı için inanılmaz özenli, özverili çabaları ve samimi duyguları ile bizlere önemli katkılarda bulundular. Bu çerçevede özellikle Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Ateş Uslu ve Sinan Yıldırım arkadaşlarımıza katkıları için teşekkür borçluyuz. Ayrıca yayıncımız Emirali Türkmen'e; baskı öncesi hazırlık için Şendoğan Yazıcı'ya; kapak ve yine baskı öncesi hazırlık için Savaş Çekiç'e sonsuz teşekkür borçluyuz. Kendileri bu süreçte bizimle birlikte bu çalışmanın heyecanını içtenlikle paylaştılar. Onun anısı için bir şeyler yapmak için paylaştığımız ortak çalışma anıları ve dayanışmanın anlamı, Sevilay'ın her an yanı başımızdaki güzelliklerinden uzak olamazdı. Bu çalışmanın her anı ona duyduğumuz güzel duyguların gücü ile geçti. Buna onun bütün dostları ortaktır. Belki yetenekli bir müzisyen, ressam yahut bir heykeltıraş onun anısını simgeleyecek daha kalıcı ve daha güzel bir ürün ortaya çıkaracaktı. Fakat her ne olursa olsun, hiçbir şey talihsiz bir trafik kazası sonucunda, zamansız biçimde aramızdan ayrılmak zorunda kalan Sevilay'ı artık geri getiremeyecek. Zaman geçtikçe bu hakikat kendini daha yakıcı biçimde hissettiriyor.

Onu, özgür bir dünya ve mutlu bir insanlık hayalinin ateşi ile yananların yanında bir yıldız olarak hayal etmekten başka bir çaremiz bulunmuyor. Artık onu, sokaktaki her pankartın arkasında, güzel bir dünya hayalini isteyen sloganımızın, çığılı-

ğımızın yankısında yada yıldızların, denizin sonsuz enginliğine bakarken yanımıza uzanmış olarak hayal edeceğiz. Bizimkisi “Geçmiş zaman olur ki hayali cihana değer!” sözündeki “cihana değer” geçmişle yetinmeyen, onu geleceğe doğru bir ışık olarak tutma özlemidir aynı zamanda; ölümü tadacak olanlar için Marx’tan, Benjamin’e, Lenin’e, Bloch’a, Deniz’e, Mahir’e, Sevilay’a, Bensaid’e ve binlerce, milyonlarca devrimcinin hayatlarını, eylemlerini, gülüşlerini her zaman yanımızda taşıyacağımız bir gelecek tasavvurundan başka bir şey değil.

Bu kitabı onunla birlikte hazırlayamamanın boşluğu ve acısıyla...

Besime Şen & Ali Ekber Doğan

Şubat 2010



OSMANLI SINIF
VE
SIYASAL TARİH



“KAPİTALİZMİN TAŞRASI”

*E. Attila Aytekin**

Sevilay’ın diğer dostları gibi benim için de ölümünden sonra yayınlanan kitabının çok özel bir anlamı ve büyük bir değeri var. Kitabı¹, hem çok acı bir olayı hatırlattığı hem de güzel bir yadigar olduğu için duygulanmadan elime almam başından itibaren çok zor oldu. Yine de, elimden geldiğince bilimsel bir değerlendirme yapmaya çalıştım. Sevilay’ın ve kitabının böyle bir yaklaşımı hakettiğine inanıyorum.

Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim, Sevilay’ın kentsel çalışmalar alanında başlayan ve tarih alanında biten doktora tezi-ne dayanıyor. Öte yandan, ‘klasik’ anlamda bir tarih kitabı değil. Kitapta, daha önceden ayrıntılı olarak incelenmiş olan 1860 tarihli Bursa haritasına ek olarak böyle bir inceleme konusu olmamış üç yeni harita analiz ediliyor. Özellikle işgücünün yapısı ve emeğin durumuna dair ilginç belgeler de kullanılmış. Öte yandan, kullanılan kaynakların çoğu ikincil kaynaklar. Zaten kitabın tarihselliği ‘mesleki’ bir temelden değil de, belki daha sağlıklı bir yerden, Sevilay’ın ele aldığı konuyu ancak tarihsel bir bakış açısından hakkıyla inceleyebileceğine dair inancından

1 Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim* (İstanbul: İletişim, 2008)

* Yrd. Doç.Dr., ODTÜ, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

kaynaklanıyor. Kendisi de bunu, çalışmanın tarihle ilişkisi disiplinsel değil epistemolojiktir diyerek ifade ediyor (9).

Bu anlamda kitabı tarihsel yönü kuvvetli bir siyaset bilimi / kentsel çalışmalar eseri, ya da kuramsal olarak iyi temellendirilmiş bir tarih kitabı olarak algılamak mümkün. Gerçekten de Sevilay, kitabın başında kendi kuramsal pozisyonunu ve metodolojik varsayımlarını net olarak koyuyor. Avrupa merkezci liberal yaklaşımını ve ‘İslam kenti’ perspektifini eleştirdikten sonra bağımlılık kuramının kente yaklaşımını değerlendiriyor. Bağımlılık kuramının modernleşme kuramına yönelttiği eleştirileri ve ampirik katkısını kabul etmekle birlikte, onu –ve uzantısı olan dünya sistemi yaklaşımını- da eleştiriyor (14-8). Bunlara alternatif olarak, temellerini Lefebvre, Harvey ve Castells’in attığı siyasal iktisat perspektifi kullanmayı öneriyor ve bu perspektifin esas tezi olan, kentin özerk bir alan olmadığı, mekânsal yapı, ilişki ve pratiklerin toplumsal olarak üretildiği noktasından hareket ediyor: “Egemen üretim tarzı ile mekân örgütlenmesi arasında bir ilişkisellik bulunduğu önermesi, bir üretim tarzından diğerine geçişin, yeni bir mekân üretimini de beraberinde getireceğini varsayabilmemizi mümkün kılar” (22).

Sevilay, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını bu perspektiften irdeliyor. Bunu yaptığı bölüm, kitapta adet yerini bulsun diye, sadede gelmeden oyalanmak için konulmuş alelade bir giriş değil, başlı başına önemli bir kısım. Feodalizmin çözümlüşüne ve kapitalizmin ortaya çıkışına dair karmaşık tartışmaları ustaca özetliyor. Ayrıca kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte kentin nasıl değiştiğini, ve kentin sanai kapitalizmdeki rolünü çok iyi çözümlüyor. Aynı biçimde, Bursa kentiyle ilgili kitabın asıl odağı on dokuzuncu yüzyılda yaşanan dönüşüm olmasına rağmen, kentin daha on yedi ve on sekizinci yüzyıllardaki gelişmesini anlatan kısım da çok ustalıkla yazılmış. Kronolojik ve tematik olarak bölük pörçük olan kaynaklardan ‘kullanılabilir’ nitelikteki bilgiler süzölmüş. Bu, kitabı sadece Bursa kentinin kapitalistleşme süreci neticesinde yaşadığı dönüşüm için değil,

asında genel olarak Bursa tarihi için de bir başvuru kaynağı yapıyor. Üstelik kitabın on dokuzuncu yüzyıl öncesi döneme ilişkin bazı vurguları, Bursa dışında genel olarak Osmanlı tarihine ilgi duyanlar için de ilginç. Örneğin, pre-modern kentlerin en temel kurumlarından olan loncalarla ilgili geleneksel yazın, loncaların imparatorluğun son dönemlerinde özellikle ithal mallarla rekabet edememe nedeniyle zayıfladıklarını öne sürer. Sevilay kitapta, loncaların daha on altıncı yüzyıldan itibaren lonca içi ekonomik farklılaşma, ücretli çalışan usta ve kalfaların kentin dış mahallelerinde dükkan açmaya başlamaları, pek çok esnafın katı üretim kurallarına uymak istememesi, Avrupa talebinin hammaddeye erişimi zorlaştırması, vasıfsız ücretli işgücü kullanımını gibi pek çok sorunla karşı karşıya kaldığını gösteriyor (107-112). Yakın tarihli çalışmalar, loncalara dair geleneksel resmin –on sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan gerilemeye kadar her tür imalatı kontrol eden, özerk, üyeleri üzerinde neredeyse mutlak hakim bir lonca– büyük ölçüde bir efsane olduğunu göstermişti. Sevilay da Bursa loncalarını ve esnafını kendini bu efsaneyi kaptırmadan tartışıyor ve loncalara dair eleştirel yazına katkıda bulunuyor. Aynı biçimde, geleneksel yazında daha ziyade ‘gerileme emareleri’ olarak görülen, yeniçerilerin esnaflaşmaya başlaması (113), borç nedeniyle kentlilerin köylülerin topraklarını ele geçirmeleri (124) gibi gelişmelerin epeyi önceden görüldüğünün gösterilmesi de kayda değer.

Bursa on dördüncü yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret merkezi olarak ortaya çıkmıştı. Kentin ekonomisi büyük ölçüde gerek ipek dokumacılığı, gerekse ham ipek üretimi biçiminde ipeğe dayanıyordu. Erken dönemde kentin mekânsal gelişimi vakıf yatırımları ve loncaların karar ve eğilimlerince belirlenmişken (126), on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda ipek üretim ve ticareti kent mekânının biçimlenmesi üzerinde daha etkili gibi görünüyor. Sevilay bu dönemde kentte etnik, sınıfsal ve cinsiyete dayalı belirgin farklılaşmaların bulunduğunu ancak bu ayrışmaların çok katı olmadığına altını çiziyor (132).

Kitabın ana konusunu oluşturan on dokuzuncu yüzyılda yaşanan dönüşüme gelince, buradaki belirleyici unsur, Bursa'nın yaşadığı kapitalist sanayileşme. Bursa'da yüzyılın başlarından itibaren Fransız sermayesinin öncülüğünde, yerli sermayenin de katkısıyla ipeğe dayalı hızlı bir sanayileşme yaşanıyor. Bu süreçte Osmanlı devleti sanayileşmeyi teşvik etmeye çalışıyor. Yerli girişimciler pek çok zorluğa rağmen, Avrupalılarla rekabet edebiliyorlar, ayrıca onlarla ticari ilişkiler ve ortaklıklar kuruyorlar (139-40). Sanayileşmenin bir boyutu da fabrikalarda istihdam edilen hatırı sayılır bir ücretli işgücünün ortaya çıkması. Büyük çoğunluğu kadın ve çocukların oluşturduğu işçiler çok zor koşullarda, sıkı bir disiplin altında çalıştırılıyorlar (154-55).

Fabrikaların yer seçiminde iki faktör rol oynuyor: su kaynağına ve emek arzını sağlayacak mahallelere yakınlık. Bunlar, “mekânın kapitalist süreçlerin etkisi altında yeniden yapılandırılmasının ilk adımlarıydı” (173). Zamanla sanayileşme, kentin gelişim yönünü ve biçimini belirleyen temel dinamik haline geliyor. Donald Quataert'ın en güçlü biçimde itiraz ettiği² ‘imalat sektörü ithal mallarla rekabet edemeyip çöktü’ tezi, geleneksel tarihyazımının Osmanlı imalat sektörüne bakışının ana eksenini oluşturur. Sevilay'ın sunduğu Bursa örneği de bu teze karşı önemli bir kanıt olarak kabul edilebilir. Öyle ki, inişleri ve çıkışları olsa da Bursa'da yaşanan sanayileşme, o boyuttaki bir kentin dokusunu değiştirebilecek boyuttaydı.

Sevilay'a göre sanayileşmeye ilave olarak on dokuzuncu yüzyıl Bursa kent mekânını biçimlendiren ikinci dinamik, Tanzimat'ın getirdiği yeni şehircilik anlayışıydı. Ulaşım, haberleşme, sağlık ve diğer kentsel hizmetlerde yaşanan gelişme ve iyileşmelerin yanısıra, planlı kentleşme çabaları da kent yönetimlerinin yeniden düzenlenmesi ve yeni bir kamu düzeni yaratma girişiminin Bursa'daki yansıması olarak görülebilir. Ayrıca,

2 Donald Quataert, *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993)

hükümet konağı, postane, hatane, tiyatro, yeni okullar, müze vb. çok sayıda kamu binası ile devlet kente damgasını doğrudan da vurmuştu. Kanımca burada Sevilay, Tanzimat'a dair tarihçiliğin yönelmesi gereken iki hattan birini örnekliyor. Tanzimat adamları eksenli kültürelci tartışmanın çoktan doygunluğa ulaştığı söylenebilir. Üzerine gidilmesi gereken iki alternatif hattan biri, Dina Khoury'nin belki de tek olgun örneğini verdiği,³ Tanzimat reformlarının toplumsal temellerinin araştırılması; ikinci hatta Kapitalizmin Taşrası'nın yaptığı gibi, Tanzimat'ın somut/maddi toplumsal sonuçlarına odaklanması.

Kitabın eleştirilebileceği noktalar da var. Bilindiği gibi feodalizmden kapitalizme geçişe dair Marksist tartışmalarda iki ana pozisyon vardır. Birincisi, kapitalizme geçişi özellikle kentlerde gelişen ticaret sonucu biriken sermayeye bağlayan Sweezy'nin yaklaşımı; ikincisi, kapitalizme geçişi esasen bir sınıf mücadelesinin sonucu olarak gören Dobb-Brenner yaklaşımı. Sevilay, kentte biriken tüccar sermayesinin feodalizmin çöküşünde doğrudan bir rol oynayıp oynamadığını tartıştığı kısmında, ikinci pozisyonu benimsiyor (35-39). Öte yandan, kitabın Osmanlı İmparatorluğu'nun on yedinci yüzyıldan sonra yaşadığı dönüşümü anlatan bölümünde, yaşanan dönüşümü büyük ölçüde dış etkiye, ihracat ve ithalata bağlayan ve imparatorluğun coğrafi olarak sınırlı bölgelerine yoğunlaşan bir anlatıya yakın gözüküyor. Bunda elbette, Osmanlı son yüzyıllarına ilişkin muhafazakâr olmayan tarihyazımının, dönemi büyük ölçüde Osmanlı tarımının ticarileşmesi, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemlenmesi ya da Avrupa kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na dahil etmesi ekseninde problematize eden dünya sistemi perspektifinin etkisi altında biçimlenmesinin de payı var. Ayrıca Sevilay, meselenin salt bir eklemlenme meselesi olmadığını da açık olarak söylüyor (202). Yine

3 Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

de, kapitalizme geçiş tartışmalarında Dobb-Brenner pozisyonunu benimsedikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tartışmada Sweezy pozisyonunun doğrudan uzantısı olan dünya sistemi yaklaşımından beslenen çalışmaların tezlerine yeterince eleştirel yaklaşılmamasını bir çelişki addetmek mümkündür.

Diğer bir nokta, fabrikaların ihtiyaçları olan işgücünü nereden karşıladığı tartışmasıyla ilgili. Burada Sevilay, işgücü ihtiyacının ya kentsel zanaatkarlardan ya da özellikle yüzyıl ortalarında kırsal kökenli kadınlardan ve mevsimlik olarak karşılandığını söyleyerek, Bursa'daki sanayileşmenin muhtemelen kırdan mülksüzleşme sonucu kente doğru geniş bir nüfus hareketi yaratmadığı sonucuna varıyor (156). Kırdan hatırı sayılır bir mülksüzleşme yaşanıp yaşanmadığı ve yaşanmadıysa, kentin ihtiyacı olan işgücünün nereden ve hangi mekanizmalarla karşılandığı, hem kır-kent ilişkileri hem de kent içi sınıfsal ilişkiler açısından son derece önemli bir soru. Sevilay'ın mevcut bilgiler ve kaynaklar temelinde vardığı sonuç gayet mantıklı olsa da kipta bu meselenin üzerine biraz daha gidilse daha iyi olurdu.

Kitabın dolaylı olarak da olsa müdahil olduğu belki de en önemli tartışma, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin dinamiklerinin ve faillerinin kimler ve neler olduğu tartışması. Sevilay, belirleyici dinamik dış talep gibi görüne de pek çok gelişmenin iki yüzyıl öncesine giden bir tarihi olduğunun altını çiziyor (208). Böylece de, değişimin itici faktörünün dış dinamik mi iç dinamik mi olduğu ekseninde dönen tartışmalardaki pozisyonunu belirliyor. Aslında Bursa'nın seçilmesi de buna dair ipuçları barındırıyor. Çok açık olarak ortaya koymasa da Sevilay, Bursa'yı yerli, iç-dinamiklere bağlı bir sanayileşme örneği olarak tartışıyor. Kitapta Bursa'nın özellikle ipekten kaynaklanan kendine özgü yanları da vurgulanmakla birlikte, bu model, dış dinamik etkisinde gelişen ve neticesinde ya ticarileşen ya da çöken yerler modeline bir alternatif olarak düşünülebilir. Bursa belki de on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı kentlerine ve bölgelerine ne oldu

sorusuna cevap olarak inşa edilecek üçlü bir mukayesenin parçalarından biri olabilir. Bu modelin bir tarafında İstanbul, İzmir, Halep, Selanik, Çukurova, Beyrut gibi Batı kapitalizmiyle bütünleşmenin etkisinin doğrudan gözlemlenebildiği, gelişen, ticarileşen yerler yer alacaktır. İkinci olarak da, hem bunun hem de iç gelişme dinamiklerinin dışında kalmış yerler düşünülebilir. Bursa da üçüncü bir kategoriye düşünmemize başlangıç teşkil edebilir: Batı kapitalizmiyle ilişki içinde olsa da belirli özgüllükleri temelinde ama esasen kendi iç dinamikleriyle gelişen bölgeler. Madencilik kenti Zonguldak'ı ya da daha çok Balkanlar'da⁴ ama aynı zamanda Anadolu'da da gelişen⁵ proto-sanayi merkezlerini bu kategoriye dahil edebiliriz. Bu açıdan *Kapitalizmin Taşrası*'nı böyle üçlü mukayeseli bir modeli tasarlamak için bir başlangıç olarak düşünmek mümkün.

Kapitalizmin Taşrası, hem kentsel çalışmalar alanına, hem Osmanlı çalışmalarına, hem de Bursa tarihine önemli bir katkı, heyecan verici bir başlangıç. Arkasının Sevilay'dan gelemecek olması çok yazık.

4 Michael Palairot, *The Balkan Economies, c.1800-1914. Evolution without development* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

5 Quataert, agy.

OSMANLI ÇALIŞMALARI VE AŞAĞIDAN TARİH¹

*Donald Quataert**

*Sevilay Kaygalak'ın anısına,
Sevilay'ı çok zeki, yetenekli, enerjik,
sıcak ve bilgiye erişme konusunda tutkulu
bir insan olarak hatırlıyorum.*

Osmanlı çalışmaları alanı olgunlaştıkça, kendilerini bekleyen zengin ve önemli araştırma olanaklarından etkilenen çok sayıda yeni lisansüstü öğrencisini kendisine çekiyor. Bu yazı, bu yeni kuşağa ve onların gelecekteki öğrencilerine yöneliktir. Bunu yaparken açık bir amacım var: Aşağıdan tarihe yönelik araştırmaları teşvik etmek istiyorum.

Aşağıdan tarihi tanımlamak için önce onun ne olmadığını ortaya koymamız gerekiyor. İlkin, yukarıdan tarih değildir—yani devletin, devlet elitlerinin, siyasa yapıcılarının, savaşa karar verenlerin ya da Doğu Sorunu'nun tarihi değildir. Daha açık söylemek gerekirse, aşağıdan tarih şu anda yazılmakta olduğu haliyle bu tür bir tarih değildir.

1 Bu yazının daha eski bir versiyonu "History from below in Ottoman and modern Middle East studies—a call for volunteers" başlığı altında University of Chicago'da düzenlenen Middle East History and Theory Conference'in açılış konuşması olarak 10 Mayıs 2008 tarihinde sunulmuştu.

* Binghamton University-SUNY Tarih Bölümü

Devletin gelişimi, Osmanlı tarihçileri arasında hakim bir uğraş olmayı sürdürüyor; tarihçiler bu konuya dair nispeten zengin bir literatür meydana getirdiler.² Devletin ve devlet elitlerinin incelenmesi elbette doğrudur zira devlet, devletin kararları ve edimleri hem Osmanlı siyasal yapısının hem de toplumunun doğasını ve evrimini kuvvetle etkilemiştir. Ne var ki, Osmanlı tarihi gibi zengin ve gelişkin bir alanın içi, köylü ve diğer madun grupların tarihini ihmal etmeye devam etmesi doğru değildir.

Bir aşağıdan tarih tanımı önerelim: zenginliği yaratanların faaliyetlerinin tarihi –zenginliğin yaratılmasının değil, yaratanların tarihi. Böyle tanımlarsak aşağıdan tarih Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusunun belki de yüzde 90'ını kapsar. Tersine, yukarıdan tarih toplam nüfusun belki yüzde 10'unu kapsayabilir. Örneğin aynı dönemde yazılan pek çok tarihsel eser gibi, bir dönüm noktası olan *The Emergence of Modern Turkey / Modern Türkiye'nin Doğuşu* da bir avuç Osmanlı entelektüelinin ve devlet adamının tarihidir.³

Devam etmeden önce, yakın zamana kadar Osmanlı tarih yazımının ağırlığını neden yukarıdan tarihin oluşturduğuna dair bir iki şey söyleyeyim. Osmanlı tarihçilerinin elit gruplarının ötesine geçerek Osmanlı geçmişinde yaşamış olanların çoğunluğunu inceleme konusu yapmaktaki isteksizlik ya da gönülsüzlüklerinin pek çok nedeni var.⁴ Bunlar arasında kullanılan belgelerin yapısı sayılabilir –devletin kaleme aldığı ve neyin önemli olduğuna dair esasen devletin perspektifini ortaya koyan belgeler. Osmanlı çalışmaları alanının hala kurtulamadığı modernleşme kuramının yaygınlığına da bu bağlamda değinebiliriz. İyi bilindiği üzere, kısaca ifade

2 Bu konuda sık sık yazdım. Örneğin bkz. "Labor History and the Ottoman Empire, c.1700-1922", "International Labor and Working Class History (2001), 93-109. Ayrıca bkz. "Ottoman Workers and the State, 1816-1914", Zachary Lockman, der., *Workers and Working Classes in the Middle East*, Albany, 1993, 21-40.

3 Bunoktaya dair iyi bir tartışma için bkz. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge, 2001), 5-12.

4 Quataert ve Beinin'in yukarıda değinilen çalışmalarına bakılabilir.

etmek gerekirse bu kuram değişmenin yukarıdan ve Batı'dan geldiğini ileri sürer. Dahası, Osmanlı zamanından kalma güçlü bir tarih yazımı geleneği vardır; devlet görevlileri ya da imparatorluk sarayına yakın olanlar devletin ürettiği kaynakları kullanarak devletin ilgilendiği şeyler ve elitler hakkında kronikler yazarlardı. İşçiler ya da köylüler bu sayfalara çok nadiren girdiler; girdiklerinde de ya fesat çıkararak ya da devletin cömertliğinden yararlanan kişilerdiler. Bu gelenek Türkiye Cumhuriyeti'nde de sürdürüldü. Türkiye'de bugün Osmanlı tarihi çalışmalarının çoğu devletin görüşlerini ve ilgilendiği konuları yansıtmayı sürdürüyor. Aksine, aşağıdan tarih çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Arap vilayetlerinde çok daha yaygındır.

Hem Türkiye'de hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde aşağıdan tarih konusundaki gönülsüzlüğün bir kısmı, işçilerle ilgilenmenin gayrimeşru, hatta komünizm sempatisine benzeyen haince bir şey olduğuna dair örtük bir algıdan kaynaklanmaktaydı. Soğuk savaş Türkiye'sinde ve genellikle muhafazakâr olan Amerika Birleşik Devletleri'nde bu tür sempatiler gerçekten de riskliydi. Bunun aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Balkan bölgelerinde iki çatışan tarihyazımı trendi mevcuttu. Orada tarih yazıcılığının önemli bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaşanan kopuşu gerekçelendirme ihtiyacına yoğunlaşmıştı ve milliyetçi bir söylemle biçimlenmişti. Sovyet etkisi döneminde Balkan ülkelerinde tarih yazıcılığı sıklıkla işçiler ve köylülere odaklandı. Ama Sovyetler Birliği'nin yıkılışından beri bu tür tarihçiliğin ağırlığı azaldı ve Osmanlı yönetiminden kopuşun neden zorunlu olduğunu göstermeye çalışan ilk tür tarihçilik tekrar öne çıktı.

Osmanlı tarihinin şimdiye dek aşağıdan tarih perspektifinden yazılan örneklerinin neredeyse tamamı ekonomik zenginliği yaratanların zenginliği yaratma edimleriyle ilgili oldu.⁵ Ama

5 Özellikle bkz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.

bu üreticiler üretmediklerinde, günlük hayatlarını sürdürdüklerinde, aile sahibi olduklarında, tüketim yaptıklarında, devletle ilişkilendiklerinde ya da ilişkilendirilmediklerinde, mesela askerlikten ya da vergiden kaçtıklarında da aşağıdan tarihin konusu olabilirler. Benim ve diğer araştırmacıların Osmanlı giyim kuşam yasalarının tarihi ve genel olarak tüketim hakkındaki çalışmalarını ele alalım.⁶ İnsanların on sekizinci yüzyılda giydikleri ya da giymek istedikleri kıyafetlerin incelenmesi, tüketicinin Osmanlı toplumunda halktan gelen bir değişim gücü olduğunun altını çizer. Giyim kuşam yasalarının tarihi halktan gelen baskılar ve devlet siyaseti arasında gerçekleşen müzakereleri ortaya koyar ve yeni ortaya çıkmakta olan toplumsal grupların toplumsal hiyerarşide nasıl ite kaka yukarı çıktıklarına işaret eder.

AŞAĞIDAN TARİHİN KAYNAKLARI

Uzun yıllar boyunca tarihçiler, aşağıdan tarihi ihmal etmenin mazeretini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin işçiler ve köylülerin gerçek yaşantıları hakkında çok şey söylemekten uzak olduğuna dikkat çekerek bulabiliyorlardı. Son bir kaç onyılda yoğun kataloglama çabaları sayesinde, bu bahane ortadan kalkıyor. Hala büyük ölçüde devletin görüşünü yansıtsa da bu arşiv, artık aşağıdan tarihle ilgilenlerin kullanımına çok daha uygun. Belgelerin verili sınırlılıkları düşünülduğünde bu kolay olmayacaktır; ama imkansız bir şey de değildir.

Üstelik aşağıdan tarih için kullanılmayı bekleyen tamamen yeni belge kategorileri de mevcut. İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski imparatorluk başkentinde değil, taşrada bulunan kayıtlarını ele alalım. Örneğin bir madencilik şehri olan Zonguldak'ta büyük bir Osmanlı belgeleri yığını olduğundan 1996'da tesadüfen haberdar oldum. Osmanlı ve Cum-

6 Donald Quataert, der., *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire: 1550-1922*, Albany, 2000'deki yazılara bakınız.

huriyet döneminden kalan bu resmi kayıtlar Zonguldak maden işçileri hakkında yazdığım 2006 tarihli kitaba temel teşkil etti.⁷ Böylelikle, Osmanlı emek tarihi ve toplumsal tarihine dair bir çalışma, Osmanlı tarih yazıcılığında çok altı çizilen kaynakların, yani imparatorluk başkentindeki merkezi devlet arşivlerinin dışındaki kaynaklara dayalı olarak yazılmış oldu, ki bu nadir görülen bir şeydir. Zonguldak örneğinde, önemli iktisadi faaliyetlerin varlığı, bu faaliyetlerin kaydını tutan resmi bir arşivin oluşmasına yol açmıştı. Zonguldak'ta bulunan materyalin Osmanlı döneminden kalan böyle tek belge yığını olduğuna mı inanacağız? Belki de Eskişehir'deki büyük demiryolu tamirhaneleri, Samsun'daki tütün fabrikaları ya da Adana pamuk değirmenleri de geride böyle kayıtlar bırakmışlardı. Eminim taşrada bulunan başka belge koleksiyonları da keşfedilmeyi ve kullanılmayı bekliyor. İstanbul arşivleri haricindeki bu koleksiyonlar gitgide daha kullanılabilir hale gelecek ve Orta Doğu tarihini çalışan pek tarihçinin ilgisini çekecek. Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan pek çok ülkede, sadece Lübnan, Mısır ve Türkiye değil, Bulgaristan ve Yunanistan'da da, artan bir birincil kaynak birikimine rast gelmek mümkün. Yani Lazkiye ve Kavala gibi tütün üretimine dayalı kentler ya da Halep, Şam, Selanik ve Sofya gibi sanayi merkezleri girişken araştırmacılar için çok şey vaad ediyor.

Tabii bir de özel arşivler var. Michael Gilsenan'ın Singapur'da yerleşik başarılı bir Güney Arabistanlı ailenin özel arşivlerinde yürütmekte olduğu araştırma geçmişe dair özel ellerde kalmış kayıtlar hakkında çok şey söylüyor. Ya da, Beshara Doumani'nin Nablus'taki aile arşivlerini nasıl verimli biçimde kullandığını hatırlayalım. Aynı şekilde, yirminci yüzyılın başlarında on binlerce Osmanlı işçisini istihdam eden Oriental Carpet Manufacturers şirketinin hala Londra'da bulunan arşivini düşünelim.

7 Coal Miners and the State in the Ottoman Empire: the Zonguldak Coalfield, 1822-1920, New York, 2006.

Bir süre önce, ticari efaaliyetler tarihine dair Mısır'da bulunan kaynaklar Kahire Amerikan Üniversitesi'nce toplanmaya başlanarak harika bir iş yapılmış oldu.⁸

Yakınlarda gittiğim Yunanistan'da Yunan akademisyenler bana iki zengin ticari faaliyet arşivinden söz ettiler. Birincisi şu anda Lesbos adasında olan ve diğer belgelerin yanısıra Panos Kourtzis isimli birinin ticari belgelerini içeren Ergani Bankası arşivi idi. Kourtzis bir Rum-Ortodoks girişimciydi; İstanbul kapitalistleriyle, imparatorluk sarayıyla ve yabancı konsolosluklarla sıkı bağlantıları olan sadık bir Osmanlı tebaıydı.⁹ İkincisi, bugün Yunanistan'ın en büyük bankası olan Corfu Adası'nda konuşlu Alfa Bankası'nın muhteşem arşivleri. Bunlar akla, çok yararlı arşivler olan İstanbul'daki Osmanlı Bankası arşivlerini getiriyor. Ve bir de Atina'daki Küçük Asya Çalışmaları merkezinin sıradışı arşivi var. Bu arşiv Yunanistan Krallığı ve yeni Türkiye Cumhuriyeti arasında yapılan 1923 nüfus mübadelesi gereğince zorla Yunanistan'a gönderilen çok sayıda Osmanlı Rum-Ortodoks tebaının transkribe edilmiş sözlü tanıklıklarını içeriyor. Kaydedilen bu mülakatlar, Osmanlı döneminin sonlarına dair çok şey aydınlatan zengin gündelik hayat ayrıntılarını ve Osmanlı toplumsal ve iktisadi hayatına dair bireysel perspektifleri barındırıyor.¹⁰ Osmanlı Müslüman mültecilerinin Yunanistan'daki hayatlarına dair öyküleri daha az bilinse de muhtemelen aynı derecede değerli.¹¹

8 Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine. Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, 1995); *Economic and Business History Research Centre Chronicles*, 2005 ve müteakip sayılar.

9 Bu iki arşive dair bilgi için Evridiki Sifneos [sifneoe@eie.gr]'la iletişime geçiniz. Ayrıca bkz. Evridiki Sifneos, "P.M. Courdgis and the birth of a Greekottoman Limer: the Aegean Steam Navigation Company" *The Fourth International Congress of Maritime History*, Corfu, 21-27 Haziran 2004.

10 <http://www.helleniccomserve.com/centreasiaminorcontact.html>. Erişim tarihi 29 Mayıs 2008.

11 Bruce Clark, *Twice a Stranger. The Mass Expulsions that forged Modern Greece and Turkey*. (Cambridge MA, 2006).

Elbette bu türden bir araştırma yapmanın bir bedeli var. Bu Rum-Ortodoks kaynakları arasında bazı Osmanlıca ve Fransızca belgeler olsa da çoğu, pek çok Osmanlı tarihçisinin bilmediği bir dil olan Yunanca.

Bu noktada, emek tarihi üzerine London School of Economics and Politics'ten John Chalcraft ve benim hazırladığımız bir websitesinden bahsetmek istiyorum: [bingiwas.binghamton.edu/~ottmiddl/]. Sitede resmi belgelerin, gazetelerin ve raporların özgün metinleri ve çevirileri bulunuyor. Osmanlıca, modern Türkçe, Fransızca, Almanca ve İngilizce dillerinde olan bu belgeler aşağıdan tarih alanında araştırma yapmak isteyenlere yardımcı olmak amacıyla oraya konuldular.

AŞAĞIDAN TARİH OLANAKLARI

Aşağıdan tarih araştırmacılara eş zamanlı olarak iki fırsat sunar. Malum, bir yandan genellikle tarih yazımında ihmal edilen işçi, köylü ve diğer marjinal grupları ele alma olanağını sağlar. Abartmadan söyleyecek olursak bu, tarihsel kayıtların düzeltilmesi için hayati bir hedeftir ve başlı başına çok önemlidir. Ancak ben bu yazıda bunu verili olarak alacak ve aşağıdan tarihin ikinci bir faydasının altını çiziceğim.

Bu fayda şudur: aşağıdan tarih bütünsel bir tarih anlayışına imkan verir. Ne kastettiğimi anlatmak ve aşağıdan tarihin sorun ve olanaklarını göstermek için Zonguldak madencileri örneğini kullanacağım.¹²

İlk olarak, kömür madeni işçileri gibi bir konunun bile yukarıdan tarih biçiminde, devletin perspektifinden ele alınabileceğini göstermek için bu madenciler hakkında araştırma yaparken karşı karşıya geldiğim nispeten zengin tarihyazımından kısaca bahsedeyim. Zonguldak kömür havzası biri Osmanlı dön-

12 Aşağıdaki örnekler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Quataert (2006).

minde, geri kalanları 1930'larda yazılmış dört monografik kitaba konu olmuştu. Dördü de devleti, 1830'ler-1850'ler döneminden başlayarak kömürün bulunmasına ve çıkartılmaya başlanmasına yol açan olaylar zincirinden sorumlu *primum mobile*¹³ olarak gören bir bakışı paylaşırlar. Bu çalışmalarda kömürün bulunması ve sonraki gelişmeler hem imparatorluğun hem de varisi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihyazımı geleneklerinde devletin merkeziliğini gösterir.

Devletin gölgesi, bu dört çalışmanın madenlerin tarihini dönemleştirme biçiminde de mevcuttur. Yaptıkları kronolojik sıralama tamamen devlet merkezlidir ve madenlerden hangi bakanlığın sorumlu olduğu etrafında kurulmuştur. Üstelik ufak tefek değişiklikler olsa da bu dönemleştirme bugüne kadar gelmiştir ve madenler hakkında sonradan yazan neredeyse herkes tarafından benimsenmiştir. Kömür madenciligi tarihinde devlet temelli kronolojinin bu üstünlüğünün salt devletin hakiki ağırlığından kaynaklanmadığının altını çizmek gerekir. Bu daha ziyade hem Osmanlı hem de cumhuriyet tarihyazımında devlet merkezli geleneğin süregiden hakimiyetinin bir sonucudur.

Dolayısıyla bu yazarların neredeyse tamamı devlete, devletin yaptıklarına ve yapmadıklarına odaklanırlar ve işçiler hakkında devlet perspektifinden yazarlar. Bu yazarların bazıları işçilere çok sempatik yaklaşır ve onlara yazdıklarında geniş bir yer ayırırlar. Ama bence bu her zaman uzaktan, ya da daha doğrusu yukarıdan duyulan bir sempatidir; işçiler esasen Osmanlı devletinin ihmalinin kurbanı olan ve cumhuriyet devletinin aydınlanmış siyasalarından faydalanan kişiler olarak ele alınırlar. Yani işçiler başlı başına değil de sadece devletle olan ilişkileri içinde kayda değer görürlür. Sadece eski bir madenci olan bir yazar işçilere ve onların yaşam koşullarına odaklanır ve onları anlatısının esas öznesi yapar.

Görünüşteki istisnai durumlarına rağmen kömür madeni iş-

13 Modern öncesi astronomide evreni oluşturan, merkezinde dünyanın yer aldığı halkalardan en dışta olanı ve ilk hareket edeni. (ç.n.)

çileri (ve genel olarak işçiler), tarihçilerin Osmanlı toplum, ekonomi ve siyasetinin pek çok farklı veçhesini incelemelerine olanak sağlayan bir prizma oluşturabilir. Maden işçilerinin tarihi ya da aşağıdan tarih Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünsel bir tarihi olabilir. Mesela, madencileri çalışırken madenlerin etrafındaki kazaların köylerinden mecburi işçi tertip edildiğini öğrendim. Bu sistemi uygulamak için 1870'lerde devlet, zorunlu çalışmaya tabi olanların sokak ve ev adreslerini biliyordu! Bu bize on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı devletinin yapısı hakkında ne öğretebilir? Ya da bu çalışma sisteminde muhtarın rolünü ele alalım. Muhtarlar köylüydü ve köy tarafından seçilirdi ama devlet tarafından işçi tertibi sisteminde kullanılıyorlardı. Buradan köy-içi ilişkiler ve bu ilişkilerin bazı köylüler diğerleri üstünde yeni güçler elde ettikçe nasıl değiştiğine dair ne öğrenebiliriz? Bu iki örnek bize gösteriyor ki eğer tarihçilerin ilgi alanı iktidar ilişkileriye, bunu irdelemek için de aşağıdan tarih yapabilirler.

Zonguldak şehrinin doğuşuna bakalım; on dokuzuncu yüzyılın ortalarında sahilde düpedüz bataklık bir alanken 1900'de dinamik ve çok önemli bir ticaret ve sanayi merkezi oluvermişti. Bu sürecin ve süreci doğuran toplumsal, iktisadi ve siyasal güçlerin irdelenmesi son dönem Osmanlı toplumuna ve etkili olan girişimci güçlere dair çok şey ortaya koyacaktır. Değişmenin faileri kimlerdir; yerli ya da yabancı maden işletmecileri, tüccarlar ve devletin oluşturduğu ne tür bir bileşim madenlerden kar elde etmeye çalışmaktadır?

Madencilerin hikayesi aynı zamanda bir Osmanlı köyünün neden oluştuğu meselesini ve genellikle 'köylü' teriminin içerdiği karmaşık kimliği de aydınlatır. Zira bu maden işçileri madenci olarak çalışsalar da köyleriyle olan kuvvetli bağlarını koruyan köylülerdi de. Zorunlu çalışma sistemindeki çalışma ve yaşam döngüleri ayın on beş gününde madende on beşinde de köyde olmalarını gerektiriyordu. Nihayetinde bu sistem bir köylü-madenci kimliği yarattı; bu, kökenleri on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının başlarına giden ve bugüne dek devam

eden bir süreçtir.

Bir de Zonguldak'taki kazmacılar için uygulanan parça başı ücret meselesi var. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa gibi dünyanın çoğu madencilik merkezinde işçilere parça başı ücret ödeniyordu; işçiler de bunu tercih ediyorlardı çünkü bu gelirlerini artırmalarını ve yeraltında geçirdikleri zamanı azaltmalarını sağlıyordu. Ama hem yabancıların hem de Osmanlı uyrukluların sahip olduğu madenlerde çalışan Zonguldaklı maden işçileri parça başı ücretin uygulanmasına karşı çıktılar ve günlük yevmiyenin korunmasında ısrar ettiler. Burada parça başı ücrette karşı çıkmayı doğuran köylü temelli değer yargılarının korunmuş olması, küresel sanayileşmede görülen büyük farklılıkların ve kapitalizmin hakiki yapısının altını çizer.

Bu son örnekte ücret yapısını tamamen Osmanlı devletinin bir ürünü olarak görebiliriz. Ancak aşağıdan tarih perspektifi bize farklı bir bakış açısı sağlar. Osmanlı toplumunda değişimin içeriden kaynaklandığını, toplumun aralarında madencilerin, maden sahiplerinin, yerel yönetimin ve uluslararası toplulukla etkileşim içindeki imparatorluk devletinin de bulunduğu farklı kesimlerinin etkileşimi neticesinde gerçekleştiğini görürüz.

Dolayısıyla aşağıdan tarih salt elit olmayanların, halk sınıflarının ya da popüler kültürün çalışma konusu yapılması değildir. Aşağıdan tarih, toplumsal değişimin uluslararası ve küresel düzeydeki geniş dönüşümlerle bağlantılı olan ve yerelde ve tikelde eklemlenen dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir.

Madencilerin tarihinin ele alınması devlete hatırı sayılır bir dikkat sarf etmeyi gerektirir ve böylelikle devletin kömür hazası sakinleri üzerindeki güçlü etkisini göstererek devletin kapsamlı bir kontrolü olduğuna dair yaygın algıyı pek çok açıdan takviye etmiş olur. Bundan daha değerli olan şeyse, çok sıklıkla ve bayağı da basite indirgenerek kadir-i mutlak olarak görülen Osmanlı devletinin gizemini ortadan kaldırmasıdır. Aslında, madencilerin tarihi göstermiştir ki devlet kömür madenciliğiyle ilgili en temel hedefi olan savaş zamanında yeterli kömür

arzının sağlanması hedefinde bile tamamen ve kesin olarak başarısız olmuştur. Hükümetin ve yaratmış olduğu güvenlik alt-yapısının tüm çabalarına rağmen madenler, Birinci Dünya Savaşı boyunca, kırk yıl kadar önce 1870'lerde ürettikleri miktarı geçemediler. Yani, netice itibariyle köylüler hiç devlet plancılarının öngördüğü gibi güvenilir bir işgücü teşkil etmediler.

Sonuç olarak şunları söylemek istiyorum. Osmanlı tarih yazıcılığı evrilmeyi sürdürdükçe, bu işle meşgul olanlar ne türden araştırmalar yapacaklarıyla ilgili tercihlerde bulunacaklar. Her bir araştırmacı bireysel ve kolektif olarak Osmanlı çalışmalarının nitelik ve yönünün biçimlenmesine katkıda bulunacak. İddia ediyorum ki -kültürel olsun siyasal olsun- elit tarihiyle ilgilenen mebzul miktarda akademisyene sahibiz. Sizi hem kendi çalışmalarınızda hem de diğerlerinin çalışmalarına rehberlik ve danışmanlık yaptığınızda aşağıdan tarihe daha çok önem vermeye çağırıyorum. Bu yazıda aşağıda tarihin -köylülerin olsun ev, atölye, fabrika ya da maden işçilerinin olsun- kendi başına çok değerli birşey olduğunu ve hayati önem taşıdığını ileri sürmeye çalıştım. Aşağıdan tarihin herhangi bir anda bir toplumun bütünsel tarihi olabileceğine de işaret ettim. Aşağıdan tarihin iki türü de muhtemelen unutulacak ve kaybolacak bir geçmişin kurtarılmasını kolaylaştırır. Bunun edilen zahmete değercek bir amaç olduğuna inanıyorum.

Çeviren: E. Attila Aytekin

GEÇİŞ DÖNEMLERİ ÜZERİNE BİR NOT¹

*Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj**

Tarihyazımına baktığımızda, akademik tarihçiler tarihsel bir görüngünün, örneğin belirli bir zaman ve mekândaki belirli bir toplumun, kesin bir tasvirini yapıyor ya da hareketli görünü-tüsünü veya fotoğrafını çekiyor gibi yazdıklarını görürüz. Biz okucuların bize sunulanın geçiciliği ve kesin olmamaklığıyla ilgili dikkatinin çekildiği nadiren olur. Burada, tarih yazıcılığın-da geçişleri nasıl algılamamız ve onlara nasıl yaklaşmamız gerektiği meselesine, aklımda Osmanlı'nın on altıncıdan on sekizinci yüzyıla kadar olan dönemi olmak üzere, odaklanacağım. Tarih yazarken nasıl düşündüğümüzle ilgili bu yaklaşımın bazı bariz taktik ve stratejik avantajları var.

Biz tarihçiler ve sosyal bilimcilerin tarihteki geçişleri nasıl ele aldığımızı düşündüğümüzü anlatarak başlayayım. Baş-tan söyleyeyim ki buradaki yaklaşım biraz basit bulunabilir ama bunu bir egzersiz olarak düşünmek iyi olacaktır. Eğer yaşanan tarihi ya da olaylar dizisi olarak tarihi bir süreç olarak düşü-nürsek, tüm tarihsel dönemler bir safhadan bir başka safhaya,

1 1988'de Münih Üniversitesi'nde yapılan on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na dair bir konuşmanın giriş bölümüdür.

* Binghamton University-SUNY Tarih Bölümü

bir gelişmeden bir başka gelişmeye geçiştir. Böyle görüldüğünde, bir süreç olarak tarihin daimi olarak akışkan bir şey olarak algılanması gerekir. Aslında bu olgu üzerine düşünen bazı tarihçiler tarihi akan bir ırmağa benzetmişlerdir; biz tarihçiler bir şeyler yazdığımızda sadece kanıt bulmak için o ırmağa bir girip çıkmış oluyoruz. Bu açıdan bakarsak tarih yazıcılığı bu devam eden ve akışkan sürecin bir anlığına durdurulmasına dayanan bir örneklemedir. Öte yandan, bir tarihsel dönemi bir diğerinden ayırmak ve o dönemi diğerinden ayıranın ne olduğunu gösterebilmek için yeterince ayırt edici ve netleştirici olmak zorundayız. Ancak böyle yaparken de, seçtiğimiz geçiş dönemini tümüyle inceleyene kadar bir önceki ve bir sonraki dönemleri duran fotoğrafı halinde dondurduğumuz için, belirli bir döneme ilişkin fotoğrafımızın net ve doğru olduğunu varsaymak durumundayız. Bunu yaptıktan sonra, bir önceki ve bir sonraki dönemleri dondurulmuş vaziyetten çıkarmamız gerekiyor, böylece daha önce dondurduğumuz dönemden daha akışkan olanı geçerkenki süreklilikleri gösterebiliriz.

Yani belirli noktalarda özcü ya da idealize edilmiş fotoğraflar sunmaya zorlanıyoruz, örneğin Halil İnalçık'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı tarihsel dönemleri için yansıttığı fotoğraflar.² Bu dondurma işlemi esasen geçici bir çıpa olarak görülmeli, biraz da çektiğimiz idealize edilmiş ve özcü fotoğraflar bir noktada gerçekmiş gibi yapmalıyız. (Sözlük anlamı keşfetmeye ya da icat etmeye yarayan olan *heuristic* terimiyle kastedilen bu mudur acaba?)

Tezimin ikinci safhasına geçmeden önce bir an için konudan uzaklaşayım. Bana öyle geliyor ki şimdiye kadar özetlediğime benzer biçimde, tarihsel düşünüşe de bir süreç olarak yaklaşılabılır, ve tarihçinin tarihi yazarak yeniden kurmaya çalışırken yaptığı her şey, salt için olarak akışkan olan bir süreci bir

2 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), İstanbul: Yapı Kredi, 2003

anlığına yakalamaya çalışma çabası olarak görülebilir. Bu açıdan tarih yazıcılığı bir paradoksa yol açar. Bir yandan yazma anında anlamı sabitleyerek tarihsel düşünüş sürecini durdurduğunu varsayar. Tasvir edilen ya da yeniden kurulan tarih, tarihsel düşünüşteki akışkanlık ve esnekliği durdurduğu için, tanım gereği, tahrif içerir. Öte yandan, anlamı yazma anında sabitleme adımı yararlı bir araştırma stratejisidir, çünkü bize yeni kanıtların önderlik ettiği yeni anlam örüntüleri ışığında tarihsel olguları gözden geçirmek ve yeniden değerlendirmek için geçici bir plato sağlar. Tahrif içerse de tarihsel düşünüşe dair bu yaklaşım faydalıdır; araştırma stratejimizde bu adımı atmadan tarihsel olguları analiz yoluyla nasıl anlarız, bilmiyorum.

Tarihsel geçişleri ele alma sürecinde nasıl düşündüğümüzden, geçişlere odaklanmanın temel avantajlarına geçelim. Geçiş dönemlerine odaklanmak tarihsel aktörler için mevcut olan eylem seçeneklerinin çokluğuna tanıklık etmemizi sağlar, hem de belki de alınan inisiyatiflerin belirlenmesi ve tanımlanmasını kolaylaştırır. Bu bakışın avantajları kaçınılmazlık argümanlarını engellemesinde bulunabilir. Aslında bu türden bir yaklaşımın algılamamızı sağladığı şey şudur: bir aktöre sunulan seçenekler sınırlı olsa da yapılan seçimler, belirli toplumsal grupların belirli anlardaki hareket stratejilerinin doğurduğu hedef ve sınırlara dayalıdır. Bir başka deyişle, tarihte seçimlerin yapıldığını ve bunların genelde çıkar ve ihtiyaçlarına dair belirli algılarla sınırlanmış insanlar tarafından yapıldığını gösterir.³

Çeviren: E. Attila AYTEKİN

3 Burada tartışılan kavramların örneklendiği bir çalışma için bkz. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, Ankara: İmge, 2000

TÜRKİYE İŞÇİ HAREKETİ TARİHİNİ YENİDEN YAZMAK*

*M. Hakan Koçak***

*Kafası ve yüreğinin ışığı hala bizimle olana...
anısı hüznlerimiz kadar umutlarımıza da yürüyene,
Sevilay'a sevgiyle*

EMEK TARİHÇİLİĞİMİZİN YÖNTEM SORUNLARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Son yıllarda bir yandan emek tarihimize yapılan katkılarda, bir yandan da emek tarihçiliğimize yönelik eleştiri ve yönetsel tartışmalarda dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Emek tarihçiliğimize getirilen eleştiriler ve ifade edilen eksikliklerin öncelikle kaynaklarla ilgili olduğu görülüyor. Konu hakkındaki değerlendirmelerin emek tarihçiliğinde kullanılabilir arşiv ve kaynakların yetersizliği ile bu alanda çalışan kurumların ilgisizliği (Akkaya, 2001/2002: 285-289), birinci el kaynak kullanımının yetersizliği ve çoğunlukla ikinci el kaynaklarla birbirinin tekrarı tarihlerin yazılması (Güzel, 1993: 415-416; Akın,

* “Bu metin yazarın 2009 yılında Marmara Üniversitesi’nde tamamladığı *Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri* başlıklı doktora tezinin ilk bölümü temel alınarak ve yeniden düzenlenerek oluşturulmuştur.”

** Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

2005: 81), var olan kaynakların da özensiz ve yetersiz kullanımını (Makal, 2007a: 15-76) noktalarında yoğunlaştığı gözleniyor. İkinci temel eleştiri alanı yöntemsel sorunlarla ilgilidir. Bir yandan emek tarihçiliğimizde kuramsal bir zemine oturan çalışmaların eksikliği (Akkaya, 2001/2002: 293) konu edilirken, diğer taraftan da yerel, mikro düzeyde çalışmaların (işyeri, işkolu, kurum düzeyinde), vaka incelemesi, monografi türü derinlemesine araştırmaların yetersizliğine değinilmektedir. Yerel/mikro araştırmaların azlığına karşın genel/makro düzeyde çalışma sayısının orantısız fazlalığının yarattığı zaafılar vurgulanır (Koç, 2000: 17). Son yıllardaki bazı olumlu gelişmelerin, söz konusu eleştirileri tümüyle geçersiz kılacak düzeye erişemeseler de, kayda değer ilerlemeler sağladığı gözlenmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi (BCA) koleksiyonlarında yapılan kapsamlı araştırmalarda ortaya çıkartılan ve henüz büyük bölümü değerlendirilmemiş olan belgeler birincil kaynak alanını zenginleştiren ve yeni bakış açıları getiren malzemeler olarak emek tarihi çalışmalarında giderek daha fazla yer almaktadır.¹ Henüz çok sınırlı ve kimi zaman tesadüflerle de olsa kimi kurum arşivlerinin kullanımını umut verici sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.² Örnek verilen çalışmalar aynı zamanda birincil kaynak kullanımının ve derinlemesine örnek olay incelemelerinin de yetkin örneklerini oluşturmaktadırlar. Öte yandan Tarih Vakfı, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜS-TAV) gibi sivil arşivcilik kurumların sahip oldukları arşiv ko-

1 Ahmet Makal'ın, Türkiye sendikal hareketinin ilk gelişim evrelerinde kritik bir rol oynayan (Cumhuriyet Halk Partisi) CHP'nin sosyal işler bürosu ve büro görevlilerinden Rebiî Barkın'ın faaliyetleriyle ilgili olarak BCA-CHP koleksiyonlarından derlediği malzemeyi kullanarak kaleme aldığı makaledeki yeni ve düzeltici bilgiler, zenginleşme ve yeni bakış açısı geliştirme konusunda dikkat çekici bir örnek oluşturur. Bkz. (Makal, 2007b: 213-266).

2 Örneğin Donald Quataert'in yakın zamanda Türkçede de yayınlanan çalışmasında Türkiye Taşkömürü Genel Müdürlüğü Eğitim Dairesi ve Zonguldak Karalimas Üniversitesi'nde bulunan arşiv belgeleri belirleyici öneme sahip olmuştur (Quataert, 2009).

leksiyonları emek tarihçiliğimiz açısından önemleri henüz yeterince anlaşılmamış zengin bir birikimi içermektedir.³ Bu türden gelişmeler yukarıda sayılan kaynaklar ve kaynak kullanımıyla ilgili sorunların ve eksikliklerin giderek azalması yönünde beklentilerimizi ve umutlarımızı artırmaktadır. Ancak emek tarihçiliğimizle ilgili eleştiri ve tespitler salt kaynaklara ilişkin konularla sınırlı değildir. Son zamanlarda alana ilişkin yönetsel tartışmalar da önem kazanmaktadır.

Emek tarihimizdeki egemen bakışın elitler ve devlet merkezli olduğu, emekçilerin bu tarihin öznesi haline gelemedikleri (Akın, 2005: 75) ve emek tarihçiliğimizin salt sendikaların, grevlerin, eylemlerin ele alındığı bir hareket tarihi olarak geliştiği (Akın, 2005: 76-77) yönündeki değerlendirmeler yakın zamanlarda yapılan çalışmalarda dikkat çeken başlıca yönetsel eleştirilerdir. Son yıllarda, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkele-ri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü kökenli araştırmacıların tez, makale ve kitaplarında bu yöndeki yönetsel eleştiriler yoğunluk kazanmaktadır. Bu anlamıyla emek tarihçiliğimiz içinde yeni bir damarın olduğundan söz etmek yanlış olmayacaktır. Daha çok, erken cumhuriyet dönemi emek tarihi üzerine yoğunlaşan bu gruptan Murat Metinsoy, Türkiye’de bakış açısı itibarıyla birbirine zıt tarih geleneklerinin, devlet merkezli, moderleşme- ci bir tarih yazımı yönetimini benimsemek konusunda benzeş- tiklerini vurgular (2007: 24-25). Alt sınıfların daha çok gündelik yaşam içinde ortaya çıkan mücadele ve direniş örneklerinin, devlet ve elitler düzeyindeki politikaların oluşumundaki belirle-

3 Konuyla ilgili olarak <http://www.tarihvakfi.org.tr> ve <http://www.tustav.org> adreslerine bakılabilir. Her iki kurumun da arşiv varlıklarının tasnifi ve araştırmacı kullanımına sunulması büyük ölçüde gönüllü emekle ve son derece sınırlı kaynak ve olanaklarla gerçekleştirilmektedir. Tarih Vakfı’nın yakın zamanda kullanıma açtığı (Türkiye İşçi Partisi) TİP arşivi ve TÜSTAV’ın geçen yıllarda ana malzemesini tasnif ederek kullanıma sunduğu (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) DİSK arşivi emek tarihçiliğimiz için kritik önemde kaynaklar olarak özellikle vurgulanması gereken takdire şayan gelişmelerdir. Her iki arşivin kataloglarına da belirtilen web siteleri üzerinden ulaşılabilir.

yticiliğine vurgu yapar. Sendikalar, grevler ve buna benzer kolektif eylemlere yoğunlaşan bir emek tarihçiliği eğilimini “hareket tarihçiliği” olarak niteleyen ve bunun Türkiye’de hâkim yaklaşım olduğu belirlemesini yapan aynı okuldan Yiğit Akın ise bu türden bir emek tarihçiliğinin, işçilerin ve işçi sınıfının tarihsel anlatıda özcü ve indirgemeci bir şekilde kurgulanmasına neden olduğu eleştirisini getirir (2005: 77). Metinsoy’a göre emek tarihçileri, “işçi sınıfının gündelik yaşam içinde verdiği örgütsüz mücadeleyi, gündelik, anonim direniş biçimlerini, gündelik yaşam içinde ortaya çıkan sınıf çatışmalarını tarihin bilinç-dışına atmışlardır.” (2007: 29). Grubun genel görüşlerini yansıttığını düşündüğümüz bu ve benzeri iddialardan yola çıkan çalışmalarında işgücü devri, firar, dilekçe verme, işyeri değiştirme, toprakla bağlarını sürdürmek gibi pratikler ve tutumlar proleterleşmeye ve ağır çalışma koşullarına karşı birer direniş olarak değerlendirilirler.⁴

Emek tarihçiliğimize ilişkin bu farklı okuma önerisi ve arkasındaki esaslı yöntemsel eleştiri bizim de paylaştığımız birçok haklı yan içermekte, alanın sınırlarını genişletecek ve derinleştirecek önemli bir açılıma kaynaklık etmektedir. Bununla birlikte sözü edilen yaklaşımın kimi noktalarda eleştirisini güçlendirirken aşırı bir çubuk bükmeye dönüşebildiği de görülür. Ayrıca emek tarihimizin kimi temel sorunsalları yanıt-sız kalır. Örneğin sınıf mücadelesinin, siyasal ve sendikal yapıların örgütlü faaliyetlerine indirgenmemesi gerektiği, gündelik düzeyde de süren bir boyutunun olduğunu vurgulamak, yerinde bir uyarıdır. Ama “siyasi yaşamın ve sınıf mücadelesinin temelini kavrayabilmek için bakılması gereken **asıl alan** iş, aş, vergiler, mülkiyet ve üretim üzerinde alttan alta süregiden çatışmalardır”(Metinsoy, 2007: 34-vurgu bize aittir) dendiğinde, bu tam da çubuğu abartılı biçimde diğer tarafa bükme hali

4 Akın ve Metinsoy’un andığımız çalışmaları dışında şu tez çalışmaları örnek gösterilebilir: (Nacar, 2004); (Gürboğa, 2005).

olarak görünür. Yazarın bu türden argümanlarını desteklemek için başvurduğu E. P. Thompson'ın, benzeri sayısız gündelik direnişi aktardıktan sonra İngiltere'de işçi sınıfının oluştuğu an olarak ilk modern örgütlü işçi hareketi Chartistler ve kitle sendikalarının ortaya çıkışını işaret ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Hele de sömürülen proleter kitleler söz konusu olduğunda örgütlü sınıfsal ve siyasal mücadelenin hayati önemini görmemek, küçümsemek ya da yerine -önemli olduğu kuşkusuz olmakla beraber- bireysel direnişleri ikâme etmek hem nesnel olmayan, hem de sanırız yazarın amaçlarıyla da bağdaşmayan bir tutum olur. Örneğin işçilerin işyerlerini terk etmelerini proleterleşme sürecine, çalışma koşullarının olumsuzluğuna karşı bireysel ve/veya toplu düzeyde bir direniş olarak okumak mümkündür. Ama bunları organize olmayan bireysel düzeyde direnişler, savunma stratejileri olarak görsek bile bu işyerlerindeki yüksek hareketliliğin işçi örgütlenmesine, kolektif bir işçi hareketine engel oluşturduğu gerçeğini değiştirmez.

Gündelik mücadele ile örgütlü olan arasında mutlak ayrımlar yapmak her zaman mümkün olmadığı gibi, örgütlü hareketin de bir "gündelik hali/boyutu" olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Gündelik mücadelenin konusu olan meselelerin bir süre sonra ya da aynı zamanda örgütlü grupların faaliyet alanına da girmesi sözkonusu olabilir. Farklı düzeylerde sürdürülseler de de sınıf mücadelelerinin esasen örgütlü güçler arasında cereyan ettiği ve bu güçlerin siyasi eylemleriyle belirli sonuçlara ulaştığı da unutulmamalıdır. Söz konusu ettiğimiz yazar grubunun yaklaşımlarıyla ilgili bir başka sorunlu alan ise devlet merkezliktir. Yazarlarımız emek tarihi yazınımızı, işçi sınıfına genellikle devletin bulunduğu yerden bakmakla eleştirmektedirler ve bunda haklıdırlar. Ama bu kez de çubuğu yine tersine bükerek, işçilerin devlet karşısındaki gündelik mücadele ve direnişini öne çıkarırken, işverenlerin varlığını unutup görünmektedirler. Bu noktada da tam da eleştirdikleri bakışı bu kez tersinden üretmekte, adeta devlet ve işçilerin karşı karşıya geldikleri,

işverenlerin ortada olmadığı bir sınıf mücadelesi resmini yeniden üretmektedirler. Oysa işçi sınıfının oluşumu ancak gündelik ve toplumsal-siyasal düzeyde mücadele içinde olduğu sermaye sınıfıyla ilişkisi içinde anlaşılabilir.

Yazarlarımızın geliştirdikleri yöntemsel tartışmanın odağında işçilerin emek tarihinin öznesi olamamalarıyla/kılınmamalarıyla ilgili temel –ve çok yerinde bulduğumuz– bir eleştirinin olduğu görülmektedir. Biz de bu yerinde saptama ve eleştiriyiyle ilgili bir başka karışıklığa değinmeyi gerekli görmekteyiz. Sözetlediğimiz karışıklık emek tarihi genel başlığı altında yer alan; çalışma ilişkileri tarihi ile işçi hareketi ve/veya işçi sınıfı oluşumu tarihinin büyük bir kesişim alanları olmasına karşın birbirinden farklılaşan sorunsallara ve yöntemlere sahip iki alan olarak değerlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Çalışma ilişkileri, “işgücü içerisinde farklı statüler arasında kurulan (üretim sürecinden kaynaklanan) ilişkiler” olarak tanımlanmaktadır (Makal, 1997: 32). Günümüzün kapitalist nitelikteki çalışma ilişkileri ise endüstri ilişkileri olarak tanımlanır. İşçi hareketi kavramı dar anlamıyla, çalışma ilişkileri disiplini içinde, bu ilişkilerin taraflarından birisi olan işçilerin, üretim sürecinde giriştikleri eylemleri etkinlikleri içerir. Geniş anlamıyla işçi hareketi kavramı ise endüstri ilişkilerinin dışında işçilerin devlet, siyasi partiler ve kamuoyu ile olan ilişkilerinin de dâhil olduğu bir alana işaret eder (Makal, 1997: 249). İşçi sınıfı tarihi araştırmaları günümüzde bu geniş şekilde tanımlanan -endüstri ilişkileri alanının çok ötesine uzanan- alana doğru yayılmıştır. Özellikle işçi sınıfı oluşumunu konu alan tarihsel araştırmalar kültürel, sosyal, ideolojik, siyasi boyutlarıyla toplumsal formasyonun daha geniş alanlarına yayılan bir bakış geliştirmişlerdir. Takibeden bölümlerde geniş biçimde ele alınacak sınıf oluşum süreci, endüstri ilişkilerinin konusu olan üretim sürecinin/mekânının yanı sıra yaşam alanlarını, kültürel örüntüleri, sınıf temelli siyasi mücadeleleri de kapsar. İşçi hareketi, sınıf oluşum sürecinin belirgin kurumsal göstergesidir. İşçi sı-

nının oluşumunu çözümlerken, temelde çalışma ilişkilerinin oluşturduğu zemine baksak da önceliğimiz sınıf deneyimindedir. Kurumsal ilişkiler ve düzenlemelerin içinde ve ötesinde işçilerin yaşam deneyimleri işçi hareketi açısından temel dinamikler olarak görülmelidir. Aynı zamanda işçi hareketlerinin kültürel, ideolojik ve siyasal deneyimler olarak işçi sınıfı yaşantısına etkileri gözlenmelidir. Çalışma ilişkilerinden farklı olarak, işçi sınıfı bu tarihin taraflarından birisi değil bizatihi öznesidir. Sömürüye maruz kalan kitlelerin tarihsel haklılık ve politik meşruiyet zemininde giriştikleri mücadelelerin ve böylece kendilerini bir sınıf olarak inşa etmek için ortaya koydukları eylemlerin niteliği ve boyutları çalışma ilişkileri kavramının eşitleyici, doğallaştırıcı ve kurumsallaştırıcı sınırlarını aşar.

Türkiye’de emek tarihi genel başlığı altında değerlendirilen çalışmalarda çoğu kez çalışma ilişkileri tarihinin işçi hareketi tarihi yerine ikame edildiği görülmektedir. Öyle ki, isminde “işçi hareketinin evrimi” başlığını taşıyan bir kitapta, neredeyse sadece çalışma yaşamına dair anayasal ve yasal değişiklikler bulunabilir (Işık, 1995). İşçi hareketi ya da sendikalar tarihi başlığı taşıyan başlıca yapıtların hemen hepsinde emekçilerin iktisadi koşulları, çalışma yaşamındaki mevzuat değişimleri ve iktidarların işçi sınıfına dair politikaları gibi temaların ağırlıklı yer kapladıkları görülür (bkz. Koç, 2003). Burada ele alış genellikle tek yönlüdür. İşçilere “ne yapıldığı”, onlara “neler verildiği/verilmediği” öğrenilebilir ama onların ve örgütlerinin neleri, nasıl yaptıklarını/yapamadıklarını öğrenmek pek mümkün olmaz. Sözkonusu yaklaşımın salt bize özgü olduğunu da düşünmemek gerekir. Ronaldo Munck’un “Hindistan’daki emek çalışmaları, şimdiye kadar endüstri ilişkileri, resmi sendika tarihi, emek verimliliği ve emek istatistikleri üzerinde odaklanmıştı” diyerek yaptığı saptama dikat çekici bir benzerliğe işaret eder (1995: 168). Erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine ilişkin gelişen tartışmada, bu dönem emek tarihçiliğinin, bir hareket tarihi olarak gelişmiş olması eleştirilmiştir. Oysa görünen o

ki, sadece erken cumhuriyet dönemi için değil, emek tarihimizin geneli için asıl sorun “hareket tarihçiliği” yapıyor olması değil tersine işçi sınıfının kendi deneyimini ve eylemini merkeze koyan biçimde gerçek anlamıyla hareket tarihçiliği yapılmıyor olmasıdır.

Türkiye’de işçi hareketlerini konu alan yapıtların büyük bölümü istatistikî verilere (bkz. Tüm İktisatçılar Birliği, 1976) (işgücü, grev, sendikalaşma rakamları/oranları vb.) kişisel tanıklığa dayalı anlatımlara (bkz. Sülker, 2004; Ağralı, 1967) veya sendikalara ait resmi kurumsal belgelere (bkz. Koç, 2000) dayalıdır. Bunların tümü de tek tek işçi hareketi tarihi yazımı için gerekli ve önemli olmakla beraber, içlerinden sadece birisine yaslanan ve/veya analitik bir bakışa, kuramsal bir çerçeveye yaslanmayan çalışmalar tek yanlı, eksik ve dar bir bakış ve birikim yaratılmasına neden olabilmektedir. Tarihten ve tarihçiden beklenen salt öykülemek, döküm yapmak ya da belgeleri konuşturmak olmasa gerekir. Ele alınan olayların, sunulan veri ve belgelerin kuramsal bir çerçeve içinde, kavramsal araçlar da kullanılarak değerlendirilmesi beklenir. İşçi araştırmalarında küresel düzeyde getirilen açılımları, “Uluslararası Yeni İşçi Araştırmaları” başlığı altında değerlendiren Ronaldo Munck’un çizdiği çerçeve söylemeye çalıştıklarımızın özlü bir ifadesini içerir:

İşçi araştırmaları yalnızca emeği biçimlendiren sınıf mücadelelerinin dinamiği olması ölçüsünde, işçi sınıfı diğer sınıflarla ilişkileri içinde çalışılırsa yararlı olabilir. Küresel yaklaşımımız sendikaların ya da diğer formal işçi sınıfı örgütlerinin incelenmesine indirgenemez; emeğin toplumsal, kültürel ve politik ifadelerinin bütün bir dizisini kucaklamalıdır. (1995: 41)

Öte yandan Munck’un ifadesini tersinden okumak da mümkündür: Sendikaların da tarihte ya da bugün “emeğin toplumsal, kültürel ve politik ifadelerini” kapsayacak bir bütünlükle incelenmesi gerekir. Sosyal tarih disiplininin öncü isimlerinden Eric Hobsbawm “amacımızın basitçe geçmişi keşfetmek değil,

aynı zamanda geçmişini açıklamak ve bu suretle şimdiyle bir bağ kurmak” olması gerektiğini söylerken haklıdır. Bizim bilmek istediğimiz der Hobsbawm neler olduğu kadar niçin olduğudur (1999: 326). Tarihe böyle yaklaşmak bizi tarihsel sosyolojinin alanına taşıyacaktır. Şimdi, toplumsal ve tarihsel bir oluşum süreci olarak işçi sınıfını anlamak için bu alandan gelen katkılara kısaca bakmak istiyoruz.

TARİHSEL SOSYOLOJİNİN AÇTIĞI YOL

Theda Skocpol, tarihsel sosyolojik incelemelerin temel karakteristiklerini şöyle sıralar: Zamana ve mekâna somut bir şekilde yerleşmiş toplumsal yapı ve sonuçlarla ilgili sorular sormak, süreçleri zaman içinde ele alıp sonuçların nedenlerini açıklamada zamansal ardışıklığı ciddiye almak, önemli eylemlerin ve yapısal bağlamların etkileşimine dikkat etmek ve özgül türden toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının tikel ve değişik özelliklerini aydınlatmak (1999: 2). Tüm bu özellikleriyle tarihsel sosyoloji geleneği, tarihi biline geldiği tarzda, geçmiş olayları aktarma edimi olmaktan kurtaran, ona sosyolojinin temel sorularıyla yaklaşan ve böylece yine sosyolojinin temelinde yer alan nedensel bağlar kurma çabasına hizmet eden bir arayıştır. Bugün olduğu gibi geçmişte de toplumlar homojen, çelişkisiz ve tek bir yöne ilerleyen bir bütün olmamışlardır. O halde “eski zaman insanlarını da” aynen bugün olduğu gibi tecrübe eden, çatışan, uyumlanan kimseler olarak algılamak, bir anlamda geçmiş toplumları da sosyolojik araçlarla incelemek gerekir. Kuşkusuz bu arayışın arkasında toplumları egemenlerin gördüğü/görmek istediği gibi yekvücut ve bir amaca yönelmiş/yönelmesi gereken bütünler olarak görmeye/göstermeye itiraz eden aşağıdakilerin, ezilenlerin seslerini tarihe yansıtma/dâhil etme ihtiyacı vardır. Sosyoloji bu sesin nasıl, neden ve hangi mekanizmalarla cılızlaştırıldığını araştırır ve anlatır. O halde geçmişin seslerini dinlerken de benzer bir araştırmaya girişmek gerekli-

dir. Hem iktisadi ve sosyal temel yapısal etkenlerin açıklanmasına hem de geniş toplulukların deneyimlerine kapalı “büyük tarihler”in doğallaştırıcı, eşitleyici, soru sormayan/sordurmayan yapıları karşısında tarihsel sosyoloji umutlu bir patika açar.

Bir olgunun nasıl oluştuğunu anlamak için, öncelikle onun ne zaman oluştuğunu anlamamız gerektiği ilkesini esas alarak, Charles Tilly’den hareketle “önceki olayların daha sonraki olaylar üzerindeki toplam etkisini” basitçe patika bağımlılığı (path dependency) olarak tanımlayan Ferdan Ergut ve Aşşen Uysal, bu basit görünen tanımın yol açacağı yönetsel sonuçların oldukça radikal olduğuna dikkat çekerler: “Eğer toplumsal, siyasal, iktisadi süreçler belirli bir noktada girilen patikaya bağımlı ise toplumsal değişimin önceden kestirilebilir ve kaçınılmaz bir yönü olamaz. Tarihsel sosyolojinin en güçlü yanı, tam da tarihsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran bu patika algısını merkeze almasıdır.” (2007: 12). Toplumsal değişimin kaçınılmaz bir yönünün olmaması, insan eylemlerinin gücünü, kitlelerin dönüştürücülüğünü kabul etmek, dikkati buraya yöneltmek demektir ki yukarıda ortaya koyduğumuz eleştiriler bağlamında işçi hareketi tarihimiz için ihtiyaç duyulan başlıca şey de kanımızca budur.

Bir kez daha Ergut ve Uysal’a başvurarak söylersek, tarihsel sosyolojinin en önemli üstünlüğü “özneleri, yapıların içinde ve fakat onların esiri olmadan, kendi seslerini duyurabilir halde görmemizi sağlamasıdır” (2007: 12). Sözkonusu özneler düşünen, maliyet-yarar hesaplarını yapabilen ve bunların sonunda eyleyebilen, kısacası rasyonel öznelerdir ve tam da rasyonel özneler oldukları için stratejiler önem kazanır. İhtiyacımız olan tarihsel sosyolojinin, ancak çok genel hatlarıyla özetlediğimiz bu yönetsel açıklamalarından yararlanan bir işçi hareketi tarihini oluşturmaktır. Amaç işçi hareketinin değişen tarihsel koşullarda, değişen temel yapılarla ilişki içinde girdiği patikaları bulmak ve izlemektir. İşçi hareketinin tarihini kurumsal bir tarihe indirgememek, bizatihi hareketin kendisini de bir toplumsal

mücadeleler alanı olarak, kendisini oluşturan öznelerin gerçek deneyimleri ve rasyonel eylemleriyle şekillenen ve yeniden şekillenen bir alan olarak analiz edebilmek yönünde bir çaba geliştirilmelidir. Tarihsel sosyoloji, işçileri kandırılan ya da desanlar yaratan yığınlar yerine, sınıf karşıtlarıyla belirli stratejiler temelinde farklı düzeylerde mücadeleler gerçekleştiren özneler olarak görmemizi sağlayan araçları sunmaktadır. İşçi hareketinin gelişimi; sanayileşme, dışa açılma, ithal ikâmeciliğe yönelme ya da çok partili yaşama geçme, anayasa değişikliği gibi makro düzeyde işleyen Türkiye kapitalizminin ve ulus devletinin yapısal dinamikleriyle ilişkilendirilmelidir. Bu, yapısal etkenlerin “esiri olmadan”, işçilerin yazdıkları bildirimlerin, seçtikleri yönetim kurullarının, yaptıkları grevlerin arkasındaki akıl yürütmeleri, tepkileri, değişen deneyim ve değerleri ortaya koyarak yapılabilmelidir.

SÜREÇ VE SONUÇ OLARAK İŞÇİ SINIFI OLUŞUMU

İşçi sınıfının oluşumundan söz edildiğinde, sosyal bilimlerin toplumsal sınıflar literatüründeki ana akımlar arasında önsel bir tercih yapılmış olur. Bu tercih, sahibini statü ve tabakalaşma nosyonlarına dayanan Weberci paradigmanın dışında tuttuğu gibi, dâhil ettiği Marxist yazının içinde de yapısalcı bir konumdan uzaklaştırarak, tarihselci yaklaşımın saflarına yerleştirir. Burada, sınıfların mücadele içinde ve tarihsel olarak ortaya çıkan sosyal yapılar olduğuna vurgu yapılmaktadır. Gelir ve statü ölçütlerine göre üstüste dizilmiş konumlar hiyerarşisinden veya üretim araçlarıyla ilişkilerine göre şemalardaki yerlerine yerleştirilmiş insanların toplamından başka bir şey, nesnel belirleyicilerin çizdiği sınırlar içinde kendi tarihlerini yapan insanların ortak deneyim ve eylemlerinin oluşturduğu, temel, yapısal nitelikte toplumsal gruplar tanımlanmaktadır. Tarihsel maddeci sınıf kuramında, “toplumsal sınıflar tek tek ele alınıp incelenmezler, artığa el koymanın belirli biçim ve meka-

nizmaları çerçevesinde girdikleri karşılıklı ilişkiler içinde (sömürü ilişkisi) kavranabilirler.” (Özuguurlu, 2005: 24). Dolayısıyla sınıfların oluşumunu, sınıflar arasındaki mücadele çerçevesinde anlamaya çalışmak gerekir. Marx ve Engels’in “tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler” (1992: 91) sözüyle ifade ettiği gibi üretim noktasından genel siyaset ve ideoloji alanlarına kadar her düzeyde sürekli, eşitsiz biçimde, uzlaşmaz çelişkilerin ortaya çıkardığı, ama çoğu kez kolayca görünür hale gelmeden de süren sınıflar arasındaki savaşım aynı zamanda sınıfları oluşturan temel dinamiktir. E. P. Thompson’ın birçok kez alıntılanmış ünlü ifadeleriyle çizdiği çerçeve tam da bu noktada bir kez daha tekrar edilmeye değerdir:

Sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakınıp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar, sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci, bu farke-dişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil. (1995: 136)

Bu çerçeve, sınıf mücadelesinin önceliğine vurgu yaptığı kadar, sınıfları, öznesi oldukları toplumsal mücadeleler içinde deneyimlerini işleyerek bir bilince dönüştüren insanların oluşturdukları sosyal yapılar olarak ortaya koymasıyla da önem taşır. Böylece de açık ya da örtük pek çok izleyicisi bulunan mekanik ve indirgemeci sınıf oluşumu açıklamalarından farklılaşır. Thompson’ın formülasyonu, Jürgen Kuczyinski’nin: “Modern işçi sınıfı makinenin ürünüdür... üretici güçlerin evriminin sonucudur. Makinenin yaratmış olduğu bir şey; alet-makinenin bir yaratımıdır” (1994: 37) sözleriyle ortaya koyduğu tanımın yöntemsel olarak tam karşısında yer alır. Kuczyinski’nin yakla-

şımı işçi sınıfı tarihini büyük ölçüde istatistiklerle ve fabrikayla sınırlandırdığı gibi üretim sürecinde zorunlu olarak bir araya gelen insanların nasıl ortak tutumlar ve örgütlenmeler gerçekleştirdiklerini ve giderek toplumu dönüştürücü bir güç haline geldiklerini anlatmakta zorlanır. Oysa Thompson'ın yapmaya çalıştığı tam da budur. Ona göre işçi sınıfının oluşumu, fabrika sisteminin kendiliğinden doğuşu değil, ekonomik tarihin olduğu kadar siyasal ve kültürel tarihin de bir olgusudur. Sanayi Devrimi farklılaşmamış bir insan hammadresi üzerine değil, "özgür doğmuş İngiliz'in" üzerine etkide bulunmuş, işçi sınıfı oluşturulduğu kadar kendi kendini de oluşturmuştur (Thompson, 2004: 249).

Üretim sürecindeki gelişmeler tek yönlü ve mekanik biçimde insanların tepkilerini ve bilinçlerini belirlemez. Bu zorlayıcı etkenlere maruz kalan kitleler aynı zamanda kültürel, dinsel, siyasal geleneklerin de taşıyıcılarıdır ve öncelikle onların sağladığı araçlarla ve onların çizdiği sınırlar içinde tepkiler geliştirirler. Böylece kapitalizmin gelişimi farklı coğrafyalarda benzer iktisadi-sosyal koşullar oluşmasına neden olsa (fabrika sisteminin gelişimi, makineleşme, proleterleşme, kentleşme, vb.) ve kitleler için benzer deneyimler yaratsa da her bir coğrafyanın tarihsel ve toplumsal farklılıkları, onların bu deneyimleri algılama/işleme biçimlerini ve bunlarla başatma/uyumlanma/direnme stratejilerini farklılaştırır. Thompson'ın çığır açan çalışmasında giriştiği şey; bu farklı ve somut deneyim ve stratejileri sistematik biçimde, dayandıkları mantıksal sistemleri, tarihsel süreçleri çözümleyerek okuma, anlamlandırma uğraşdır. Onun da içinde yer aldığı İngiliz Marksist sosyal tarihçileri bize, sanayi devriminin ortaya çıkardığı proleterleşen kitlelerin modern İngiliz işçi sınıfına dönüşümünün doğrusal bir rota izlemediğini, karmaşık ve geri dönüşlü bir süreç olduğunu anlatırlar. Thompson'ın zengin detaylarla çizdiği tablo bize işçi sınıfının sanayi devrimi ve fabrika sisteminin edilgen bir sonucu olmadığını, bu gelişmelere karşı zanaat gelenek-

lerinin, halkın ahlaki ekonomisinin, kırsal köylü ve işçi topluluklarının ısrarla korudukları kültürlerinin kullanıldığı ve savunulduğu bir savaşın sonunda oluştuğunu gösterir. Benzer bir vurguyu, endüstri devriminin ilk evresinde bütün emekçilerin makineleşmiş fabrikalara sürüklenmediklerini, tersine zanaatkarların, belli türde vasıflı işçilerin, ev endüstrisi işçileri ve rençberlerden oluşan kesimlerin, işçi sınıfının büyüyen bölümünü oluşturduğunu saptayan Hobsbawm'ın satırlarında da görürüz (1998: 226). Aynı zamanda emek hareketinin ilk oluştuğu dönemlerde Hobsbawm'ın tanımlamasıyla “çalışan yoksulların” en etkin, savaşçı ve siyasal bakımdan bilinçli kesimleri, yeni fabrika proletaryası değil, vasıflı zanaatkarlar, bağımsız artisanlar ve evde çalışanlardır (1998: 233). Thompson ve Hobsbawm gibi yazarların yaklaşımlarından çıkardığımız temel noktalar şunlardır: Birincisi, işçi sınıfı oluşumundan söz ettiğimizde, hiç bir zaman sınırları belirgin biçimde çizilmiş, tümüyle homojen bir sosyal yapıdan söz ediyor olmayız. İkincisi, sınıflar mücadelesi içinde bir araya gelen kitlelerin, bir kısmı ilk anda gericilik/geçmişe özlem gibi görünen bir dizi strateji ile öncelikle varolan durumlarını korumaya yönelmelerini doğru okumak gerekir. Üçüncüsü, oluşum kavramının bir oluş anından çok esasen bir sürece işaret ettiğini akılda tutmak gerekir. Sınıf bir nesne ya da kast değildir. Yine Thompson'ın veciz ifadelerine başvurarak söylersek, “Tarihi belirli bir anda durdurursak, ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleriyle çok sayıda insan kalır. Ama biz bu insanları toplumsal değişim içinde yeterince izlersek, ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik görürüz.” (2004: 41-42). İşte bu belirli bir süreç içinde izlediğimiz düzenlilikler bütünü bize sınıfı anlatır. Peki, ama oluşan ya da bu oluşum içinde giderek varlık kazanan şey nedir? Thompson'ın incelediği dönem ve mekân bağlamında soruya yanıtı çalışan insanların kendilerini koruyacağını düşünerek sarıldıkları önceki dönemin mekanizmalarının yetersizliğini ve işlevsizliğini görerek, kapita-

lizmin sonuçlarına karşı alternatif bir güç geliştirmeye başlamaları, çok çeşitli talep ve örgütlenmelerle toplumsal konularını değiştirmeye yönelik siyasi bir güce ve yaygın bir ortak kültürü paylaşan kitlelere dönüşmeleridir.⁵ Eserindeki daha somut referanslarla, İngiltere’de genel oy talebiyle ortaya çıkan ilk modern siyasi işçi hareketi olan Chartist hareket -ki bu çalışan sınıfın diğer sınıflara karşı geliştirdiği bağımsız siyasi tutumuna işaret etmektedir- ve büyük bir yaygınlık kazanan genel işçi sendikalarının -ki bu çalışanlar arasında gelişen çıkar özdeşliği fikrinin gücüne işaret etmektedir- varlığı işçi sınıfının oluştuğunun başlıca göstergeleridir (2004: 867, 957-958). İşçi sınıfının en temel örgütleri olan sendikaların ifade ettiği kurumsallık ve siyasi bir güce dönüşen işçi hareketi. İşçi sınıfı oluşumuna dair bu formülasyonda belirlenen ölçütler, farklı yaklaşım ve ilgi odaklarına sahip olsalar da hemen her yazar ve çalışmanın genel kabulünü oluşturur.

Erik Olin Wright, betimleyici bir kategori olarak tanımladığı sınıf oluşumunu (class formation), sınıf yapısıyla-sınıf mücadeleleri arasında kritik bir bağ kurduğu ve Marksizmin -kendisinin teleolojik bulduğu- klasik kendinde sınıf/kendi için sınıf ayrımını aşmayı sağladığı için önemli bulur (2000: 191). Verili bir tarihsel kesitte aynı insanları örgütlemek için harekete geçen tarihsel aktörlerin her biri bunu kendi tanımladıkları kolektifler içinde yapmak için mücadele verirler (Przeworski, 1977: 372). Sınıf mücadelelerinin yanısıra başka mücadele alanlarının da belirleyici olduğu, karmaşık tarihsel süreçler içinde işçi sınıfının oluşması ancak proleter kitlelerin sınıfsal temelli kolektifler olarak örgütlenmeleriyle mümkün olabilir. Sınıf temelli bir örgütlenme kuşkusuz bir işçi hareketini anlatır. Balibar bu noktada işçi hareketinin varlığını doğrudan sınıf oluşumunun ön-

5 Bu noktada, Thompson’ın bu dönüşümü betimlerken kullandığı temaları büyük ölçüde kültürel alandan seçtiğini ve bunun da kendisine “kültürelcilik” eleştirilerinin yöneltilmesine neden olduğunu hatırlatmalıyız.

koşulu olarak koyarak “İşçi sınıfının az çok homojen bir sosyolojik durum temelinde değil sadece bir işçi hareketinin olduğu yerde varolduğunu kabul etmek gerektiği” belirlemesinde bulunur (Balibar ve Wallerstein, 1993: 212).⁶

Dar ve geniş anlamda işçi hareketi tanımları önceki bölümlerde verilmişti. Burada işçi hareketinin evrensel ve yerel iki düzeyine işaret etmek isteriz. İşçi sınıfının sınıf deneyiminin çelişkili kültürel dokusu içinde geliştirdiği öz-ingenin en evrensel tezahürü sendikadır (Özügürü, 2005: 83). Modern sanayi kurumunun özellikle fabrika, sanayi tesisi, maden ve tersanenin en toplu biçimlerinde, başka bakımlardan çok farklı kültür ve toplumlarda karakteristik sendika biçimleri üretmiş olmasını şaşırtıcı bulan Raymond Williams, işçilerin kültürel farklara rağmen gösterdikleri bu ortak tepkinin evrenselliğine dikkat çeker (1989: 160-161). “İşçi sınıfı deneyimleri arasında oldukça geniş farklılıklar olsa da, sendika yaratma çabası içine girmemiş tek bir ulusal sınıf deneyimine rastlanmaz” diye yazan Ira Katznelson da aynı vurguyu yapar (1986: 20). Bu evrensel yapının bastığı/içine yerleştiği toprağı, işçi hareketinin yerel boyutunu ise Balibar becerikli bir kavrayış ile ifade eder:

İşçi hareketi hiçbir zaman fabrikanın, ailenin, meskenin, etnik dayanışmaların, vb. işçi alanında görüldükleri şekliyle yaşama ve çalışma koşullarına bağlı sınıfsal pratiklerin (bunları işçiye özgü toplumsallaşma biçimleri olarak adlandırabiliriz) bütününü ifade etmedi ve bunları bünyesine almadı... Buna karşılık her seferinde onlara hareketle (grevler, hak arayışları, başkaldırıları) ve örgütlerle birleşme kapasitelerini sağlamış olan, tam da bu sınıf pratikleridir –mesleki alışkanlıklar, toplu direniş stratejileri, kültürel sembolleridir. (Balibar ve Wallerstein, 1993: 213)

6 Balibar’ın, işçi örgütlerinin hiçbir zaman işçi hareketinin bütününü temsil etmemiş oldukları gibi onunla dönem dönem çelişmek durumunda da kaldıklarını, bunun yarattığı çelişkilerin de işçi hareketinin kendisini mevcut örgütlenme biçimlerine ve pratiklerine karşı yeniden kurması gerektiği şeklindeki kıymetli saptamalarını da akılda tutmak gerekir.

Aralıksız bir süreç olan sınıf oluşumunda “sınıflar örgütlenir, dağılır ve yeniden örgütlenirler” belirlemesini yapan Prezeworski, bu süreçte, ideolojik ve politik mücadelelerin belirleyiciliğine dikkat çeker (1977: 367). Gündeme getirdiği şey, sınıf oluşumunu sağlayacak belirleyici güç olarak, işçi sınıfını temsil eden bir sosyalist hareketin müdahalesinin gerekliliğidir. Yazara göre sosyalist güçler sınıf oluşumuna kapitalizmin yapısı ve gelişimine dair bir teoriyle dâhil olurlar ve işçileri diğer sınıflar karşısında kendi sınıf partilerinin seçmenleri olarak örgütlerler. Prezeworski’nin, sınıf oluşumunda kimi zaman aşırı kültürelci yaklaşımlarca ihmal edilen siyasi özneye, parti ve seçimlere vurgu yapması yerinde bir müdahaledir. Ancak yaklaşımında indirgemeci bir yan olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Prezeworski’nin parti ve seçimlere yaptığı daraltıcı vurguyu Göran Therborn’un yaklaşımıyla genişletebiliriz. Therborn’un analizinin temelinde yer alan “kapasite” kavramı bu noktada önemli bir açılım sağlar (1983: 39). Yazar, Thompson’ın sınıf oluşumunu büyük ölçüde öz-bilincin gelişimiyle özdeşleştiren öznelci/kültürel yaklaşımına karşı, somut örgütsel güç ve iktisadi konumun önemine dikkat çeker. Sınıf kapasitesinin içsel (sınıfların güçlerini harekete geçirme yeteneğine işaret eder) ve hegemonik (sınıfın, düşmanlarına karşı izole etmek, sindirmek, bölmek ya da grev yapmak gibi amaçları yerine getirebilmek için kullandığı imkân ve fırsatlara işaret eder) düzeylerine işaret eden Therborn’a göre, bu hegemonik kapasite yalnızca bir politik önderliğe atfedilmemelidir; aynı zamanda sınıfın tüm sosyal ilişki ve pratiklerinde de ortaya konur (1983: 40).

Burada bir anlamda Thompson’ın öyküsünü sonlandırdığı yerden devam edilmektedir. Prezeworski, Therborn gibi yazarların analiz ettikleri süreç, Thompson’da kurumları ve politik hareketleri ile kendilerini bir sınıf olarak örgütlemeye başlayan kitlelerin sonraki aşamalarda -devam eden ucu açık oluşum sürecinde- farklılaşan koşullarını içerir. Artık sınıf oluşum sürecinin genel ağırlık merkezi, kültürel alandan siyasete ve kendi-

liğindencilikten iradi siyasi müdahalelere doğru kaymaktadır. Thompson'ın oluşumlarının uzun tarihini bize anlattığı yapılar (genel sendikalar ve politik işçi hareketleri) bir kez ortaya çıkınca bundan sonra artık işçi sınıfının kuruluşunun başlıca koşulu haline de gelirler.

İşçi sınıfı oluşumunu Üçüncü Dünya ülkelerinde çalışmanın birtakım özel zorluklar içerdiği açıktır. Üçüncü Dünya çalışan sınıf oluşumlarının, kapitalizmin emperyalist aşamasında ulusal sınırları aşan iktisadi dinamiklerce belirlendiğini ve bu belirlemenin de söz konusu ülkelerde benzer yapılara temel oluşturduğunu görebiliriz. Eğer söz konusu ülkelerde farklı bir sınıf oluşumu varsa bu en başta dünya kapitalist sisteminin egemenlerinin iktisadi ihtiyaçları nedeniyledir. Dolayısıyla Üçüncü Dünya'da sınıf oluşumlarının özgünlüğü tesadüfi ya da tümüyle o coğrafyanın tarihsel-kültürel özgünlüklerine indirgenemeyecek nitelik arz eder (Koçak, 2001: 20). Bir demir-çelik kompleksindeki işçi deneyimleri üzerinden Hindistan'da işçi sınıfının oluşumunu incelemiş olan Vinay Bahl bunun farkında olan araştırmacılardan birisidir. Bahl, çalışmasında İngiliz kolonyal egemenliğinin ve bunun karşısında gelişen ulusalcı temeldeki siyasi hareketin Hindistan işçi sınıfının oluşumunda nasıl belirleyici etkilerde bulunduğunu ortaya koyar (1995: 150-203). Onun kuramsal tartışması tam da yukarıda belirttiğimiz kültürel indirgemeci Maduniyet Çalışmaları (Subaltern Studies) ekolünün temsilcisi olan emek tarihçileriyedir. Bu ekol, işçilerin sahip oldukları kültürel öğelerin etkisi öne çıkaran bir yaklaşım sergilemekte, analizlerini kültürel fark teması etrafında geliştirmektedirler. Bahl ise işçilerin deneyimlerini merkeze alan bir yaklaşımı savunur. Dönem boyunca çok güçlü etkileri olan ulusalcı hareketin hegemonyasına karşın demir-çelik kompleksi TATA'nın işçileri gündelik deneyimlerinin oluşturduğu bilinç sayesinde bağımsız bir sınıf hareketi oluşturmanın yollarını bulurlar. Onlar, sınıf olma bilinçleri doğrudan yaşamsal gereksinimler temelinde şekil-

lense, “tarihsel bir misyonun taşıyıcısı” olmasalar da kendilerine sabır telkin eden egemenleri aşabilecek bir örgütlülüğe ve mücadele düzeyine erişebilmişlerdir. Şimdi “oluşum” nosyonunu daha iyi kavrayabilmek için onun kilit kavramı olan “deneyim”e daha yakından bakacağız.

KİLİT BİR KAVRAM OLARAK “DENEYİM”

İşçi hareketi tarihini işçilerin bizzatı özneleri oldukları bir sınıf oluşum süreci mantığı içinde incelemeye girişildiğinde deneyim kavramı vazgeçilmez bir önem kazanır. Yapısalcı ekolle giriştiği etkili polemikte Thompson, teori ve pratikte unutulmuş deneyim kavramı aracılığıyla yapının sürece dönüştüğü ve öznenin tarihe yeniden girdiği kavşak kavramları incelediğini söylerken bu önemi özlü biçimde ortaya koyar (1994: 273). Türkiye işçi hareketinin gelişimini büyük ölçüde yapısal değişimlerin otomatik yansımaları olarak algılayan egemen emek tarihi yazınımız düşünüldüğünde öznenin bu tarihe yeniden girmesinin yaşamsallığı ortadadır. Deneyim maddi yaşamdan çıkar ve sınıf biçiminde yapılır, bu nedenle de toplumsal varlık toplumsal bilinci belirler. Bu noktadan sonra yapının belirleyici etkisi zayıflar. Thompson’ın özlü ifadeleriyle, “yaşayan herhangi bir kuşak açısından, herhangi bir şimdide deneyimi ele alış tarzları kehaneti hiçe sayar ve herhangi bir dar belirlenme tanımlamasından kaçar.” (1994: 273) Bu tarihsel sosyolojinin yukarıda andığımız esaslarının bu alandaki bir yeniden ifadesinden başka birşey değildir. İşçi hareketi tarihine soyunan birinin görevi de bu olsa gerektir: dar belirleme ve kehanetlerin ötesinde sınıf deneyimlerinin doğasını kavramak ve açıklamak.

Ellen Meiksins Wood, tümdengelimsel yapısalcı sınıf tanımları karşısında, yapı ile süreci bütünlükle ele alan sınıf oluşumu nosyonunun kullanımının sunduğu imkânı şöyle belirler:

Yapısal süreç olarak sınıf nosyonu (...) Sınıfın oluşumunun yapısal temeli antagonistik üretim ilişkilerinde bulunmakla bir-

likte, bu ilişkilerce uygulanan yapısal basınçların sınıfların oluşumunda bilfiil etkide buldukları özel biçimlerin tarihsel ve sosyolojik analizce empirik olarak çözülmesi gereken açık uçlu bir sorun olduğu kabul eder. (2001: 110)

Wood, buradan hareketle herhangi bir sınıf tanımının sürecin araştırılmasına engel olmaması tersine yolunu açması gerektiğini söylerken çok haklıdır. Bitmez tükenmez teorik sınıf tanımlarına boğulmuş olan sınıf çalışmaları alanını kurtaracak olan ancak böyle bir yaklaşım olabilir. Bizim sosyal bilim ve politika alanımız için de bu uyarının yararlılığı tartışılmaz. Bizi sınıf deneyimlerinin katmanlarını çözümlenmeye davet eder. Sosyal bilimler yazınımız yapısal sınırları epeyce belirgin kılacak birikimi oluşturduğuna göre şimdi deneyim alanından çıkarılacak malzemeyi işlemenin vakti gelmiştir. “Yapılaşmış süreçlerin belirleyici basınçlarının insanlarca nasıl deneyimlendiği ve bunlarla nasıl baş edildiğini araştırmak tarihinin veya sosyoloğun görevidir” diyerek bizi bu konuda göreve çağırın Wood alandaki işbölümünü de özetler:

Deneyim kavramının ihtiva ettiği kuramsal mesajın ana fikri, diğer şeylerin yanısıra şudur: Belirleyici basınçların işleyişi tarihsel ve bu yüzden de dolayimsız olarak empirik bir sorundur. Kuramsal olan ve empirik olan arasında bir kopukluk olamaz; tarihçi Thompson da kuramcı Thompson’ın ortaya koyduğu görevi hemen devralır. (2001: 109)

O halde şimdi görevimizi yapmak üzere işe girişmek vaktidir. Gideceğimiz ilk yere tabii ki fabrikanın kapısı olacaktır.

EMEK SÜRECİNDE SINIF OLUŞUMU

Marx, Kapital’in ilk bölümlerinde, bizi meta ve para ilişkilerinin analizi üzerinden dolaşım alanında gezdirdikten sonra, “herşeyin ortada ve herkesin gözüönünde geçtiği bu gürültülü alanı” terk ederek, “kapısında ‘iş olmayan giremez!’ levhası ile bizi karşılayan, gizli kapaklı üretim alanına” davet eder

(2004:178). Bize burada sermayenin yalnız nasıl ürettiğini değil, ama nasıl üretildiğini de göreceğimizi, kâr sağlamanın sırlarını zorlayacağımızı taahhüt eder. Kapıdan girince göreceğimiz şey emek sürecidir. Bu sürecin analizi, kapitalist ilişkiler içindeki yerinin anlaşılması, Marx için meselenin temelini oluşturur. Bizi davet ettiği yerde, fabrikanın içinde, olup biteni tüm ayrıntısı ve derinliğiyle anlatmak için eserinde hayli hacimli bir yer ayırmıştır. Çünkü sistemin temelini oluşturan artı-değer işçi-den burada sızdırılır, sömürü burada gerçekleşir. O halde burada olup biteni anlamak sistemin genel dinamiklerini anlamak için bir gereklilik olarak karşımızda durmaktadır. Marx'tan sonra yeterince ilgi görmemiş olan bu alan 1960'lı yıllardan itibaren bir anlamda yeniden keşfedilir. Bizi fabrikanın içine davet eden bu kez, zaman içinde kendi başına bir tartışma alanı haline gelecek olan emek süreci (labor process) kuramının öncüsü Harry Braverman olur. Alanın temel yapıtı kabul edilen, Emek ve Tekelci Sermaye'de Braverman, tekelci kapitalizmde kendisini genel bir durgunluk eğilimi olarak ifade eden kriz eğiliminin, işçi sınıfının yaygın ve kapsamlı bir şekilde vasıfsızlaştırılması ve sermayeye gerçek anlamda tabi kılınması süreci ile nasıl içiçe geçtiğini parlak biçimde gösterir (2008: 28).

Yirminci yüzyıl başlarında ABD'li işletmeci Taylor'un "bilimsel yönetim ilkeleri" adıyla oluşturduğu ve uyguladığı, kökten değişimler getiren emek organizasyonu ve sistematik yönetim uygulamaları, Braverman'ın başlıca inceleme alanıdır. Braverman, sonradan Taylorizm olarak adlanarak tüm dünyada yaygınlaşan bu yönetim uygulamasının emeğin kapitalist üretim sürecindeki konumunu nasıl etkilediğini araştırır. Temel tezi, sözkonusu yönetsel değişimlerle birlikte emek sürecinin, zanaattan, gelenekten ve işçilerin bilgisinden kopması, böylece bu sürecin artık işçilerin yeteneklerine değil tümüyle yönetim pratiklerine yaslanır hale gelmesi, yani vasıfsızlaşmasıdır. Daha önce zanaat temelinde örgütlenen emek sürecinde tasarım ve kavrayış yeteneklerini kullanabilen işçiler, Taylorist ilke-

lere dayalı yönetim biçiminin hâkim olmasıyla birlikte ellerindeki bu güçleri sermayeye kaptırarak sadece birer uygulayıcıya dönüşürler. Ürünlerin tasarımı işyerinden uzaklaşarak işletmelerin ilgili servisleri tarafından yapılmaya başlarken, yapılan işler de parçalara bölünerek standartlaştırılır ve işin her bir parça uygulaması ayrı bir işçinin sorumluluğu haline getirilir. Braverman olup biteni şöyle özetler:

Kapitalist üretim tarzında yeni yöntem ve makineler, emek sürecinin işçiler tarafından yönetilen bir süreç olarak çözülüp, yönetim tarafından yönetilen bir süreç olarak kurulmasını amaçlayan bir yöneticilik çabasıyla birleşir. Kapitalist, iş bölümünün ilk biçiminde, zanaatı parçalar ve onu işçilere parça parça iade eder, böylelikle süreç bir bütün olarak artık herhangi tek bir işçinin denetimi altında değildir. ... Yönetim bilimsel-teknik devrim çağında kendisine süreci bir bütün olarak kavrama ve onun, istisnasız bütün öğelerini denetleme görevini biçer. (2008: 174)

Emeğin vasıfsızlaşması ve kapitalistin emek sürecinde mutlak denetim kurma çabaları dirençsiz bir ortamda sürmez; her zaman çeşitli biçim ve düzeylerde işçi direnişleriyle karşılaşır. İşçilerin kendilerine dayatılan değersizleşmiş çalışma biçimlerine karşı düşmanlıkları, istihdam koşulları izin verdiği ya da daha fazla emek yoğunluğu elde etmeye yönelik kapitalist hamleler fiziksel ve zihinsel kapasitenin ötesini zorladığı anlarda kendilerine yüzeye ulaşan yollar bulan bir yeraltı nehri gibi sürüp gider (Braverman, 2008: 156). Braverman'ın vasıfsızlaşma ve emeğin denetimi kavramları üzerine inşa ettiği emek süreci kuramı, zaman içinde çeşitli açılardan eleştirilere uğrar ve yeni yaklaşımlarla genişlik kazanır.

Kuşkusuz, emek süreci tartışmasının -Braverman'a getirilen eleştirilerin de üzerinde yoğunlaştığı- en kritik konusu denetimdir. Graig G. Littler ve Graeme Salaman, emek üzerindeki denetimin sadece emek sürecinde kurulmadığını, kapitalist piyasalar ve devlet/sermaye ilişkilerinin belirlediği daha geniş bir arka plana sahip olduğunu ortaya koyarlar. Ayrıca emeğin

denetiminde işyeri dışındaki, okul, aile gibi sosyal kurumların rolünün de eklenmesi gerektiğini vurgularlar (1982: 256-261). Emek süreci literatüründe denetim konusu çok değişik bağlamlarda da ele alınmış, başlıca sosyal bilim ekollerinin temsilcileri kavrama farklı yorum ve yaklaşımlar getirmişlerdir. Burada hayli hacimli tartışmaları yansıtmak hem mümkün hem de gerekli olmadığından, tartışmalarda önemli olduğunu düşündüğümüz doğrultu kazandıran bir müdahaleyi kısaca özetlemekle yetineceğiz.

Emek süreci kuramı giderek kapitalist emek sürecinin dinamiklerini ortaya çıkarmak yerine, emek denetim stratejilerine ilişkin karmaşık tipolojiler yaratmakla uğraşır hale gelmiştir (Özoğlu, 2002: 184). Emek sürecinin temel dinamiği olarak sömürü yerine denetim alındığında ve denetimin sömürüyle bağlantısı koparıldığında ortaya çıkan sadece güç ve iktidar ilişkilerini çözümleyen özne merkezli yaklaşımlardır. Sömürü ilişkileri ve bu ilişkilerin özünü açıklayan emek değer kuramı ihmal edildiğinde sınıf yapısı, sınıflar mücadelesi ve kâr arasındaki bağlantının kurulması ve bu sayede emek sürecinin kapitalist gelişmeyle ilişkilendirilmesi olanaksızlaşır. Oysa kapısında girilmez levhası bulunan mahrem alana girmemizi sağlayan emek süreci kuramından bizim beklediğimiz tam da bu bağlantıların kurulması, kapitalizmin kalbinin attığı mahrem alanın sırlarının ifşa edilmesi değil midir? Sonuçta, emek süreci tartışmasının, büyük ölçüde Max Weber ve Michel Foucault'dan esinlenen, güç dağılımı, iktidar, denetim odaklı koluna mesafeli bir pozisyon aldığımızı belirtmekle yetinerek işyerinde denetim konusunda geliştirilen başlıca yaklaşımlara da kısaca bakmak isteriz. Bunlardan birisi Edwards'ın kapitalizmin seyri içinde değişen denetim konseptlerine ilişkin sınıflamasıdır (Thompson, 1989: 144). Rekabetçi kapitalizmin hâkim olduğu erken evrelerdeki küçük ve üretim sürecinin görece basit olduğu işyerlerinde, işverenin doğrudan denetleyici konumunda olduğu basit denetim döneminden, yoğunlaşan sınıf mücadeleleri ve sermayenin tekeli-

leşmesi sürecine paralel olarak teknik denetim evresine geçilir. Bu aynı zamanda Braverman'ın odaklandığı Taylorizm evresine tekabül eder. Bu evrede denetim kişisellikten uzaklaşarak işyerinin fiziksel ve sosyal yapısına gömülmüş yapısal bir denetim biçimi sözkonusudur (üretim bandı ve benzeri çok bilinen mekanizasyon pratikleri burada yer alır). Teknik denetim sürecinin yarattığı çelişkiler bir süre sonra kurumsal, hiyerarşik kumanda temelli, sistematik bir yönetsel yapının doğmasına yol açar. Edwards, bu üç farklı denetim biçiminin sadece tarihsel olmadıklarını, aynı dönemde sanayinin farklı özelliklere sahip bölmelerinde aynı anda var olabileceğini de ekler. Alana diğer bir katkı da Andy Friedman'dan gelmiştir (1977: 43-55). Friedman, denetimin yekpare bir süreç olarak düşünülmemesi gerektiğini, işyerindeki işgücü farklılıklarına uygun iki alternatif denetim stratejisinin olduğunu vurgular. Bunlardan birincisi, özellikle büyük, istikrarlı ve işgücünün zayıf biçimde örgütlendiği işletmelerde geçerli olan doğrudan denetim stratejisidir. Bu stratejinin arkasında sermayenin işçilerin bağımsızlığını devamlı baskı altında tutma isteği yer alır. Ama Friedman, işçiler sadece kazançlarını düşünen birer homo economicus olmadıkları için bu durumun onların insani sınırlarını zorladığını belirler. Doğrudan denetimin karşılaştığı engellere karşı sermayenin işgücünün vasıflı kesimleri için uyguladığı ikinci strateji ise "sorumlu özerklik"tir. Bu modelde işçilerin, emek sürecine becerileri, ihtiyaçları ve arzuları temelinde katılmaları hedeflenir. Böylece işçilerin kendilerini işletmenin çıkarlarıyla özdeşleştirmeleri ve bağlanmaları istenir. İki strateji aynı işletmede uygulanabilir. Bu durumda ortaya merkez ve çevre olmak üzere ikili bir işgücü yapısı çıkacaktır. Merkezdeki ayrıcalıklı işgücü sorumlu özerklik yoluyla denetim altına alınırken, görece düşük vasıflı çevre işgücü için doğrudan denetim mekanizmaları işletilecektir. Braverman'ın işyerindeki denetim karşısında gelişen işçi direnişlerinin; biçimlerinin, ayrımlarının ve farklı işçi kesimlerinin buna katılım düzeylerini ele almamış olması

da eleştirilmiştir. Birçok araştırma, bu direnişlerde işçilerin vasıf, kıdem, sosyal köken gibi farklılıklar bağlamında değişik düzeyde tepki/katılım gösterdiklerini vurgulamıştır. Yine Littler ve Salaman, yönetsel politikalar karşısında geliştirilen direnişlerin detaylara dair olduğuna, işçilerin tahakküm altında olmalarını normal kabul ettiklerine ve işletmenin hiyerarşik doğası, karar alma mekânları ve sermaye yatırımı gibi esasa ilişkin meselelerin direniş alanının dışında kaldığına da dikkat çekerler (1982: 259). Yazarların yerinde saptamasıyla, aslında emek sürecindeki rızanın arkasında öncelikle işçilerin alternatif istihdam imkânlarına sahip olmadıkları bilgisi bulunur. Alternatif istihdam fırsatlarının bulunmadığı bir durumda her türden direniş son derece zorlaşır (1982: 261).

Bunun dışında işçilerin direniş kapasitesini belirleyen iki önemli etkenden söz edilebilir: sermaye-devlet ilişkileri ve işçi sınıfı içindeki ayrımlar. Devletin sendikal örgütlenmeye yaklaşımında göstereceği toleranslı tutum direniş kapasitesini yükseltir, işçi sınıfı içindeki vasıf, yaş, cinsiyet, etnisite vb. gibi pek çok ayrımın varlığı ise tarih boyunca direniş kapasitesini zayıflatan etkenler olarak karşımıza çıkar. Braverman'a getirilen bir eleştiri de, onun analizine sınıf örgütlerini dâhil etmediği, sınıfı bireylerden oluşuyor gibi ele aldığı yönündedir (Stark, 1980: 98). Oysa sınıf örgütlerinin, yönetsel denetim stratejileri karşısında alacakları tutumlar önemlidir. Bunun farkında olan Taylor'un geliştirdiği bilimsel yönetim konseptinin, sendikaları dışlayarak hatta düşman görerek kurulduğu/yerleştiği unutulmamalıdır. Amerika'da sendikaların, Taylorizmin getirdiği yoğunlaştırılmış denetim sistemine uyum sağlaması ancak devlet müdahalesinin de devreye girdiği bir sürecin sonunda ve Birinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu ortamda gerçekleştiği belirtilmelidir.

Braverman'da ve emek süreci tartışmalarının sonraki gelişiminde önemli yer tutan konulardan diğeri vasıftır. Vasıf tartışmasının emek piyasasının yapısı içinde ve sermaye birikim süreçleri ile birlikte düşünülmesi gerektiği birçok araştırma-

cı tarafından vurgulanır (Özdemir, 2002: 439). Araştırmacıların dikkat çektiği gibi vasıfsızlaşma, mutlaklaştırılmaması gereken bir süreçtir. Değişik sosyo-ekonomik ve tarihsel durumlarda sermaye birikimini ve emek üretkenliğini artırmaya dönük olarak, vasfı artıran ya da sınırlayan farklı yöntemler geliştirilebilir (Özdemir, 2002: 440). Vasıfsızlaşmanın, zanaat tarzından kitlesel üretimine geçiş sürecinde ele alınması, zanaatçilerin önceki üretim biçimleri içindeki konumunu tartışma konusu haline getirir. Herşeyden önce değişimden önceki dönemde de tüm işçilerin zanaatçi niteliğine sahip olmadığı unutulmamalıdır. İşgücü o zaman da vasıflı ve vasıfsız işçileri kapsayan bir heterojenlik göstermektedir. Ayrıca zanaatçi niteliğindeki işçilerin emek sürecindeki rolleri üzerinde de durulmuştur. Örneğin ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ABD’de sanayinin gelişme evrelerinde vasıflı işçilerin işlevsel bir denetimci rolü oynadıkları vurgulanmıştır. Zanaatçilerin bu dönemdeki güçlerinin sadece teknik bilgi ve beceriden kaynaklı olmadığı, onların üretimdeki denetim işlevlerinin de konumlarında belirleyici olduğuna dikkat çekilir (Stark, 1980: 99). Taylorist yöntemlerin uygulamaya geçmesinin ardından zanaatçi niteliğindeki zayıflama ya karşın vasıflı işçilerin denetici olarak emek sürecinde yer aldıkları görülür.

Michael Burawoy, geliştirdiği fabrika rejimi kavramsallaştırmasıyla işyerindeki politik-ideolojik süreçlere dikkat çekerek, emek süreci kuramına açılım getiren bir diğer önemli isimdir. Onun önermesi, üretim sürecinde işçilerin pratiklerinin ve ilişkilerinin düzenlenmesiyle ilgili -politik etkileri olsa da- esasen teknik boyuttaki emek süreçlerinin, işyerindeki mücadeleyi düzenleyen ve şekillendiren üretimin politik aygıtlarından ayrıştırılması gerekliliğidir (1990: 87). Fabrika rejimi tanımı ise hem emek sürecinin politik etkisine hem de üretimin politik aygıtlarına atıfta bulunur. İşyerindeki politik ilişkilerin düzenlendiği rejimler, emek süreçleri, firmalar arasındaki piyasa rekabeti, işgücünün yeniden üretimi ve devletin müdahalesi gibi et-

kenlerin belirleyiciliğinde oluşur. Bu bağlamda da farklı coğrafyalar ve tarihselliklerde bir rejimin farklı varyantları görülebilir. Fabrika rejimleri aynı zamanda çalışma kuralları, toplu sözleşme, sosyal güvenlik haklarının kullanımı, işverenlerin farklılaşan denetim stratejileri ve işçilerin karşı direnişleriyle biçimlenir. Burawoy, fabrika rejimlerinde meydana gelen değişimler üzerinden bir kapitalizm dönemlendirmesine de gider. Marx'ın çözümlendiği ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin rızadan çok zora dayalı yöntemlerle ve tümüyle piyasanın belirleyiciliğinde oluşturulan “despotik fabrika rejimi” bir prototiptir. Öncesinde, yukarıda belirtilen etkenlerce değişime uğratarak geçerliliğini zaman içinde yitirmiş bir dizi farklı rejim denenmiştir. Yazarın üzerinde yoğunlaştığı İngiltere örneğinde devlet içinde devlet niteliği kazanmış olan şirket kasabalarını, patriyarkal ve paternalist karakterli rejimler izlemiştir. Despotik fabrika rejiminde devlet üretimin dışsal şartlarını korumakla sınırlı bir işlev görür, emek süreciyle ilgili düzenlemelere gitmez. İşçilerin geçim koşulları tümüyle işverene bağlıdır ve rekabetçi piyasanın anarşik yapısının bütün etkilerine açıktırlar. Yirminci yüzyıldaki gelişmelerle (işçilerin ücrete bağımlılıklarını azaltan çalışma yaşamı düzenlemelerinin ve yeniden üretim sürecini görece güvenceye alan sosyal güvenlik sistemlerinin etkisiyle) rızanın ağır bastığı hegemonik bir rejime geçilmiştir. Bu rejimde yalnızca zorun uygulanmasının sınırlandırılması ve düzenlenmesine gidilmez, aynı zamanda disiplin ve cezanın bizatihi kendisi rızanın konusu haline gelir.

Fabrika rejiminin sosyal karakteri böylece emek sürecinin biçimlenmesinden ve firmalar arası rekabetten bağımsız bir hale gelir. Hegemonyanın oluşturulması rızanın sürekli üretilmesi ile mümkündür. Burawoy, rızanın üretilmesi için kullanılan mekanizmaları ayrıntılı biçimde ele alır. Bireylerin kendi düşüncelerinin öznel bir ifadesi olan meşruiyetten farklı olarak, emek sürecinde rıza etkinliklerin düzenlenmesinin sonucunda oluşturulur. Temelinde, işçilerin gerçekte sınırlanarak neler

olabileceği belirlenmiş olan etkinliklerin onlara kendi tercihleriyle sunulması yatmaktadır (Burawoy, 1979: 27). Burawoy, rızanın üretilmesini sağlayan bazı mekanizmalar belirler. Bunlardan birisi çalışmanın bir tür oyun gibi düzenlenmesidir. Monoton çalışmanın etkilerini gidermek için çalışanların geliştirdikleri ve yönetimin de ödüllendirmelerle destekleyip kurallarını belirlediği bir tür “kim daha fazla üretecek” oyununa katılan işçi aynı zamanda bu oyunun esasen yönetimde belirlenen kurallarını benimsemiş olur. İşyerinde vasıf ve kıdem temelinde farklı pozisyonlar arasında devamlı bir hareketlilik yaşanmasıyla oluşan içsel emek piyasası da, aynı dışsal emek piyasalarda olduğu gibi, “eşit ve özgür” işçilerin bireyci rekabetlerini yaratması ve yönetimle olabilecek kimi gerilimleri işçiler arasındaki gerilimlere dönüştürme potansiyeli ile rıza üretimine katkıda bulunur. Diğer bir mekanizma işyerlerinde toplu sözleşme ve şikâyet mekanizmaları ile oluşturulan bir tür içsel devlettir. Toplu sözleşme yoluyla yeniden düzenlenen çatışma sendika ve şirket için, işletmenin gelişim ve varlığını sürdürmesi temelinde bir çıkar ortaklaması sağlar (Burawoy, 1979: 115). Bu durumda işyerindeki sınıf mücadelesi kapitalizmin esasına etki etmeyen marjinal sınırlara çekilir. Böylece içsel devlet, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel birer yurttaş olarak algıladıkları rızaya dayalı bir sistem oluşturur. Burawoy’a göre, tüm bu mekanizmalar işyerinde hegemonik bir rejimin inşa edilmesinin temelini oluşturan rızanın üretilmesini, bu bağlamda da sömürünün devamlılığını sağlarlar. Biz fabrika rejimi kavramsallaştırmasını, mikro (işyeri) alan ile makro (değişen devlet/refah modelleri) alan arasında bağlantı kurmaya ve dönemselleştirmelere olanak tanıyan niteliğiyle emek tarihi çalışmalarımızda kullanabileceğimiz yararlı bir araç olarak değerlendireyoruz.

Sınıf mücadelesinde işyerinin önemini ısrarla vurgulayan Burawoy’a göre işçi sınıfı oluşumunda işyerinin, burada süren politik ve ideolojik mücadelenin önemi ihmal edilmiştir. Oysa

özellikle de İngiltere örneğinde görüldüğü gibi işçi sınıfı topluluk ve geleneklerinin güçlü olmadığı yerlerde, işyerlerinin kendisi sınıfsal direnişin kalesi haline gelebilirler (Burawoy, 1990: 87). İşçileri incelemenin merkezine koymanın gerekliliğini savunan Munck, bunun aynı zamanda emek süreci alanına öncelik vermek anlamına geldiğini söyler (1995: 41). İşçi sınıfının incelenmesi emek ile sermaye arasındaki ilişkinin üretim yerindeki incelenmesine dayanmalıdır. Böylesi bir temel olmadan, grevlerin, işçi hareketi örgütlenmelerinin ve de sınıfın politik gelişmelerinin incelenmesi, indirgemecilik ile salt tanımlama arasında gidip gelecektir (Munck, 1995: 42). Emek tarihi yazınımızın genel olarak “işyerinin kapısından içeri” girmediğini görürüz. Burada bir istisna olarak Zonguldak bölgesi maden işçileriyle ilgili çalışmalar zikredilebilir. Yakın zamanlarda hazırladığı doktora çalışmasında Nurşen Gürboğa, işçilerin toprakla ilişkileri etrafında kurduğu başarılı anlatısının yanı sıra, madenlerdeki emek sürecinin özelliklerini de analizine dâhil ederek etkili bir örnek sunmuştur. Sömürünün işçiler tarafından bizzat deneyimlendiği üretim noktasında olup bitenleri dikkate almak hem tarihsel algımızı derinleştireceği için yararlı, hem de kolektif hareketlerin arkasındaki birikimi ya da altındaki dip akıntısını algıyabilmek için gereklidir (Koçak, 2008: 76).

SONUÇ

Ahmet Makal'ın haklı bir serzenişle dile getirdiği gibi “Emek tarihi alanına ilişkin çalışmalar nicelik ve nitelik yönünden eksik olmakla ve alan yeterince gelişmemiş olmakla birlikte, ‘sefalet’ sözcüğünü hak etmeyecek bir bilgi birikimi sağlanmış”tır (2007a: 29). Şimdi bu ciddi birikime yaslanarak kuramsal arayışları da olan, işçi sınıfı oluşumunu çok boyutlu olarak resmetmeye yönelmiş, öznesi işçiler ve onların örgütleri olan bir sınıf tarihini oluşturmak için daha fazla olanak vardır. Bunu yapar-

ken gündelik direnişler ile örgütlü mücadeleyi karşı karşıya koymak ya da bunlardan birisini “esas” alan olarak belirlemek gerekli ve doğru olmayacaktır. Kanımızca asıl zenginleştirici olan, bu iki alanı ilişki içinde değerlendirmek olacaktır. İşçi hareketinin tarihini anlamak sadece sendikaların kurumsal düzeyde ürettikleri belgeleri biraraya getirmekle -her ne kadar henüz bu da hakkıyla yapılmamış olsa da- olmayacak, onun toplumsal altyapısını anlamak için işçileri siyasal katılım, göç, kentleşme gibi deneyimleri içinde ve tabii günlük mücadele alanında özellikle de emek sürecinde araştırmak gerekecektir. Yanısıra, makro ya da mikro düzeyde işçi hareketinin gelişimini belirleyen iktisadi, sosyal, ideolojik vb. dinamikleri anlamak, hareketin tarihini bunların içine yerleştirmek gereklidir. Bu durumda farklı alanlarda üretilen bilgi kümelerini biraraya getirmek, işçi sınıfı oluşum sürecinin bir parçası olarak yeniden okumak gibi bir görev karşımıza çıkmaktadır. Şimdi tarihsel sosyolojinin sunduğu bakış açısıyla, ilgimizi bir yandan emek süreci yazınının dikkat çektiği üretim noktasına diğer yandan sınıf oluşumu yaklaşımı çerçevesinde sosyal-kültürel gelişme dinamiklerine, siyasal süreçlere yoğunlaştırarak işçi hareketi tarihimizi yeniden yazmak hem mümkün hem de gerekli görünüyor.

KAYNAKÇA

- Ağralı, S. (1967) Türk Sendikacılığı: günümüze kadar belgelerle, İstanbul: Son Telgraf Matbaası.
- Akın, Y. (2005) “Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, 2(242): 73-111.
- Akkaya, Y. (2001/2002) “Türkiye’de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar”, Toplum ve Bilim, 91: 285-294.
- Bahl, V. (1995) The Making of the Indian Working Class- A Case of Study the Tata Iron and Steel Company 1880-1946, New Delhi: Sage.
- Balibar, E. ve I. Wallerstein (1993) Irk Ulus Sınıf, çev. N. Ökten, İstanbul: Metis.

- Braverman, H. (2008) Emek ve Tekelci Sermaye, çev. Ç. Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.
- Burawoy, M. (1979) Manufacturing Consent, Chicago: The University of Chicago.
- Burawoy, M. (1990) The Politics of Production, London: Verso.
- Ergut, F. ve A. Uysal (2007) "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?", der. F. Ergut ve A. Uysal, Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar içinde, Ankara: Dipnot, 11-34.
- Friedman, A. (1977) "Responsible Autonomy Versus Direct Control Over The Labour Process", Capital and Class, 1: 43-55.
- Gürboğa, N. (2005) Mine Workers, The State And War: The Ereğli-Zonguldak Coal Basin As The Site Of Contest 1920-1947, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Güzel, M. Ş. (1993) "Türkiye İşçi Hareketi Tarihine Nasıl Bakılmalı", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar/1. Uluslararası Tarih Kongresi içinde, İstanbul: Tarih Vakfı: 396-421.
- Hobsbawm, E. (1998) Devrim Çağı: 1789-1848, çev. B. S. Şener, Ankara: Dost.
- Hobsbawm, E. (1999) Tarih Üzerine, çev. Osman Akinhay, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Işık, Y. (1995) Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994), Ankara: Öteki.
- Katznelson, I. (1986) Working-Class Formation, Princeton: Princeton University.
- Koç, Y. (2000) Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar, Ankara: Yol-İş Sendikası.
- Koç, Y. (2003) Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi, İstanbul: Kaynak.
- Koçak, M. H. (2001) Türkiye Çalışan Sınıf Kültüründe Dayanışma Örüntüleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, M. H. (2008) "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", Çalışma ve Toplum, 18: 69-86.
- Kuczynski, J. (1994) İşçi Sınıfı Tarihi, İstanbul: Sosyalist.

- Littler G. R. ve G. Salaman (1982) "Bravermania and Beyond: Recent Theories of the Labour Process", *Sociology*, 2(16): 256-261.
- Makal, A. (1997) Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, Ankara: İmge.
- Makal, A. (2007a) "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ameleden İşçiye içinde*, İstanbul: İletişim, 15-76.
- Makal, A. (2007b) "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", *Ameleden İşçiye içinde*, İstanbul: İletişim, s. 213-266.
- Marx, K. (2004) *Kapital Birinci Cilt*, çev. A. Bilgi, 7. baskı, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve F. Engels (1992) *Alman İdeolojisi*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.
- Metinsoy, M. (2007) *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul: Homer.
- Munck, R. (1995) *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. C. Aygün, Ankara: Öteki.
- Nacar, C. (2004) *Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Özdemir, G. Y. (2002) "Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", der. A. A. Dikmen, *Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum içinde*, Ankara: İmaj, 433-502.
- Özoğlu, B. (2002) "Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı", *Praksis*, 8: 169-188.
- Özügürlü, M. (2005) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Halkevleri.
- Przeworski, A. (1977) "Proletariat into a Class", *Politics and Society*, 4(7): 343-401.
- Quataert, D. (2009) *Osmanlı İmparatorluğunda Madenciler ve Devlet*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Skocpol, T. (1999) "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", der. T. Skocpol, *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler içinde*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1-21.
- Stark, D. (1980) "Class Struggle and the Transformation of the Labor Pro-

- cess: A Relational Approach”, *Theory and Society*, 1(9): 89-130.
- Sülker, K. *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 3. baskı, İstanbul: TÜSTAV.
- Therborn, G. (1983) “Why some classes are more successful than others”, *New Left Review*, 138: 37-55.
- Thompson, E. P. (1994) *Teorinin Sefaleti*, çev. A. F. Yıldırım, İstanbul: Alan.
- Thompson, E. P. (1995) “Class and Class Struggle”, der. P. Joyce, *Class içinde*, Oxford: Oxford University, 133-142.
- Thompson, E. P. (2004) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim.
- Thompson, P. (1989) *The Nature of Work*, London: Macmillan.
- Tüm İktisatçılar Birliği. (1976) *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TİB.
- Williams, R. (1989) *İkibinè Doğru*, çev. E. Tarım, İstanbul: Ayrıntı.
- Wood, E. M. (2001) “İlişki ve Süreç Olarak Sınıf”, *Praksis*, 1: 92-119.
- Wright, E. O. (2000) *Class Counts (Student Edition)*, Cambridge U.K., New York: Cambridge University.
-

“EY İYİ KALPLI ÜVEY ANA”:^{*}
KENT TARİHİ YAZIMI VE BİR
ÇATIŞMA ALANI OLARAK ERKEN
CUMHURİYET ANKARA’SI^{**}

Bülent Batuman^{***}

Disipliner bir etkinlik olarak tarih, iki anlamda toplumsal güç ilişkileriyle ilişki içerisinde kavranmak durumundadır. Öncelikle, geçmişte cereyan etmiş bir dizi olayın bilgi nesnesi olarak kavranması, ancak içinde cereyan ettikleri güç ilişkileri deşifre edilerek mümkün olabilir. İkinci olarak, geçmişe dair üretilen bilgi, o tarihsel momente dair bir temsilin de üretilmesi anlamını taşır ve bir etkinlik olarak tarihyazımı bugün yapılan bir etkinlik olduğunca, ürettiği temsilin -nesnesi düne ait olsa dahi- bugün için taşıdığı bir anlam, bu temsilin bugünkü güç ilişkileri açısından bir işlevi olmak durumundadır. Yani tarih bilgisi, hem konu edindiği hem de içinde üretildiği dönemin güç ilişkilerine dair izler barındırır. Bu durum, tarihsel ilgi (ve

* “Ankara Ankara./ Ey iyi kalpli üvey ana!” Cemal Süreya’nın “Oteller Hanlar Hamamları için Sürekli Şiir”inden (Süreya, 2002: 165).

** Bu yazı, yayına hazırlanmakta olan “ ‘Early Republican Ankara’: Struggle over Historical Representation and the Politics of Urban Historiography” başlıklı makalenin Türkçeleştirilmiş ve gözden geçirilmiş versiyonudur.

*** Dr., Bilkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi

bilgi) nesnesi kent olduğunda daha da can alıcı hale gelir; zira kentler, salt fiziksel çevreler olarak değil, taşıdıkları kolektif anlamlarla da bireysel ve toplumsal praksisin mekânsal bileşenleri olurlar. Açık ki bu kolektif anlamlar, tekil kentlerin geçmişte barındırdıkları toplumsallıkların tortusuyla biçimlenir ve tarihyazımı bunların yeniden yorumlandığı ve tekrar tekrar üretildiği bir alandır. Bu yazı, bir tarihyazımı nesnesi olarak kendisine dair üretilen temsillerin ağırlığını, bugünkü politik anlamı üzerinde en çok hisseden kentlerden biri olan Ankara'yı ve ona dair üretilen tarihyazımının güncel politik boyutlarını konu ediyor.

Ankara kenti, Cumhuriyetin modernleşme projesinin hem sahnesi hem de aracı olmuştur ve bu araçsallık Ankara'nın salt kentsel gelişimini değil aynı zamanda kentin imgesini, bu kentin toplumsal ve siyasal algılanış biçimlerini de belirler. Başkent ilan edilmesini takip eden gelişme süreci "yoktan var edilen kent" mitiyle bezenen modern Ankara'nın tarihi, aslında bu mitin ideolojik bir temsil olarak kentsel yaşantı üzerindeki etkisinin artıp azaldığı dönemler silsilesi olarak okunabilir. Zira bu dönemler kentsel yapı içindeki çatışmaların yükseliş ve alçalışlarına tekabül eder. Toplumsal mücadelelerin yoğunlaştığı, sınıfsal gerilimlerin arttığı dönemlerde kentli burjuva tabakaların alt sınıfların yokluğuna duyduğu özlemin Ankara'daki ifadesi hep nizam ve konforla anılan Erken Cumhuriyet Ankara'sıdır. Bu nostaljik imge kuşkusuz açıkça politiktir; kentsel ölçekte süregelen sınıfsal çatışmanın, kentin toplumsal-siyasal anlamı üzerinden devam eden özgül bir bileşenidir. Aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, bu nostaljik imgenin yükselişe geçtiği son süreç bir yanda Siyasal İslam'ın, bir yanda Kürt sorununun baskısı altında mevcut hegemonyanın ulusalcı bir söylem ile tahkim edilmeye çalışıldığı 90'lı yıllar olmuştur. Başka özgül tarihsel dinamiklerin de etkisi altında şekillenen bu süreçte Ankara artan bir ilgiyle kentsel araştırmalara konu oldu. Bu araştırmaların önemli bir bölümü "Erken Cumhuriyet Dönemi"ndeki Ankara'yı konu alan çalışmalardı. Bu yazının amacı ise 90'larda

üretilen Ankara konulu yayınların aslında tam da Ankara kentinin –daha da özel olarak “Erken Cumhuriyet Ankara’sı”nın– tarihsel anlamı üzerine bir çatışmanın unsurları olduğunu göstermektedir. 90’lı yıllar bir yanda Erken Cumhuriyet döneminin toplumsal ve siyasal dinamikleriyle kentleşme süreçleri arasındaki ilişkiselliği açığa çıkarmaya çalışan araştırmaların, bir yanda da Ankara’ya ilişkin kişisel hatıralar ve “yoktan var edilen başkent” mitini Atatürk ve Milli Mücadele imgelerine başvurarak yenden üreten yayınların –özellikle Cumhuriyet’in 75. yıldönümü kutlamaları kapsamında– yoğunlaşmasına sahne olmuştur. Bu mücadele aynı zamanda bilimsel bilgi üretiminin toplumsal imgelem düzeyinde ideolojik kurgularla etkileşim ve hatta çatışma içine girdiği bir tarihsel örnek de teşkil etmektedir. Kuşkusuz bilimsel bilginin ideolojik olmadığı söylenemez, ancak aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, bu döneme damgasını vuran şey, tarihsel bilgi kategorisi olarak üretilen bir temsilin nostaljik bir söylemin arzu nesnesine dönüşümüdür.

KENT TARİHİ YAZIMI VE TÜRKİYE KENTLERİ

Toplumsal yapının anlamlı bir birimi olarak görülmeye başlanmasıyla birlikte kent, tarihyazımının da ilgi alanına girmiştir. Bu anlamda kent tarihçiliğinin başlangıcını 19. yüzyıla tarihlemek yanlış olmayacaktır (Abbot, 1996). Buna karşılık, özgül bir araştırma alanı olarak kent tarihçiliğinin başlangıcı genellikle 1960’lara dayandırılmaktadır (Sutcliffe, 1984; Uğur, 2005). 60’larda kentlere yoğunlaşan ilginin sebebi 2. Dünya Savaşı ertesinde bir yanda Üçüncü Dünya’da gözlenen kentleşme dalgasında, bir yandan da özellikle Avrupa kentlerinde gözlenen yeniden inşa faaliyetinde aranmalıdır. Yine de ilginç olan nokta aynı dönemin şahit olacağı kentsel toplumsal çatışmaların bir sonraki onyılda hem kentleşme çalışmalarına damgasını vuracak, hem de kent tarihçiliğini toplumsal tarih alanıyla ilişkilendirecek olmasıdır (Tilly, 1996). Burada, kent tarihçili-

ğinin Türkiye'deki kent tarihi yazımını ilgilendiren en önemli boyutunun “Batılı olmayan” toplumların kentlerini kavramlaştırmak için başvurulan “İslam kenti” tanımını olduğunu vurgulamakta fayda var. İlk olarak Abu-Lughod (1987) tarafından eleştirilen “İslam kenti miti”, sonraki dönemde gücünü büyük ölçüde yitirse de (Çelik, 1999), Türkiye’de üretilen kent tarihçiliği üzerinde etkili olmuştur (Kaygalak, 2006). Zira Türkiye’de kent tarihi yazımı geleneğini belirleyen en önemli sorunsal Osmanlı kenti olmuştur. Yazının konusunu dağıtmamak amacıyla, burada Türkiye’de kent tarihçiliğinin izlediği gelişim sürecini detaylandırmadan asıl inceleme konum olan Erken Cumhuriyet Dönemine ve bu dönem Ankara’sının tarih yazımı içindeki yerine geçmekte fayda görüyorum.¹ Zira aşağıda yapacağım tartışma, gerek genel anlamda kent tarihçiliğinin, gerekse Türkiye’deki üretimin son yirmi yılda geçirdiği dönüşümü de dolaylı olarak içerecektir.

Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş yılları öteden beri önemli bir araştırma konusu olmuşsa da bu dönem 1990'lara kadar “Erken Cumhuriyet Dönemi” olarak tanımlanmamıştır.² Bu dönem genellikle ya siyasi bir dönemleştirme ile Tek Parti Dönemi yahut da lidere referansla Atatürk Dönemi diye tanımlanmıştır. Döneme ilişkin yapılan çalışmaların çoğunluğu siyaset bilimi alanı içinde üretilmiş, bu çalışmalar incelenen döneme dair pek de eleştirel nitelik taşımayan betimlemeler olmaktan öteye geçmemişlerdir. Buna karşılık 90'ların başı Cumhuriyetin kuruluş dönemini eleştirel bir mercekle inceleyen çalışmaların ortaya çıkışına tanık olur. Siyasal alanda “İkinci Cumhuriyet” kavramıyla yankı bulan eleştirel eğilim bir anlamda post-

1 Kent tarihçiliği ve Türkiye’de kent tarihi yazımı üzerine literatürü tarayan bir çalışma için bkz. Uğur (2005). Osmanlı (kent) tarihçiliği üzerine faydalı metodolojik tartışmalar için ise Aytekin (2006: 13-24) ve Kaygalak (2006: 7-20)’a bakılabilir.

2 Bunun tek istisnası İnci Aslanoğlu’nun *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı* başlıklı çalışmasıdır (Aslanoğlu, 1980). Yine de, 1923-1938 dönemini inceleyen bu çalışma “erken cumhuriyet dönemi” ifadesine özgül bir anlam atfetmez.

modern eleştirinin Türkiye siyasal tarihine uygulanmasını sağlamıştır (Sezer, 1993). Ulus-inşası sürecinin otoriter karakterine vurgu yapan bu eleştirinin temel argümanı bu kurucu unsurun Türkiye'nin siyasal tarihine damgasını vurduğu ve devletin, Cumhuriyet tarihinin tümüne yayılan baskın rolünün bu kuruluş momentiyile kavranması gerekliliğidir (Altan, 1992; Sever ve Dizdar, 1993). Buna göre, Cumhuriyetin kurucu ilkeleri olarak öne çıkan, milliyetçiliğin ve laikliğin katı yorumları ve ekonomide devletçi korumacılık bugün artık ortadan kalkmış bulunan özgül tarihsel koşulların ürünüdür. Bu eleştirel yorum liberal bir çağrı niteliği taşısa da, 90'lı yıllara damgasını vuracak olan neoliberal küreselleşme süreci içinde devlet kontrolünün (baskısının) sesli biçimde eleştirildiği boyut siyasetten çok ekonomi oldu. Hatta ironik bir biçimde, 90'lı yıllar güçlü bir özelleştirme dalgasına paralel olarak artan insan hakları ihlallerine sahne oldu. Bir başka deyişle devletin liberalizasyonuna dair yapılan çağrı ekonomik alanda yankı bulurken, siyasal açıdan gelişmeler tam tersi yönde oldu. Yine de Cumhuriyet'in kuruluş sürecine ilişkin bu eleştirel yaklaşım, akademik dünyada kültürel çalışmaların küresel ölçekte yaygınlaşmasının etkisiyle birleşerek modern Türkiye'nin oluşum sürecini toplumsal ve kültürel yaşantının muhtelif boyutları ile sorunsallaştıran bilimsel araştırmaların önünü açmış oldu.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminin hem siyaset bilimi hem de tarih disiplini içinde yeni bir perspektiften –modernite eleştirisi çerçevesinde– ele alınışı “Erken Cumhuriyet Dönemi”nin de tarihsel bir kategori olarak ortaya çıkışına sebep oldu. Başlığında “Erken Cumhuriyet Dönemi”ne atıf yapan ilk lisansüstü tez çalışması, Nuray Mert'in Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezidir (Mert, 1992). İzleyen birkaç yıl içinde aynı üniversitenin Sosyal Bilimler ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitülerine teslim edilen bir dizi lisansüstü tez çalışması da benzer biçimde “Erken Cumhuriyet Dönemi”ni konu alır. Bu çalışmalar, konuları itibarıyla tarihyazımının çeşitlenen ilgi alan-

larını da örnekler niteliktedir. Örneğin Bozkurt (1995) Erken Cumhuriyet Döneminde kadın kimliğinin kurulumunu eğitim süreci içinde incelerken, Gürboğa (1996) aynı dönemin popüler yayınlarında kadın imgesinin üretimini incelemektedir. Dikici (1996) harf inkılâbını seçkinler-halk karşıtlığı içinde toplumsallaştırmayı denerken, Caner (1996) “Türkiye’nin başkenti olarak Ankara”nın Erken Cumhuriyet Dönemindeki planlama ve gelişimini inceler. Bu çalışmaların ortak paydası modernite eleştirisini toplumsal cinsiyet, alfabe, kentleşme gibi kültürel yapılar üzerinden yapmalarıdır.

Tartışmamız açısından dikkat çekici olan çalışma, Caner’in Erken Cumhuriyet Döneminde planlanışı ve gelişimiyle Ankara’yı konu alan çalışmasıdır. Aynı dönemde, başkent Ankara’yı Erken Cumhuriyet modernleşmesinin kentsel ifadesi olarak kavrayan ve gelişimini inceleyen tez çalışmalarının çokluğu ve uluslararası niteliği dikkat çekicidir. Örneğin Pérouse (1994) Fransa’da (Université de Reims Champagne-Ardenne) yaptığı doktora tezinde kentin 1919–1950 arasında “Angora”dan “Ankara”ya dönüşümünü incelerken, Lynch (1996) ABD’de (University of Texas, Austin) yaptığı yüksek lisans tezinde Ankara’nın kentsel çevresini ulusal kimliğin inşa süreciyle ilişkilendirerek inceler. Yabancı araştırmacıların bile ilgilendiği Erken Cumhuriyet Ankara’sı aynı dönemde Türkiyeli araştırmacıların yurt içi ve yurt dışı kurumlarda yaptıkları çalışmaların da konusudur. Koçak’ın (1998) ODTÜ’de yaptığı çalışma ile Kezer’in (1999) ABD’de yaptığı çalışma, benzer kavramlarla Ankara’nın inşasını ulus-devlet oluşumunun siyasal boyutuyla ilişkilendirir. Yine aynı dönemde Şengül (1998) İngiltere’de tamamladığı doktora tezinde kentleşme sürecinin siyasal boyutunu Ankara örneği üzerinden tartışır. Bu çalışmaların çoğunda dikkat çeken ortak bir yön, tüm kenti bütünsellik içinde cumhuriyet modernleşmesinin aracı ve sembolü olarak kavramalarıdır. İlerleyen yıllarda ise, hem kentin kendisi, hem de ulus-inşası süreci farklı boyutlarıyla ve farklı ölçeklerde çok daha detaylı araştırmalara konu olacaktır.

BİR ARAŞTIRMA KATEGORİSİ OLARAK “ERKEN CUMHURİYET ANKARA’SI”

90’ların ilk yarısında Cumhuriyetin ilk yıllarına dair yapılan çalışmalar içinde Ankara’nın özgül bir araştırma nesnesi olarak ortaya çıkmasının bir sebebi yukarıda değindiğim eleştirel tartışmaların kaçınılmaz olarak dönemin sosyal, siyasal ve kültürel pratiklerini barındıran Ankara’ya uzanması ise, diğer bir sebep de aynı dönemde mekânın sosyal bilimlerdeki rolüne ilişkin artan ilgidir. Toplumsal ilişkilerin kentsel mekânla ilişkisinin araştırılması, sosyal bilimler alanında otuz yıldan fazla bir geçmişe sahip. Mekânın politik niteliğine ilişkin bu ilginin kökleri 60’lı yılların ortalarında ABD ve Avrupa’da ortaya çıkan kentsel toplumsal hareketlere kadar sürülebilse de, mekânsal boyutu önde tutan bir sosyal kuramın filizlenişi Marksizmin çeşitli disiplinlerle (özellikle coğrafya ve kentsel sosyoloji) temasının ürünüdür. 1968 olaylarının ardından sosyal araştırmalarda giderek artan mekânsal vurgu üç temel sorunsal etrafında gelişti (Soja, 1989). Bunlardan ilki Soja’nın “sosyo-mekânsal diyalektik” diye tanımladığı, mekân ve toplumsal ilişkiler arasındaki ilişkiselliğin tarifidir. Başlangıçta toplumsal bir ürün olarak kavranan mekân, giderek toplumsal ilişkilerin kurucu bir unsuru olarak ele alınmaya başlanmıştır. İkinci sorunsal, özellikle Castells’in (1977) vurguladığı ve Marksist kentsel çalışmalar açısından önemli bir tartışma odağı oluşturan “kentsel birimin özgüllüğü”dür. Üçüncü sorunsal ise, daha sonra kapitalist gelişmenin eşitsiz coğrafyalarını içerecek biçimde genişleyecek olan mekânın sermaye birikim süreci içindeki rolüdür (Harvey, 1982).

Gregory’ye (1994) göre mekânsal araştırmaların ilk onyıllı politik ekonominin egemenliğinde geçtiyse de, bu hâkimiyet ilerleyen dönemde önce sosyal teoriye sonra da kültürel çalışmalara geçer. Bu dönüşüm aynı zamanda Soja’nın “eleştirel sosyal teorisinin mekânsallaşması” diye tanımladığı ve ortodoks Marksist

analizin sınırlarının ötesinde yer alan “postmodern coğrafyalara” doğru bir açılımı tarifler. 90’ların kentsel araştırmalarında en çok referans verilen kuramcılardan birisi Henri Lefebvre’dir. Bu ilginin, orijinal (Fransızca) basım tarihi 1974 olan *Mekânın Üretimi* adlı çığır açıcı çalışmasının 1991’de İngilizceye çevrilmesine bağlı olduğunu belirtmekte fayda var (Lefebvre, 1991). Toplumsal araştırmaların konularındaki çoğullaşma ve eleştirel kuram alanında üst-anlatıların reddi, mekânsal olana duyarlı, ırk, toplumsal cinsiyet, etnisite, post-kolonyalizm vb. temaları içeren geniş bir araştırma yelpazesinin ortaya çıkışıyla sonuçlandı. Aynı çeşitlenme ve çoğullaşmanın tarih ve kentsel tarih alanlarında da paralel biçimde cereyan ettiğini vurgulamak gerek. Bu dönemde kent tarihi yazımında da öne çıkan mikro-tarihçiliğin ilgi alanları da, metodolojisi de söz konusu dönüşümden payını aldı (Stieber, 1999).

İşte 90’lı yılları koşullayan bu tarihsel bağlamda Erken Cumhuriyet Ankara’sı Türkiye modernleşmesinin mekânsal boyutlarını inceleyen araştırmacılar için giderek artan bir ilginin nesnesi oldu. 1990–2006 yılları arasında Türkiye’deki üniversitelerde tamamlanan tezler incelendiğinde, başlığında “Erken Cumhuriyet” dönemine vurgu yapan tezlerin sayısının giderek arttığı görülmektedir. 1990–1995 yılları arasında bu sayı 2 iken 1996–2000 aralığı için 12 ve 2001–2006 arası için de 38’dir.³ Bu tezler incelendiğinde “Erken Cumhuriyet Dönemi” vurgusunun salt bir tarihsel dönemleştirmeden fazlasına işaret ettiği görülmektedir. Ulus-devletin inşası ile belirlenen ve iradi bir modernleşme sürecini imleyen bu dönemin “Erken Cumhuriyet Dönemi” diye tariflenişi, söz konusu tarihsel kesitin modernleşme eleştirisi çerçevesinde ele alınışının göstergesidir. Yine 1996–2006 yılları arasında Türkiye’de üretilen bu lisansüstü tezler içinde kent ve mimarlık konulu olanların da giderek arttığı gözlenir. 1996–2001 aralığında konusu kent ve mi-

3 Bu sayılar YÖK’ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanı incelenerek elde edilmiştir.

marlık olup “Erken Cumhuriyet Dönemi”ni inceleyen tez sayısı 4’tür. Bu tezlerin hepsi de “Erken Cumhuriyet Ankara’sı”ni incelemektedir. 2002–2006 aralığında ise Erken Cumhuriyet Döneminin kentsel çevresini inceleyen 14 çalışma vardır ve bunların 5’i doğrudan “Erken Cumhuriyet Ankara’sı”ni konu almaktadır. Dikkat edilmesi gereken nokta bu sayıların, başlığında “Erken Cumhuriyet Ankara”sına referans veren çalışmaları içerdiğiğidir. Oysa başlığında “Ankara” ifadesi geçmediği halde Erken Cumhuriyet Ankara’sını inceleyen çok sayıda tez vardır. Bunlara örnek olarak Gençlik Parkı’ni inceleyen Uludağ (1998), Kızılay Meydanı’ni inceleyen Batuman (2000) ve Ulus Meydanı’ni inceleyen Yalım (2001) verilebilir. Burada verilen sayılar kapsayıcı olmaktan ziyade 90’ların ikinci yarısında Erken Cumhuriyet Ankara’sına yönelen ilgiye dair bir fikir oluşturmaları için verilmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, aynı dönemde yurtdışındaki kurumlarda da Ankara’yı benzer incelemelere konu eden araştırmacılar bulunmaktadır.

Görülmektedir ki Ankara, 90’ların ikinci yarısında önce Erken Cumhuriyet yıllarının fiziki çevresi, sonrasında ise modernleşme projesinin kendini ifade ettiği somut ürünlerden biri olarak gözde araştırma konularından biri haline gelmiştir. Kuşkusuz Cumhuriyet Ankara’sının kentsel gelişimine ilişkin, modernleşme eleştirisi temelinde olmayan incelemeler de mevcuttur; bunlara örnek olarak Sahil (1986) ve 90’larda yapılacak çalışmaların çoğuna temel olacak öncü çalışmasıyla Tankut (1990) verilebilir. 90’ların ikinci yarısında yoğunlaşmaya başlayan çalışmalar ise Ankara’yı ve ulus devletinin inşa sürecini modernleşme eleştirisi bağlamında, mekân üretimi, mekânsal pratiklerin kimlik üretiminde oynadığı rol, sosyo-kültürel süreçlerin kentsel ve mimari ifadeleri, ideolojik temsillerin yapılı çevre aracılığıyla aktarımı gibi açılardan incelemişlerdir. Anılan çalışmaların yoğunluğu, 90’ların ikinci yarısında bir araştırma nesnesi olarak “Erken Cumhuriyet Ankara’sı”ndan bahsedilebileceğini gösteriyor. Yine de “Erken Cumhuriyet Ankara’sı”nın bir ta-

rihsel araştırma kategorisi olarak ortaya çıkışını tespit edebilmek için bu çalışmaların tamamlanış tarihleriyle üretim süreçleri arasındaki zamansal farkı göz önünde bulundurarak 90'ların başına dönmek gerekiyor.

“Erken Cumhuriyet Dönemi” ifadesinin tarihyazımsal bir kategori olarak Türkiye mimarlık tarihi alanında dolaşıma girişini işaretleyen önemli bir etkinlik Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin 1993 yılı Ekim ayında Almanya Büyükelçiliği ile birlikte düzenlediği “Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923–1950” başlıklı kolokyumdur (Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 1994). Erken Cumhuriyet Ankara'sını şekillendiren yapıların ve onları üreten tarihsel koşulların incelendiği bu toplantı, Almanya ve Türkiye'nin akademik kurumlarından gelen bilim insanlarının katılımıyla gerçekleşir. Almanya'dan gelen katılımcılar özellikle Erken Cumhuriyet mimarisine damgasını vuran yapıların çoğunun müellifi olup ana dili Almanca olan (Nazi Almanya'sından kaçan Almanya veya Avusturya asıllı) mimarların Türkiye'deki etkileşimlerini incelemektedir. Kolokyumun ilgi çekici olan noktası ise, konferansın başlığında yer almamasına rağmen “Erken Cumhuriyet Dönemi” ve “Erken Cumhuriyet Mimarlığı” ifadelerinin katılımcıların hemen hepsi tarafından kullanılmasıdır. Konuşmacıların bazıları “Erken Cumhuriyet Dönemi”ni kendi başlıklarında kullanırken (Tankut, 1994; Özbay, 1994), diğerleri başlıklarında kullanmasalar da sunumları içerisinde asli bir kategori olarak kullanırlar (Baydar, 1994; Aslanoğlu, 1994). Kolokyum katılımcıları içinde Tankut'un sunumu dikkat çekicidir. Tankut'un Cumhuriyet Ankara'sının planlama süreci üzerine 1987'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladığı ve 1990'da yayınlanan öncü çalışmasında “Erken Cumhuriyet Dönemi” ifadesi yer almaz. Buna karşılık kolokyum sunumunun başlığı “Erken Cumhuriyet Dönemi Şehir Mimarisi: Ankara”dır. Yine Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin 1990 sonlarında başlayıp 1991 ortalarında sona eren ve Ankara tarihini konu alan etkinlikler dizisi in-

celendiğinde, 1993 kolokyumunun ve bu kolokyumda ortaya çıkan “Erken Cumhuriyet Dönemi” kategorisinin kullanımı daha da dikkat çekici hale gelir. Zira hemen hemen aynı araştırmacıların katılımıyla gerçekleşen ve Ankara’nın antik döneminden Erken Cumhuriyet Dönemine uzanan tarihsel bir izleği olan etkinlikler dizisi ne bu son dönemi öne çıkarır, ne de bu dönemi tanımlarken “Erken Cumhuriyet Dönemi” kategorisine başvurur (Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 1992). Görünen odur ki, bu ifadenin tarihsel bir analiz kategorisi olarak dolaşıma girişi 1992–1993 aralığında olmuş, ve en çabuk mimarlık ve şehirçilik tarihi alanlarında kabul görmüştür.⁴ Bunun sebebi, yukarıda tartışıldığı gibi, 90’ların ilk yarısında Türkiye’de dolaşıma giren modernleşme eleştirisine paralel olarak kentsel araştırmalara yönelik uluslararası ilgidir.

Yukarıda belirttiğim gibi, Cumhuriyetin kuruluş sürecini modernleşme eleştirisi çerçevesinde inceleyen ve Ankara’yı araştırma nesnesi yapan kent tarihi çalışmalarının ilk dalgası kentin tümünü Türkiye modernleşmesinin hem sembolü hem de sahnesi olarak kavrayıp değerlendirmiştir. Bunun ardından ise araştırma çerçevesi benzer kalmakla birlikte inceleme konuları hızla çeşitlenir. Erken Cumhuriyet Döneminin toplumsal, siyasal ve kültürel yapıları mekânlar aracılığıyla incelenmeye başlar. Örneğin Hıfzısıhha Enstitüsü binasını avangard mimarlık kavramı bağlamında inceleyen Kılınç (2001) ve Ankara’da inşa edilen eğitim yapılarını inceleyen Alpagut (2005) araştırmalarını tekil yapı ölçeğine odaklarken, gelenek ve modernlik gerilimini cumhuriyet ideolojisi bağlamında ve Kızılay’da yer alan Saracoğlu Mahallesi üzerinden inceleyen Erkan (1996) ve Atatürk Bulvarı’nı bir modernleşme aracı olarak inceleyen Ak-yürek (2000) ve Çağlar (2001), ve yine benzer bir çerçevede İs-

4 Bu etkinlikten bir yıl kadar önce, Berlinde düzenlenen başka bir bilimsel toplantıya sunduğu tebliğde Bozdoğan (1992) “erken cumhuriyet Türkiye’sinde” modern mimarlık ve ulusalcılığın kültürel politikaları arasındaki ilişkiyi tartışır.

tasyon Caddesi'ni inceleyen Özten (2001) farklı mekânsal ölçeklerde çalışmışlardır. Benzer biçimde kentsel meydanlar ve parklar da Erken Cumhuriyet Ankara'sının modernleşme sürecinin sahnesi ve aracı olan mekânlar olarak incelenmiştir: Batuman (2000) Kızılay Meydanı'nı, Yalım (2001) Ulus Meydanı'nı araştırırken Uludağ (1998) Gençlik Parkı'nı ve Akyürek (2000) Gazi Çiftliğini inceler. Araştırma nesnelere tekil yapılardan büyük kent parçalarına kadar Ankara'nın çeşitli ölçeklerdeki kentsel mekânlarına uzanırken, araştırma temaları da siyasal hegemonya (Şengül, 1998; Batuman, 2000), toplumsal cinsiyet (Gürrol, 2003), insan-doğa ilişkisi (Karamustafa, 2003) vb. konuları içerecek şekilde çeşitlenmiştir. Söylem ve temsil gibi kavramlar ve bunların modernliğin inşası açısından araçsallığı da sıklıkla başvurulan kavramsal çerçevelerdir: Dinçer (2000) ve Ak-samaoğlu (2003) Erken Cumhuriyet Ankara'sının edebiyat alanındaki temsil biçimlerini incelerken, Özdemir (2004) Ankara Hipodromunu ve Korkmaz (2007) Ankara Milli Stadı'nı kitlesel tören ve kutlamaların mekânları olarak ideolojik işlevleri açısından araştırmışlardır.

BİR NOSTALJİ NESNESİ OLARAK “ERKEN CUMHURİYET ANKARA'SI”

Bu bilimsel araştırmalar derinleşerek gelişirken, 90'lı yılların siyasi atmosferinde Erken Cumhuriyet Ankara'sı bambaşka bir tarihyazımı biçiminin daha nesnesi haline gelmektedir. Zira bu dönemde siyasal statükonun ezeli sıkıntılarında ikisi birden yükselişe geçti. Bunlardan ilki, özellikle Birinci Körfez Savaşı sonrası yeni bir biçim alan Kürt Sorunu, diğeri ise önlenemez gibi görünen yükselişi ve ardı ardına gelen seçim zaferleriyle Siyasal İslam'dır. Siyasal İslam'ın politik arenada giderek artan etkinliği Cumhuriyetin modernist ve seküler kültürünü benimsemiş kentli orta sınıflarda yoğun bir kaygı üretti. İslami baskının tehdidi altında olma hissi, ifadesini, Erken Cumhuri-

yet döneminin yitik altın yıllarına özlem duyan bir nostalji biçiminde buldu.

Nostalji, açıkça değişimin tetiklediği bir durumdur, Boym’un (2001) altını çizdiği gibi nostalji ve değişim aynı madalyonun iki yüzü gibidir. Bu anlamda da nostalji modernliğin temel bileşenlerinden biri olarak ortaya çıkar. Değişimin tetiklediği kaygı ideal (leştirilmiş) bir geçmişe özlem biçimini alır. Yani nostalji geçmişten çok bugüne dairdir. Bugünün bakış açısıyla hatırlanan geçmiş, aslında bugünün koşullarıyla başa çıkabilmeye hizmet eder (Westwood and Williams, 1997: 12). Dahası, özlenen geçmiş sadece hatırlanmaz, yeniden kurulum; bu geçmiş aslında bugüne dair bir kurgudan başka bir şey değildir. Kavramın kökeninin işaret ettiği gibi,⁵ nostaljinin özlediği şey huzurlu bir yuvadır (Davis, 1979). Ve 90’lar Türkiye’sinde ortaya çıkan Erken Cumhuriyet Dönemi nostaljisinin ifadesini bulduğu araçlardan birinin Ankara kenti olması boşuna değildir; zira Ankara (erken) cumhuriyet modernleşmesinin bozulmamış çevresi olarak tahayyül edilen⁶ yuvanın ta kendisidir. Cumhuriyet projesinin boş levhası olarak tasarlanmış bulunan Ankara’nın 1930’lardaki imgesi “Erken Cumhuriyet Ankara’sı” olarak kutlanıp nostaljik yakınmanın kayıp nesnesi biçiminde sabitlenir.

Özyürek (2007), Erken Cumhuriyet Dönemine ilişkin 90’larda vücut bulan nostaljiyi “nostaljik Kemalizm” olarak tanımlar. Buna göre, bu nostaljinin başlıca taşıyıcıları 80’lerin ekonomik liberalleşme sürecinden en çok kayba uğrayan kesimlerdir. Bunlar arasında yer alan bürokratlar ve orta sınıf memurlar yalnız ekonomik açıdan yoksullaşmamış, aynı zamanda kamusal alan-

5 Etimolojik olarak nostalji, Yunanca eve dönüş (nostos) için “acılı hasret” (algia) kökeninden gelmektedir. Terim ilk olarak 17. yüzyılda İsviçreli askerlerin sıla hasretine bağlı olarak geliştirdikleri semptomları tanımlamak üzere kullanılmıştır (Boym, 2001: 3).

6 “Erken cumhuriyet Ankara’sı” imgesinin kurgusalılığı da son dönemde araştırılan konular arasındadır. Örneğin Cumhuriyetin siyasal tahayyülün Ankara’daki anıtlar aracılığıyla üretimi için bkz. Sargın (2004), Batuman (2005).

daki etkinlik ve prestijleri de zayıflamıştır. Ek olarak, bir yanda Siyasal İslam'ın, diğer yanda Kürt hareketinin siyasal baskısı, IMF ve AB kaynaklı ekonomik ve siyasal müdahalelerle dik-kate değer bir huzursuzluk yaratmıştır (Özyürek, 2007: 20–22). Siyasal dalgalanmalara paralel olarak Ankara'nın nostalji siya-setinin bir aracı olarak ortaya çıkışı aslen 1997–98 döneminde (28 Şubat süreci ve onun bir parçası olarak düşünülmesi gereken 75. Yıl kutlamaları sırasında) gerçekleşse de bu yükselişin öncüsü sayılabilecek bir hareketlilik 90'ların ilk yarısında gözlenir. Nitekim, 90'ların başından 2002'de AKP hükümetinin kuruluşuna kadar geçen dönemde nostalji siyaseti diye tanımladığım çerçevede yapılan yayınların benzer nitelikleri taşıdığı görülür. Bu yayınları üç kategoride incelemeyi öneriyorum: anı niteliğindeki kişisel anlatılar, Cumhuriyetin kuruluş hikayesini anlatan, çalışmalarının içeriğiyle nostalji anlatısını yeniden üretmediği halde bu anlatının içine oturtulmak üzere çerçevelenen tarih denemeleri ve dikkat çekici bir külliyat oluşturan görsel ağırlıklı yayınlar.

90'larda ciddi bir okur kitlesiyle buluşan ve neredeyse kendi içinde bir tür tanımlayan bir dizi biyografik eser kaleme alındı. Bunlar Cumhuriyet'in ilk kuşağına mensup, Erken Cumhuriyet Döneminde çocukluk ve ilk gençlik yıllarını yaşamış bireylere ait anlatılardı (Uçuk, 1995; Urgan, 1998; Denктаş, 1998; Gümüšoğlu, 2001). Bu anlatılarda Erken Cumhuriyet Dönemi, artık yitirilmiş bir ütopyaya, devlet ve yurttaşların aynı idealer etrafında kenetlendiği, topluma birbirini besleyen coşkulu bir iyimserlik ve güçlü bir idealizmin hâkim olduğu bir zamana tekabül eder. Bu anlamda bu kuşağın bireyleri, Erken Cumhuriyet Döneminin cisimleştiği sembollere dönüşmüşlerdir; onların yitik gençliği, (bugün Siyasal İslam tarafından tehdit altında bulunan) Cumhuriyetin de yitirilmiş altın çağıdır (Özyürek, 2007: 43). Dahası, bu anlatılar içinde “erken” Cumhuriyet dönemi, gerçekten de bir çocukluk dönemini imler; saflığın damgasını vurduğu (ulusun) çocukluk günleri (90'lardan bakıldığın-

da) geri dönmemek üzere yitirilmiştir. Özyürek’in (2007: 47–92) etraflıca tartıştığı gibi, bu kuşağın anlatılarında özel yaşantı ile dönemin kamusal yaşantısı iç içe geçer ve yer yer biri diğersinin yerine ikame edilir. Böylelikle bireyler Cumhuriyet tarihinin parçaları haline gelirken kişisel anılar resmi tarihin referanslarıyla yeniden kurulur. Bizim tartışmamız açısından önemli olan nokta ise bu anlatının içinde Ankara’nın rolüdür. Yukarıda değinildiği gibi, Erken Cumhuriyet Ankara’sı, tam olarak “özlenen ideal ev”dir; Erken Cumhuriyet Döneminin mutlu ve huzurlu yuvasıdır: “Yatarken kapımızı kilitlemezdik biz. Ankara böyle güvenli bir yerdi, farklı bir şehirdi o zamanlar... Valiler, hekimler ve en bilindik insanlar Ankara’daydı” (aktaran Öztürk, 2007: 79). Cumhuriyetin elit nüvesi için kent büyük bir evdir; kuşkusuz bu evin sınırları, gerçek –heterojen– kentin sınırlarıyla örtüşmez. Bu sınırlar çok daha tarifli bir sosyal çevrenin kentselliğini, tüm kent olarak –tıpkı bu sosyal çevrenin, kaynaşmış, sınıfsız bir toplumu temsil ediş iddiası gibi– varsayar. Erken Cumhuriyet Ankara’sını “ideal ev” yapan bir başka unsur da kuşkusuz “baba” figürüdür. Gerçekten de 90’larda Ankara üzerine üretilen kişisel anlatılara bakıldığında, Ankara’nın önemli bir özelliği de Atatürk’le fiziksel olarak karşılaşma olasılığıdır. Çeşitli yazarların anlatımında Atatürk’le karşılaşan çocuk ya da genç anlatıcının heyecanı, okuyuculara öz(l)enilmesi beklenen, neredeyse mistik bir deneyim olarak aktarılır (Araz, 1998; Mıhçıoğlu, 1998; Karaveli, 1999), zira burası Mustafa Kemal’in Ankarası’dır (Araz, 1998) ve “Atatürk’süz Ankara, Ankara’sız Atatürk” olamaz (Uydum, 1992: 4). Atatürk ve Ankara arasındaki ilişki nostaljik kurgunun içinde huzurlu ev ve baba otoritesi arasındaki ilişkinin kaçınılmazlığıyla tariflenir. Resmi tarihin kültürel ürünleri içinde sıkça ve sürekli rastladığımız Atatürk methiyelerinden farklı olarak burada nostaljik anlatı “gerçek” çocukluk anısını özlenen kurgusallığın ana eksenini kullanır. Mutlu ve huzurlu bir yuva atmosferi olarak anımsanan Erken Cumhuriyet Dönemi, ne kadarı özel anılardan, ne

kadarı (resmi) tarih anlatısından kaynaklandığı belli olmayan bir amalğama dönüşür.

Ankara üzerine 90'larda üretilen nostaljik anlatıların yeni-den ürettiği bir dizi temanın varlığı dikkat çekicidir. Bunlardan en önemlileri Ankaralıların neredeyse özcü bir biçimde Cumhuriyetçi oldukları –gerek Milli Mücadele'ye gerekse Cumhuriyet'e koşulsuz destek veriş– ve başkent Ankara'nın yoktan yaratıldığı mitidir. Aslında bu iki tema birbiriyle çelişir niteliktedir; zira birincisi Cumhuriyet öncesi Ankara'ya bağımsızlıkçı ve ulusalcı bir toplumsal öz atfederken, ikincisi kayda değer bir toplumsal (ve hatta fiziki) yapının yokluğunu varsayar.

İlk temanın üretildiği anlatı Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişi ve Ankaralıların kendisini karşılayışlarıdır. Zira bu an Ankara'nın tarihiyle Milli Mücadele tarihini eşitleyip her ikisi için yeni bir tarihsel anlatının sıfır noktası haline gelecektir. Bu karşılaşma tarihsel bir önemle tanımladığınca semboller üzerinden yazılacaktır; bu yüzden o gün Mustafa Kemal'i karşılayanlar Ankara'nın sembolü olan Seğmenlerdir (Uydu, 1992). Bu karşılaşmanın anlatımı gerçeğe mecazın iç içe geçtiği, Ankara'nın kişileşerek bir kentten bir özneye dönüştüğü bir anlatıya dönüşür:

O gün soğuk, puslu, yağmurlu bir gün. Uyuyan şehrin üstünde bir ses, bir haber patlıyor birden. Gök gürültüsü gibi: 'Mustafa Kemal geliyor'...

Uyuyan ya da uyuduğu sanılan Ankara, bu sesi duymuş, bu çağırışı almış ve işte o an silkinerek terkedilmişliğinden, yalnızlığından uyanmıştır.

Şimdi bütün şehir ayaktadır. Onu karşılamak üzere yollara dökmüştür. Kurtarıcıyı ve onun gerçeğini tanımış, ona inanmıştır. (Araz, 1998: 31-2)

Bu andan sonra Ankara ve Atatürk ayrılmaz hale gelir, Ankara kenti Atatürk'le hatırlanır, bir başka deyişle Erken Cumhuriyet Ankara'sı dışında bir Ankara tahayyül etmek imkânsızlaşır. Örneğin Mıhçıoğlu, kişisel anıları üzerinden 1920'ler Ankara'sının gündelik hayatına dair ürettiği etnografik nitelikli çalışmasının

büyük kısmında Atatürk'ten veya Cumhuriyet'ten bahsetmezken, kitabın 10-15 sayfalık bir kısmı, metnin bütünüyle uyumsuzluğu fark edilir biçimde, Atatürk'le karşılaşmalara ayrılır (Mıhcıoğlu, 1998: 60-75). Yine Erdoğan'ın (1999a) *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri* başlıklı çalışması kentin semt ve mahallelerini anlatırken Atatürk'e dair anekdotlara yer vermeden edemez. Yukarıda yaptığım alıntıda Ankara'nın Atatürk'ten bağımsız tahayyülünün imkânsız hale gelişi kadar, kentin kişileştirilmesi ve ona “kuvvacı” bir nitelik atfedilişi de dikkat çekicidir. Ankara'ya atfedilen özcü kimliğin en iyi örneğini Şimşir'in (2001) *Ankara'nın Başkent Oluşu* başlıklı çalışmasını yayınlayan Ankara Vakfı adına Vakıf Başkanı Dinçer'in kitaba yazdığı önsözde bulmak mümkün:

Ankara tarih boyunca bağımsızlığın anlamını bilen ve bunun bedelini ödeyen bir kettir. Ankara ve çevresi insanı için bağımsızlık ve özgürlük bir yaşama biçimidir. Ankara kahraman, özgür ve bilge insanların şehridir. Ankara Milli Mücadele'nin doğuşunda ve başlangıcında olayları en doğru bir biçimde izlemiş, gerçekleri anında görmüş ve gerekli tavrını koymuştu. (Şimşir, 2001: 7)

Burada dikkat çekici bir nokta bu önsözün, çalışmanın kendisiyle arasındaki ilişkidir. Özellikle 75. yıl kutlamaları çerçevesinde basılan (ya da yeni baskısı yapılan) kitapların önsözleri ciddi bir incelemeyi hak ediyor. Emekli büyükelçi ve tarihçi olan Şimşir, Dışişleri belgeleri üzerinden yaptığı araştırma çerçevesinde Ankara'nın başkent oluş sürecini uluslararası ilişkiler zemininde ele alır. Ürettiği anlatı ulusalcı ve devletçi bir karakter taşısa da (kitabın ana teması Batılı diplomatların Ankara'nın başkentliğine direnişleridir) yazarın metodolojik kaygısı görmezden gelinemez. Buna karşılık Dinçer'in yazdığı önsöz, Şimşir'in çalışmasına, çalışmanın kendi içeriğinin ötesinde bir çerçeve dayatır. Cumhuriyet'in 75. yıldönümü anısına yayınlanan çalışmaların çoğunda aynı özellik göze çarpar; nostaljik anlatıyı yeniden üretmeyen çalışmalar yazılan önsözlerle bu çerçe-

venin içine oturtulmaya çalışılır. Örneğin Akgün'ün (1996) monografik çalışması, eseri yayınlayan Ankara Kulübü'nün Yönetim Kurulu üyelerinden biri tarafından kaleme alınan önsözle Kemalist bir mesajın nesnesine dönüşür. Yine Erdoğan'ın orijinal basım tarihi 1965 olan halkbilim araştırması, yazarın yazdığı önsözde belirttiği gibi “tarihi bir şehri” genç kuşaklara aktarmayı amaçlarken (Erdoğan, 1999b: xi), kitabın 75. yıl kutlamaları kapsamında 1999'da yapılan baskısına önce Kültür Bakanı sonra da yayıncı Ankaralılar Vakfı imzasıyla yazılan önsözler, kitabı “Türkiye'nin kalbi ve Cumhuriyet'in sembolü” üzerine “75. yılda bir başvuru kitabı” olarak tarifler (Erdoğan, 1999b: x). Özellikle yeni basımı yapılan eski kitaplar, resmi tarih çerçevesini benimsemiş oldukları halde nostaljik anlatıyı üretmiyor oluşlarıyla dikkat çekicidirler. Uluğ'un ilk olarak 1970'te yayınlanan *Hemşehrimiz Atatürk* başlıklı çalışması, Milli Mücadele öncesi ve sırasında Ankara'yı anlattığı halde, yukarıda örneklenenlere benzer bir nostaljik idealleştirmeyi yahut Ankara'ya dair bir kişileştirmeyi içermez. Buna karşılık, eseri bu çerçeveye sokmak Ankara Kulübü 2. Başkanı Kalıpçı'nın yazdığı “Önsöz”ün görevidir: “Ankara bugün de, Anıtkabir'le en büyük hemşehrisini bağrında barındıran ve ölümsüzleşerek sığınak olan ulu bir başkenttir” (Uluğ, 1997: vi).

Benzer bir durum Kültür Bakanlığı'nın yayınladığı, aslında 75. yıl kutlamalarının ideolojik içeriğiyle hiçbir ortaklığı bulunmayan ve Ankara'nın kentsel tarihine katkı yapmayı amaçlayan bilimsel çalışmalar için de geçerlidir (örneğin Sarıoğlu, 2001; Tunçer, 2001). Bu çalışmaların hepsi Kültür Bakanı Talay'ın imzasını taşıyan önsözlerle yayınlanırken araştırma nesnelere özgül bir kent olan Ankara'dan “kahraman Başkent Ankara”ya dönüşür (Erdoğan, 1999a: v). Yine 75. yıl anısına yayınlanan kitaplarda, dönemin ideolojik çerçevesine uyum sağlamak adına kendi türlerinden farklılaşan başka eserler de mevcut. Bunlara bir örnek tipik bir turistik kent rehberini Atatürk'le bütünleştiren *Başkent Ankara & Atatürk, Şehir Rehberi 1998*'dir (Koçoğlu,

1998). İki dilli olarak (Türkçe ve İngilizce) hazırlanan rehberin kapağında 2. Meclis binasının siyah-beyaz bir fotoğrafı bulunmakta, önsözde 75. yıl kutlamalarına katkının amaçlandığı belirtilmekte ve rehberin sonunda bir “Atatürk Özel Bölümü” bulunmaktadır.

Yine bu dönemde yayınlanıp kendi türündeki diğer eserlerden farklılaşan bir çalışma Bozyiğit’in iki kitaptan oluşan Ankara konulu edebiyat derlemeleridir. Kendisinden önce yayınlanmış olan benzerleriyle, örneğin Ankara konulu edebiyat ürünlerini de içeren Batur (1994) derlemesi ve Atabaş ve Cengizkan’ın (1998) yayına hazırladığı Ankara şiirleri seçkisi ile karşılaştırıldığında Bozyiğit açıkça edebiyat metinlerinden nostaljik bir derleme yapmaktadır. Düzyazı ürünlerinin derlendiği Bozyiğit (2000)’in önsözünde yazar “yoktan varedilen bu kent”e dair altı çizilecek boyutun “Atatürk ve Ankara ilişkileri” olduğunu vurgular (Bozyiğit, 2000: xiii). Şiirlerin derlendiği ikinci cilt ise “Ankara ve Atatürk” başlıklı bir giriş bölümünü içerir (Bozyiğit, 2001: 1-13). İsimleri sırasıyla *Ankara’nın Taşına Bak* ve *Ankara’nın Taştır Yolu* olan kitapların her ikisinin de kapakları Erken Cumhuriyet Ankara’sı fotoğraflarıyla bezelidir. Bir başka deyişle, nostaljik anlatı çerçevesi, sunduğu metnin içeriğinden bağımsız araçlarla (kapak tasarımı, kitap başlığı, önsözler) kendini yeniden üretmekte, bu anlamda 90’ların ikinci yarısında üretilen Ankara tarihyazımı içinde hatırı sayılır bir etki üretmektedir.

90’larda Ankara’ya dair üretilen nostaljik anlatının ikinci teması yoktan varedilen kent olarak Ankara’dır. Bu mitin gerçekten uzaklığı ve Cumhuriyet öncesi Ankara’nın tarihsel birikimi etraflıca tartışılmış bulunmaktadır (Aydın, 2000). Enteresan bir biçimde, yoktan varedilen kent imgesinin kurulması için aynı anda hem yokluk halini –yani virane Ankara kasabasını– hem de varlık halini –yani bozkırın ortasında yaratılan modern vahay– anlatacak muğlâk ve bir o kadar da melankolik çağrışım-lı bir ifade ortaya çıkmıştır: “bir zamanlar Ankara”. Bu ifade,

üç farklı kitabın adıdır (Sağdıç, 1993; Başgelen, 1998; Arcayürek, 2005), ve aynı zamanda hem Evren’in (1998: 9–84) hem de Araz’ın (1998: 25–38) virane Ankara’yı anlattıkları bölümlerin de başlığıdır:

O zamanlar... içinde yaşayanlardan başka, hemen de herkesin unuttuğu, dünya haritasından nam-ı nişanı silinmiş, derin ve uzun uykulara dalmış bir küçük, karanlık kasabaymış Ankara... Yorgun, terkedilmiş, düşkün. Geçmişin ağırlığı altında ezilmiş gibi, sanki bütün zamanların dışına çıkmış ve bütün mekânlardan silinmiş.

Yıl 1919. O daracık sokaklar, karanlık, ışısız... Sıtma yatakları, toz fırtınaları, okulsuz, tiyatrosuz, müzesiz, müziksiz. Kısacası bütün uygarlık nimetlerinden yoksun... Küçük, karanlık, hüznü bir kasaba... (Araz, 1998: 25).

Alıntıda tasvir edilen virane Ankara imgesi hemen tüm eserlerde yer alır; zira Cumhuriyet öncesi Ankara’sının hali ne kadar vahimse Cumhuriyetin modern başkenti yaratması o denli mucizevi bir başarı olacaktır. Bunun yanında bu virane kent imgesinin çöküş halinde olan bir imparatorluğun da göstereni olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Buna karşılık, “bir zamanlar Ankara” ifadesi aynı zamanda bugünden (90’lardan) bakıldığında yok olmuş görünen nostaljik yuvayı, yani nizam ve tertiple hatırlanan modern başkenti de imler:

Nasıl beş yüz yıllık bir imparatorluktan, yepyeni bir Cumhuriyet çıkarmışsa Mustafa Kemal, şimdi de çağdaş uygarlıklar düzeyinde bir başkent, “bir başkent zarafeti” onun eseri olarak doğsun istiyordu. Bu onun inancıydı. Millet Meclisi, üniversiteleri, konservatuarları, tiyatroları, konser ve sergi salonları olan bir sanat ve kültür şehri. Yeşili, ormanı, ağaçları, çiçekleri, parkları ile donanmış bir doğa güzeli... Planlı, bilinçli her türlü estetik ve zariflikle âbâd edilmiş bir şehircilik örneği. Onun Ankara’sı böyle bir mucize olacaktır. ((Araz, 1998: 36)

“Erken Cumhuriyet Ankara’sı” bugüne ilişkin nostaljik bir temsil olarak, içinde iki ayrı olumsuzlamayla ilişkilenen üç farklı

Ankara imgesi barındırır: yokluğun sembolü olan 1920’lerin virane kasabası, 1930’ların ideal ve modern başkenti, ve bugünün, utanç verici biçimde kendini Siyasal İslam’a teslim etmiş bulunan metropolü. Açık ki virane Osmanlı kasabası ile Ankara’nın bugünü tam da ideal olan 1930’lar Ankara’sının olumsuzlamalarıdır; ve bugünden bakıldığında bu iki momentin (1920’ler ve 1990’lar) olduğundan karanlık tasviri, 1930’lara duyulan nostaljik özlemin olmazsa olmaz unsurlarıdır. Erken Cumhuriyet Ankara’sı denildiğine akla gelen 1930’ların nezih yapılı çevresidir; ama bu imge nostalji siyasetinin aracı olduğunca hem 20’li yılları hem de bugünü içinde barındırır.

Bu bölümün başında belirttiğim gibi, 90’larda yayınlanan ve Erken Cumhuriyet Ankara’sını konu alan çalışmalar içinde dikkat çekici bir grup da görsel nitelikli kitaplardır. Bu kitapların ilk örnekleri 90’ların başında sosyal demokrat Ankara Büyükşehir Belediyesi’nin, Ankaralıların hemşerilik bilincini artırmak amacıyla başlattığı kampanya çerçevesinde ortaya çıktı. Kampanya kapsamında Ankara’nın başkent ilan edilmesinin 70. yıldönümü anısına bir dizi yayın hazırlandı. İlk defa 1992 yılında bir *Ankara Kent Bibliyografyası* yayınlanırken aynı dönemde yayınlanan iki kitap özellikle görsel nitelikleri ve Erken Cumhuriyet Ankara’sının görsel imgesine verdikleri önem nedeniyle dikkat çekicidirler. Bunlardan ilki, Erken Cumhuriyet Ankara’sının görsel bir arşivini oluşturmayı hedefleyen *Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi*’dir (BELKO, 1994). Diğer yayın ise Cumhuriyetin kuruluşunu kent mekânı üzerinden kuran –bir başka deyişle Cumhuriyet Ankara’sını hikâye eden- bir anlatıyı Erken Cumhuriyet Dönemi Ankara’sının fotoğrafları aracılığıyla sunan *Bir Zamanlar Ankara*’dır (Sağdıç, 1993). Büyükşehir Belediyesi’nin yayınlarına ek olarak aynı dönemde Kültür Bakanlığı da bir kitap hazırlamış (Özel, 1992), ve son olarak yine aynı dönemde Ankara üzerine tarihsel analizleri, kişisel anlatımları ve edebi parçaları derleyen bir kitap özel bir bankanın yayını olarak çıkmıştır (Batur, 1994).

Birbiri ardına yayınlanan bu dört yayın, Erken Cumhuriyet Dönemine ait Ankara fotoğraflarının yeniden dolaşıma girmesine de vesile olmuşlardır.⁷ Biri zaten fotoğraf albümü olarak tasarlanan (BELKO, 1994) ve 1920 ve 30'ların Ankara fotoğraflarını yoğun biçimde kullanan bu çalışmalar ortak fiziksel özellikler barındırmaktadır. Kitapların hepsi büyük boy olarak ve asli unsurları olan görsel malzemenin okunaklılığını artırabilmek amacıyla kuşe kâğıda basılmıştır. Bu kitaplar arasında özellikle Büyükşehir Belediyesi'nin *Bir Zamanlar Ankara*'sı ve Kültür Bakanlığı'nın *Ankara*'sı Erken Cumhuriyet Ankara'sına dair görsel anlatılar kurma teşebbüsleri olarak anlaşılmalıdır. Zira bu yayınlar yalnızca doğrusal (ilerlemeci) bir tarih anlatısı üretmeyip, Erken Cumhuriyet Ankara'sına "bakmak" üzere belli bir güzergâh da kurarlar. İki çalışmanın kurgusu birbirine çok benzer: Ankara'nın Cumhuriyet öncesi tarihine ilişkin –antik dönem Ankara'sından Milli Mücadele Ankara'sına kadarki dönemi kapsayan– 20-25 sayfalık bir girişin ardından yaklaşık 100 sayfalık asıl kısımda işlenen Erken Cumhuriyet Ankara'sı, ve son olarak bugünün (90'ların) Ankara'sına ait fotoğraflar.⁸ Bu görsel anlatı, yeni başkentin oluşumunu/inşasını görselleştirmek fikriyle tutarlı biçimde, eski –virane– Ankara ile başlar ve önce yeniden inşa edilmiş bulunan kent merkezine (İstasyon Caddesi ve Ulus), oradan da yeni devlet mahallesinin ve villaların bulunduğu Yenişehir'e ilerler. Bir başka deyişle bu yayınlar Erken Cumhuriyet Ankara'sına –Cumhuriyetçi modernitenin ideal yuvasına– dair nostaljik bir anlatı kurarlar. Burada dikkat çekici olan şey, 1950 sonrası Ankara tarihinin bu anlatı içinde yer almayışıdır. Erken Cumhuriyet Ankara'sı, Ankara'nın tüm tarihi haline gelir. Burada, söz konusu nostaljik imgenin dolaşı-

7 Görsel bir temsil olarak "erken cumhuriyet Ankara'sı"nın nostalji siyasetinin aracı olarak kullanımını başka bir yerde tartıştım. Bkz. Batuman (2008).

8 Batur'un (1994) derlediği *Ankara Ankara* ise hem farklı tarihsel dönemlere verdiği ağırlıkta daha adildir, hem de 20. yüzyıl Ankara'sının farklı dönemlerine ait fotoğraflara yer verir.

mı da göz önünde tutulmalıdır: Hepsi de maliyetli kağıtlara büyük boy olarak basılan bu kitapların fiyatları düşünüldüğünde, bunların ancak üst-orta sınıf mensubu Ankaralılar tarafından satın alınabileceği görülür. Bu sınıf, 90’lar boyunca nostaljik Kemalizmin taşıyıcısı olacak ve bu dönemde emekçi sınıflardan giderek uzaklaşarak ulusalcı bir çizgiye oturacak olan CHP’nin de daralan toplumsal tabanını tanımlayacaktır.

Bu yayınlara Cumhuriyet’in 75. yıldönümü kutlamaları sırasında ve sonrasında yenileri de eklenecektir. Matbuat Umum Müdürlüğü’nün 1936’da yayınladığı *Fotoğrafla Türkiye* albümünün tıpkıbasımı yapılarak 12 Ekim 1998 günü Ankara Palas’ta düzenlenen bir törenle kamuoyunun ilgisine sunulur (Targaç, 2000: 86). Tören mekânının, sunulan malzemenin içeriğiyle uyumu dikkat çekicidir, zira Ankara Palas, Erken Cumhuriyet Döneminin sembol mekânlarından biridir. Başgelen’in (1998) *Bir Zamanlar Ankara* isimli çalışması Erken Cumhuriyet Ankara’sı kartpostallarından derlenen bir albümdür. Aynı yıl yayınlanan *20’li Yılların Bozkır Kasabası Ankara* (Evren, 1998) başlıklı çalışma ise kurgusu ve görsel malzemeyle yazılı malzemenin bir arada kullanımı açısından Sağdıç (1994)’la benzerdir. Anlatının odağında 20’lerin Ankara’sı vardır; yani virane kasabanın başkent’e dönüşümü tasvir edilir. Genellikle yarım sayfa ebadında, bazen tüm, hatta çift sayfa büyüklüğünde kullanılan kartpostallar, okuyucuyu bazen virane Ankara’nın, bazen de 30’ların yeni başkentinin gerçekliğine ikna etmeye çalışır. Yine aynı yıl içinde Ankara Ticaret Odası’nın Ankara üzerine İngilizce hazırladığı bir kitap yayınlanır (Elverdi, 1998). Bu çalışma da Ankara’nın Cumhuriyet öncesi tarihini kısaca aktardıktan sonra Cumhuriyet döneminde Ankara’yı yazılı ve görsel malzemeyle betimlemeye koyulur. Özellikle kentteki ticaret tarihine vurgu yapan eserin son 45 sayfası 1998 Ankara’sının fotoğraflarına ayrılmıştır. Peki, Erken Cumhuriyet Ankara’sının Ankara’ya dair hâkim görsel temsil olarak dolaşıma sürüldüğü bu tarihsel süreçte güncel Ankara fotoğraflarının ürettiği an-

lam nedir? Bu sorunun yanıtını, tamamı güncel (90'ların sonuna ait) ve renkli Ankara fotoğraflarından oluşan bir sergi katalogunda bulmak mümkündür. Ozan Sağdıç'ın kendi çektiği fotoğraflardan oluşan, TCMB ve Kültür Bakanlığı desteğiyle 2001 Ocak ayında düzenlenen sergi, Erken Cumhuriyet Dönemi görsellerinde gördüğümüz yapıları ve mekânları bugünkü halleriyle gösteren fotoğraflardan oluşur. Sergi katalogunda da yer alan bu fotoğrafların anlamı ise kaçınılmaz olarak Erken Cumhuriyet Ankara'sı referanslı olacaktır. Sergi katalogunun sunuşunu yapan Ankaralılar Vakfı Başkanı Dinçer'e göre "Ankara son yıllarda büyük bir sahipsizlik, terkedilmişlik ve kimlik yok edilmesi ile karşı karşıyadır" ve "Ankara, Ozan Sağdıç'larla adeta kendini savun[maktadır]" (Sağdıç, 2001: 4). Özsezgin'in "Ankara'nın taşı ve Ozan Sağdıç" başlıklı giriş metni ise bu fotoğraflarla görmeye alıştığımız siyah-beyaz Erken Cumhuriyet Dönemi kartpostalları arasındaki görsel ilişkiyi "anlatır":

Ozan Sağdıç'ın ... çektiği... [yapılar] bu fotoğrafların çekildiği dönemle aramızdaki zaman farkını hep açık tutarlar. Binaların belki çevreleri değişime uğramıştır, ama aradan akan zaman binayı ayakta tutan taşı yerinden oynatmamıştır. Ankara'nın taşıdır o taş, gözlerimizin yaşını silip de o taşta baktığımızda ya da çekilen fotoğraflar, bilinmez hangi gizemli itişle bizi o taşların karşısına götürdüğünde, fotoğrafın aracılık ettiği tarihi yeniden yaşarız. İstedığımız de budur zaten. (Sağdıç, 2001: 7-8)

Bu alıntı gerek görsel, gerek yazılı malzeme ile üretilen anlatının neden ve nasıl nostaljik olduğunu çok iyi özetliyor aslında. Erken Cumhuriyet Ankara'sına dönüp baktığımızda görmemiz gereken, kendisiyle özdeşleşmemiz beklenen ideal başkent olarak Ankara'dır. Ancak, gördüğümüz imgeyi ideal yapan salt fiziksel çevrenin kalitesi değildir, daha da önemlisi fotoğraflarda görmediğimiz fakat fotoğrafların anlattığını bildiğimiz şeydir; bu ideal kent hem yeni rejimin hem onun yurttaşlarının çatışmasız ve uyumlu birlikteliğinin sahnesidir. Bir başka deyişle, nostaljik bir tarihsel bir anlatı olarak Erken Cumhuriyet

Ankara’sı –ister metinsel, ister görsel olsun– içinde bulunduğumuz bağlamın ona atfettiği anlamla dolup taşar. Ulusalçı bir güdüyle devletin etrafında bütünleşmemiz gereken an, içinde bulunduğumuz bu andır; Erken Cumhuriyet Ankara’sı bir yandan bunun olası olduğunu “kanıtlar”, bir yandan da kenti “özüne dönmeye” çağırır.

SONUÇ

Yukarıda, 90’ların Ankara’ya dair, gerek metodolojileri, gerek ideolojik kabulleri açısından birbirine zıt iki farklı tarihsel anlatı ürettiğini göstermeye çalıştım. Bunlardan ilki, bir yanda akademi dünyasının kendi dinamikleriyle (kentsel araştırmalara ilgi) bir yanda Türkiye’de yükselen modernleşme eleştirisinin yine akademik alana sirayeti sonucu Erken Cumhuriyet Ankara’sını bu çerçevede ele alan incelemelerdi. İkincisi ise 90’ların siyasal konjonktürü içinde filizlenen devletçi-ulusalçı akımın kendini ifade etmek için başvurduğu ve yine Erken Cumhuriyet Ankara’sını bu kez nostaljik bir anlatı çerçevesinde, özlenen ideal bir toplumsal-fiziksel çevre olarak tasvir eden çalışmalardı. Gerçekten de özellikle 28 Şubat’ı takip eden dönemde Erken Cumhuriyet Ankara’sı, ideal sosyal ve siyasal çevre olarak Erken Cumhuriyet Dönemine işaret eden nostaljik söylemin başat aracı haline geldi. Kuşkusuz Erken Cumhuriyet Ankara’sını dert edinen söz konusu iki akım da üretimini sürdürüyor. Dönemin Ankara’sını ve Cumhuriyetin modernleşme hikâyesini yapılı çevre üzerinden araştıran çalışmalar derinleşerek artıyor. Öte yandan nostalji siyaseti de yükseliş ve alçalışlar gösterse de hala Siyasal İslam karşısındaki en baskın ideolojik söylem. Bu söylemin doruk yaptığı son süreç, hatırlanacağı gibi, 2007 yılı içindeki cumhurbaşkanlığı seçimleriydi.

Bitirirken, birisi doğrudan Ankara konulu kent tarihi yazımına, diğeri kentsel siyasete ilişkin iki noktaya işaret etmeyi gerekli görüyorum. Yukarıda tartışılan yayınlar aracılığıyla

baskın hale gelen nostaljik temsilin, Erken Cumhuriyet Döneminin Ankara'sını eleştirel araştırmalara konu eden çalışmalarını da etkilediği gözden kaçırılmamalıdır. 1920-30'lu yılların Ankara'sını (kurgusal olduğu açık olan anlatılarla) "belgeleme" teşebbüs eden bu yayınlar yavaş yavaş "Erken Cumhuriyet Ankara'sı" diye bir "gerçekliğin" "kanıtı" statüsüne erişme potansiyeli barındırıyorlar. Bu yazı çerçevesinin dışına çıkmamak adına detaylandırmadığım bu argüman kent tarihi araştırmaları içinde özellikle gündelik hayata dair detayları yakalayabilmek için kullanageldiğimiz referansların kişisel anlatılar olmasına dayanıyor. Örneğin, Erken Cumhuriyet Ankara'sı üzerine yapılan ve metin boyunca referans verdiğim çalışmaların çok büyük bir bölümü Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara'sı* ve Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya'sından*, birkaç belli başlı pasajı tekrar tekrar alıntılanmışlardır. Burada kritik soru, 90'larda üretilen kişisel anlatıların, süregiden araştırmalara nasıl ekleneneceğidir. Bunun ötesinde, hâlihazırda yapılabilecek çevrenin ulus inşası süreciyle ilişkisini eleştirel bir mercekten incelemeyi amaçlayan çalışmaların bile "Erken Cumhuriyet Ankara'sı" temsiline kurgusal olduğunu göz ardı etme riski taşıdığı söylenebilir. İçeriği nostaljik bir anlamla doldurulmasa bile, "Erken Cumhuriyet Ankara'sı"nın, Cumhuriyetin kuruluş sürecinin olumsal bir unsuru değil de kendi içinde, kerameti kendinden menkul, a priori bir tarihsel kategori haline gelip gelmediği sorgulanmalıdır. Zira eğer böyleyse, modernleşme sürecinin mekânsal boyutunu inceleyen araştırmalar bile "Erken Cumhuriyet Ankara'sı"nın ideolojik bir kurgu değil de tarihsel bir gerçeklik olarak dolaşıma girmesine destek olmuş demektir. Bu temsilin bir gerçeklik olarak ele alınması ise hem metodolojik bir hatadır hem de nostalji siyasetinin değirmenine su taşımak anlamını taşır. Dikkat çekmek istediğim ikinci nokta kentsel siyasetle ilgili. Yazı boyunca açıkça gösterebildiğimi umduğum şey tarihyazımının salt düne dair bir etkinlik değil, bugüne dair siyasal bir müdahale olarak da anlaşılması gerektiğidir. Zira kentin kolektif bel-

lekteki tahayyülü politik bir nitelik taşır. Bu durum özellikle bugünün Ankara’sı için daha da fazla böyledir. Nostalji siyasetinin Ankara’da deneylenen kentsel politika süreçleri içinde baskın rol oynadığı da, bu siyasal duruşun anlamlı bir toplumsal karşılık bulmadığı da aşikârdır. Erken Cumhuriyet Ankara’sının nostaljik anlatıdan kurtarılması gerektiği gibi, kentsel siyasetin de Erken Cumhuriyet Ankara’sı imgesinden kurtarılması acil bir siyasal ihtiyaç. Kentsel toplumsal muhalefetin kendi mücadele araçlarını kentin tarihsel birikiminden alması söz konusu olacaksa, Ankara’nın tarihinde emekçi sınıfların gerek kentsel yaşantıya gerekse kentin politik imgesine damgasını vurduğu dönemlerin de olduğu hatırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbot, C. (1996) “Thinking About Cities: The Central Tradition in U.S. Urban History”, *Journal of Urban History* 22, no. 6 (Sept. 1996): 687-701.
- Abu-Lughod, J. (1987) “The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence and Contemporary Relevance”, *International Journal of Middle Eastern Studies* 19, no. 2 (May), 155-176.
- Akgün, N. (1996) *Burası Ankara*, Ankara: Ankara Kulübü Yay.
- Aksamaoğlu, D. E. (2003) *Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Ankara Kenti Mekânsal Dönüşümlerinin Ankara Romanı Üzerinden Değerlendirilmesi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Akyürek, G. (2000) *Modernization and Spatial practice in Early Republica Ankara: The Gazi Farm and the Ataturk Boulevard*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Alpagut, L. (2005) *Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Ankara’daki Eğitim Yapıları*, yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altan, M. (1992) “İkinci Cumhuriyet Nedir, Ne Değildir?”, *Türkiye Günlüğü*, 20 Fall 1992; 10-14.
- Araz, N. (1998) *Mustafa Kemal’in Ankarası*, İstanbul: Dünya.

- Arcayürek, C. (2005) *Bir Zamanlar Ankara*, Ankara: Bilgi.
- Aslanoğlu, İ. (1980) *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Aslanoğlu, İ. (1994) “1923–1950 Döneminde Yabancı Mimarların Geleneksel Türk Mimarlığı Üzerine Düşünce ve Uygulamaları”, içinde *Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923–1950*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 41-5.
- Atabaş, H. ve A. Cengizkan (1998) *Ankara Rüzgârı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Aydın, S. (2000) “Ankara, Ankara, Güzel Ankara...”, *Kebikeç*, 9, 65-75
- Aytekin, A. (2006) *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1844-1922*, İstanbul: Yordam.
- Başgelen, N. (1998) *Bir Zamanlar Ankara*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Batuman, B. (2000) *Hegemonic Struggle within the Reproduction of Public Space: Domination and Appropriation in and of Kızılay Square*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Batuman, B. (2005) “Identity, Monumentality, Security: Building a Monument in Early Republican Ankara”, *Journal of Architectural Education*, 59/1, September 2005; 34-45.
- Batuman, B. (2008) “Photography at Arms: ‘Early Republican Ankara’ from Nation-building to Politics of Nostalgia”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 25/2, 99-117.
- Batur, E. (1994) *Ankara Ankara*, İstanbul: YKY.
- Baydar, L. (1994) “1923–1950 Cumhuriyet Dönemi Konut Yapıları”, içinde *Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923–1950*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 46-51.
- BELKO (1994) *Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi*, Ankara: Belko.
- Boym, S. (2001) *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York.
- Bozdoğan, S. (1992) “Modern Architecture and Cultural Politics of Nationalism in Early Republican Turkey”, 28. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte, Berlin, 15–20 Juli 1992.
- Bozkurt, Ö. (1995) *The Making of young women at an American Missionary School in early republican Turkey*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Bozyiğit, A. E. (2000) Ankara'nın Taşına Bak: Türk Yazınında Ankara Seçki, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bozyiğit, A. E. (2001) Ankara'nın Taştır Yolu: Türk Yazınında Ankara Seçki II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Caner, D. İ. (1996) Ankara as the capital of Turkey: Its planning and development in the early republican period, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cantek, F. Ş. (2003) Yabancılar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara, İstanbul: İletişim.
- Castells, M. (1977) The Urban Question: a Marxist Approach, A. Sheridan trans., Cambridge: The MIT Press.
- Çağlar, Ö. (2001) Atatürk Boulevard as a Locus of the Modernization Project of the Turkish Republic, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Çelik, Z. (1999) “New Approaches to the “Non-Western” City”, The Journal of the Society of Architectural Historians 58, no. 3, 374-381.
- Davis, F. (1979) Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia, Free Press, New York.
- Denктаş, İ. (1998) Başöğretmenli Yıllar, İstanbul: İnkılap.
- Dikici, A. (1996) Early republican reforms from the perspective of elite vs. the people, with particular reference to the alphabet and language reforms, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Dinçer, E. (2000) An Architectural and Literary Overview of Ankara between 1923-1950, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Elverdi, İ. (1998) Dünden Bugüne Ankara, Ankara: Ankara Ticaret Odası.
- Erdoğdu, Ş. (1999a) Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Erdoğdu, Ş. (1999b) Ankaram, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Erkan, A. D. (1996) A Confrontation Between Tradition and Modernity : Republican Ideology, Saraçoğlu Quarter and Paul Bonatz, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Evren, B. (1998) 20'li Yılların Bozkır Kasabası, İstanbul: AD Kitapçılık.

- Gregory, D. (1994) *Geographical Imaginations*, Cambridge, MA: Blackwell.
- Gümüőğlu, F. (2001) *Cumhuriyet'te İz Bırakanlar: 10. Yıl Kuşuğı*, İstanbul: Kaynak.
- Gürboğa, N. (1996) *Images of women visual depiction of women by the popular periodicals of Early Republican Turkey: 1920-1940*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürol, P. (2003) *Building for Women`s Education During the Early Republican Period in Turkey: İsmet Paşa Girl`s Institute in Ankara in the 1930s*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell.
- Karamustafa, G. (2003) *Re-reading "The Jansen Plan": The Early Republican Project of Modernity within Man-Nature Relationship*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Karaveli, O. (1999) *Bir Ankara Ailesinin Öyküsü*, İstanbul: Pergamon.
- Kaygalak, S. (2006) *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: A.Ü.S.B.F.
- Kezer, Z. (1999) *The Making of a National Capital: Ideology and Socio-spatial Practices in Early Republican Ankara*, yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley.
- Kılınç, K. (2001) *Searching for the avant-garde in the Turkish context: Bacteriology and Chemistry Building of Hıfzısıhha Institute*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Koçak, F. A. (1998) *Nation State and Architecture in Early Republican Turkey: The Building Process of Ankara as the National Capital*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Koçoğlu, H. M. (1998) *Başkent Ankara & Atatürk Şehir Rehberi '98*, İstanbul: ProLink.
- Korkmaz, Z. (2007) *Ankara 19 Mayıs Stadyumu'nu (Ankara Milli Stadı'nı) Okumak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Mekân, Toplumsal Yaşantı ve İdeoloji İlişkisi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Blackwell, Cambridge, MA.
- Lynch, M. A. (1996) *The Space Between: Turkish National Identity and the Urban Landscape of Ankara*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, University of Texas at Austin.
-

- Mert, N. (1992) Early republican secularism in Turkey: A theoretical approach, yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mihçioğlu, M. M. (1998) Gazi Mustafa Kemal ve Hafızamdaki Ankara, Ankara Mimarlar Odası Ankara Şubesi (1992) Ankara Konuşmaları, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi.
- Mimarlar Odası Ankara Şubesi (1994) Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923–1950, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi.
- Özbay, H. (1994) “Günümüz Gözüyle Erken Cumhuriyet Dönemi Yapıları”, içinde Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923–1950, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 71-8.
- Özdemir, D. (2004) Ankara hippodrome: The National Celebrations of Early Republican Turkey, 1923-1938, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Özel, M. (1992) Ankara, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özten, M. (2001) Erken Cumhuriyet Dönemi Anadolu Kentinde bir Modernleşme Aracı Olarak “İstasyon Caddesi”nin İncelenmesi: Ankara Örneği, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özyürek, E. (2007) Modernlik Nostaljisi: Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Pérouse, J. F. (1994) D'Angora à Ankara (1919–1950): la naissance d'une capitale, yayınlanmamış doktora tezi, Université de Reims Champagne-Ardenne.
- Sağdıç, O. (1993) Bir Zamanlar Ankara, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi.
- Sağdıç, O. (2001) Geçmişten Yansımalarla Ankara, Ankara: Ankaralılar Vakfı.
- Sahil, S. (1986) Cumhuriyet sonrası Türk toplumsal yapı değişimlerinin Ankara Atatürk Bulvarı mekânsal yapısında örnekleme, yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi.
- Sargın, G. A. (2004) “Displaced Memories, or the Architecture of Forgetting and Remembrance”, Environment and Planning D: Society and Space, v: 22; 659-680.
- Sarioğlu, M. (2001) Ankara: Bir Modernleşme Öyküsü (1919–1945), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

- Sever, M. ve C. Dizdar (der.) (1993) İkinci Cumhuriyet Tartışmaları, Başak Yayinevi, İstanbul.
- Sezer, B. U. (1993) "Postmodernizm ve İkinci Cumhuriyet", Amme İdaresi Dergisi, v: 26 n: 1 Mart 1993; 27-42.
- Soja, E. (1989) Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory, London; New York: Verso.
- Stieber, N. (1999) "Microhistory of the Modern City: Urban Space, Its Use and Representation", The Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 58, No. 3, September, pp. 382-39
- Sutcliffe, R. (1984) "Urban History in the Eighties", Journal of Urban History 17, no. 1, 123-144.
- Süreya, C. (2002) "Oteller Hanlar Hamamlar için Sürekli Şiir", Sevda Sözleri: Bütün Şiirleri, İstanbul: YKY, 161-170.
- Şengül, H. T. (1998) Hegemony and urban space : the case of the Turkish capital Ankara, yayınlanmamış doktora tezi, University of Kent at Canterbury.
- Şimşir, B. (2001) Ankara'nın Başkent Oluşu, Ankara: Ankaralılar Vakfı Yay.
- Tankut, G. (1990) Bir Başkent'in İmarı: Ankara (1929-1939), Ankara: Anahar Kitaplar Yayınevi.
- Tankut, G. (1994) "Erken Cumhuriyet Dönemi Şehir Mimarisi: Ankara", içinde Bir Başkent'in Oluşumu: Ankara 1923-1950, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 23-5.
- Targaç, Z. O. (2000) "Othmar Pferschy", Fotoğraf, Nisan-Mayıs, 84-88.
- Tilly, C. (1996) "What Good is Urban History", Journal of Urban History 22, no. 6 (September), 702-719.
- Tunçer, M. (2001) Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14.-20. yy), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Uçuk, C. (1995) Bir İmparatorluk Çökerken, İstanbul: YKY.
- Uğur, Y. (2005) "Şehir tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular, ve Kaynaklar", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 9-26.
- Uludağ, Z. S. (1998) The Social Construction of Meaning in Landscape Architecture: A Case Study of Gençlik Parkı in Ankara, yayınlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

- Uluğ, N. H. (1997) Hemşehrimiz Atatürk, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Urgan, M. (1998) Bir Dinozorun Anıları, İstanbul: YKY.
- Uydum, R. (1992) Atatürk, Ankara ve Seymenler, Ankara
- Westwood, S. ve J. Williams (1997) “Imagining Cities”, içinde Imagining Cities: Scripts, Signs, Memories, S. Westwood and J. Williams (der.), London: Routledge; 1-16.
- Yalım, İ. (2001) Ulus Square as a Representational form of Collective Memory, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
-



DEVLET,
SINIFLAR
VE
SIYASAL STRATEJİ



SINIF İLE DEVLET ARASINDA
BİR TEREDDÜDÜN ÖYKÜSÜ:
TÜRKİYE ÇALIŞANLAR PARTİSİ
GİRİŞİMİ (1962)

*Aziz Çelik**

GİRİŞ

27 Mayıs sonrasında DİSK'in kuruluşuna kadar geçen dönemin sendikacılık, siyaset ve devlet ilişkilerini iki ana eğilim ve dönem olarak ele almak mümkündür. 1960-1962 yıllarını kapsayan ilk dönemde siyasallaşma eğiliminin yüksek olduğunu, bir işçi partisi yoluyla siyasete katılma üzerine tartışma ve girişimlerin yoğunlaştığını görmekteyiz. Kurucu Meclis çalışmalarının verdiği moral, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması, Sarayhan Mitingi ve diğer işçi eylemleri ile Türkiye Çalışanlar Partisi (TÇP) girişimi bu dönemin öne çıkan siyasallaşma örnekleridir. Ancak sendikacılığın bu dönemde siyasallaşma konusunda önemli tereddütler yaşadığını ve ana akım partilerin de kendi etkileri altındaki sendikacılar aracılığıyla merkez-kaç ve bağımsız girişimleri engellemeye çalıştıkları gözlenmektedir. İkinci dönem, 1962 sonunda TÇP girişiminin sönümlenme-

* Yrd.Doç.Dr., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

siyle başlamaktadır. Bu eğilim ve dönem doğrudan siyasallaşma yerine, baskı grubu ve partiler üstü politika yaklaşımının benimsenmediği ve partikülarist (tikelci) sendikacılık anlayışının güçlendiği yıllardır. 1962 sonlarında güç kazanmaya başlayan bu eğilim Türk-İş'in 1964'te toplanan 5. Genel Kurulu'nda resmiyete kavuşmuş "partilerüstü politika" olarak tüzük hükmü haline gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda TİP'li sendikacılar tarafında tutulan yol ile Türk-İş'in ana gövdesi arasındaki ayrımların derinleştiği yıllardır.

1960'LARIN BAŞINDA İŞÇİ SINIFININ SİYASALLAŞMA ARAYIŞLARI

27 Mayıs sonrasında işçi eylemlerinde belirgin bir yükseliş ve siyasallaşma yaşandı. 27 Mayıs sonrasında sendikacılar arasında ortaya çıkan gerilim ve DP'li sendikacılara yönelik dışlayıcı tutum özellikle Kasım 1960'da yapılan Türk-İş Genel Kurulu sonrasında yumuşamaya başladı. Bir Britanya diplomatik misyon raporunda, 27 Mayıs'tan bir süre sonra sendikacılar arasında geçmişin politik farklılıklarının yavaş yavaş unutulduğu ve artan bir biçimde işçi haklarını savunmak için ortak eylem üstlenme, daha iyi çalışma ve sosyal koşullar için mücadele eğilimi görüldüğü vurgulanmaktadır.¹ Bu gelişmeyi ortak çıkarları rzemek olarak da okumak mümkündür.

27 Mayıs'tan kısa bir süre sonra işçi eylemlerinde ciddi bir sıçrama yaşandı. Kelimenin tam anlamıyla Türkiye işçi sınıfı tarih sahnesine çıkıyordu. Bu eylemler düşük ücretlerden, kötü çalışma koşullarına, grev yasasının çıkarılmasına, kamu işletmelerinin yöneticilerinin despot tavırlarına kadar geniş bir sorunlar yelpazesini kapsıyordu. 5 bin Sümerbank işçisinin yalınayak yürüyüşü (25 Kasım 1961), Saraçhane Mitingi (31 Aralık 1961), 5 bine bine yakın işsizlerin Ulus meydanından TBMM'ye

1 "Labour and Allied Affairs in Turkey, Report on Visit to Ankara September 18-23, 1961", (Gizli) ibareli; TNA LAB 13/1456.

yürüyüşü ve polisle çatışmaları (3 Mayıs 1962), Yapı-İş Sendikasının Zonguldak Ereğlisi'ndeki düzenlediği miting ve işten atmalara karşı protestolar (12-13 Ağustos 1962) ve Kavel grevi (Ocak 1963) 1961-1963 döneminde yaşanan belli başlı işçi hareketleridir.² Fişek tarafından yapılan bir derlemeye göre 1961-63 döneminde (274 ve 275 Sayılı Yasalar Öncesinde) 10 grev, 6 oturma grevi, 7 sakal grevi, 12 sessiz yürüyüş, 5 miting ve gösteri gerçekleştirilmiştir.³

Kuşkusuz bu işçi eylemlerinin en çok iz bırakanı ve işçi hareketi tarihi açısından bir dönüm noktası oluşturana Saraçhane Mitingidir. Doğrudan siyasal iktidara yönelik ve siyasal taleplerin dile getirildiği miting, Türkiye işçi sınıfının oluşumu açısından da kritik bir eşik özelliği taşımaktadır. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) tarafından gerçekleştirilen ve TİP'li sendikacıların da etkin rol aldığı miting işçi sınıfının iktisadi bir kategori olmanın olmaktan ötesinde sosyal ve siyasal olarak sınıf haline gelmekte olduğunu ortaya koymuştur. Mitingin düzenlendiği sırada İİSB Başkanı olan Erakalın Saraçhane Mitinginin Anayasa tarafından güvence altına alınan sendikal haklara ilişkin yasaların gecikmesine olan tepkinin ürünü olduğunu söylemektedir.⁴ Saraçhane Mitingi İstanbul sendikalarının ve İİSB'nin eylemidir. Saraçhane Mitingini düzenleyenlerin önemli bir kısmı TİP kurucusudur. İİSB'liler hem parti kurmuşlar hem de dönemin en büyük işçi eylemini düzenlemişlerdir. Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışı ve işçi hareketi açısından bir dönüm noktası olan bu eylem sonrasında işçi hareketinin yükselişi başlamıştır.

1960 sonrası döneminin işçi hareketi açısından ayırt edici özelliklerinden biri, daha önce CHP ve DP etrafında saflaşan sendi-

2 Kurthan Fişek, Türkiye'de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 274, 1969, s. 57.

3 Fişek, 1969, s.57.

4 Avni Erakalın ile görüşme, İstanbul: 3 Mart 2007.

kacıların kendi siyasi partilerini kurma arayışları ve girişimleridir. 1961 yılında kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP) ile 1962 yılında kuruluş çalışmaları başlatılan ancak bir süre sonra vazgeçilen Türkiye Çalışanlar Partisi (TÇP) girişimi ülkemizdeki sendikacılık-siyaset ilişkileri açısından özgün ve yeni bir evreye işaret etmektedir. CHP ve DP'den umduklarını bulamayan sendikacılar arasında, işçilerin ayrı ve kendilere ait bir parti etrafında örgütlenmeleri fikri yer etmeye başlamıştır.⁵ Ana akım partiler dışında işçilerin kendi partilerini kurmaları konusu ve işçi partisi tartışmaları 1950'lerin sendikal yazınında da zaman zaman işlenmiş bir konudur. Bu tartışmaların dönemin sendikal kadroları üzerinde ve 1961'de TİP'in kuruluşuna giden yolda önemli bir katkısı olduğunu düşünüyoruz. 1953-1954 yıllarında Marshall Planı çerçevesinde Mutual Security Agency (MSA) görevlisi olarak Türkiye'de çalışan Sumner M. Rosen, İstanbul'da az sayıda sendikacının kendini sosyalist olarak tanımladığını ve İngiliz İşçi Partisinin evrimci tarzını benimsediklerini ancak etkilerinin sınırlı olduğunu vurgulamaktadır.⁶ Dönemin çalışma hayatı yazarlarından Adil Aşçıoğlu 1957'de yazdığı bir yazıda işçilerin kendi partilerinin olmamasından kaynaklanan sorunlara işaret etmektedir:

“İşçi meselelerinin klasik liberal bir anlayışla çözülmesine imkân olmadığını Demokrat Parti tecrübesi göstermiştir. Binaenaleyh Türk işçisinin bugün çeşitli sebepler yüzünden kendi başına siyasi bakımdan teşkilatlanma imkânlarından mahrum olması bütün

- 5 “O zamanlar sendikacılar hep bu ya da şu kurulu düzen partilerinden milletvekili olmak ateşi ile yanıyorlardı. Bu partiler de onları hep seçilemeyecekleri yerlerden aday gösteriyorlardı. Örneğin, Bahir Ersoy; ne var ki, Bahir Ersoy yıllarca inat etti ve sonunda CHP'den milletvekili oldu. Limanlarda çalışan işçileri örgütleyen ve şimdi adını anımsamadığım bir sendikanın başkanının, Demokrat Parti'den söz aldığı halde, radyoda yapılan açıklamada adı çıkmayınca galiba ayaklarına inme inmişti, ya da buna benzer bir şok geçirmişti. Zaten TİP'in kurulması da bir bakıma bu duruma son vermek içindi.” Sina Pamukçu ile görüşme, e-posta: 24 Ekim-6 Kasım 2007, s. 8.
- 6 Sumner M. Rosen, “Turkey”, Labor in Developing Economies (Ed. Walter Galenson), Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963, s. 293.

ümitlerini C.H.P. ye bağlamasına sebep olmaktadır. C.H.P bugün için işçi meselelerinin halledilebilmesi bakımından gerekli sosyal politikayı takip edebilecek bir siyasi teşekkül gibi gözükmemektedir. Devrimcilik, halkçılık ve devletçilik gibi prensipler bu partinin işçi hareketini daha kolay anlayıp takip etmesini ve desteklemesini mümkün kılacak şartlardır. Ne var ki, bugün gerek meclis içindeki gerek dışındaki faaliyetlerinde CHP: işçi meselelerini layık oldukları ehemmiyette ele almamıştır. Mesela İşçi sendikaları Birlik ve Federasyonlarının kapatılmasını Meclise getirmemiş ve getirdiği zaman da tesirli müdahalelerde bulunmamıştır.”⁷

Aşçıoğlu kısa bir süre sonra yazdığı bir diğer yazıda ise “[B]ugün ne sendikalistler ve ne de aydınlar Türk sendikalizmin bir fikir cereyanı haline gelmesi için gayret sarf etmektedirler” şeklinde yakınmaktadır.⁸ 1960’ta kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ile ilgili Forum dergisinde bir değerlendirme yazan İbrahim Güzelce ülkemizde sosyalist ve işçi partilerinin bizzat dayandığı sınıf tarafından anlaşılamadığını, anlaşılamadığı için de işçi sınıfının desteğini kazanamadığını belirtmektedir. Güzelce, sosyalist partilerin ülkemizdeki başarısızlığını üç nedene bağlamaktadır: 1) Çalışan sınıfın sosyalizm hakkında bilgi sahip olmaması ve partilerin bu konudaki faaliyetlerini halka indirmemeleri, 2) sosyalist kelimesinin halka yanlış aksettirilmesi ve sosyalistlerin baskıya maruz kalması ve bunun halkta yarattığı endişe, 3) Sosyalist partilerin Türkiye gerçeklerine uygun bir çalışma tarzından çok dogmatik ilkelere bağlı kalması. Güzelce, bir sosyalist veya işçi partisinin İngiltere ve Kuzey ülkelinde olduğu gibi çalışan sınıfa hürriyetin ve bolluğun kapısını açabileceğini yazmaktadır.⁹ Güzelce bu yazısından yaklaşık bir yıl sonra Türkiye İşçi Partisi kurucuları arasında yer alacaktır. Güzelce’nin tutumu TİP kuruluşuna giden yolun tesadüfi değil

7 Adil Aşçıoğlu, “Seçim ve İşçiler”, Akis, 17 Ağustos 1957.

8 Adil Aşçıoğlu, “Türk Sendikalizmi”, Akis, 7 Eylül 1957.

9 İbrahim Güzelce, “Sosyalist Partisinin Düşündürdükleri”, Forum, Sayı 146, 15 Nisan 1960.

bir arayışın ürünü olduğunu göstermekte. Öte yandan Britanya Ulusal Arşivlerinde yer alan bir belgeden, Türk-İş Başkanı Nuri Beşer'in Şubat 1960'ta İstanbullu bazı sendika liderlerinin gelecek seçimlere katılmak üzere bir İşçi Partisi kurma çabalarını desteklediği anlaşılmaktadır. Konuyu Britanya Çalışma Ataşesine değerlendiren dönemin Çalışma Genel Müdürü, Beşer'in bu girişimin hükümet tarafından gülünç olarak değerlendirildiğini, ancak böylesine bir parti kurulması arzusunun mevcut siyasi partilerden hiç birinin onların ihtiyaçlarını uygun bir şekilde karşılamadığına ilişkin işçilerde oluşan duygunun belirtisi olduğunu söylemektedir.¹⁰

Türkiye İşçi Partisi Tarihi adlı çalışmasında Nebil Varuy "1961 yılında işçi sınıfının gerek niceliği gerekse gelişen niteliği karşısında Türkiye'de ilk defa yeni bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bu eğilim, sendikacıların kendilerini işçi oylarının doğal sahipleri görmeleridir" saptamasını yapmaktadır.¹¹ Sendikacılar arasında, "işçiler bir araya gelerek siyasi parti kurup seçimlere katılmalı ve milletvekillerini bu yolla meclise yollamalı" düşüncesinin yeşerdiğini yazan Artun Ünsal, bu fikrin sosyalizmden çok pragmatizme hatta oportünizme yakın olduğunu görüşündedir.¹² Sendikacıların 1960'ların başlarında siyaset ve siyasi partilere yönelik ilgi si pragmatik motifler taşısa da, 1950-60 döneminde yaşadıkları deneyim sendikacılarda ana akım partiler dışında bir "işçi partisi" fikrini güçlendirmiştir. Bu deneyimin özellikle TİP'li sendikacılarda giderek daha sınıfsal bir perspektife dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Sendikacıların parti kurma girişimlerinde bir diğer önem-

10 Tahran Büyükelçiliği Çalışma Ataşesinin 22 Mart 1960 tarih ve (Gizli) ibareli Türkiye ziyareti raporu (4-27 Şubat 1960), TNA FO 371/153097.

11 Nebil Varuy, Türkiye İşçi Partisi Tarihi 1961-1971 Olaylar-Belgeler-Yorumlar, yayınlanmamış çalışma, çoğaltma, İstanbul:1975, s.7. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Türkiye İşçi Partisi Koleksiyonu.

12 Artun Ünsal, Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 77.

li etken ise özellikle Batı Avrupa sendikalarıyla kurulan ilişkilerdir. İngiliz İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi ve İsveç Sosyal Demokrat Partisi gibi partileri kuran Batı Avrupalı sendikacılar ilişki kurdukları ülkelerdeki sendikacıları da benzer partiler kurmaya özendiriyorlardı.¹³ Batı Avrupa sendikaları ve sosyal demokratlarıyla ilk ilişki kuran sendikalardan biri Maden-İş Sendikasıdır. Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler daha sonra TİP'in bir numaralı kurucusu olacaktır. Kemal Türkler, 27 Mayıs'ın hemen ardından Yeni İstanbul gazetesinde işçi hakları ve sendika politika ilişkileri konusunda yayınlanan bir yazı dizisinde, genel olarak sendikaları siyasetin dışında bırakmanın sakıncaları üzerinde şu şekilde durmaktadır: "Esasen sendikalar umumi politika bakımından politikanın tam içerisindedir. Batı ve bilhassa Amerika sendikalarında olduğu gibi herhangi bir siyasi parti prensiplerini empoze etme gayesi dışında, işçi haklarının tahakkuku ve memleket menfaatleri bakımından sendikalar umumi politikaya yetkili olmalıdır."¹⁴ Görüldüğü gibi Türkler sendikaların siyasetin içinde olduğu konusunda net görüşlere sahipken, sendika siyaset ilişkileri açısından Batı Avrupa sendikacılığında daha çok ABD modelinden söz etmektedir.¹⁵ Yeni İstanbul gazetesinin sorularını yanıt-

13 Varuy, age, s. 7; Sina Pamukçu da Avrupalı sendikacıların TİP'in Avrupa tarzı bir işçi partisi olmasını umduklarını belirtiyor. Sina Pamukçu ile görüşme, e-posta: 24 Ekim-6 Kasım 2007, s.23.

14 Sedat Ağralı, "İşçilerin yeni rejim karşısında durumu", Yeni İstanbul, 17 Haziran 1960.

15 1957 yılından başlayarak sendikalarda uzman olarak çalışan ve uzun yıllar Maden-İş, Türk-İş ve DİSK'te özellikle dış ilişkiler uzmanı olarak görev yapan Sina Pamukçu 1958-1959 yıllarında burslu olarak okuduğu Amerika'da Maden-İş'in Uluslararası Metal İşçileri Federasyonu ile ilişki kurmasını sağladığını şöyle anlatıyor: "Oradayken, ben, önüme gelen sendikalara yazıyor, Türkiye'deki Menderes hükümetinin nasıl sendika düşmanı olduğunu anlatıyor ve Türkiye'deki sendikalara yardımcı olmalarını istiyordum. İlerici bir sendikacıdan, bir gün bana telefon geldi ve "aradığın adamı buldum, hemen gel" dedi. Beni Uluslararası Metal İşçileri Federasyonu'nun (IMF) Genel Sekreteri Bay Adolphe Gradel ile tanıştırdı. Bu kişi İsviçreli bir sosyal demokrat idi ve milletvekiliydi. Beni biraz tarttıktan son-

layan sendikacılar genellikle sendikaların siyaset içinde olmaları yönünde görüşler belirtmişlerdi. Türk-İş İdare Heyeti Üyesi Rıza Güven, sendikaların kesinlikle politika dışında kalamayacağını, ülkenin ekonomik ve sosyal politikalarına çalışmaları ile yön vereceklerini söylüyordu.¹⁶ Yol-Köprü-Mecra-İnşaat ve İnşaat Malzemesi İmal İşçileri Sendikası Genel Başkanı Nazım Yazıcı ise çok daha billurlaşmış görüşlere sahiptir:

“[M]uhim olan husus şudur: Bütün işçi guruplarını tek siyasi partinin etrafında toplamak, özet olarak işçileri şu veya bu siyasi partinin basamağı olmaktan kurtarmaktır. Onlara kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etme imkânını sağlamak. Bu, kanaatimce “MİLLÎ İŞÇİ PARTİSİ” kurmak suretiyle mümkün olabilir. Bu tahakkuk ederse (...) Türk işçisi bu defa büyük bir ekseriyetle istikbaldeki refahını savunma ve hazırlama imkânına kavuşur.”¹⁷

ra içtenliğime inanmış olacak ki, Türkiye'deki Maden-İş Sendikası'na yardım edceklerini söyledi. 1959 yılıydı, birkaç gün sonra biletimi aldım. Bu arada mektupla Kemal Türklere durumu açıkladım. Türkiye'ye gider gitmez Maden-İş'in kapısına dayandım. Türkiye'deki sendikaların ilk batılı uluslararası sendikal ilişkisi de böylece başlamış oldu. Ben Türkiye'ye döner dönmez, IMF, Kemal Türklere Cenevre'ye çağırıldı ve orada Maden-İş'in IMF üyesi olması kararlaştırıldı. O zaman IMF'nin Genel Sekreter Yardımcısı ve Türkiye sorumlusu Charles Levinson idi. Levinson Türkiye'ye çok geldi, Maden-İş'in seminerleri ve örgütlenmesi için çok para yardımı yaptı. Yukarıda dediğim gibi, Levinson'un desteği ile ITS'lere (International Trade Secretariats-Uluslararası İşkolu Sekreterlikleri) üye olmayan bir işkolu sendikası kalmadı diyebiliriz. Sonra Amerikalıların IMF üzerindeki baskısı ile (İsviçreli Genel Sekreter emekli olmuştu) Levinson'un işine son verilmişti. Levinson bunun üzerine ICF Genel Sekreteri oldu. Bu konuda bizim bile katkımız oldu. Bazı Avrupa sendikalarına Levinson'un Maden-İşe nasıl yardımları dokunduğunu açıklayan mektuplar gönderdik. Levinson, ICF Genel Sekreteri olunca, bu kez Maden-İşe yaptığı yardımın daha fazlasını Lastik-İşe yaptı.” Sina Pamukçu ile görüşme, e-posta: 24 Ekim-6 Kasım 2007, s.7, 11. Maden-İş'in IMF üyeliği Çalışma Bakanlığının 1.2.1960 tarihli ve 8110-70/133 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kuruluca 13.2.1961 tarihinde kararlaştırılmıştır. Görüldüğü gibi Maden-İş'in IMF üyeliği DP döneminde Çalışma Bakanlığınca uygun görülmemiş ancak Bakanlar Kurulu kararı 27 Mayıs sonrasında kalmıştır. Maden-İş'in IMF üyeliğine ilişkin 13.2.1961 tarih ve 5/837 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, BCA 030.18.01.02-158.43.4.

16 Sedat Ağralı, “İşçilerin yeni rejim karşısında durumu”, Yeni İstanbul, 22 Haziran 1960.

17 Sedat Ağralı, “İşçilerin yeni rejim karşısında durumu”, Yeni İstanbul, 20 Haziran 1960.

İşçi partisi arayışlarına dönemin sendika raporlarında da rastlanmaktaydı. Daha sonra TİP kurucusu olan İbrahim Denizcier'in başkanı olduğu Müskirat Federasyonu'nun (TMTYF) Şubat 1961'de toplanan Genel Kuruluna sunulan faaliyet raporunda mevcut ana akım partilerden bıkkınlık şu sitemkâr sözlerle dile getiriliyordu:

“Artık kimseden bir şey, yardım istemiyoruz. İstedığımız sadece bize gölge edilmemesi, haklarımızı ve menfaatlerimizi korumak ve savunmak yolunda önümüze engeller çıkarılmamasıdır. Kısacası işçinin kendi menfaatleri ve hakları uğruna diğer vatandaşlar gibi serbestçe mücadele etmek hürriyetinin tanınmasından başka bir şey istemiyoruz.”¹⁸

Bu sözleri aynı zamanda giderek artan bir kendine güven örneği olarak da okumak mümkündür. Rapor, sendikalara hiç olmazsa İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi seçimlerde bazı adayları veya partileri destekleme hakkının verilmesini istiyordu.

Ancak rapordaki perspektif bununla sınırlı değildi ve hedef bir sınıf partisi kurmaktı: “Bu hak Memleketimizde işçi sınıfının menfaatlerinin gerçek temsilcisi olacak bir Siyasi Parti kuruluncaya kadar lüzumlu ve faydalıdır.”¹⁹ Sendikacı ve TİP kurucusu Erakalın da bir işçi sınıfı partisi kurulması konusunda Kemal Türkler, Kemal Nebioğlu, Şaban Yıldız ve kendisinin geçmiş yıllarda düşünmüş, konuşmuş olduklarını aktarmaktadır: “Sendikalar Birliği'nde de birlikte çalıştık ve elimizden geldiği kadar eylemler yaparak işçi sınıfının bilincini geliştirmeye çalıştık.”²⁰ TİP'in kuruluşu öncesinde bir işçi partisi kurulması görüşü sendikacılar arasında yapılan çeşitli toplantılarda gündeme gelmiştir.²¹ Erakalın, İbrahim Güzelce ve Salih

18 T.M.T.Y.F., Türkiye Müskirat Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları Federasyonu V. Genel Kurul İcra ve İdare heyetleri İdari ve Mali Raporları, İstanbul, 1961, s. 5.

19 T.M.T.Y.F., 1961, s. 29.

20 Avni Erakalın ile görüşme, İstanbul 3 Mart 2007.

21 Ağralı, s. 107.

Özkarabay ile birlikte Hürriyet Partisi İşçi Komitesine girmiş ve İstanbul'dan bağımsız milletvekili adayı olmuştu. Erakalın 1957 seçimlerinde Hürriyet Partisinde çalıştıklarını ve işçi sorunlarını propaganda ettiklerini anlatmaktadır.²² TİP'i kuran sendikacıların parti konusu üzerinde önceki yıllarda düşünmüş oldukları ve sınırlı da olsa kimi siyasi deneyimlere sahip oldukları anlaşılmaktadır. TİP, bütün bu birikim, arayış ve tartışmaların ürünü olarak doğmuş bir parti olarak ele alınmalıdır. Türk-İş'in desteğini alamadan kurulan TİP, adeta bir İİSB partisi olarak ortaya çıkmıştır. TİP'in 12 kurucusundan 8'i (Denizci, Erakalın, Yıldız, Kuas, Göksüzoğlu, Uslubaş, Arkın ve Özkarabay) İİSB'nin tartışmalı 11 Eylül 1960 kongresinde DP'lileri devirip yönetime seçilmişlerdi.²³ Ayrıca kurucu sendikacıların tümü İİSB üyesidir.

TİP'in tüm kurucularının sendikacı olması onun en özgün yanı olarak ön plana çıkmaktadır. Kurucular -Güzelce'nin DİP deneyimi ve Erakalın'ın Hürriyet Partisi'nden milletvekili adaylığı dışında- politik deneyimleri olmayan ve Türkiye solunun geleneksel kadroları içinde yer almayan isimlerdir. Öte yandan kurucuların bir sol ve sosyalist parti kurma iddiasında olduklarına ilişkin hiç bir belirti ve iddia da yoktur. Türkiye'de sol/sosyalist partileri, TKP geleneği etrafında kurulan partiler ve diğerleri olarak ayırmak mümkündür. 1946'daki iki sosyalist parti (Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü

22 Avni Erakalın ile görüşme, İstanbul: 3 Mart 2007. "Ne kadar işçi sorunu varsa bildiriler hazırlıyorduk o konularda. Bu işin o partiye yararı olmayacağını da biliyor değildik. Bu vesileyle işçinin olduğu yerlerde mitingler, toplantılar düzenliyorduk. Ekabirler gelmeden evvel, biz komite olarak duyuru yapıyorduk. Onlar gelene kadar aklımıza ne geliyorsa söylüyorduk. Zeytinburnu'nda bayağı kalabalık bir topluluk var, ben konuştum. İşçi sorunlarını kısaca anlattıktan sonra dedim ki, 'ey işçi kardeşlerim, şu anda benim sözlerime de inanmayın ama hiç bir partiye de inanmayın. Bizim kendi partimiz kurulmadan ne bu partiden ne bundan sonraki partilerden bizim sınıfımıza hayır gelmez'. Bunu Hürriyet Partisi'nin Zeytinburnu mitinginde söyledim."

23 Kemal Sülker, Sendikacılar ve Politika, İstanbul: May Yayınları, 1975, s.191.

Partisi), 1950'deki Vatan Partisi TKP geleneği etrafında kurulmuş partilerdir. Demokrat İşçi Partisi (DİP) ve TİP ise doğrudan TKP'li kadrolar tarafından değil, bağımsız dinamikler tarafından kurulan partilerdir. Ciddi bir etkinlik göstermese de 1950'li yıllarda kurulan DİP'te Orhan Arsal hariç diğer kurucular ve Vatan Partisi'nde Hikmet Kıvılcımlı hariç diğer kurucular işçi idi.²⁴ Ancak tümüyle sendikacılar tarafından kurulmuş bir parti olması TİP'i bu örnekler karşısında özgün kılmaktadır. TİP bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için sadece TÇP do layımı ile üzerinde durulacaktır.

İİSB PARTİSİNDEN TÜRK-İŞ PARTİSİNE: İSTANBUL PARTİSİNDEN ANKARA PARTİSİNE

TÇP girişimi, 1960 sonrasında TİP'in ardından sendikacıların ikinci önemli siyasallaşma, partileşme deneyimidir. TÇP kurulmamış olsa da TİP'ten yaklaşık bir yıl sonra gündeme gelen yeni bir işçi partisi kurma girişimi olarak sendikal hareketin siyasallaşma eğilimini ve ihtiyacını göstermesi açısından kayda değerdir. Önemli politik ve sosyal olayların kavşağında bir siyasal arayış olarak ortaya çıkan TÇP girişimi, kurulmuş partilerle boy ölçüşecek çapta tartışma ve ilgi yaratmıştır. TÇP girişimi, 1961 seçimlerinin yapıldığı ancak siyasal istikrarın henüz sağlanamadığı; ordu vesayetinin ve darbe girişimlerinin devam ettiği, sendikal ve sosyal eylemlilikte Saraçhane Mitingi ile önemli bir dönüm noktası yaşandığı, Yön dergisi ve bildirisini ile sol-Kemalist aydınların CHP ile aralarına mesafe koydukları bir sosyal ve siyasal tabloda gündeme geldi. Bu tablo içinde 1961 seçimlerinde sendikacı-işçi kökenli sadece iki milletvekilinin seçilebilmiş olmasının sendikacılar tarafından yarattığı hayal kırıklığı ayrı bir yere sahiptir. Öte yandan Şubat 1961'de kurulan TİP'in seçimlere girememiş olması ve ciddi bir varlık göstere-

24 Tunaya, s. 740; Emin Karaca, "Demokrat Parti Döneminde Komünist Hareketin Kuğu Çılgılığı: Vatan Partisi", Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, s. 1962-1963.

memesi de bir başka parti arayışını güçlendiren etkenler olmuştur. TİP daha çok İİSB'li sendikacıların ağırlıkta olduğu İstanbul eksenli bir parti görünümünde iken, TÇP girişimi ise Türk-İş ve Ankara eksenli bir girişimdir. TÇP girişimi CHP ve TİP arasında bir gerilim ve çekişme alanı olarak da yaşanmıştır. TÇP girişimi ile ilgili olarak daha sonraki yıllarda yapılan değerlendirmelerde TÇP girişiminin TİP'e karşı CHP tarafından örgütlendiği iddiaları da geniş bir yer tutmaktadır.

TÇP girişimi gerek siyasal tarih gerekse emek tarihi çalışmaları içinde gereken ilgiyi görmemiştir.²⁵ Öte yandan TÇP girişimi konusunda siyaset ve sosyal politika yazınında bir karışıklıktan söz etmek mümkündür. Çalışma ilişkileri ve emek tarihi yazınında çok başvurulan bazı kaynaklarda TÇP girişimi ile daha önce resmen kurulmuş olan Çalışma Partisi birbirine karıştırılmakta ve resmi bir niteliğe hiç bir zaman kavuşmayan TÇP girişiminden kurulmuş bir parti olarak söz edilmektedir.²⁶

25 TÇP Girişimi konusunda saptayabildiğimiz ilk çalışma Yıldırım Koç'a aittir. Koç'un bu çalışması ağırlıkla Yön dergisi ile Türk-İş Temsilciler Meclisi'nde yapılan görüşmelere dayalıdır. Yıldırım Koç, "Türkiye Çalışanlar Partisi Girişimi". Mülkiyeliler Birliği Dergisi. Sayı 197, Mart 1997, s. 72-80. Uzunca bir aradan sonra bu konuda yapılan ikinci çalışma ise Gökhan Atılğan'a aittir. Atılğan, TÇP girişimini Yön-Devrim Hareketi adlı çalışmasında (2002) ele almış daha sonra ayrı bir makalede incelemiştir. Gökhan Atılğan, "Türkiye siyasal hayatında ve emek tarihinde kritik bir uğrak: Türkiye Çalışanlar Partisi girişimi", Toplum ve Bilim, Sayı, 116, 2009, s. 157-186. TÇP girişimi doktora tezimde ayrı bir bölüm olarak ele almıştım. Bu çalışma büyük ölçüde doktora tezimdeki bölüme dayalıdır. Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık: Parti-Devlet İlişkileri (1946-1967)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

26 Ağralı, Türkiye Çalışanlar Partisi'nin 11.2.1961 tarihinde kurulduğunu ve parti programının Yön'ün kurucularından Mümtaz Soysal tarafından hazırlandığını yazmaktadır. Ağralı'ya göre parti 7.3.1961 tarihinde Sosyalist Partiye iltihak ederek infisah etmiştir. Ağralı kurucuları Bedrettin Örtensoy (Teknisyen), Mustafa Erduran (Teknisyen) ve Sedat Darıveren (Tüccar) olarak belirtmektedir. Sedat Ağralı, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, İstanbul: Son Telgraf Matbaası, 1967, s. 110-111. Ağralı'nın Çalışma Partisi (1961) ile Türkiye Çalışanlar Partisi girişimini karıştırdığı görülmektedir. Çünkü Ağralı'nın söz ettiği kurucular Çalışma Partisi'nin kurucularıdır. Ağralı 1967'de yer alan bu bilgi daha

Türkiye’de siyasi partilerle ilgili yeni tarihli ve kapsamlı bir çalışmada da TÇP girişiminden Çalışma Partisi olarak söz edilmektedir.²⁷

ÇALIŞANLARIN PARTİSİ İÇİN GİRİŞİMLER

Yeni bir işçi partisi kurma girişimi 15 Ekim 1961 seçimlerinden sonra gündeme gelmeye başladı. Seçimlerde işçi-sendikacı adayların seçilememesinin yarattığı hayal kırıklığı üzerine Türk-İş hazırlıklara başladı.²⁸ İİSB üyesi sendikalar 1961’in son haftalarında İstanbul’da büyük bir işçi mitingi hazırlıkları ile uğraşırken Türk-İş’in gündeminde “Sosyal Güvenlik Partisi” adıyla bir işçi partisi kurulması vardı.²⁹ Yeni bir işçi partisi

sonra Ağralı’dan aktarma yapan Sadık Şide tarafından da tekrarlanmıştır. M. Sadık Şide, *Çalışma Hayatı, Türk-İş ve Sendikalar*, Ankara: Şeker-İş Yayınları, 2004, s. 62-64. Kutsal 1977’de de Ağralı’da yer alan değerlendirme tekrarlanmaktadır: “Türk işçi hareketinin meydana getirdiği bir parti olarak kurulması düşünülen siyasi parti TİP’den bir yıl sonra (11.1.1962) Türkiye Çalışanlar Partisi adı altında kurulmuşsa da bu parti de (...) işçi sınıfının temsilcisi vasfını kazanamamıştır. Türkiye Çalışanlar Partisinin kuruluşunda öncülüğü Yön dergisi yapmış, partinin kuruluş toplantılarına çok sayıda sendikacı, üniversite öğretim üyeleri ve aydın kişiler katılmıştır. (...) Sendika liderlerinin ilgisiz kalması bu partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra infisah etmesine sebep olmuştur. Gülten Kutsal, *Teşkilatlanma Sorunları ve Başlıca Faaliyetleri Açısından Türkiye’de İşçi Sendikacılığı (1960-1968)*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 1977, s. 222.

Karahasan’a göre ise “Türkiye İşçi Partisi ile birleşmeye mu[v]affak olamayan çalışanlar partisi 7.3.1962 tarihinde kendini fesh etmiştir.” Karahasan, s. 641.

TBMM kayıtlarına ve İlhami Soysal’a göre, iki Çalışma Partisi kurulmuştur. “Siyasi Partiler”, http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html (Erişim 28 Aralık 2006); İlhami Soysal, “Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, ss. 2010-2018. Bunlardan ilki 1950 yılında Ankara’da kurulan Çalışma Partisi’dir. İkinci Çalışma Partisi ise 1961 tarihinde Ankara’da kurulmuştur.

27 Mete Kaan Kaynar (derleyen), *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri 1923-2006*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 16.

28 Girişimcilerde yeni kurulacak partinin ilk seçimlerde 30-40 milletvekilini meclise sokabileceği yönünde bir beklenti söz konusudur. Akis, 15 Ocak 1962.

29 Akis, 1 Ocak 1962.

için önce Sosyal Güvenlik Partisi adı üzerinde durulmuş, daha sonra bu ismin anlaşılması güç bulunduğu için Türkiye Sosyalist Partisi adı ortaya atılmıştır.³⁰ Sonuçta Çalışanlar Partisi adı benimsenmiştir.³¹ Yön’de parti adı konusunda şu değerlendirme yer almıştır:

“Partinin adı tesbit edilirken, Türkiyede henüz dar anlamıyla benimsenmiş olan ‘işçi’ deyimini kullanılmamış bunun yerine daha geniş bir deyim olan ‘çalışanlar’ üzerinde mutabakata varılmıştır. Böylece, bütün kol ve fikir işçilerini, çiftçileri, küçük esnafı parti bünyesi içinde toplamak mümkün olacaktır.”³²

Girişimin taşıyıcısı ve öncüsü Türk-İş idi.³³ Yön ve Akis dergileri de yeni bir işçi partisi girişimini en önemli destekçileriydi.³⁴ Forum dergisi de girişimi “ümit verici bir gelişme” olarak değerlendirmektedir.³⁵ Akis, “önümüzdeki Şubat ayının içinde, Türkiye’de ilk defa büyük ve ciddi bir işçi partisi faaliyete geçecektir” diyordu. Bu cümledeki “ilk defa”, “büyük” ve “ciddi” sözcükleri rastgele ifadeler değil, daha önce kurulmuş işçi partilerine

30 Akis, 22 Ocak 1962.

31 “Yeni Partinin adı değişti. Sosyal Güvenlik Partisi siminden vazgeçildi partiye Çalışanlar Partisi adı verilmesi kararlaştırıldı.” Milliyet, 25 Ocak 1962.

32 Yön, 28 Şubat 1962.

33 Akis dergisinde yer alan bir haberde partinin örgütlenme çalışmaları konusunda şu değerlendirmeler yapıyordu: “Nitekim Şubat ayı içinde resmen teşekkül edecek siyasi partinin il teşkilatları kolaylıkla kurulacaktır. Genel Merkezle birlikte işçi kitlelerinin yoğun olduğu illerde, en büyük sendikalar derhal il merkezleri olarak faaliyete geçeceklerdir.” Akis, 15 Ocak 1962.

34 “Ama şurası bir gerçektir ki, Türkiyenin şartları bir işçi partisi tecrübesini kaçınılmaz hale sokmaktadır. Bu bakımdan başlayan teşebbüsleri müsamaha ve iyi niyetle karşılamak lazımdır.” Akis, 15 Ocak 1962.

35 Forum, “Türkiye Çalışanlar Partisi”, Sayı 188, 1 Şubat 1962. Forum’da Çalışanlar Partisi’nin başarılı olması için üç noktaya önem vermesi gerektiği görüşüne yer veriliyordu. Birincisi partinin dar anlamda bir işçi partisi olmaması; işçi, memur ve köylü kesimlerinin rolünü bir kalkınma felsefesi içinde ele alması; ikincisi partinin iyi bir hazırlıktan sonra kurulması, üçüncüsü partinin liderlerinin politikacılar değil sendikacılar olması. S. 6-7.



*Demirsoy Çalışanlar Partisi Girişimi Sırasında Akis Kapağında.
Kaynak: Akis 15 Ocak 1962*

ve özellikle TİP'e yönelik bir yok saymaydı aynı zamanda.³⁶ Yön dergisinin ikinci sayısında "Çalışanların Partisi" başlıklı imzasız bir yazıda şu değerlendirmeler öne çıkıyordu:

"Tanınmış sendikacılardan çoğunun ümit bağladığı C.H.P. kurultay kararına rağmen, işçi adaylarını bir kenara iterek veya listelerin sonuna atarak, işçi liderlerinde hayal kırıklığı doğurdu. İşçi arasında da, yıllardır ilk defa olarak, alttan gelen bir kıpırdanış ve uyanış başladı. Mevcut partilerden ümidini kesen bir kısım aydınlar, işçi hareketine katılmaya hazır. Bu şartlar bir 'İşçi Partisi' kurulması için, elverişli bir zemin yarattı."³⁷

Yazıda sendikacıların Kurucu Meclise işçi temsilcisi göndermek konusunda güçlüklerle karşılaştıkları bu yüzden de bazı sendikacıların Ekim 1961 seçimlerine ayrı bir parti (TİP) kurarak girmeye yöneldiği, ancak TİP'in kuruluşunun başta CHP'li olmak üzere, sendikacılar arasında iyi karşılanmadığı hatırlatılıyordu. Yön'e göre, TİP'in kurulmasına karşı olanlar, işçilerin haklarını ayrı bir parti kurarak değil fakat mevcut partilerden birinde toplanarak daha iyi savunacaklarını iddia ediyordu. Yön'ün ikinci sayısında vurgulanan aydınlarla sendikacıların CHP'den ümidi keserek yeni bir parti arayışında buluşması konusunda Mümtaz Soysal şu değerlendirmeyi yapmaktadır:³⁸

"Çalışanlar Partisi girişimini Seyfi Demirsoy başlattı.³⁹ Yön'ü çıkarmıştık, 'sosyalistiz' diyorduk ama bir yandan da muğlaklık vardı. Muğlaklık içinde birşeyler yapmaya çalışı-

36 Yön ikinci sayısından başlayarak Çalışanlar Partisi girişimi ile ilgili çok sayıda yazı ve habere yer verdi. Akis de 1962 Ocak ve Şubat ayında yeni parti girişimi ile ilgili gelişmelere geniş yer ayırırken 15 Ocak 1962 tarihli 394. sayısında Seyfi Demirsoy'u "Bir bayrak açılıyor" başlığıyla kapak yapmış ve iç sayfalarında geniş bir inceleme yazısına yer vermişti.

37 "Çalışanların Partisi", Yön, Sayı 2, 27 Aralık 1961, s. 18.

38 Mümtaz Soysal ile görüşme, Ankara: 31 Ekim 2008.

39 Geniş çapta yeni bir doktrin partisi kurulma fikrinin Seyfi Demirsoy ile Ziya Hepbir'in bir dış seyahatı sırasında ortaya çıktığı belirtilmektedir. Özkal Yici, "Türkiye İşçi Partilerine açık mektup", Yön, 7 Mart 1962.

yorduk. Ecevit'in girişimlerimizden rahatsız olduğunu, CHP dışında bir şeyler yapmamızdan rahatsız olduğunu hatırlıyorum. Doğan'ı [Avcıoğlu] CHP'de istemiyorlardı. Nitekim 1961 seçimlerinde aday göstermediler. Doğan milletvekili olmak istiyordu ama teklif edilsin diye bekliyordu. Teklif etmediler. Planlamadan sonra yollar ayrılmıştı. Doğan daha önce CHP Araştırma Bürosunda da çalışmıştı. Sanırım 'CHP ile olmaz' noktasında sendikacılarla aramızda bir örtüşme, bir kesişme oldu. Seyfi [Demirsoy] bizi kendisine yakın gördü. Batı tipi bir sol/sosyalist parti kurulmaya çalışılıyordu, İngiliz İşçi Partisi gibi."

Sosyal'ın da vurguladığı gibi TÇP girişiminde Ekim 1961 seçimlerinde yaşanan hayal kırıklığının ve ana akım partilerden ve özellikle CHP'den uzaklaşmanın önemli bir motif olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan girişimden sosyal demokrat eğilimli bazı uluslararası sendikal örgütler haberdardır. IMF Genel Sekreter Yardımcısı Charles Levinson Ocak 1962'nin ilk günlerinde Türkiye'ye yapacağı ziyaret öncesinde Türk sendikalarının yeni bir işçi partisi kurulması konusunda büyük ümitler taşıdığını belirtmektedir. Levinson yeni parti konusunda oldukça fazla detaya vakıftır. Demirsoy'un önce ayrı bir işçi partisinin kurulmasına karşı olduğu; 1961 seçimlerinden sonra fikrini değiştirdiği ancak mevcut işçi partisini desteklemek yerine yeni bir işçi partisi kurulması görüşünde olduğunu aktarmaktadır.⁴⁰

Yeni bir işçi partisi kurulması konusu Saraçhane Mitinginden kısa bir süre sonra 15 Ocak 1962'de toplanan Türk-İş Mümessiller Heyeti⁴¹ toplantısında gündeme geldi ve yoğun biçimde tartışıldı.⁴² Dahası sendikacıların Ankara'da bu toplantıda

40 "Britanya Tel Aviv Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına 3 Ocak 1962 tarihli ve (Gizli) ibareli yazı, TNA LAB 13/1610.

41 Türk-İş Ana Tüzüğünde yer alan Mümessiller Heyeti ifadesi dönemin Türk-İş kaynaklarından Mümessiller Meclisi olarak da geçmektedir. Bazı basın organlarında Temsilciler Meclisi ifadesi de kullanılmaktadır.

42 Saraçhane Mitinginin sendikacıların/işçilerin partileşmesi konusunda yeni bir

bir araya gelmeleri birinci derecede yeni kurulacak işçi partisi ile ilgiliydi. Toplantıya tümüyle yeni kurulacak parti konusu damgasını vurmuştu.⁴³ Yeni bir işçi partisi kurma konusu MH toplantısında kabul gördü ve daha sonra somut çalışmalar başladı.⁴⁴ Türk-İş Mümessiller Heyetine (MH) sunulan İcra Kurulu Raporu'nda "seçimler ve seçim sonrası çalışmalar" gündemiyle ilgili olarak şu görüşlere yer verilmiştir⁴⁵:

"Teessürle arz etmek mecburiyetindeyiz ki, şimdiye kadar olduğu gibi işçi arkadaşlarımız ve sendika liderleri seçimlerde basamak yapılmış; isimleri etrafında siyasi partilerce geniş yayınlar ve yankılar yapılan işçi adayları adeta seçilmemesinin temini için listelerin sonuna doğru itilmiştir. Konfederasyonca Sayın Devlet Reisinin Kontenjanından Senatoya bir işçinin girmesi yolunda yaptığı teklifle İcra Heyeti Üyesi Ömer Ergün'ün Senatör olması sağlanmıştır."

ivme yarattığını söylemek mümkündür. Yönde yer alan bir değerlendirmede Savaşane Mitinginin ardından toplanacak olan Türk-İş Temsilciler Meclisinde işçi hareketinin yolunu iyice seçmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Yön, 3 Ocak 1962.

43 Akis, 15 Ocak 1962; Akis, 22 Ocak 1962.

44 Öncü, 17 Ocak 1962. Türk-İş Mümessiller Heyetindeki tartışmaları sekiz sütüne "İşçiler Partilerini Kuruyor." başlığıyla ve ayrıntılı olarak duyuruyordu. "Fikir, işçiler tarafından oybirliği ile kabul edildi. Partinin ilk amacı gelecek seçimlere iştirak ederek iktidara gelmek olacak. Partinin kurucuları arasında Büyük Millet Meclisindeki işçi üyelerle, davayı savunan kimseler alınacak." "Türk-İş Temsilciler Meclisinin ikinci gününde sosyal güvenliği sağlayacak yeni bir işçi partisinin kurulması yolunda görüş birliğine varıldı. Bu konuda söz alan işçi temsilcileri, sosyal güvenliği sağlayacak bir işçi partisinin kurulmamış olmasının zararlarından bahsederek, bütün işçi kitlelerini bünyesinde toplayacak kuvvetli bir parti etrafında birleşmelerinin sağlayacağı faydaları belirttiler. Bu partinin kurucuları arasında, Büyük Millet Meclisindeki işçi üyelerle, sosyal eğilimli kimselerin de alınabileceği, bu suretle sosyal güvenlik ilkesinin önderliğini ve bekçiliğini yapacak güçlü bir partinin doğabileceği fikri ileri sürüldü. "Temsilciler Meclisine katılan üyeler, böyle bir partinin kurulması zorunluluğuna inandıklarından, fikri oybirliği ile tasvip ettiler ve partinin kurulması için hemen faaliyete geçmek gerektiğini belirttiler. (...) partinin önümüzdeki yıl yapılacak ara seçimlerine katılabilmesi için bir an önce kurulmasına çalışılacak." Öncü, 17 Ocak 1962.

45 Türk-İş, İcra Heyetinin Mümessiller Meclisine Sunulan Raporu, Türk-İş Neşriyatı Sayı: 8, Ankara, 15 Ocak 1962, s. 7.



İşçiler Partilerini Kuruyor
Kaynak: Öncü, 17 Ocak 1962

Seyfi Demirsoy, MH açış konuşmasında 1961 seçimlerinde yaşadıkları büyük hayal kırıklığını şöyle ifade etmiştir: “620’ye yakın üyesi bulunan T.B.M.M sinde işçi olarak sadece iki arkadaşımız bulunmaktadır. Siyasi partilerimiz; Milli Birlik Komitesince teşekkül ettirilen Kurucu Meclise tarafımızdan gönderilen temsilci miktarı kadar dahi, azanın girmemesinde ittifak etmişlerdir ve hatta direnmişlerdir.” Ancak Demirsoy, “Bu hal bizleri üzmemle beraber bizlerin bir siyasi fikir daha açık bir tabirle yeni bir siyasi parti etrafında toplanmamız gerektiği hakikatini gösterme yönünden bugünkü siyasi parti idarecilerine teşekkür etmeyi gerektirmektedir” diyerek bir başka yönelim içinde olduklarını vurgulamıştır.⁴⁶

Toplantıda, sendikacıların siyasi partide görev alabilmesi için Türk-İş Ana Tüzüğü’nün bunu yasaklayan 41. maddesinin “ölü madde” ilan edilmesi çözümü bulunmuştur.⁴⁷ Böylece yeni bir işçi partisi kurulması ve Türk-İş yöneticilerinin burada görev almasının önü açılmış oldu. Mümessiller Heyeti toplantısında yeni bir parti kurma fikri kabul edildi ve toplantının ardından kuruluş hazırlıklarına başlandı.⁴⁸ Girişimciler 25

46 Türk-İş Mümessiller Meclisi Tutanakları, 1962, çoğaltma, s. 2. Bu tutanaklardan yararlanmamı sağlayan Yıldırım Koça teşekkür ediyorum.

47 Vatan, 18 Ocak 1962. Vatan gazetesinin TÇP girişimi ile ilgili haberlerini ileten Gökhan Atılğan’a teşekkür ediyorum.

48 “Çalışma Meclisi sonunda işçi partisi kurulacak. Ankara’da hazırlıkları hızlanan

Ocak 1962 günü Demirsoy imzası ile bir basın bülteni yayınlarak partinin adını, amacını ve kuruluş şeklini açıkladılar: “Sosyal adaleti savunarak güvenliği yerleştirmeyi amaç bilen kurucular, memleketi ekonomik ve sosyal sıkıntılardan korumak için hangi yolun seçilmesi gerektiğini görüşmüş ve demokrasi içinde planlı kalkınmanın zaruretine inanarak programını bu açıdan hazırlamıştır.” Bültende parti kurucuları arasında Seyfi Demirsoy’dan başka sendika yöneticilerinden Bahir Ersoy, Mehmet Alpdünder, Celal Beyaz, Ziya Hepbir, Burhanettin Asutay’ın da buldukları haber verilmektedir. Parti kurucularının “muntazaman toplantılar” yaptığını belirten Demirsoy, partinin sendikalara dayandığını ve sendika yöneticilerinin kademe teşkilatı kuracaklarını ifade etmektedir. Öte yandan kuruluşu geçildiği zaman bütün illerdeki sendika yöneticilerinin il idare kurullarını oluşturacakları belirtilmektedir.⁴⁹

Basın bültenine göre, Türkiye Çalışanlar Partisi’ne başta işçiler ve işçi sendikaları yöneticileri olmak üzere çalışan, ulusal gelirden adil ölçülerle pay almak isteyen, mülkiyet hakkına, düşünce ve vicdan hürriyetine, herkesin mesut bir aile yuvası kurma hakkına saygı gösteren, gerçekleşmesine yardımcı olan her Türk vatandaşı üye olabilir. Demokratik düzen içinde Türkiye’yi ekonomik, siyasal, sosyal özgürlük içinde bağımsız bir devlet olarak her türlü sıkıntılardan kurtulmuş görmeyi gerçekten isteyen vatandaşlar temsilcilerinin TBMM’de söz sahibi olmasına çalışmak TÇP’nin amacıdır.⁵⁰ 26 Ocak 1962’de yayınlanan ikinci basın bülteninde ise TÇP’nin kuruluş tarihi 20 Şubat olarak açıklan-

partinin adı: Sosyal güvenlik. Beş gündür 400 işçi temsilcisinin iştirakiyle devam eden temsilciler meclisinde yeni bir parti kurma fikri hemen hemen her temsilci tarafından benimsenmiştir. (...) Önümüzdeki hafta Çalışma Meclisinden sonra bu partinin kurulacağı ve fiilen faaliyete geçeceği sanılmaktadır. Vatan, 20 Ocak 1962; Basında adından Türkiye Sosyal Güvenlik Partisi diye söz edilen yeni partiye “Türkiye Çalışanlar Partisi” adının verilmesi oy çoğunluğu ile kabul edilmiştir. Öncü, 25 Ocak 1962.

49 Vatan, 25 Ocak 1962.

50 Vatan, 25 Ocak 1962.

dı. Konu ile ilgili gazete haberinde Demirsoy'un parti başkanı olmayacağını açıkladığı ve CHP'den 14, AP'den 1 ve bağımsızlardan da 1 olmak üzere 16 milletvekili ve senatörün TÇP kurucuları arasına girmek istedikleri bildiriliyordu.⁵¹ Ayrıca daha önce 50 kişi olarak ilan edilen kurucu sayısının 500 kişi olacağı ilan edildi.⁵² TÇP'nin kuruluşu ilan edildiği gibi 20 Şubat 1962'de gerçekleşmedi. Bu kez partinin Nisan ayı başında büyük bir törenle kurulacağı açıklandı.⁵³ Yöncülerin de acele edilmesi yönündeki telkinleri sonucunda parti için kuruluş tarihi bu kez 19 Mayıs olarak saptandı.⁵⁴ Ancak o tarihte de kurulamadı.

GİRİŞİMCİLERİN BİLEŞİMİ: DENGE, TEREDDÜT, ARAYIŞ

TÇP, hazırlık toplantılarına katılacakları çağırma işini Seyfi Demirsoy ve Muammer Aksoy'un üstlendiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

51 Vatan, 26 Ocak 1962. Vatan'ın haberinde ayrıca şu bilgiler yer almaktaydı: "TÇP'nin kurulması için gerekli çalışmalar yapılmakta ve gizli tutulmaktadır. İşçi liderleriyle aydınların katıldıkları toplantılar her gece bir sendika lokalinde yapılmakta ve toplantıya katılanlardan başkasına toplantı yeri haber verilmemektedir. Öğrendiğimize göre, toplantıda tüzük ve program hazırlamak üzere bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Partinin kurucuları arasında adları geçen Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal program ve tüzük işlerine yardımcı olmayı vaat etmişlerdir. Fakat partiye girmeyeceklerini kesin bir dille bildirmişlerdir. (...) Çalışanlar Partisinin ikinci bülteninde şöyle denilmektedir: "20 Şubatta Türkiye Çalışanlar Partisinin kuruluş dilekçesi Ankara Valiliğine sunulacaktır. 20 Şubat işçi ve işveren sendikaları ve sendika birlikleri hakkındaki kanunun kabul edildiği tarihtir. Parti bir genel başkan, 3 genel başkan yardımcısı, bir genel sekreter ve 3 genel sekreter yardımcısından başka, 50 kişilik bir yöneticiler birliği tarafından geliştirilecektir."

52 Vatan, 26 Ocak 1962.

53 Vatan, 17 Mart 1962.

54 "Parti kurucularının Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı gün olan 19 Mayıs'ta kuruluş dilekçesini Vilayete vermeleri ve partiyi destekleyen işçilerle birlikte Ankara sokaklarından kalabalık bir heyet halinde geçerek Anıtkabir'e çelenk koymaları kararlaştırıldı." Gökhan Atılğan, *Kemalizm İle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar, Yön-Devrim Hareketi*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2002, s. 289.

55 Sadi Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar 3. Cilt*. İstanbul: May Yayınevi, 1977, s. 1115.

Demirsoy parti çalışmalarına başlamadan önce CHP'den istifa etti.⁵⁶ TÇP kuruluş hazırlıklarına katılanlar oldukça karışık bir bileşim oluşturmaktadır. Sendikacılar, CHP'liler, CHP ile yolları ayrılan Yöncüler, Kemalistler, eski subaylar, sosyalistler ve bazı TİP'liler kuruluş çalışmalarında yer aldı.⁵⁷ Çalışmalara katılanlar arasında öne çıkan isimler şunlardır: Seyfi Demirsoy, Muammer Aksoy, Melih Koçer, Mümtaz Soysal, Türkkaya Ataöv, İlhami Sosyal, Bekir Çiftçi, Edhem Ezgü, Kerim Akyüz, [Ahmet] Çehreli, Tekin [Çullu], Sait [?], Celal [Beyaz], Rahmi [Eşsizhan?], Cahit Tanör, Sadi Koçaş, Sadun Aren, Doğan Avcıoğlu, Kemal Sülker.⁵⁸ Mümtaz Soysal ayrıca Ziya Hepbir'in de hazırlık toplantılarına katıldığını belirtmektedir.⁵⁹ Avcıoğlu, Aksoy, Ataöv, İlhami Soysal, Mümtaz Soysal ve Aren Yön bildirisinin hazırlayıcıları ve ilk imzacıları arasındadır.⁶⁰ Prof. Dr. Melih Koçer Yakın ve Ortadoğu Çalışma Enstitüsünde çalışmıştır. TÇP hazırlık sürecinde Muammer Aksoy'un önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. 1950'li yıllarda TKP üyeliği iddiası ile yargılanıp beraat eden

56 "Demirsoy, 1961 yılında intisabı gibi, sessiz sedasız CHP'den ayrılmıştır. Ayrılışının gerekçesi, işçi kitesini temsil edecek yeni siyasi teşekkülün temellerini atmaktır." Akis, 15 Ocak 1962.

57 "O zamanlar Türk-İş'in Yön Dergisi çevresine yakın olduğu inancı yaygındı. Nitekim Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy, Sosyalist Kültür Derneği'nin kurulmasına imza verecektir. Metin Tokar de Akis Dergisi'nde bu girişimi içtenlikle savunmaktaydı. Türk-İş toplantı salonuna bazı kişiler kapanıp bir şeyler hazırlamaktaydılar. Tanıdık olarak bunlar arasında Sadun Aren, Sina Pamukçu, Türkkaya Ataöv, Kemal Sülker bulunmaktaydı. Bekir Çiftçi ve Celal Beyaz'ın da bu toplantılara katıldıklarını sonra işittim. Söylendiğine göre, bu kurul, Çalışanlar Partisi'nin tüzüğünü hazırlamaktaydı. Ama Türk-İş, Yön dergisi çevresi ve Akis'in desteğine rağmen ortaya bir şey çıkmadı ve kurul da dağıldı." Yahya Kanbolat, *Olduğu Gibi-Eski Türkiye İşçi Partisi Üzerine Anılar*, Hatay: Bayır Yayınları, 1979, s. 26.

58 Koçaş, 1977, s. 1120-1121.

59 Mümtaz Sosyal ile görüşme, Ankara: 31 Kasım 2007.

60 Yön, Sayı 1, 20 Aralık 1961. Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal ve İlhami Sosyal toplantılara katılmakla ve destek vermekle birlikte kurucu olmayı reddetmişlerdir. Akis, 29 Ocak 1962.

Aren'i de, dönemin MİT Başkan Yardımcılığı teklif edilen Koçaş'ı da TÇP hazırlık toplantılarına Aksoy önermiş veya çağırmıştır.⁶¹ Aksoy bu dönemde CHP Parti Meclisi üyesidir.⁶² Ancak TÇP girişimi başlarken PM üyesi olan Aksoy Nisan 1962'de CHP'den istifa etmiştir.⁶³ TÇP başkanlığı için çok sayıda isim üzerinde duruldu. Demirsoy başkanlığı kabul etmedi. Muammer Aksoy'un adı geçti ancak pek hevesli görünmedi. Sadun Aren'in başkanlığı üzerinde duruldu ancak Aren de tereddütlü idi. Bu arada Cemal Madanoğlu'nun başkanlığı da gündeme geldi.⁶⁴ Ayrıca bir işçi partisi kurulması fikrini destekleyen senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü⁶⁵ ile senatör ve eski İzmir Valisi Burhaneddin Uluç'un da TÇP başkanlığı için adı geçti.⁶⁶ Genel Başkanlık için ayrıca Bahir Ersoy ve Orhan Tuna'nın isimleri üzerinde de duruldu.⁶⁷ Öte yandan bazı sendikacılar partinin mali sorunlarını çözmek için bazı kapitalistlerin parti bünyesine alınmasını teklif etti.⁶⁸

61 Aren, 2006, s. 109; Koçaş, 1977, s. 1116.

62 Muammer Aksoy Ocak 1959'da yapılan CHP 14. Kurultayında CHP Parti Meclisi üyesi seçilmiştir. Aksoy, Ağustos 1961'de yapılan CHP 15. Kurultayında da tekrar CHP Parti Meclisi üyeliğine seçilmiştir. Aksoy Aralık 1962'de yapılan 16. Kurultay'da da Parti Meclisi üyesi seçilmiştir. Aksoy, Ekim 1964'te toplanan 17. Kurultay'da ise PM'ye girememiştir. Bila, 1979, s. 316, 342, 369 ve 381. Aksoy, TÇP girişimi öncesinde de TÇP girişimi sonrasında da CHP PM üyesidir.

63 "CHP'den ayrılıp ayrılmamak hususunda aylardır karar veremiyen Muammer Aksoy nihayet Çalışanlar Partisi'nin kurucuları arasında yer almaya karar verdi. Aksoy'un parti başkanlığına getirileceği söyleniyor. Bununla beraber, aydınlar Çalışanlar Partisi'ne fazla rağbet etmiyor." Yön, 18 Nisan 1962, Sayı 18, s.9.

64 Akis, 29 Ocak 1962.

65 Vatan, 17 Mart 1962.

66 Yön, 28 Şubat 1962.

67 Atılğan, 2002, s. 289.

68 Akis, 15 Ocak 1962.

YÖN HAREKETİNİN ETKİSİ: MUTEDİL SOSYALİST BİR YÖNELİM

Girişimin politik-ideolojik yönelimi açık bir Yön etkisi taşımaktadır. TÇP programını SBF öğretim üyelerinden Türkkaya Ataöv'ün hazırladığı ana metin üzerinde, yine aynı fakülte mensuplarından Mümtaz Soysal ve Türk-İş Başkanı Seyfi Demirsoy tarafından bazı ufak değişiklikler yapıldığı belirtilmektedir.⁶⁹ Milliyet gazetesi, parti program ve tüzüğünü hazırlamak için oluşturulan komitede Seyfi Demirsoy, Muammer Aksoy, Doğan Avcıoğlu, Bahri Savcı, Sadun Aren ve Mümtaz Soysal'ın yer aldığını yazmaktadır.⁷⁰

Parti fikrinin olgunlaşmasında ve hazırlık aşamasında Yön çevresindeki aydınların önemli rolleri olmuştur. Demirsoy, “bazı bilim adamlarıyla görüşerek ‘Çalışanlar Partisi’ adlı bir siyasi parti kurmaya karar verdik. Bir işçi kuruluşu olarak bu faaliyete öncülük etmenin Türk-İş’e düşeceğini söylediler. İncelettik ve uygun gördük” demektedir.⁷¹

Demirsoy, yeni partinin sosyalist eğilimli olacağını ve Yön dergisindeki bildiriden kuvvet alacağını söylüyordu.⁷² 25 Ocak 1962 tarihli Milliyet'te parti ile ilgili yer alan bir haberde kuruculardan birine atfen, Yön dergisinde yer alan bildiri esaslarının partinin programında yer alacağını belirtiliyordu. Gerçekten de

69 Vatan, 17 Mart 1962.

Türkiye Çalışanlar Partisi Programı ve Tüzüğü, Türk-İş Arşivi, çoğaltma, (tarihsiz). Birçok kaynakta sözü geçen ama özgün metnine atıf yapılmayan Türkiye Çalışanlar Partisi Programı ve Türkiye Çalışanlar Partisi Tüzüğünü Türk-İş Arşivinde bulduk. Böylece ilk kez doğrudan özgün metinlere yer verme olanağı doğdu. Program metninin özgün metin olduğunu söylemek mümkündür. Koçaş'ın anılarında (1977) yer verdiği “sağlık işleri” başlıklı madde arşivde bulduğumuz metnin neredeyse tıpkıysıydı. Koçaş kitabında sağlık işlerine ilişkin maddenin numarasını 14 olarak verirken arşivde yer alan metinde sağlık işleri 15. Madde olarak düzenlenmişti. Koçaş'ın TÇP çalışmalarından erken kopmuş olması nedeniyle böyle bir değişiklik mümkün gözükmemektedir.

70 Milliyet, 27 Ocak 1962.

71 Koçaş, 1977, s. 1116.

72 Akis, 29 Ocak 1962.

TÇP program taslağı ile Yön bildirisi arasında çok yakın bir düşünsel paralellik vardır. Hatta “Sosyal adalet içinde hızlı kalkınma” gibi önemli kavramsal benzerlikler söz konusudur. Yön, TÇP program taslağının partinin doktrinini şimdiye kadar hiç bir Türk partisinde görülmemiş bir açıklık ve kesinlikle ortaya koyduğunu yazmaktadır. Yön aynı şekilde TÇP’nin hiç bir partinin yapmadığı şekilde açıklıkla devletçilik ilkesini benimsediğini belirtmektedir. Yön’e göre bu yaklaşımlar sadece işçi kitlelerini değil, ileri ve devletçi tutumda olan fikir işçilerini, bilim adamlarını ve gençleri parti bünyesinde bir araya getirecektir.⁷³ Akis de TÇP program taslağını övmektedir: “Programda yer alan hususlar kesindir, dolambaçlı yollara sapılmadan vaz edilmiştir. Sosyal adalet ilkeleri üzerine bina edilen programda, işçi meseleleri birinci plana alınmış, fazla dağılmadan, kitlenin anlayabileceği şekilde ortaya konmuştur.”⁷⁴ Öte yandan parti tüzüğünde ayrıca TİP’in tüzüğündekine benzer bir kotadan söz edilmektedir.⁷⁵

TÇP’nin programatik yaklaşımının batı tipi işçi ve sosyal demokrat partilerden esinlendiği görülmektedir. TÇP hazırlıkları sırasında yapılan bir açıklamada “Memleketimizdeki düzeni, bozmadan sadece işçi menfaatlerini koruyacak olan tüzük, mevcut partilerinkinden ayrı olacaktır. Bu maksatla Avrupa memleketlerindeki işçi partileri tüzükleri getirilerek tercüme edilmiş ve bünyemize uygun olarak hazırlanmaya başlanmıştır” denmektedir.⁷⁶ TÇP girişiminin İngiliz İşçi partisinden il-

73 “Çalışanlar Partisi”, Yön, 21 Mart 1962.

74 Akis 22 Ocak 1962.

75 “Parti Tüzüğü, işçi sendikalarının temsiline önem vermekte, partinin muhtelif kademelerdeki kurullarında sendikali üyelerinin çoğunlukta bulunmasını sağlayacak hükümler getirmektedir. Böylece, Türkiye’deki sosyal kuvvetlerin en iyi teşkilatlanmış olan işçi kütlesinin Türkiye Çalışanlar Partisi’nin belkemiğini teşkil etmesi ve disiplinli bir parti meydana getirmesi sağlanmaktadır. (...) İlk defa olarak disiplinli bir doktrin partisinden bahsetmek mümkün olacaktır. Sendikalarla parti bünyesi arasındaki irtibatın muhafazası bakımından, Türk mevzuatının müsaadesi nispetinde, İngiliz İşçi Partisinin örneği takip edilmektedir.” Yön, 28 Şubat 1962.

76 Vatan, 27 Ocak 1962

ham aldığı konusu Britanya Büyükelçiliklerinin yazışmalarında da önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁷

Demirsoy da Koçaş'a TÇP'nin batıda uygulanan ölçüde bir Sosyal Demokrat Parti olabileceğini söylemiştir.⁷⁸ Parti girişimi mutedil sosyalist olarak nitelenmektedir. Parti girişimcilerinden İlhami Soysal imzasıyla Milliyet'te yayımlanan bir haberde, "Desteğini işçi sendikaları ile çalışan insanların teşkil edeceği Çalışanlar Partisi sosyalist bir parti hüviyeti ile ortaya çıkacaktır" denmektedir.⁷⁹ Milliyet'in Durum başlıklı başyazı sütununda çıkan bir değerlendirmede de Çalışanlar Partisi "mutedil bir sosyalist parti" olarak değerlendirilmektedir.⁸⁰

Yön-Devrim hareketiyle ilgili çalışmasında Atılğan, Yön hareketinin Çalışanlar Partisi girişiminde önemli rol oynadığını, öte yandan TÇP sürecinin de Yöncülerin siyasi pratiklerinin şekillenmesinde önemli bir etkisi olduğunu vurgulamaktadır.⁸¹ Atılğan, Yöncülerin böylesine bir partinin sendikal sınırlar dışına taşırılabilmesi durumunda iktidar olabileceği ve köklü reformları uygulayabileceği düşüncesiyle parti sürecine dâhil olduğunu ve parti girişimine "yön" vermeye çalıştığını belirtmektedir. Atılğan, TÇP girişiminin Yöncülerin siyasi yönelimini de etkilediğinin ve derginin kendini "çalışanların gazetesi" olarak tanımlamaya başladığının altını çizmektedir.⁸²

77 Britanya Tel Aviv Büyükelçiliğinden Britanya Dışişleri Bakanlığı'na 3 Ocak 1962 ve (Gizli) ibareli yazı, TNA FO 371/163864; Britanya Ankara Büyükelçiliğinden Britanya Dışişleri Bakanlığı'na 1 Şubat 1962 tarih ve (Gizli) ibareli yazı, TNA FO 371/163864.

78 Koçaş, 1977, s. 1118-1119. Koçaş, Demirsoy ile görüşmesinin 1962 Şubat ayında yapıldığını yazmaktadır. Kitapta kesin tarih yer almamakla birlikte Demirsoy'un değerlendirmesinin Aybar'ın TİP Genel Başkanı olmasının ardından (12 Şubat 1962) yapıldığı anlaşılmaktadır.

79 Milliyet, "Çalışanlar Partisi programı hazır", 2 Nisan 1962.

80 Milliyet, "Çalışanların partisi", 2 Nisan 1962.

81 Atılğan, 2002, s. 181-182.

82 Atılğan, 2002, s. 290.

TÇP GİRİŞİMİ VE DEVLET: “ZİNDE KUVVETLER” İLE İŞÇİLERİN KOALİSYONU MU?

Girişimci sendikacıların devletle uyum içinde olmaya oldukça önem verdikleri yeni işçi partisi çalışmalarının devlet nezdinde makbul karşılandığı anlaşılmaktadır. Dahası 27 Mayısçılardan cuntacılar, eski askerlerden bürokratlara kadar TÇP’ye yönelik geniş bir “devlet” ilgisi söz konusudur. DP/AP eğilimli Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü de 1962 Ocak ayı başında ziyaret ettiği İİSB’de işçi partisi kurulmasının zarurî olduğunu söylüyordu.⁸³ Ürgüplü: “Bir işçi partisinin kurulması mutlak suretle lâzımdır. İşçi partisi ehliyetli kimseler tarafından kurulduğu takdirde memlekette faydalı olur” diyordu.⁸⁴ Ürgüplü’nün “ehliyetli kimseler” ile kimleri kastettiği açık olmamakla birlikte bu uyarının sola dönük olduğunu düşünmek mümkündür. Bu açıklamasının yarattığı etkiyle olsa gerek Ürgüplü’nün adı TÇP başkanlığı için söz konusu olmuştur.⁸⁵ İlerleyen günlerde kurucuların tespiti aşamasında “ehliyetli kimseler” konusu oldukça ciddiye alınacak ve Demirsoy, kurucu olmasını düşündükleri isimleri Milli Emniyet Teşkilatından araştırdıklarını söyleyecektir. Bir süre hazırlık çalışmalarına katıldığı Çalışanlar Partisi konusuna anılarında geniş yer ayıran Sadi Koçaş,⁸⁶ Demirsoy’un kurucuları nasıl araştırdıklarına ilişkin kendisine söylediklerini şöyle aktarmaktadır:

83 AP listesinden bağımsız senatör seçilen Ürgüplü, 3. İnönü koalisyon hükümetinin istifasının ardından 23 Şubat 1965 ile 22 Ekim 1965 tarihleri arasında başbakanlık yapmıştır.

84 Vatan, 9 Ocak 1962.

85 Vatan, 17 Mart 1962.

86 Kurmay Albay olan Koçaş, Londra Askeri Ataşesi, Milli Savunma Bakanlığı Yüksek İstişare Kurulu üyeliği yapmıştır. Koçaş Temmuz 1962 Cumhurbaşkanı tarafından Kontenjan Senatörü atanmıştır. 12 Mart döneminde 1. Erim Hükümetinde Başbakan Yardımcısı seçilmiştir.

“Kurucular arasında her sınıf ve meslekten, çevrelerinde veya toplumda iyi ad bırakmış kişilerin bulunmasını düşündüğümüz için tavsiye edilen herkes hakkında bir araştırma yaptık. Bu konuda bizi bağışlırsınız sanırım. Hem asker oluşları, hem de yetkili örgütün başında bulunmaları bir yana, özellikle çok güvenilir ve dürüst bir insan oldukları için, sizler hakkında Milli Emniyet başkanı Naci Paşa'nın⁸⁷ düşüncelerini sordum. ‘(...) Sizin için her yönden güvenle dolu olduklarını, Sizi kendisine yardımcı yapmak için çok uğraştığını, ama kabul ettiremediğini; eğer bizim teklifimizi kabul ederseniz, bu faaliyet için her bakımdan en uygun kişilerden biri olacağını- zı (...) söyledi.’⁸⁸

Demirsoy, kurucu adayları konusunda Sadi Koçaş'ı dahi MİT'ten soruşturacak kadar “hassas” davranmaktadır. Daha sonra partinin kurulmasından vazgeçilmesinde de Demirsoy'un bu “hassasiyetinin” önemli rol oynadığı Haydar Özöğretmen'in şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Demirsoy, parti kurma fikrinden neden vazgeçtiğini Çalışma Bakanı Turgut Tokar'le beraber İstanbul'a yaptığımız bir seyahatte şöyle anlattı: ‘Korktum. Türk-İş'in parti yönetiminde ve ülkenin siyasi ortamında etkinliğinin kötüye kullanılmasından korktum. Partinin tüzüğünün hazırlanmasında yardımcı olmak için başvuran, bilhassa üniversiteden gelenlerin fikir ve hareket planları karşısında, etrafı düşmanlarla çevrili bir ülkenin insanı olarak korkmamak imkânsızdı. Parti kurulduktan sonra gücünü göstermesi ve gücünü artırması için sokaklara dökülmekten, işyerlerinde genel greve

87 Naci Aşkun, 1940'da Milli Emniyet Hizmetleri'nde (MAH) çalışmaya başladı. 1961-1962 yıllarında MAH reisliği yaptı. Erdal İter, Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihiçesi, Ankara: 2002; <http://www.mit.gov.tr/tarihce/index.html>

88 Sadi Koçaş, Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar, 3. Cilt, İstanbul: 1977, s. 1117-1118. Koçaş çalışmalara başka kimlerin katılacağını sorunca Demirsoy 8-10 isim saymış. Ancak Koçaş, Muammer Aksoy dışında kimseyi tanımadığını söyleyince Demirsoy'un tereddüdünü gidermek için “Hiç endişeniz olmasın. Sizin hakkınızda Naci paşadan araştırma yapacak kadar hassas olduğumuza göre, herkes için bu hassasiyeti göstereceğimiz açık değil mi?” dediğini aktarmaktadır.

gitmekten ve hatta gerektiğinde yiğitçe kan dökmekten bahsedilenler, tavsiye edenler vardı.”⁸⁹

Bu anlatım, Demirsoy’un “devletçi” çizgisinin ve hassasiyetinin çok önemli bir göstergesidir. Demirsoy’un tedirginliğinde ordu içindeki radikal unsurların TÇP ile ilgilenmesinin de payı olabilir. Koçaş anılarında “Nisan ortalarında Kızılay’da rast geldiğim Talât Aydemir, ‘Yahu Koçaş, sizin bir parti çalışmanız olduğunu gazetelerde okumuştum ne oldu o çalışma (...) geliştiremez misin o çalışmaları? Biz de destekleyelim ve siyasi bir örgüt haline gelelim’ teklifini hayretle karşılamıştım” demektedir.⁹⁰ Bir kaç ay önce bir darbe girişiminde bulunan Aydemir’in TÇP girişimi ile ilgili sözleri girişimin oldukça farklı beklentilere yol açtığına bir göstergesiydi. 27 Mayısçıların tasfiye edilen 14’ler grubundan Numan Esin de Madrit’te sürgündeyken TÇP girişiminden haberdar olmuş ve katılıp katılmayacağı sorulmuştur.⁹¹ Öte yandan Çalışanlar Partisi’nin başkanlığının emekli korgeneral ve 27 Mayıs darbesinin lideri Cemal Madanoğlu’na da teklif edilmesi ise girişimin devlet katındaki meşruiyetinin ve gücünün göstergesi olarak ele alınabilir.⁹²

Kuşkusuz TÇP girişimcileri ve TÇP ile ilgilenenler arasında dönemin cuntacılarının ve “zinde kuvvetlere” bel bağlayanların önemli bir yer tutması, TÇP girişiminin batı tipi sosyal demok-

89 Haydar Özöğretmen’den aktaran Sönmezsoy, Liderler Galerisi, s. 23.

90 Koçaş, s. 1129. Aydemir 22 Şubat 1962 tarihinde başarısız bir askeri darbe girişimi gerçekleştirdi. Aydemir ve arkadaşları 30 Nisan 1962’de kabul edilen bir yasa ile affedildi. Aydemir 21 Mayıs 1963’te ikinci başarısız darbe girişiminin ardından idam edildi.

91 Numan Esin, Devrim ve Demokrasi-Bir 27 Mayısçının Anıları, 2. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2009, s. 120-121. “Daha sonra ihtilâlin yarattığı fikir zenginliği ve çeşitliliği içerisinde, Türkiye Çalışanlar Partisi’ni kurma girişiminde bulundular. Onun içinde Doğan Avcıoğlu ile diğer arkadaşlar görev aldı. Hatta partinin taslağından bana da yollayarak, katılıp katılmayacağımı sordular. Ben o sıralar yurtdışıydım.”

92 Akis, 29 Ocak 1962. Madanoğlu, Cemal Gürsel İzmir’den gelip Milli Birlik Komitesi Başkanı oluncaya kadar Madanoğlu bu görevi yürüttü. Ahmad, 1976, s. 215.

rat partilerden esinlenme iddiası ve söylemi açısından ciddi bir çelişki olarak ortaya çıkmaktadır.

TÇP Girişimi ve CHP: Rakip mi Muvazaa mı?

TÇP girişiminin CHP ile ilişkisi oldukça karmaşık ve tartışmalıdır. Bir yandan bu girişimin CHP tarafından örgütlenen bir muvazaa partisi olduğu iddiaları söz konusuyken, öte yandan girişimin CHP içinde oldukça farklı değerlendirildiği görülmektedir. CHP PM üyesi Aksoy girişimin içinde yer alır ve Akis dergisi girişimi desteklerken, bazı CHP'lilerin bu girişimlere mesafeli oldukları ve itiraz ettikleri görülmektedir. CHP içinde TÇP girişimine net biçimde karşı çıkan ise Bülent Ecevit olmuştur:

“O sıralarda partinin üst yönetici kadrolarında, bana çok tutarsız ve gereksiz görünen bir takım düşünceler ileri sürülüyor, hatta o yönde girişimler yapılıyordu. Örneğin, partideki bazı ‘tutucular’la ‘ilericiler’ elele vererek bu çalışanlar partisini kurdurtmak istiyorlardı. Sanırım birbiriyle çelişen iki noktadan hareket ediyorlardı: 1) Nasıl olsa CHP işçi oylarını çekemez, bari ayrı bir parti kurdurtalım ki işçiler o partide toplansınlar, diye düşünüyorlardı. 2) İşçilerin CHP içinde güç durumuna gelmesinden de kaygı duyuyorlardı. Ben bu eğilimlere kesinlikle karşı çıktım (...) Karşı çıktığım bu girişimler gerçekleşmedi, yarım kaldı.”⁹³

93 Altan Öymen, “Ecevit Siyasi Hayatını Anlatıyor”, Cumhuriyet Gazetesi, 18 Ocak 1975. Ecevit, TİP’in güçlenmeye başlamasıyla birlikte Turan Feyzioğlu ve bazı CHP'lilerin TİP'teki gibi bir işçi kontenjanı önerdiklerini ancak kendisinin böyle yönelimleri yapmacık ve gereksiz bulunduğunu belirtmektedir.



Turhan Selçuk'tan TÇP ve CHP Üstüne Kaynak: Milliyet, 27 Ocak 1962

Ecevit, Britanya Ankara Büyükelçisine, Türkiye koşullarında büyük siyasi amaçları başaramayacak olan böyle bir partinin kuruluşuna şiddetle karşı olduğunu söylemektedir. Büyükelçilik raporuna göre, yeni partiye yönelik desteğin artması CHP'de endişeye yol açmış ve özellikle Bahir Ersoy'un yeni partiyi desteklemesi CHP'yi alt üst etmiştir. Rapor, yeni partinin CHP'nin sol kanadının desteğini alabileceğine ve bazı Parti Meclisi üyelerinin CHP'den ayrılıp yeni partiye katılabileceklerine yönelik spekülasyonlar olduğunu bildirmektedir.⁹⁴ Ecevit'in TÇP girişimine karşı çıkışının Türk-İş üzerinde de etkili olduğunun bir işareti Halil Tunç'un TÇP girişiminin içinde yer almayışıdır. Genel Sekreterliği döneminde Ecevit'e yakınlığı ile tanınan Tunç, Ecevit'in tutumuna paralel olarak TÇP girişimcileri arasında yer almamış ve karşı çıkmıştır:

“TİP'in kuruluşuna İstanbul sendikacıları önderlik etti. Daha sonra Çalışanlar Partisi çalışmaları başladı. Bütün sendikacılar it-

⁹⁴ Ankara Büyükelçiliğinden Britanya Dışişleri Bakanlığı'na 1 Şubat 1962 tarih ve (Gizli) ibareli rapor; TNA FO 371/163864. Rapora göre, kurulmaya çalışılan parti işçilerle entellektüeller arasında ilk kez bir siyasi ittifak sağlamış olacak. Rapor CHP'nin en önemli başarısızlığının çalışanlarla bağ kuramaması olduğunu, DP'nin ise esasen ağalar ve büyük toprak sahipleri ile birlikte çalıştığını ancak çalışan sınıflarla da bağlar kurduğunu yazmaktadır.

tifak halinde gözüküyordu. İşin içindekiler daha ziyade Demokrat Partili sendikacıları. Ben bu girişime ilke olarak karşı çıktım. Sendikacıların tutumunu biliyordum. Giderlerdi, toplantı yaparlardı. Toplantı sonrasında herkes kendi partisine gidip bilgi verirdi. (...) Böyle bir girişimin başarı şansına inanmadım. Böylelikle kaldı. Seyfi Bey önderlik yaptı. Bir süre sonra Seyfi Bey de gördü ki, bu ekiple yola çıkılmaz.”⁹⁵

TÇP girişiminde CHP'nin rolüne ilişkin bir diğer değerlendirmede ise CHP müdahalesinin tedirginlik yarattığı yönündedir:

“Türkiye Çalışanlar Partisi'nin bugüne kadar kurulamamasının başlıca nedeni, sanıldığı gibi Türkiye İşçi Partisine kuvvet kazandırmak isteyen ‘aşırıların’ çabası değil; bazı C.H.P. lilerin bu kuruluş halindeki parti saflarına sızmış olmalarıdır. (...) İşte bazı C.H.P. lilerin bu çalışanlar partisi saflarına sızmayı başarımları, bu partiyi kukla bir kuruluş haline getirme çalışmaları, işçileri birden soğutmuştur. (...) C.H.P.nin sol kanadı olma tehlikesi, T.Ç.P. nin kuruluşunu önlemiş, ya da en azından bu güne kadar geciktirmiştir.”⁹⁶

CHP'nin işçi hareketini ve sendikaları yönlendirmeye ve denetim altına almaya yönelik geleneği nedeniyle, TÇP girişiminde yer alan CHP'liler soru işaretleri yaratmaktadır. Ancak TÇP girişimini bir CHP muvazaası olarak okumak, önemini küçümsemek olur. Bazı CHP'liler TÇP sürecinde yer alsa da TÇP daha çok sendikal dinamiklere ve dönemin sendika-parti ilişkilerine bakılarak anlaşılabilir.

TÇP GİRİŞİMİ VE TİP GERİLİMİ

TÇP girişimi ile TİP ilişkileri tartışmalı ve inişli çıkışlıdır. TÇP girişiminin TİP'in önünü kesmek için CHP tarafından girişilen bir muvazaası olduğu oldukça yaygın bir görüştür.⁹⁷ Ancak TÇP girişimi

95 Koç, 1998, s. 70.

96 Aktaran Koçaş, s. 1129, Bekir Çiftçi'nin Öncü gazetesinde Temmuz 1962'de yayınlanan bir yazısından.

97 “Demirsoy, ‘Çalışanlar Partisi’ni kuracağını İzmir’de açıklar. Bu açıklamayı

minin TİP'in oldukça etkisizleştiği bir döneme denk gelmesi bu iddiayı zayıflatmaktadır. Bu görüş yanında Çalışanlar Partisi girişiminin TİP'in güçlenmesine yol açtığı görüşü de dikkate değerdir. Demirsoy'un yeni bir işçi partisi kurulacağını açıklamasının ardından ilk tepki TİP'lilerden geldi. TİP'liler, Demirsoy'un TİP'e katılabileceğini, programın değiştirilebileceğini, kuruculara itiraz varsa yeni kurucular saptanabileceğini söylüyordu. TİP'lilere göre, hazır bir parti varken yenisine gerek yoktu. TİP'lilerin bu itirazları haklı görüldü ve aracılar Demirsoy ile TİP arasında mekik dokumaya başladı. Bu uzlaştırma gayretleri kısmen başarılı oldu. Özellikle Saraçhane Mitinginin düzenlenmesi konusunda Demirsoy, Erakalın ve arkadaşlarına yardım ederek gönüllerini aldı.⁹⁸ Türk-İş Müessesiler Heyeti toplantısı sırasında TİP'lilerle yapılan ortak bir toplantıda partinin adı, birleşme, kurucular ve diğer partilerde yer alan sendikacıların istifa ederek yeni kurulacak partide yer alma konuları ele alındı.⁹⁹ Ancak görüşmelerden sonuç alınamadı ve sonuç

İnönü'ye bağlı bilinen Demirsoy'un TİP'in güçlenmesini önlemek için yaptığı söylenir. Gerçekten de CHP'nin TİP korkusu azalınca Demirsoy'un 'Çalışanlar Partisi' projesi rafa kaldırılır." Refik Sönmezsoy, Türk İşçi Hareketinde Liderler Galerisi, (tarihsiz), s. 22; "Türkiye İşçi Partisi'nin kurulması Türk-İş yöneticilerini tedirgin etmiş ve işçilerin bu partiye üye olarak Türk-İş'in etki alanı dışına çıkacağı kuşkusuna doğmuştu. Bu olasılığın gerçekleşmesini engellemek amacı ile Türk-İş yöneticileri Ocak 1962'de toplanan Türk-İş Temsilciler Meclisi'nde Çalışanlar Partisi kurulması düşüncesini tartışmaya açtılar." Engin Ünsal, "Partilerüstü Politika", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 2, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul: 1998.

98 Akis, 15 Ocak 1962.

99 "İşçi temsilcileri siyasi parti kurmak için çalışmalarını hızlandırmışlardır. Dün gece 100-150 işçi temsilcisi ile halen faaliyette bulunan İşçi Partisi liderleri yapı işçileri lokalinde bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıda kurulacak partinin adı ve üst kademelerinin tertibi üzerinde durulmuştur. Partinin dayanacağı kitlenin Türkiye'de çalışanlar olmasına çok dikkat gösterilmektedir. (...) Değişik partilerde bulunan işçilerin de parti dışında kalmaması için bütün işçi liderlerinin partilerinden istifa ederek yeni kurulacak partiye alınmalarına çalışılmaktadır. Bu arada AP'de milletvekili bulunan Nuri Beşer ile temaslar devam etmektedir. Parti yüksek kademesinin teşkili ve kurucularının tespiti için bazı esaslarda görüş birliğine varılmıştır. Bunların ilim adamları, gazeteciler ve sendika liderleri olması istenmektedir." Vatan, 18 Ocak 1962.

belirsizleşti. Bu belirsizliğe rağmen yeni parti hazırlıkları devam etti.¹⁰⁰ TÇP'nin kuruluş hazırlıklarının ileriki aşamalarında da TİP ile bütünleşme fikrinin korunduğu anlaşılmaktadır. Mart ayında “partiyi daha tesirli hale getirmek için TİP’le temaslar sürdüğü” belirtilmektedir.¹⁰¹ Dahası Mayıs 1962’de hazırlanan program taslağının TİP’e ve Türkiye Sosyalist Partisine gönderilerek yayınlanmadan önce bu partilerin temsilcileriyle birlikte gözden geçirilmesi söz konusu olmuştur.¹⁰²

Çalışanlar Partisi girişiminin başlangıcında bazı TİP kurucularının birleşme yoluyla yeni bir partiye sıcak baktıkları anlaşılmaktadır.¹⁰³ Kemal Türkler, Maden-İş Sendikası Kongresi’nde kurulması beklenen yeni işçi partisi konusunda, “biz siyaset yapmak için değil, memleketin geleceği bakımından siyasi parti kurmayı düşünüyoruz. Sosyal adaleti yerleştirmek istiyoruz. Haklarımızı savunmak için Büyük Millet Meclisine girmek hakkımızdır” şeklinde konuştu.¹⁰⁴ Ancak TÇP girişimine TİP içinde de etkin olan güney sendikalarının (Adana, Mersin, İskenderun, Maraş ve Gaziantep illerindeki sendikalar) kar-

100 Akis, 22 Ocak 1962.

101 Vatan, 17 Mart 1962.

102 Yön, 2 Mayıs 1962. Yön, “Çalışanlar Partisinin karşılaşılabileceği en büyük tehlikenin gerçek sosyalist düşüncede olan kimseler yerine, parti saflarının sosyalizm modasından yararlanmak isteyen açık gözlerle doldurulması tehlikesidir.” değerlendirmesini yapmaktadır. Yön, ikinci tehlike olarak aceleciğin altını çizmekte ve aceleciliğin çok ufak bir partinin doğması sonucunu doğurabileceğine işaret etmektedir.

103 Karacağil: “İşçi Partisi kurucularının bir kısmının da ‘Çalışanlar Partisi’ görüşüne yakın oldukları ortaya çıktı. Ancak sendika liderlerinin çoğunluğu Türkiye İşçi Partisi’nin dağılmasını istemiyordu. Çalışma Meclisi toplantısından bir gün evvel Ankara’da Fukara Tahir’in Rüzgârlı Sokaktaki lokalinde toplandık. Biz kıyamet kopardık o toplantıda. Çalışanlar Partisi ile İşçi Partisini birleştirmek istiyorlardı. Bir ara Rıza Kuas’la Kemal Türkler’in ‘evet’ dediklerini duyduk, kıyamet kopardık. Biz İşçi Partisini tutuyoruz. İstemiyoruz Çalışanlar Partisini. Anladık biz bu partinin hükümet tarafından kurdurulacağını. O yüzden de karşı çıktık. Sonunda gerekli ortamı bulamadıkları için Çalışanlar Partisi hevesinden vazgeçildi.” Karacağil ile görüşme, İstanbul: 3 Ocak 2008.

104 Öncü, 22 Ocak 1962.

şı çıktığı belirtilmektedir. Uzun yıllar sonra TİP Adana yöneticilerinden Ahmet Dokur, Yön'de çıkan bir yazısında bunu dile getirmektedir.¹⁰⁵ Öte yandan İİSB'yi ziyaret eden Senato Bakanı Ürgüplü ile İİSB Başkanı ve TİP kurucusu ve ilk Genel Başkanı Erakalın arasındaki konuşma da TİP kurucularının yeni bir işçi partisi kurulması eğiliminde olduklarını göstermektedir.¹⁰⁶ Basında yer alan haberler de bu yöndedir: "İşçi haklarının koruyucusu mahiyetinde kurulmuş bulunan İşçi Partisi yetkilileri ile temas devam etmektedir. Muhtemelen yeni parti kurulduğu zaman İşçi Partisi de buna iltihak edecektir."¹⁰⁷

Ancak Demirsoy'un TİP konusunda tereddütleri vardır. Sönmezsoy'a göre, Demirsoy, TİP'in İngiliz tipinden uzak, geleceği kısa bir parti olacağı görüşü ile bir parti kurulmasının gereğini açıkladı.¹⁰⁸ Demirsoy, Koçaş'a, savunacakları görüşler arasında bazı noktalarda benzerlik olmasına rağmen ana konularda TİP'le görüşlerinin farklı olduğunu söylemiştir: "Onların Moskova'ya bağlı bir komünist rejimden yana olduklarını iddia edemem. Ancak Marxist oldukları, Bilimsel Sosyalizm'e inandıkları kesin. Biz Marxist bir programın takipçisi olmayacağız. Aramızdaki en bariz görüş farkı budur."¹⁰⁹

TİP'in yerel kadroları, yeni işçi partisine şiddetle karşı çıktılar ve "muvazaa" olarak suçladılar. Ayrıca TİP'in fevkalade ha-

105 Ahmet Dokur, "İşçiler Açık Konuşur, Açık Konuşalım", Yön, Sayı 177, 19 Ağustos 1966, s. 10-11. "Türk-İş ve CHP sol kanadı bir 'Çalışanlar Partisi' kurmak gayretinde bulundular. Ankarada toplanan Çalışma Meclisinde ne yazık ki partimizin bazı yöneticileri dahi bir oyuna geldiler, fakat temiz Anadolu sendikacıları bu oyuna mani oldular. (...) Kemal Türklerlerin, Kemal Sülkerlerin, Sina Pamukçuların, Sadun Arenlerin, Türkkaya Ataövlerin, nice doçentim ve sizlerin beraberce Türk-İş'le müştereken girdiğiniz bir oyun..."

106 Erakalın: Sizce bir işçi partisi kurulmalı mıdır? Ürgüplü: Bir İşçi Partisinin kurulması mutlak surette lazımdır." Yön, Sayı 4, 10 Ocak 1962, s. 8.

107 Vatan, 18 Ocak 1962.

108 Haydar Özögretmen'den aktaran Sönmezsoy, s. 23.

109 Koçaş, 1977, ss. 1118-1119.

reketlere gireceğini açıkladılar.¹¹⁰ Çalışanlar Partisi'ne karşı sert tutum TİP'in sendikacılar kanadından daha çok sosyalizan kadrolarından geliyordu. TÇP girişimcilerinin birleşme konusuna sıcak bakmaması üzerine TİP'liler yeni bir parti kurulmasına karşı çıkılmasına ve yeni parti girişimcilerinin TİP'e katılarak TİP'in güçlendirilmesi konusunda karara vardılar.¹¹¹ Aybar'ın başkanlığından sonra TİP'in TÇP konusundaki görüşü daha da netleşti. Aybar, TÇP girişimi ile birleşecekleri yolunda çıkan haberlere karşılık yeni bir parti kurma çabasında olan işçilerin bundan vazgeçmesini istedi.¹¹²

110 "Dün bir basın toplantısı yapan TİP Genel Sekreteri Olcayto İlter ile İstanbul İl Başkanı Bahattin Kocamanoğlu şöyle demiştir: "Türk-İş'in yeni bir parti kurulması yolundaki faaliyetini tasvip etmiyoruz. Bu gayret daha evvel yapılan bir pazarlığın neticesidir. Özel çıkar endişeleri ve sair partilerin tazyiki söz konusudur. Çalışanları böyle iki parti karşısında bırakmak samimi bir davranış değildir." Vatandaş, 19 Ocak 1962.

"TİP İstanbul İl İdare Kurulu dün bir bildiri yayınlayarak, TÇP'ni bir 'Muavazaa Partisi' olarak suçladı. TİP'in bu suçlamasındaki gerekçe şuydu: ÇP'yi kurmak arzusunda bulunanlar ciddi bir sebep öne sürmemişlerdir. Hatta o derecedeki, nihayet isim üzerinde pazarlık yapmak durumuna düşmüşlerdir. Onlarca, 'işçi' tabiri evvela inhisarcı bir görüşün sembolüdür, geniş halk kitlelerine hitap etmemektedir. Yine onlarca işçi tabiri, şaibeli, tehlikeli ve lekeleyicidir. (...) Bütün bunlar kurulacak partinin her hali ile 'muavazaa partisi' olduğunu ortaya koymaktadır. Hele Muammer Aksoy ile Turan Güneş'in de adı karıştığına göre artık olayın tevili imkânsızdır. Bu şartlar altında TİP fevkalade hareketlere girişecektir. 11 Şubat 1962 Pazar günü Genel Merkez İcra Kurulu fevkalade toplantı yapacak ve TİP Kuruluş Büyük Kongresine gidilecektir." Vatandaş, 28 Ocak 1962.

111 Akis, 22 Ocak 1962; Erakalın: "Harb-İş'in altındaki salonda yapılan toplantıda benim Kemal Türkler'in ve Kemal Sülker'in orada yaptığımız bir tartışma var. Çalışanlar Partisi'nin kurulmaması gerektiği konusunda." Avni Erakalın ile görüşme İstanbul: 3 Mart 2007.

112 Vatandaş, 19 Mart 1962. Aybar: "TİP bir yıl önce kurulmuş, 8 ilde teşkilatı bulunan, bir kaç ilde daha teşkilat kuracak durumda olan bir partidir. Yeni programının ana çizgileri, partinin karakteri, devletçilik, plan ve ulusal gelirin dağıtım hakkındaki görüşleri açıklanmıştır. İşçi sınıfının güvenini, ilerici aydınların sempatisini kazandığı, safalarına katılanların her gün artan sayısından anlaşılmaktadır. Liderlerinin işçi sınıfına bağlılığı denenmiştir. Böyle bir partinin, daha programı, tüzüğü belli olmayan, bir kaç isim hariç kurucuların kimler olacağı bilinmeyen henüz tasarı halindeki bir parti ile birleşme konularını görüşmesi ciddi sayılamaz ve herhalde TİP'in sorumluluğu ile bağdaştırılmaz."

Öte yandan Sadi Koçaş gibi bazı TÇP girişimcileri de TİP ile ilişkilerden ve birleşme ihtimalinden kaygı duyuyordu: Koçaş, “İşçi Partisi ile birleşmek için bir eğilim seziyoruz. Bu hiç incelendi mi?” sorularının TÇP girişimcileri tarafından cevaplanmadığından yakınmaktadır. Koçaş ayrıca TİP’in ilkelerinin TÇP girişimcileri arasında da benimsendiği yönünde izlenimlere sahiptir: “Biz ayrılırken bir iki kişi kendi aralarında kurucu yönetim kurulunun kuruluş tarzını tartışıyorlardı: Birisinin: ‘Görüyorsunuz ‘işçi kökenlilerle ‘burjuva kökenliler’ hemen belli oluyor. Bu yüzden işi sıkı tutmak gerek. Yönetim kurulu ve kurucularda işçiler mutlaka yarıdan fazla olmalılar’ dediğini duymuştum.”¹¹³ Koçaş’ın aktardıkları TÇP-TİP ilişkileri konusunun hazırlık sürecinde gündemde olduğunu göstermekle kalmıyor, TİP tüzüğünde yer alan işçi kotası fikrinin TÇP girişimcileri arasında destek bulduğunu gösteriyor.¹¹⁴

Hazırlık çalışmalarına bir süre katılan Mümtaz Soysal, TÇP’nin TİP’e karşı kurulduğu söylentilerinin çıktığını ama girişimin böyle başlamadığını söylemektedir. Soysal, “Bizim böyle bir niyetimiz hiç olmadı. Hatta bu suçlama rahatsız etti ve biraz da bu yüzden geri çekildik diye hatırlıyorum. Aybar’ın başkanlığından sonra böyle bir suçlamayla karşılaşmak istemedik. TİP’e engel olmak duygusu beni rahatsız etti, bundan korktum” demektedir.¹¹⁵ Yöncüler Aybar’ın başkanlığından sonra uzunca

113 Koçaş, s. 1127.

114 Koçaş daha sonra Demirsoy’a yazdığı ve kaygılarını dile getirdiği bir mektupta TİP ile birleşme ve sosyalist eğilimler konusunda sitem etmektedir: “(...) 2-İşçi Partisi hakkında ilk gün bana söylediklerini hatırlatarak, eğer görüşlerinde ısrar ediyorsa, bu birleşme teklifi hakkında görüşlerini, 3-İlk gün bana söylediği görüşlerin ve son toplantıda kabul edilen ‘başlangıç yazısında’ açıkça belirlenen Batı sistemi, sosyal demokrat anlayışlı bir parti yerine, Sosyalist ülkelerde bile uygulanan ve kapatılması düşünülmemen, aksine her gün yenisi açılan özel ilk, orta ve liselerin kapatılacağı hakkında ileri sürülen fikirlerin nasıl izah edilebileceğini (...) belirterek acele cevap beklediğimi bildirdim. Bu mektuba hiç bir cevap alamadık” Koçaş, s. 1128.

115 Mümtaz Soysal ile görüşme, Ankara: 31 Ekim 2008.

bir süre TİP'e oldukça sıcak yaklaştılar. Aren, TÇP'nin TİP'e zarar vermediği, onu güçlendirdiği görüşünü savunmaktadır. “[Ö]zellikle de Türk-İş’in Çalışanlar Partisi kurma girişimi, TİP kurucularını partilerini yeniden canlandırmaya ve bunun için aydın kesimden bir genel başkan aramaya yöneltmiştir” değerlendirmesini yapmaktadır.¹¹⁶ Aren, TÇP girişiminin TİP'in canlanmasında etkili olduğunu düşünmektedir. Aren'e göre, TÇP girişimini TİP'in canlanması ile açıklayan bir görüş de vardır. Bu görüşe göre, TÇP girişimi, burjuvaziden bağımsız olarak kurulmuş olan TİP'in gelişmesini önlemeye çalışmıştır.¹¹⁷

Behice Boran ise TÇP girişimi konusunda daha serttir ve Yöncü aydınları eleştirmektedir. Boran, sosyalist fikirler ortaya koyan aydınların TİP'e ilgi göstermediğini, temas kurmadığını ve yardımcı olmayı aklından geçirmediğini, hatta düpedüz küçümsediğini; Yön dergisinin TİP için “ölü doğmuştur” değerlendirmesi yaptığını belirterek, “T.İ.P. ne o kadar önem vermiyordu ki, daha sonraları bu gruptan bir kısım aydınlar, Türk-İş Konfederasyonu başkanı ve bazı başka sendikacılarla birlikte yeni bir parti kurma teşebbüsüne giriştiler” eleştirisini yöneltmektedir. Boran'a göre, bu teşebbüse daha alt kademelerde olan sendika temsilcileri, özellikle Anadolu'dan gelenler “T.İ.P. varken ikinci bir işçi partisine ne lüzüm var?” diyerek karşı koymuşlar ve teşebbüs gerçekleşmemiştir.¹¹⁸ Bir süre TİP'te çalışan Karacagil de TÇP'nin TİP'in önünü kesmek için kurulduğunu düşünenlerdendir:

“İşçi Partisi'nin kuruluşunu ve gelişmesini yakından izleyen diğer siyasi partiler, işçi ve sendikacıların sür'atle bu partiye akışını endişe ile karşıladılar. Nitekim bunu bazı hareketlerle de önlemeye çalışmakta gecikmediler. Diğer yandan da İşçi Partisi'nin

116 Sadun Aren, TİP Olayı 1961-1971, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 37.

117 Aren, 1993, s. 37. Aren'in bu görüşü paylaşmadığı görülmektedir. Ancak Aren 2006 yılında yayınlanan anılarında “Sonradan anladığıma göre bu partiyi TİP'e karşı Türk-İş örgütlemiş” değerlendirmesini yapacaktır. Sadun Aren, Puslu Camın Arkasından, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 109.

118 Boran, 1970, ss. 61-62.

karşısına Çalışanlar Partisi adında yeni bir örgütün de kurulmasına çalışıldı.¹¹⁹

TİP'in TÇP girişime karşı çıkması savcılar ve antikomünist yazarlar tarafından oldukça farklı değerlendirilmektedir. TİP iddianamesinde, “Bu kuruluş [TİP'in kuruluşu], aşırı solcular için yeni bir hamlenin başlangıç noktasıydı. 1962 başlarında, Türk-İş çevresinden ‘Çalışanlar Partisi’ adı altında yeni bir partinin kurulması hazırlıkları başladı. Bu durum sol cephenin işine gelmeyecekti. Çünkü böylece, işçi sınıfı üzerindeki hâkimiyetleri zayıflayacak ve amaca ulaşma çıkmaza girecekti” iddiaları yer almaktadır.¹²⁰ Dönemin antikomünist yazarlarından Aclan Sayılğan ise “Çalışanlar Partisi'nin kurulması ile inisiyatifin ellerinden kaçacağına inanan, klasik sol, yavaş yavaş uyanmağa, T.İ.P. ile ‘Çalışanlar Partisi’ arasında bir seçme yapma temaslarına başladılar. Nihayet Türkiye İşçi Partisi'ni ele almağa karar verdiler” iddiasında bulunmaktadır.¹²¹ Öte yandan bir AID raporunda ise Demirsoy'un Çalışanlar Partisi girişimini Kemal Türkler ve TİP'in faaliyetlerine karşı bir önlem olarak başlattığı ve parti kurulamasa da çok sayıda sendikacıyı TİP'ten uzak tutma sonucunu doğurduğu görüşleri yer almaktadır.¹²²

TİP, kuruluşundan bir yıl sonra, Çalışanlar Partisi tartışmalarının hızlandığı günlerde önemli bir dönüşüm gösterir. Çalışanlar Partisi girişimine meyleden TİP'liler bir yandan Demirsoy'un “feshedin gelin” koşulu, bir yandan da tabandan gelen “feshetmeyelim” baskısı karşısında TÇP girişiminden vazgeçerek TİP'i can-

119 Karacağil ile görüşme, İstanbul: 3 Ocak 2008.

120 3 Numaralı Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi Savcılığı tarafından hazırlanan Türkiye İşçi Partisi İddianamesi'nden aktaran TİP Dosyası-Uçurumun Kenarındaki Türkiye-2, Ankara: Töre-Devlet Yayınları, 1973, s. 26.

121 Aclan Sayılğan, Solun 94 Yılı 1871-1965, Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler, Ankara: Mars Matbaası, 1968, s. 380-381.

122 John Herling, “Background re[?] Turkish Labor Party and DISK”, GMMA RG18-001 Box 6 Folder 15.

landırmaya karar verirler. TİP GYK ve MYK üyesi ve Kocaeli İl Başkanı Şınası Yeldan bu süreci şöyle anlatıyor:¹²³

“Türk-İş’in sendikal yasaları tartıştığı bir toplantısı için Ankara’ya gittik. Orada Çalışanlar Partisi konusu da tartışılıyor. Güzdüz Türk-İş’te toplanıyoruz, sendikal yasaları tartışıyoruz. Gece de Fukara Tahir’in¹²⁴ lokalinde toplanıyoruz. Burada partinin geleceğini tartışıyoruz. TİP kurucusu sendikacılar diyor ki, ‘fesih yetkisi kuruculardadır.’ Kemal Türkler, Rıza Kuas, Celal Beyaz var. Beyaz hararetle ‘kapatıp Çalışanlar Partisi’ne katılalım’ diyor. Seyfi de ‘feshedin gelin’ diyor. Bir ara Seyfi geldi toplantıya ve ‘biz kuracağız’ dedi. Kimseyi dinlemedi gitti. Çok tepki aldı. İzmir, Mersin, Adana, Gaziantep ve İzmit’ten gelen TİP’li sendikacılar ‘partimizi kapatmayız’ diyor ve partinin yaşatılmasını istiyorlar. Kurucuların hiç biri bu illere gitmemişti. Buralarda parti tabandan kurulmuştu. Fesih konusunda Kemal Türkler ortadaydı, diğerleri fesihten yana. Sonunda Türkler, ‘partimizin bu kadar güçlendiğini bilmiyordum. Partimiz için çalışacağım’ dedi. O arada İstanbul’dan Kocamanoğlu¹²⁵ geldi. Partiyi onlar yönetiyor gibiydi. Onlar da feshe karşıydı.”

Böylece başlangıçta aydınlara kuşkuyla bakan sendikacılar partiye aydın bir başkan aramaya başladılar. Sendikacılar kendi iradeleriyle partiye aydınları alıp, partinin direksiyonuna bir Marksist aydın olan Mehmet Ali Aybar’a bıraktılar.

TİP ile TÇP arasında önemli farklar söz konusudur. TİP İİSB’li sendikacıların, sınıf dinamizmi daha yüksek, özel sektörde sendikacılık yapan bir kadronun girişimi ile kuruldu. Örgütsel bağları ve ideolojik aidiyetleri olmasa da aralarında Güzelce ve Yıldız gibi sola eğilimli sendikacılar da vardı. TİP, bütün sorunlu yanlarına rağmen devlete ve resmi ideolojiye daha mesafeli idi. Nitekim devlet tarafından da makbul karşılanmadı, kurucuların “ehliyetleri” sorgulandı. Bu açıdan TİP’i örgütsel

123 Şınası Yeldan ile görüşme, Ayvalık: 21 Temmuz 2007.

124 Yapı-İş Sendikası Genel Başkanı Tahir Öztürk

125 TİP İstanbul İl Başkanı Bahattin Kocamanoğlu.

olmasa da ana doğrultusu itibariyle sınıf eksenli hareketler içine yerleştirebilir ve CHP geleneğinden ayrı tutabiliriz. Bir Türk-İş girişimi olan TÇP ise CHP geleneği içinde ele alınabilecek özellikler gösteren bir harekettir. Yöncülerin ve kimi CHP'lilerin girişim içindeki kritik rolleri bunun kanıtıdır. TİP ile TÇP esasen iki ayrı geleneğin eteklerindeki hareketlerdir: Bağımsız sınıf çizgisi ve CHP/devlet çizgisi. TÇP girişimi sınıf ile devlet arasında bir tereddüdün öyküsü olarak da okunabilir.

GİRİŞİMİN SÖNÜMLENMESİ VE ETKİLERİ

TÇP girişimi tatmin edici ve makul bir açıklama yapılmadan sönmüldü. Çalışanlar Partisi girişiminin 1965 yılı başlarında yeniden canlandırılmak istendiğine ilişkin kimi ipuçları olmakla birlikte, bu konuda detaylı bilgiye ulaşamadık.¹²⁶ Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy, Ağustos 1962 sonlarında TÇP girişiminden vazgeçtiğini açıkladı. Vazgeçilme sebebi işçi kitesinin bölünmesini önlemektir. Demirsoy'a göre, TİP olduğu için TÇP gereksizdi¹²⁷:

“Çalışanlar Partisi'ni kurmak üzere teşebbüse geçmiştik. Bundan maksadımız sendikaların yanı başında emekçilerin hak-

126 Rıza Kuas 21 Nisan 1965 tarihinde Kozlu olayları ile ilgili düzenlediği basın toplantısında “Nihayet bundan 1-2 ay önce de, Çalışanlar Partisini kurmaya yeniden teşebbüs etmişlerdir” demektedir. Sosyal Adalet, Sayı 14, Mayıs 1965, s. 10; Milliyet, 22 Nisan 1965. Ayrıca TÇP Tüzüğü de bu ihtimali destekler niteliktedir. Tüzükte yer alan bazı ifadeler metnin 13.7.1965 tarih ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun kabulünden sonra yeniden düzenlendiğini göstermektedir. Tüzüğün bir kaç maddesinde Siyasi Partiler Kanunu'nun çeşitli maddelerine atıf yapılmaktadır. Oysa TÇP girişimin söz konusu olduğu ve tüzüğünün yazıldığı 1962 yılında Türkiye'de Siyasi Partiler Kanunu yoktur. Siyasi Partiler Kanunu ilk kez 1965 yılında kabul edilmiştir. 1962 yılında rafa kalkmış olan TÇP girişimi için hazırlanan tüzüğün daha sonra Siyasi Partiler Kanunu'na göre düzenlenmesi Çalışanlar Partisi girişiminin daha sonra da gündeme geldiğinin işareti olarak kabul edilebilir. Türkiye Çalışanlar Partisi Tüzüğü, çoğaltma, (tarihsiz), Türk-İş Arşivi.

127 Vatan, “Çalışanlar Partisinden vazgeçildi”, 30.08.1962. Habere göre Demirsoy, kendisinin işçi partisine girmediğini ve şimdilik girmeyi düşünmediğini söylemiştir.

larını siyasi alanda da korumaktı. Fakat bir İşçi Partisi kurulduğundan ve emekçilerin hakları bu teşekkül içinde korunacağından, bu teşebbüsümüzden vazgeçmiş bulunuyoruz. İşçi Partisi'nin bu boşluğu doldurmaması halinde böyle bir partinin kurulmasından bahsedilebilir.”

Çalışanlar Partisi girişiminden vazgeçilmesinde AP ve CHP'li sendikacıların kendi partilerinden vazgeçememelerinin önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Demirsoy, girişimden vazgeçme gerekçesini anlatırken “bunlardan bir şey olmaz bana söz veriyorlar sonra kendi partilerine gidiyorlar” demektedir.¹²⁸ Demirsoy'a atfen Şide, sendikacıların önce Çalışanlar Partisi kuruculuğuna “evet” dedikleri halde içlerinde bir başka düşünce beslediklerini, daha sonra mızıkçılık yapmaya ve bir süre sonra “beni kuruculuktan çıkarın” demeye başladıklarını aktarmaktadır.¹²⁹ TİP yöneticisi Şinasi Yeldan da benzer bir tanıklık aktarmaktadır.¹³⁰ Ethem Ezgü'nün görüşü de aynı yöndedir: “CHP'liler ve AP'liler kuruluşu engellediler. 1964 yılında Türk-İş tüzüğüne partilerüstü politika maddesinin konmasında Çalışanlar Partisi girişiminde siyasi partilerin olumsuz tavrına duyulan tepki önemli bir rol oynadı.¹³¹” TÇP hazırlıkları sırasında bazı sendikacılar partileşmeye karşı çıkmıştır. İsmail Aras, işçilerin işçi olarak, siyasi teşkilatlanmaya gitmelerine taraftar olmadığını söylemektedir. Aras'a göre, “[İş]çinin, mücadelesini sendikalar yoluyla yapması daha doğrudur. (...) İşçilerin siyasi bir parti kadrosu içinde toplanmalarıyla sendikacılığın ölümüne yol açılmasından korkuyorum.

128 Mustafa Başoğlu ile görüşme, Ankara: 20 Haziran 2007.

129 Sadık Şide ile görüşme, Ankara: 20 Haziran 2007.

130 “Çalışanlar Partisi'nden birdenbire vazgeçtiler. Bence CHP'den baskı geldiği iddiasının aslı yok. Seyfi seneler sonra İzmit'e geldiğinde Seyfi'ye Çalışanlar Partisi'nden niye vazgeçtiklerini sordum. Seyfi: 'kuralım diyenler yüzüme geliyorlar, kuralım edelim, diyorlar, benden çıktıktan sonra –aralarına adam koyuyorum- boş ver yahu biz Halk Partili, biz Adalet Partiliyiz, partimizi bırakmayız diyorlar' dedi.” Şinasi Yeldan ile görüşme, Ayvalık: 21 Temmuz 2007.

131 Koç, 1998, s. 50.

İşçi davalarına destek lazımsa, bunu mevcut siyasi partiler yoluyla elde etmek mümkündür.”¹³²

Koçaş, 1962 Şubat ayı içinde başlayan Çalışanlar Partisi hazırlık toplantılarının bir aydan fazla sürdüğünü ancak gelecek toplantının gününü tespit edip ayrıldıktan sonra bir daha toplanma olanağı olmadan çalışmalara kendiliğinden son verildiğini yazmaktadır.¹³³ Koçaş, TÇP hazırlık toplantılarının kesilmesi ve yaşanan belirsizlik konusunun üzerine gittiğini ancak Demirsoy ve Aksoy’un TÇP’nin akıbeti konusunda kendisine, bazı müdahaleler ve saptırma gayretleri olduğunu, konunun Türk-İş içinde bir anlaşmazlığa sebep olma niteliği gösterdiğini, bir süre çalışmaya ara vererek, durumu izlemenin uygun olacağını söylemekle yetindiklerini yazmaktadır.¹³⁴ Bu konuda bir diğer iddia ise İnönü’nün müdahalede bulunduğu: “Bir iki toplantı yaptılar Çalışanlar Partisi için. Sonra birden bire bıçakla kesilir gibi kesildi. Ne oldu bilmiyoruz. Dediler ki, İnönü emir verdi, kestiler.”¹³⁵ TÇP girişiminin kesintiye uğramasında tayin edici rolün CHP’ye ait olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan girişimin sönümlemesinde Türk-İş ile ilişkileri yoğunlaşan ABD sendikacılığının/Türkiye’deki AID misyonunun da rolü ihtimal dâhilindedir. Dönemin Uluslararası Metal İşçileri Federasyonu (IMF) Genel Sekreter Yardımcısı Charles Levinson, ABD Çalışma Ataşesinin Türkiye’de bir işçi partisine ihtiyaç olmadığını sağa sola söyleyip durduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Öte yandan hükümetin sendikacılarla düzenli toplantılara başlaması nedeniyle, Türk-İş’in siyasallaşma yerine lobiciliği tercih etmeye yönelmesi de TÇP’den vazgeçilmesinin etkenlerinden bir diğeri olabilir. Türk-İş’in 1970’le-

132 “İşçiler Konuşuyor”, Yön, 28 Mart 1962.

133 Koçaş, 1977, s. 1119.

134 Tevfik Nejat Karacagil ile görüşme, İstanbul: 3 Ocak 2008.

135 Koçaş, s. 1129.

136 Britanya Tel Aviv Büyükelçiliği’nden Britanya Dışişleri Bakanlığına 3 Ocak 1962 tarihli (Gizli) ibareli yazı; TNA FO 371/163864.

rin başındaki sosyal demokrat muhalefeti tarafından hazırlanan Dörtlü Rapor'da ise TÇP girişiminden vazgeçilmesini ABD sendikacılığının etkisine bağlamaktadır¹³⁷:

“Program ve tüzüğü hazırlanan ve daha kurulmadan basında ve halkoyunda geniş yer bulan bu hareketten son anda vaz geçilmiştir. Amerika örneği bir sendikacılık hevesi ile (Partiler Üstü Politika Sloganı) ortaya atılmıştır. Hem çalışanlar partisinin kurulamayışı, hem de bu sloganın ortaya atılışı, işçi hareketinin TİP içinde toplanmasını da önlemiştir. Bu da giderek TİP'in işçi hareketi dışındaki Marksistlerin egemenliğine geçmesine neden olmuştur. Böylece Türk işçi hareketi, hem marksizmin, hem de gerici ve tutucu siyasal partilerin açık oy pazarı durumunda bırakılmıştır.”

Çalışanlar Partisinin kurulmasından vazgeçilmesinin nedenlerinin yeteri kadar açıklanmadığını yazan Talas, ancak bu vazgeçişle Türk sendikacılık hareketinin er geç başlatmak ihtiyacını duyacağı önemli bir atılımı geciktirdiğini belirtmektedir.¹³⁸

TÇP'DEN SONRA TÜRK-İŞ: PARTİLER ÜSTÜ POLİTİKA VE PARTİKÜLARİZM

Türk-İş'in 1960'larda siyasetle, siyasi partilerle ve devletle ilişkileri istikrarlı ve düz bir çizgi izlememiş; inişli çıkışlı, zaman zaman kendi içinde çelişkili bir seyir izlemiştir. Siyasetle ilişkilene konusunda 1960-1962 döneminde açık bir belirsizlik ve bocalama yaşanır ve parti arayışları gündeme gelirken, TÇP sonrası 1963-1965 döneminde ise partilerüstü politika, baskı grubu ve lobicilik eğilimin güçlendiğini görmekteyiz. Bu yıllar Türk-İş için aynı zamanda bir merkezileşme ve konso-

137 Türk-İşe Verilen 4'lü Rapor, 14 Ocak 1971, s. 118. Dörtlü Rapor Genel-İş Başkanı Abdullah Baştürk, Deniz Ulaş-İş Başkanı Feridun Şakir Ögünç, Yol-İş Başkanı Halit Mısırlıoğlu ve Petrol-İş Başkanı İsmail Topkar tarafından hazırlanmış ve Türk-İş Yönetim Kurulunun 14 Ocak 1971 tarihli toplantısına sunulmuştur. Rapor “Disk Sunar: Türk-İşe Verilen 4'lü Rapor” adıyla basılıp dağıtılmıştır.

138 Talas, 1976, s. 305.

lidasyon dönemidir. 1965 ve 1966 yıllarında ise sendikacılık ve siyaset konusunda yarılma başlamıştır. Öte yandan 1960'lı yıllar boyunca Türk-İş'in temel politikalarında ise belirgin bir istikrardan söz etmek mümkündür. Ekonomik ve sosyal politikalar konusunda sağ / muhafazakâr partilerin tam zıddı sol/sosyal demokrat eğilimli, devletçi ve kamucu yaklaşımlar Türk-İş politikalarının temel unsurları olmuştur. Öte yandan Türk-İş bu dönemde “devlet” politikalarından yana da açık tutum almıştır. Kıbrıs sorunu, AET üyeliği, soğuk savaş ve antikomünizm konularında Türk-İş “devlet” hattının açık destekçisidir.

Türk-İş'in siyaset, parti ve devlet ilişkilerinde yaşanan bu çelişkili ve inişli çıkışlı süreçte pek çok etkenin rol oynadığını söyleyebiliriz. 27 Mayıs'ın ve CHP'nin etkisi; Yöncü, Kemalist, sol/sosyalist aydınların Türk-İş yöneticileri ile ilişkileri ve bunun yarattığı etki; Türk-İş üyesi sendikaların ve sendikalı işçilerin politik olarak son derece parçalı bir tablo oluşturması, AP ile CHP arasında parçalanmış bir sendikal kadronun ve üyenin varlığı, ABD sendikacılığı ile ilişkilerinin yoğunlaşması Türk-İş'in siyaset ve devlet ilişkilerine, söylem ve eylemine olanca çelişikliği ile yansımıştır.

Türk-İş'in 1960 sonrası söyleminde ve politikalarında ilerici aydınların, özellikle Yöncü aydınların önemli etkisi olmuştur. Türk-İş'in temel politikalarında -kullanılan kavramlara kadar- bu etkinin izlerini görmek mümkündür. 1960 sonrasında ilerici aydınların Türk-İş ile yakın ilişkide olduklarını ve Türk-İş'te zaman zaman etkin roller aldıklarını görmekteyiz. 27 Mayıs döneminin ilk Çalışma Bakanı olan Cahit Talas, Kurucu Meclis üyeleri Muammer Aksoy, Bülent Ecevit ve Doğan Avcıoğlu gibi ilerici aydınlar Türk-İş ile yakın ilişki içinde oldular. Gerek Anayasa taslağının hazırlanmasında gerekse Kurucu Meclis görüşmeleri sırasında ilerici aydınların etkisinin altını çizmek gerekir.¹³⁹ İlerici aydınların Türk-İş ile ilişkileri sadece ya-

139 “Üniversite teşkil olunan komisyonun [Anayasa Komisyonu] hemen bütün üyeleri 'ilerici' aydın tiplerdi. Özellikle Başkan Profesör Sıddık Sami Onar, bir hayli ilerici ve reformist görüşlere sahip bulunuyordu. Komisyon söz konusu maddeleri hazır-

sama organındaki çalışmalarla sınırlı değildir. 1960'lı yılların ilk yarısında ilerici aydınların Türk-İş ile yoğun ilişkileri olmuştur. Bunların önemli bir bölümünü Yön dergisi çevresindeki aydınlar oluşturmuştur. İlerici aydınlarla Türk-İş arasındaki ilişkiler bir dönem oldukça siyasallaşmıştır. TÇP girişiminin sönmelenmesinin ardından da ilerici aydınların Türk-İş ile ilişkileri devam etmiş ve 1963 yılı başlarında Yöncü aydınların kurduğu Sosyalist Kültür Derneği'nin (SKD) kurucuları arasında Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy da yer almıştır.¹⁴⁰

Türk-İş'in 1960'lardan sonra siyasete ilişkin tutumu ve siyasi partilerle ilişkileri "partilerüstü" politika olarak bilinmektedir. Partilerüstü politika Türk-İş'in 1964 Genel Kurulunda resmen benimsediği ancak İİSB'nin kurulduğu 1948'den beri Türkiye sendikacığında kökleri olan bir anlayıştır. Partilerüstü politikayı ABD'li uzmanların verdiği eğitimlerle veya sendikacıların ABD'ye yaptıkları gezilerle açıklamak ve bir tür ABD'li sendikacılar tarafından "kandırılmış" sendikacılar olarak okumak konuyu hafife almak olur. Partilerüstü politika yaklaşımının benimsenmesinde ABD'li sendikacıların etkisi olsa da, bu etki oldukça sınırlıdır. Asıl ülke içinde partilerüstü politikayı var eden ona can veren koşullar vardır. Partilerüstü politikayı var eden koşullara göz attığımızda şunları görüyoruz: Bu politikayı benimseyenler 1947/1950 kuşağı sendikacılarıdır. Bu kuşak, sendika-siyaset-siyasi parti ilişkileri konusunda oldukça fazla şey öğrenmiş ve deneyim biriktirmiştir. Bu deneyim partilerüstü politika-

larken, bu alanda ihtisas sahiplerinin, bu arada İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Kürsüsü Profesörü Orhan Tuna'nın fikrine başvurmuştur." Dereli, 1975, s. 335.

140 Sosyalist Kültür Derneği Tüzüğü ve Bildirisi, İstanbul Matbaası, 1963. "Sosyalist Kültür Derneği, Türkiye'nin meselelerini sosyalist bir dünya görüşü açısında incelemek, bunları açıkça tartışmak ve bu çalışmalarının sonuçlarını yaymak üzere kurulmuştur." Kuruluş Bildirisi'nden, s. 5. Çoğu Yöncü aydınlardan oluşan 41 SKD kurucusu arasında Seyfi Demirsoy da yer almıştır. SKD'nin seminerlerine Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç da katılıp konferans vermiş SKD seminerleri Türk-İş dergisinde haber olmuştur. Türk-İş Dergisi, sayı 2, 15 Nisan 1963, s. 25. SKD ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bakınız, Atılğan, 2002, ss. 290-303.

nın benimsenmesinde etkili olmuştur. Öte yandan dönemin iktisat siyaseti, partilerüstü politika için uygundur. Çünkü ithal ikameci modelde kamu kesiminde hükümetlerle yürütülecek ilişkiler çerçevesinde işçi ücretlerini ve haklarını geliştirme olanağı doğmuştur. Sendikalar 1961 Anayasasının yapılmasından başlayarak özellikle 1962 sonrasında hükümet tarafından ciddiye alınmaya başlamıştır. Sendikacılıkta 1940'lar ve 1950'lerde var olan kamu ağırlığı devam ettiği için hükümetle yürütülecek ilişki yamsalsal öneme sahip olmaya devam etmiştir. Sendikacılarda bir siyasi partiyi desteklediklerinde, o partinin iktidara gelememesi kuşkusunu ve bu durumda iktidara gelen parti tarafından cezalandırılma korkusu vardır. Öte yandan sendikacılar ana akım partiler etrafında parçalanmıştır. Bu durum bir parti kurmayı veya var olan partilerden birini desteklemeyi güçleştirmektedir. Partilerüstü politika bu koşullarda ortaya çıkmış ve sendikacıların deneyiminin ve somut koşulların etkilediği bir sendikal politika olarak ele alınmak durumundadır. Dolayısıyla bu politikanın sıradan bir ABD etkisi ve güdümü sonucu değil pek çok etkenin ürünü olduğunu ve pragmatik bir tercihi yansıttığını söylemek mümkündür. Çatışmacı değil pragmatist, koşullara göre oldukça esneyebilen bu sendikacılık tarzı, bölünmüş ve zayıf bir sendikal hareket için manevra alanı sağlasa da sınıf çıkarlarının ve sosyal hakların geliştirilmesinde kalıcı kazanımlar sağladığını söylemek mümkün değildir.

“Partilerüstü politika” Türk-İş'in 27 Ocak-3 Şubat 1964 Bursa'da yapılan 5. Genel Kurulunda tüzük hükmü ve resmi politika haline geldi. Bu politikanın resmen benimsenmesi ile Türk-İş'in 1960'lı yılların başında sendika-siyaset-siyasi parti ilişkileri konusunda yaşadığı belirsizlik ve bocalama sona ererken, Türk-İş ana akım siyasi partiler karşısında dengeli/tafatsız bir yaklaşım benimsemiş oldu.

1962 öncesi dönem aynı zamanda Türk-İş'in merkezi gücünün ve üye sendikalar ile birlikler üzerindeki otoritesinin zayıf olduğu bir dönemdir. Yerel sendika birlikleri ve federasyonlar etkin

iken, Türk-İş zayıftır. Ancak birkaç yıl içinde Türk-İş'in önemli ölçüde konsolidasyon sağladığı ve merkezileşme eğiliminin arttığı görülmektedir. 1962 Mümessiller Heyetinde kabul edilen Teşkilatlanma Raporu bu yönde önemli bir adım olmuştur. Görece özerk ve inisiyatif sahibi yerel sendikalar birliklerinin yerini, atamaya gelen bölge temsilcileri aldı. Konsolidasyon ve merkezileşme eğilimi Türk-İş'in temsil gücünü de artırmıştır. Öte yandan gerek Anayasa gerekse 274 ve 275 sayılı yasaların hazırlık sürecinde Türk-İş'in merkezi etkinliğinin artmasına tanık oluyoruz. ICF-TU üyeliğinin onaylanması da Türk-İş'in uluslararası etkinliğini artırmıştır. Gerek çalışma Bakanlığı ceza paraları, gerekse büyük bölümü AID tarafından sağlanan ve doğrudan Türk-İş'e aktarılan dış kaynaklı aynı ve maddi olanaklar Türk-İş'in merkezileşmesini ve konsolidasyonunu kolaylaştırmıştır. Türk-İş'te merkezileşme eğiliminin güçlenmesi partilerüstü politikanın benimsenmesinde etkili olmuştur. Etkinliği artan Türk-İş, hükümetle pazarlık ve müzakere yoluyla sorun çözeceğine inanmaya başlamıştır. Öte yandan merkezileşen ama siyasal açıdan türdeş olmayan yapıyı bir arada tutmanın yolu siyasal partiler karşısında denge ve tarafsızlık arayışı olmuştur.

İşçiler ve sendikacılar arasında kökleri 1946'lara uzanan DP/CHP yarılması söz konusudur. Bu yarılma 27 Mayıs sonrası AP/YTP ve CHP arasında devam etmiş ve AP/CHP yarılması halini almıştır. Bu yüzden Türk-İş'in ana akım partilerden birini desteklemesi neredeyse imkânsızdır. Seyfi Demirsoy bu durumu yeni bir işçi partisi kuruluşunun ele alındığı Ocak 1962 Mümessiller Heyeti toplantısında şöyle ifade etmektedir¹⁴¹:

“Şimdi çeşitli siyasal partilere mensupsunuz, ben size söyleyeyim. Bir Halk Partili işçiye Demokrat Partisine, Adalet Partisine rey verdirebilir misiniz? Verdirmek kudretinde misiniz? Değil. Bir Adalet Partili işçiye CHP'ye rey verdirebilir misiniz? Verdiremezsiniz. Ve siyaset o kadar hassastır ki, ver dedin, şu

141 Türk-İş Mümessiller Meclisi Tutanağı, çoğaltma, 1962, s. 61.

partiyi destekle dediğin anda sendikacılık orada tükenmiştir. (...) Biz seçimlerde buna rey ver demedik, hiçbir meydana nutuk çekmedik. (...) Çünkü yaptık mı bu işin neticesi gelmelidir. O kuvveti görmedik kendimizde. (...) Kendi siyasi hedefimizde tek kuvvet olabilmek için uğraşıyoruz.”

Ekim 1961 seçimlerinde yaşanan hayal kırıklığı kadar işçilerin siyasal tercihlerinin ikiye bölünmüş olmasının Türk-İş yöneticilerini ayrı bir işçi partisi kurmaya sevk ettiğini daha önce ele almıştık. Türk-İş Mümessiller Heyetindeki tartışmalar sendika-siyaset ilişkisi açısından son derece önemlidir. Toplantıda, sendikacıların kurulması tartışılan yeni işçi partisinde görev alabilmeleri için Türk-İş tüzüğüne siyaseti yasaklayan 41. maddesinin kaldırılması gündeme gelmiştir.¹⁴² Türk-İş MH divanına 72 imzalı bir önerge verilerek “mevcut siyasi partilerden tamamen ümidin kesildiği ve işçilerin bütünü ile aynı ideallere sahip tek bir partinin çatısı altında toplanmaya karar verilmiştir. Ancak bu davranışımızı önleyici kesin hükmü bulunan Türk-İş Ana Tüzüğüne 41. Maddesinin öncelikle halli gerekmektedir” denilmiştir. Önerge oya sunulurken ölü madde ilan edilmesi 141 oyla kabul edilmiştir.¹⁴³

Böylece Türk-İş MM yeni bir siyasi parti kurulması ve bunun önündeki tüzüksel engellerin kaldırılması yönünde karar almış oldu. Mümessiller Heyeti tüzüğün çok tartışmalı bir maddesini “ölü madde” ilan ederek sendika-siyaset-siyasi parti ilişkileri konusunda çok önemli bir adım atıyordu. Türk-İş tüzüğüne 41. Maddesi “Türk-İş kademelerinde vazife almış olan sendikacılar, siyasi parti seçimlerinde, dini ve ticari gayeler için, Türk-İş'teki unvan ve yetkilerini kullanamazlar, aynı zamanda siyasi teşekküllerde vazife alamazlar ve unvanlarını propaganda vasıtası yapamazlar. Yaptıkları takdirde Konfederasyondaki vazifelerinden müstafi sayılırlar” hükmünü içeriyordu. Bu hüküm

142 Vatan, 18 Ocak 1962.

143 Türk-İş Mümessiller Meclisi Tutanağı, çoğaltma, 1962.

“ölü madde” ilan edilerek Türk-İş yöneticilerinin sendikal görevlerinden ayrılmadan siyaset yapabilmelerine olanak tanınıyordu. Ancak TÇP girişiminin 1962 sonbaharına doğru gündemden düşmesiyle Türk-İş’in siyasallaşma eğilimi azaldı.

Bakanlarla ve sendikalar arasında 1962 Ağustos ayından itibaren yapılmaya başlanan düzenli toplantılar sendika-siyaset-devlet ilişkileri açısından önemli dönüm noktalarından biridir. Özel sektör ile hükümet arasında yapılan toplantılar Türk-İş tarafından sert biçimde eleştirilmiş ve hükümetin özel sektörle yaptığı üçüncü toplantının ardından Türk-İş, Başbakan İnönü’ye yazdığı mektupta bu toplantıları “işverenlere hesap ve taviz verme toplantıları” olarak nitelendirmiş ve “hükümetin işçiye akıl verip işverenden akıl alması dönemine bir an önce son vermesini” istemiştir.¹⁴⁴ Bu uyarının ardından Ağustos 1962’de, bakanlarla Türk-İş arasında düzenli toplantılar yapılmaya başlandı.¹⁴⁵ Bu toplantılar partikülarizmin tipik örnekleri olarak görülebilirler. Türk-İş yöneticileri ile çeşitli bakanlar arasında yapılan bu toplantılarda Türk-İş hükümetle müzakere ederek sorun çözme zemini bulmuştur. Bu toplantılarda sendikacılığın gelişmesine yönelik konular yanında, işçilere yapılan devlet yardımlarının ortak hale getirilmesi, asgari ücretler, disiplin kurullarında işçilerin temsilinin sağlanması, geçici işçiler konusu, tarım işçilerinin kanun kapsamına alınması, işçi ataşelikleri, radyolarda işçi saati, çocuk yuvaları ve kreşler, İş Mahkemeleri, işçi disiplin cezalarının affı gibi çeşitli konular ele alınmış ve bunların bir bölümünde çözümler sağlanmıştır.¹⁴⁶ Böylece pek çok tekil işçi sorununun çözülmesi ve sorun takibi olanaklı hale gelmiştir. Tekil işçi sorunlarının Ankara’da bakanlık veya genel müdürlüklerle çözüme kavuşturulması uzun yıllar Türk-İş’in en önemli faaliyetlerinden biri olmuştur. Bakan-

144 Vatan, 22 Temmuz 1962.

145 Türk-İş, Beşinci Genel Kurula Sunulan İdari ve Mali Raporlar, 1964, ss. 44-55.

146 Türk-İş, Beşinci Genel Kurul, 1964, ss. 44-55.

larla yapılan bu toplantılar Türk-İş cephesinde büyük memnuniyet yaratmıştır¹⁴⁷:

Bu toplantılara hükümet tarafından da büyük önem atfedilmiştir. Çalışma Bakanı Ecevit, “bu toplantılarda şimdiden çok hayırlı sonuçlar alınmıştır. Bir kere bu Bakanlar seviyesinde yapılan toplantılar, memleketimizde sendikaların bugün artık görmekte oldukları itibarın en canlı bir delili olmaktadır” görüşündedir.¹⁴⁸ Böylece hem sendikalar hem hükümetin memnun kaldığı bir yöntemle, baskı grubu yoluyla sorun çözme anlayışı benimsenmiştir.

Baskı grubu, lobicilik ve partilerüstü sendikacılık birbirini tamamlayan politikalar olmuştur. 1962 Ağustos ayında başlayan “bakanlarla toplantılar”, 1963 sendikal yasaları sırasında milletvekilleri bazında yürüttükleri girişimler, milletvekillerini izleme ve yeniden seçtirmeme girişimi ve 1965 seçimlerinde sendikacıların iki ana akım partiden milletvekili seçtirilmesi bu yaklaşımın örnekleri olarak gösterilebilir. Bu yaklaşım, işçi sorunlarının bir sınıf sorunu olarak değil ancak tekil sorunlar olarak ele alınması anlamına gelmekteydi. Öte yandan kamu kesiminin sendikal ağırlığı nedeniyle bu sektörde yürütülen toplu pazarlıklarda da önemli sonuçlar alınıyordu. Bu dönemde Türk-İş raporlarında bütünsel politik değerlendirmelere rastlansa da uygulamaya damgasını vuran partikularizmdir.

Türk-İş dergisinde “yeniden seçtirmemesi gereken milletvekilleri” kampanyası (1965) sırasında Türk-İş’in bir baskı grubu olduğu ve baskı gruplarının önemine dair çok sayıda yazı

147 Devrimizde, Türk sendikacılık hareketi bakımından kaydedilen büyük bir gelişme de muhakkak ki muayyen zamanlarda bakanlarla işçilerin bir arada ve eşit şartlar altında çalışma hayatını ilgilendiren konuları inceleyerek bir neticeye bağlanması olmuştur. Türk tarihinde ilk defa olarak işçilerle hükümetin, meselelerini karşı karşıya oturup görüşmeleri bizim için memnuniyet verici bir olaydır.” Türk-İş, Beşinci Genel Kurul...1964, s. 44.

148 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Toplantı: 2, Cilt: 14 Elliialtıncı Birleşim, 21.2.1963.

yayınlanmıştır.¹⁴⁹ Bu kampanya sırasında baskı grubu vurgusu son derece ön plana çıkmıştır ve buradan bir meşruiyet sağlanmıştır. Ancak baskı grubu ve lobcilik yaklaşımının başarısı konusunda bizzat siyasilerde soru işareti vardır. Ecevit, Türk-İş 1966 Genel Kurulunda “Biz, siyaset adamları, sizlerin bu çok haklı ve insani görüş ve istekleriniz yönündeki meşru baskınızı, böyle bir baskının ağırlığını, parlamentoda, üzerimizde yeteri kadar hissetmiyoruz” diyerek, bu politikanın etkili olmadığını ima etmiştir.¹⁵⁰ Kuşkusuz baskı grubu anlayışı Anglo-sakson ülkelere ve ABD’ye özgü bir yönelimdi.

Gerçekten de baskı grubu yönelimi kendi sınırları içinde dahi istenen sonuçları sağlamadı. Türk-İş bu politika ile savunduğu makro ve radikal reformların gerçekleşeceği yanılışına düştü. Sonuçta baskı grubu yönelimi ve lobcilik kısmi ve partikülarist sonuçlar üreten, Türk-İş’in AP ile CHP arasında denge arayışının aracı haline geldi. Ancak Türk-İş, partilerüstü politika yaklaşımına rağmen AP ve CHP ile iç içe oldu. Türk-İş’in tepe yönetiminde ağırlığı CHP ve AP’de etkin görevleri olan partili sendikacılar oluşturdu. Partilerüstü politika fiilen TİP’i dışlama politikası olarak işledi.

SONUÇ YERİNE

TÇP girişi, 1960’ların başlarında devlet ile sınıf arasında bir tereddüdün öyküsü olarak da okunabilir. Bu yanıyla dönemin ilerici aydınlarının, özellikle Yön hareketi etrafındaki aydınların tereddüdünü de yansıtır. TÇP tereddüdünde sendikal kadrolar üzerindeki devlet vesayetinin rolü belirleyicidir. Bu vesayet işçi sınıfı hareketinin bağımsız gelişmesini önlemiş ve sendikacıları ana akım partilerin ve devletin yörüngesinde tutmuş ve sola meyletmelerini büyük ölçüde önlemiştir. TÇP giriminin

149 Türk-İş Dergisi, “Türk-İş Bir Baskı Grubudur”, Sayı 28, Temmuz 1965, s. 2-4; Türk-İş Dergisi, “Baskının Gayesi”, Sayı 30 (Özel Sayı) 15 Ağustos 1965, s. 8-9.

150 Bülent Ecevit, “Politika ve Sendikacılık”, Yön, Sayı 155, 18 Mart 1966, s. 11.

klasik sosyal demokrat gelenekten “zinde kuvvetler”e kadar geniş ve tuhaf bir bileşime sahip olması onun gerçekleşmesi zorlaştıran bir gerilim kaynağıydı. Bu nedenle eğer kurulabilseydi, TÇP’nin Kemalizm ile sosyal demokrasi/sosyalizm arasında tereddüdün ve gerilimin izlerini ve yükünü taşıyacağını söylemek kehanet olmayacaktır. İşçi sınıfı hareketinin zayıflığı ve devlet vesayetinin kesifliği TÇP girişiminin arafta kalmasına yol açtı.

TÇP girişiminin sönümlenmesi bir yandan TİP’in güçlenmesine yol açarken, öte yandan Batı tipi sosyal demokrat bir işçi partisinin kurulma ihtimalini gündemden düşürmüştür. Daha sonra CHP kendine bu rolü biçmeye çalışacaktır. Ancak bu kez CHP içinde sınıf ile devlet arasında tereddüt yaşanacaktır. CHP’nin 1965’te başlayan “ortanın solu” açılımından sonra Türk-İş içindeki sosyal demokrat sendikacılar ayrı bir parti kurma girişimine sıcak bakmamışlardır. Öte yandan sosyalist ve Marksist aydınların etkisinin artması TİP’e ivme kazandırmakla birlikte, bir süre sonra partide yaşanan iç tartışma ve bölünme nedeniyle TİP de kuruluşunda murad edilen parti haline gelememiştir.

TÜRKİYE ÇALIŞANLAR PARTİSİ
P R O G R A M I

BÖLÜM: I

TEMEL AMAÇLAR

Madde 1- Türkiye Çalışanlar Partisi, çalışmayı toplumun en üstün değerlerinden biri haline getirmek, hayatlarını emekleriyle kazananlara insan haysiyetine uygun bir yaşayış sağlamak, demokrasi ve sosyal adalet içinde hızlı kalkınmayı gerçekleştirmek amacını güder.

Madde 2- TÇP'nin siyasi, iktisadi, Sosyal ve kültürel alanlardaki temel tutumu Türk Milletinin uylarıyla kabul edilen Anayasadan ve özellikle bu Anayasadaki "Sosyal ve İktisadi Haklar" dan kuvvet alır.

BÖLÜM: II

SOSYAL POLİTİKA

Madde 3- TÇP, toplum hayatının, adalet, tam çalışma ve herkes için insanlık haysiyetine yarayıcı bir hayat seviyesi sağlama amacıyla düzenlenmesi fikrini savunur. Bu düzenlemenin Anayasa ile teminat altına alınan insan hak ve hürriyetleri çerçevesinde başarılması TÇP'nin amaçlarındandır.

Madde 4- Millet hayatının sosyal adalet ilkelerine göre düzenlenmesinde çalışmanın temel ölçüsü olarak alınması ve çalışanların toplum içinde lüyük oldukları refah seviyesine eriştirilmesi TÇP'nin sosyal politikasında takip edilecek ana hedefdir. TÇP, çalışmanın ve çalışanların korunmasında devlete büyük görevler düştüğüne inanır ve bu amaçları gerçekleştirmek için gerekli bütün tedbirlerin devletçe alınmasını lüzumlu sayar;

A)- Yapılan işe uygun ve insanlık haysiyetine yarayıcı bir hayat seviyesi sağlanacağı elverişli edil ücret.

B)- Çalışanların beden ve ruh sağlığını koruyacak, faaliyetlerini sağlayacak ve çalışanların hakları bakımından her türlü istismarı önleyecek kanuni teminat.

C)- Bütün çalışanların geleceğe güvenle bakmalarını sağlayacak sosyal sigorta sistemi.

D)- Çalışanları için, kendi iktisadi ve sosyal durumlarını koruma ve düzeltme amacıyla birleşmek, teşkilatlanmak ve haklarını savunmak imkânı.

ADIL ÜCRET

Madde 5- TÇP, insan emeğinin kutsal bir değer taşıdığına inanır ve beden veya fikir emeği karşılığında verilecek ücreti sadece iktisat kanunlarına bağlı basit bir fiyat sayan görüşü reddeder. Emeğin karşılığı yalnız iş piyasasındaki arz ve talep durumuna göre değil, çalışmanın taşınması gereken yüksek sosyal ve ahlîki değere göre de tesbit edilmelidir. Bu bakımdan, TÇP, hayatını sadece emeğiyle kazanan insanın, çalışmanın haysiyetine uygun bir karşılık sağlanmasını şart sayar.

Madde 6- TÇP, çalışma haysiyeti ile çok yakından ilgili olan "adil ücret" konusunu üzerinde önemle durur ve bunun geçim şartlarına göre kendiliğinden ayarlanmasına imkan veren bir ücret mekanizmasının kurulmasını lüzumlu görür.

Madde 7- TÇP'nin "adil ücret" anlayışı, aynı zamanda "esit işe esit ücret" kurulmasını mümkün olduğu ölçüde her alanda uygulanmasını gerekli sayar. Toplumun çeşitli kesimlerinde çalışanların, cömürükleri için ayrılmış ve serbestliği ni tekliflere göre esit bir karşılık alabilmeleri sosyal adalet sağlanmanın şartlarından biridir. Aynı çalışma şartları içerisinde esit iş gördükleri halde, ayrı kesimlerde veya aynı işverenler için çalıştıklarından dolayı değişik ücret alanların bulunması yalnız adaletle aykırı olmakla kalmaz, aynı zamanda toplum hayatı bakımından da sürrekli huzursuzluk kaynağıdır. TÇP, işçilerin memurların, çiftçilerin ve başka kesimlerin de çalışanların kendi aralarında görülebilecek olan bu sınıf ayrımlıklarının, ücret ve sosyal ayarlamaları yoluyla başka sosyal faaliyetlerle giderilmesini şart sayar.

- 2 -

KANUNİ TEMİNAT

Madde 8- Çalışmanın üstün değer olarak kabul edilmesi, iş yerinin sağlık ve güvenlik şartlarına uygun olmasını gerektirir. TÇP. mahiyeti ne olursa olsun, hiçbir işin, çalışanın insan haysiyetine yakışmayacak çalışma şartları içinde bırakılması esastır. Kanunî inandır ve bu yolda kanunî tedbirleri alma'n kararlıdır.

Madde 9- Çalışanlar, kendilerini çalıştıranlar başta olmak üzere, herkesten, saygılı bir muamele görmeye layıktır. TÇP. fikir veya beden işçisi, çiftçi veya memur olsun, kendi emeğiyle neçinen herkesin kanunsuz, haksız veya sayısız muamelelere tabii tutulmasını önleyici tedbirlerin alınmasını başlıca amaçlarında sayar.

Madde 10- Çalışma hayatında doğabilecek çeşitli anlaşmazlıkların, gerek adli mahkemeler önünde, gerekse hakem kurullarında süratle çözülebileceği toplum hayatına daha fazla güven ve düzen getirecektir. TÇP. bu anlaşmazlıkların çözümlenmesinde, çalışanların seslerini tam olarak ve ehliyetle duyurabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını büyük önem verir; adli yardım usullerinin bu yönde geliştirilmesine çalışır.

Madde 11- Anayasa ile teminat altına alınan dinlenme, ücretli tatil ve yıllık izin haklarının bütün çalışma alanlarında sağlanmasını ve bunları düzenlemek üzere çıkarılacak kanunların, aynı zamanda, çalışanlara ve ailelerine ucuz, kolay ve toplu dinlenme imkânları sağlayacak sosyal tedbirlerle birlikte gerçekleştirilmesi TÇP'nin amaçlarındandır.

SOSYAL GÜVENLİK

Madde 12- Anlık, ölümlü, kaza, hastalık, emeklilik, işsizlik ve ihtiyarlık gibi çeşitli sosyal sigorta kollarını, bütün çalışanları kapsayacak hale getirmek, hayatlarını emekleriyle kazananları istikbal endişesinden kurtararak, TÇP'nin gerçekleştirilmesi başlıca amaçlarındandır.

Madde 13- TÇP. çalışan kadının durumunu korumak için alınacak her tedbir, Türk hukukunun ve ailesini sağlamak temellere dayanarak bakımından önemli bir adım sayılır; anlık ve hastalık sigortalarından başka, kadının özel durumunu gözönünde tutan bütün tedbirlerin alınması için çalışır. Ananın çalışma hayatına atıldığı ailelerde, küçük çocuk bakımını kolaylaştırmak, hayatlarına kemil emekleriyle kazananlara bu bakımdan yardımcı olacak çocuk yuvalara ve bakımevleri açmak TÇP'nin üzerinde önemle duracağı meselelerdendir.

Madde 14- Çocukların maddî ve manevî bakımdan korunması ve gelişmesi için her alanda bütün tedbirleri almak, TÇP.'nin başta gelen ilkelerindedir.

Manevî ve maddî bakım ve eğitimin yoksun kalan çocuğun toplum hayatı için büyük bir kayıp, hatta tehlike teşkil etmesine karşılık, bu bakım ve eğitime kavuşan çocuk menfaat için büyük bir kazanç sayılır. TÇP. bu yördüsten hareket ederek ve ana babanın kusurundan doğan zihniyet ve adalet anlayışı ile taban tabana zat olan bir turuma hızla son vermek zemiyle aşağıdaki esasları gerçekleştirilmeyi kendisi için yolda bir görev sayar;

A)- Çocukların haklarını ve menfaatlerini etkili şekilde korumakla görevli "vesayet memurlukları"nın ve bunlara bağlı "çocuk koruma teşkilatı"nın kurmak,

B)- Anasızlık, babasızlık, yahut ana babanın malî durumundaki yetersizlik yüzünden özyetim ve emekçileri sağlanmayan çocukların devlet, belediye ve mahalli idareler tarafından bakımlarına ve yetiştirilmelerine sağlayacak mekanizmayı ve teşkilatı kurmak,

C)- Çocuk işleri evlerini, amaçlarına uygun modern kurumlar haline getirmek, çocuk mahkemelerini biran önce kurmak,

D)- Çocuk bakımının ve yetiştirilmesinin aileye ağır ve malî yük haline gelmesi için, çocuklu ailelere malî yönden çeşitli surette yardımda bulunmak,

E)- Evlilik dışında doğan çocukların beden fikir ve ruh gelişmelerini ve toplum hayatında evlilik içinde doğmuş çocuklarkine benek bir yer alda ötmelerini sağlayacak hükümleri getirmek ve bu hükümlerin ciddi şekilde uygulanmasını sağlamak.

- 3 -

Madde 15- T.C.P. Sağlık mesulelerinin çözülmesini yalnız milletin sosyal güvenliği bakımından değil, aynı zamanda halkımızın sağlığını büyük önemle kavuşturulması bakımından da büyük ve insanî bir dava olarak ele alınıyor ve bu amaçla ulaşmak için sağlık alanında aşağıdaki esasların gerçekleştirilmesi lüzumuna inanır.

A)- Sağlık hizmetlerinin satılan ve satın alınan her meta olarak kurtararak için bütün vatandaşlara parasız muayene, parasız bakım, ucuz ve geniş ölçüde parasız ilaç ve hasta olanlar, hiç bir fark gözetmeksizin eşit muayene ve tedavi imkanları sağlamak.

B)- Belli bir nüfus esasına dayanarak üzere, yer yer büyük ve tam teçhizatlı bölge hastahaneleri, her bölge hastahanesi çevresi içinde küçük hastahaneleri bulunan sağlık merkezleri, her sağlık merkezi çevresi içinde doktorlu ve vasıtalı saygın ekipler, her sağlık ekibi çevresi içinde üç-üçer köyü kapsayacak şekilde ailesi ve sağlık personeli bulunan sağlık yuvaları kurmak suretiyle, koruyucu ve tedavi edici hastahaneleri köyde dahil olmak üzere bütün vatandaşların yaşına kadar götürmek.

C)- Sitma, tifo, kanser, cüzam, kancalı kurt ve bilhassa verem gibi sosyal ve bulagıcı hastalıklarla savaşta büyük önem vermek, askerlik hizmeti sırasında hastahaneler veya hastahaneli meydana çıkan veremlilerin hastahaneli yaymalarına engel olmak için bunları kendi muhitlerine dönmeye önce tedavi etmek.

D)- Nüfusa göre yetersiz olan hekim ve özellikle diğer sağlık personeli sayısını normal ihtiyaç seviyesine yükseltecek her türlü tedbirleri en kısa zamanda almak, köylü için kitle halinde sağlık memuru yetiştirecek bir eğitim sistemi kurmak, bu önemli ve hayati meslek personeline sağlanacak imkanlarla mesleği cazip hale getirmek.

E)- Yukarıda sadece ana hatları ile belirtilen bu insanî ve hayati davanın süratle gerçekleştirilmesini sağlamak amacı ile kademeli bir şekilde bütün vatandaşlara kapsayan sağlık sigortası kurmak.

Madde 16- Çalışan kütellerin insanlık haysiyetine yaraşan ve sağlık şartlarına uygun meskenlere kavuşturulması, T.C.P.'nin sosyal politikasındaki başlıca amaçlarındandır. T.C.P. mesken davasının yasaklarla yıkma kararlarıyla değil, mesleki bir bütün olarak ele alınmasıyla bir mesken politikasıyla çözülmeye inanır ve en başta şu esasların gerçekleştirilmesi için çalışır.

A)- Şehir içindeki boş arsaların belediyelerce kamulaştırılması, arsa spekülasyonunun önlenmesi ve arsaların mesken sıkıntısını giderecek tedbirleri için kullanılması.

B)- Oturulabilecek ve şehir planı ile bağdaşabilecek durumdaki geçekonduların, hiplerinin, bu geçekonduların üzerlerinde insan edilmiş oldukları arsalarla sahip olabilmeleri için 10 senelik taksitlere bağlı kamulaştırma yoluna gidilmesi.

Geçekonduların oturulan zamanlı sosyal meskenlere yerleştirilinceye kadar onları insan haysiyetine yaraşır yaşama şartlarına sağlamak maksadıyla mümkün olan kamu hizmetlerini yerine getirmek, T.C.P.'nin önem verdiği konulardandır.

C)- Ucuz ve sağlık şartlarına uygun mesken tiplerinin tesbit edilmesi, bunların halk tarafından uygulanabilmesi için devletçe gerekli bütün yardımların yapılması, ucuz ve elverişli yapı malzemesinin sağlanması için gerekli teşkilatın kurulması.

D)- Aynı yatırım hacmiyle daha çok sayıda mesken birimi yapılabilmesine imkan vermek amacıyla lüks inşaatın önlenmesi.

HAKLARIN SAVUNULMASI

Madde 17- T.C.P. hayatlarına kendi emekleriyle kazanımların sosyal ve iktisadî haklara kavuşmalarını, çalışanların birleşme, teşkilatlanma ve toplu hayatında bütün ayrıcalıklarına ortaya koymak bakımından öngöreceği saygıya değer hakları, bu sebeple, Anayasa'da teminat altına alınmış olan sendika kurma ve sendikalara üye olma hakkını titizlikle savunur.

Madde 18- Anayasanın memurlara tanınmış sendika kurma hakkını gerçekleştirilecek kanunların bir an önce çıkarılması ve toplu hayatında serüflü bir yer işgal eden memur külesinin dayanışma yoluyla haklarını savunabilme imkânına kavuşturulması T.C.P.'nin büyük önem verdiği mesulelerdendir.

.../.

- 4 -

Maddde 19- TÇP, toplu sözleşme ve erav hakkını, işçilerin, işverenlerle olan münasabetslerinde iktisadî ve sosyal durumlarını korumak, düzeltmek ve kondilerini iyileştiren konulara etki gösterilecek bakımından başvurabilecekları en önemli savunma imkanlarından sayar. Bu sebeple, toplu sözleşme ve erav kanunlarının işçi haklarını koruma'na en elverişli hale getirilerek uygulanması TÇP.'nin üzerinde dikkatle duracağı bir şıvadır.

Maddde 20- Kanunlarımızı memleketin buandüki ihtiyaclarına göre ve yararını da göz önünde bulundurmak suretiyle yeni baştan düzenlenmek ve böylece demokratik ve sosyal hukuk devleti zihniyetine uygun hale getirmek TÇP.'ce sürdürülecek millî siyasetin temelini teşkil eder.

Maddde 21- Adaletin süratli ve ucuz olarak sağlanması ve adliye teşkilâtıyla usul kanunlarında şekil adaleti de'nil mahiyetinde adliye gerçekleştirilecek de'ğişikliklerin yapılması TÇP.'nin adalet alanındaki ana ilkelereindir.

Maddde 22- Buandüki peri durumu gidermek için savunma hakkının tesvili bir surette işlenmesini ve mahakeme zabıtlarının yeterli bir ölçüde tutulmasını sağlayacak tedbirleri almak; Hapishaneleri bir taraftan serce'k islah avlari haline getirmek, diğers taraftan da buradaki şartların insan haysiyetine yarısır hale gelmesini sağlayacak tedbirleri sür'atle almak, TÇP.'nin önem verdiği konulardandır.

İKTİSADİ POLİTİKA

Maddde 23- TÇP, iktisadî kalkınmanın gerçekleştirilmesi için millî tasarrufu artırma'ya, yatırımları toplum yararının peraktirdiği önceliklere yöneltmeyi ve millî istihsal seviyesini yükseltmeyi devletin temel ödevlerinden sayar.

DEVLETÇİLİK

Maddde 24- TÇP, devletçidir; hızlı kalkınmanın, çalışma kütieleri sefalette sürmekte olan, sosyal adalet ve demokrasi içinde gerçekleştirilmesi için en iyi ve en hızlı bir devletçilik anlayışında bulur. TÇP, zengin ölçüde özel teşebbüse dayanacak bir kalkınma politikasına, memleketin hakim olan şartlar içinde ister istemez büyük sosyal farklılaşmalara yol açacağına, toplumdaki huzursuzluğu artıracağına sonunda devletin özel menfaatlerin savunuculuğuna sürküleyeceğine ve bu suretle demokratik düzenin en sağlam dayanağı olan geniş halk kütiyelerinin desteğini kaybederek bizzat demokrasiyi tehlikeye düşüreceğine inanır.

Maddde 25- TÇP'nin devletçiliği, kuvvetini, halktan alan, halkı özveri ve halkın ihtiyaç ve isteklerine bir an önce cevap verebilmek için kalkınmayı hızlandıran yeni bir anlayışa dayanır. TÇP, geçmişteki bazı uygulamaları şekillerinde böyle bir anlayışa dikkat edilmiş olması, devletçiliğe karşı yöneltilecek tenkitlerin başlıca dayanağı sayar.

Maddde 26- TÇP, devletçiliğe, memleketin çeşitli bölceleri arasında ahemki bir gelişme sağlayan, iktisadî kalkınmayı sistemsiz ve hasapsız bir siddetle kurtarıp aklın ışığında gerçekleştirilen tek tutum olarak görür ve bu anlayışla uyular.

Maddde 27- TÇP, ana'daki iktisadî faaliyetlerin devlet eliyle yürütülmesini zarurî sayar;

- a)- A'ir Sanayi
- b)- Hare Sanayi
- c)- Enerji santralleri
- d)- Büyük Baraj, sulama ve kuruma gibi hayırdarlık işleri
- e)- Stratejik veya tekel mahiyetindeki madenler ile büyük maden kömürü kaynaklarının işletilmesi.
- f)- Devlet elindeki sanayiın önemli ham maddelerini teşkil ettikleri veya de'ğerli inha'cat maddeleri arasında buldukları için tez elden ve rasyonel bir şekilde yürütölmeleri gereken maden işletmeleri
- g)- Petrol işletmeleri
- h)- Büyük çaptaki ulaştırma işleri.

Devlet yukarıdaki iktisadî faaliyetlerin en elverişli şartların yürütölmeleri için yabancı ve yerli sermayenin imkanlarından faydalanabilir.

..7.

- 5 -

Madde 28- T.C.P. mutlaka devlet eliyle yürütülmesi gereken işler dışında, kamu hizmeti niteliği kazanan veya zamanla tekel haline gelen bütün iktisadi faaliyetlerin kamu yararının cerektirdiği hallerde devletleştirilmesine inanır.

Madde 29- T.C.P. yirmidüçüncü ve yirmidördüncü maddelerdeki faaliyetler dışında, kalkınma plânlarının hızla gerçekleştirilmesi, halk ihtiyaçlarındaki iyi karşılanması, daha rasyonel çalışma şartlarının sağlanması ve yatırımlara aktarılacak sermaye birikiminin hızlandırılması amacıyla çeşitli iktisadi alanlarda özel teşebbüsün yanında her türlü devlet teşebbüsünün kurulmasını mümkün ve faydalı sayar.

Madde 30- Devlet dairelerine, kurumlarına ve teşebbüslerine ait inşaat, ithalât ve ihracat işlerinin mümkün olduğu ölçüde yine devlet tarafından yapılması için gerekli mekanizmanın kurulması T.C.P.'nin amaçlarındandır.

Madde 31- T.C.P. kalkınma politikasının ve devletçiliğin verimli şekilde yürütülebilmesi için, bütün devlet mekanizmasına ve kamu kurumlarına içine alacak köklü bir reform hareketine büyük önem verir.

Madde 32- Devlet teşebbüslerinde çalışanların da, temsilcileri vasıtasıyla, yönetim kararlarında seslerini duyurabilmelerini ve böylece bütün kademelerde yaratılacak bir katılab duyurusuyla teşebbüs amaçlarının herkeşce benimsenmesini sağlamak T.C.P.'nin amaçlarındandır.

İKTİSADİ HAYATIN DÜZENLENMESİ

Madde 33- T.C.P. iktisadi hayatın, hem kamu kesimini, hem de özel kesimi içine alacak uzun ve kısa süreli plânlarda düzenlenmesini lüzumlu sayar.

Madde 34- T.C.P. memleketin kalkınmasında ve ileri bir toplum bünyesine kavuşturulmasında, yukarıdaki maddelerde açıklanan devletçilik anlayışını uygun olarak, sanayileşmeyi esas sayar ve bu alana yapılacak yatırımların geniş ölçüde artırılmasına büyük önem verir.

Madde 35- T.C.P. köyleri de kapsayan memleket çapında bir elektrikleendirme politikasını iktisadi ve sosyal kalkınmanın ve hızla sanayileşmenin ön şartlarından biri sayar; ucuz enerji istihsaline ve bu amaçla su kuvvetlerinden faydalanmasına önem verir.

Madde 36- T.C.P. sanayi alanındaki hamlelerin, tarım alanında verimi arttıracak köklü reformlar ve bünye değişiklikleriyle tamamlanması, böylece iktisadi hayatın ahenkli bir gelişme sağlayacak şekilde düzenlenmesini lüzumlu sayar ve bu amaçla şu esasların gerçekleştirilmesine çalışır;

A)- Topraksız köylüyü toprak sahibi yapacak ve toplum hayatını eski çağlardan kalma bünye aksaklıklarından kurtaracak bir toprak dağıtımına,

B)- Köylünün toprak sahibi yapılmasıyla birlikte, küçük işletmelerin büyük işletmelere birimlere halinde toplanmasını kolaylaştıracak ve güçlerin dağıtılması, eski imkânların israf edilmesini önleyecek bir kooperatifçilik hareketi.

C)- Yeni tarım metodlarını deneyen, tohumluk yetiştirilmesinde ve dağıtımında öncülük eden, büyük işletmeciliğe imkân veren örnek devlet çiftliklerinin tesis edilmesi ve tarım ürünleri piyasasında bunların düzenleyici imkânlarından faydalanılması,

D)- Tarım pazarlarının yeniden teşkilâtlandırılması, lüzumsuz müvassatların ortadan kaldırılması ve her türlü tarım ürününün müstahsilden çok ucuz alınıp müstehlike bahaliye satılmasını önleyecek bir alım-satım mekanizmasının kurulması.

E)- Tarım ürünlerinin dış piyasalara satılmasında daha rasyonel usullerin uygulanmasına imkân verecek şumullü bir teşkilâtlanmaya gidilmesi,

F)- Başta ormanlar olmak üzere, bütün tabii servetlerin korunmasını sağlayacak ve aynı zamanda, geçimini bu servetlere bağımlı kitlelerin sefalet düşmesini önleyecek tedbirlerin alınması,

G)- Tarım araçlarının ve makinelerinin yarımı, dağıtım ve bakımı konularında devletin bütün imkânlarından faydalanması ve bu alandaki çalışmaların daha rasyonel bir teşkilât içinde hızlandırılması,

.. / .

- 6 -

H)- Hayvancılık ve balıkçılığın geliştirilmesi için, bu alanlarla kooperatiflik hareketlerine girişilmesi, gerekli devlet kurumlarının meydana getirilmesi ve mevcut olanların geliştirilmesi.

MADDE 37- İthalât ve ihracat politikasının dış ödeme bilançosunda istikrar ve sağlamlık yaratacak şekilde düzenlenmesi, bu amaçla gerekli bünye reformlarının yapılması ve teşkilâtın kurulması T.C.P.'nin büyük önem verdiği mesulelerdendir.

Madde 38- T.C.P. vergi politikasını, iktisadî hayatın düzenlenmesinde ve sosyal adaletin sağlanmasında ve millî tasarrufun artırılmasında en önemli amaçlardan biri sayar. Vergi yükünün büyük ölçüde ücretli ve mesullî küteller üzerine yükülmesini önlemek, bu küteller üzerindeki vergi yükünü azaltmak ve gerçeklere uygun bir asarfi geçim indirimini sağlamak T.C.P. 'nin başlıca amaçlarındandır. T.C.P. vergi adaletini yerleştirmek, ücretli ve mesullîlar için ticaret, sanayi, emlak ve serbest meslek sahiplerinin de gelirleri ölçüsünde vergi ödemelerini sağlamak amacıyla, servet beyanı da dahil olmak üzere, gerekli tedbirlerin titizlikle uygulanmasını lüzumlu görür.

Madde 39- Gizli ve mevsimlik işsizlik yüzünden aral duren işçünün iktisadî ve sosyal kalkınmanın ihtiyaçları için kullanmak ve tam çalışmaya sağlamak amacıyla düzenleyici tedbirlerin alınması; böylece, herkese, Anayasadaki çağrısına hakkından faydalanmak ve Anayasadaki çalışma ödevini yerine getirmek imkânının verilmesi T.C.P.'nin başlıca amaçlarındandır. T.C.P. atıl iş gücünü harekete geçirmek amacıyla küçük sanatlarla uğraşanların daha geniş imkânlarla kavuşturulmasını ve bu alanda büyük istih-sal birilerinin değişmesini kolaylaştıracak bir kooperatifçiliğin geliştirilmesini lüzumlu sayar.

BÖLÜM IV

KÜLTÜREL POLİTİKA

Madde 40- T.C.P.'nin kültürel politikası, Türk Halkını sevinçte ve tasada ortak bir bütün halinde millî birlikler tarafından toplanan ve onu dünya milletleri ailesinin esit şerefli bir üyesi olarak daima yükseltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden haz alır.

Madde 41- T.C.P. Atatürk devrilerine bütün inancıyla bağlıdır ve bu devrilerin kaldıkları yerde bırakılmayarak aynı yönde daha da ileri götürülmesi, batılılaşma hamlelerinin gerçek hedefine ulaştırılması lüzumuna inanır.

Madde 42- T.C.P. Türk toplumunun kendi mesulelerini serbestçe tartışıp çözüm yolları bulabilmesini sağlamak için inanç, düşünce ve basın hürriyetinin gerçek anlamıyla sağlanmasını ve büyük titizlikle savunulmasını lüzumlu sayar.

Madde 43- T.C.P. devrilerinin ve batılılaşma hamlelerinin niyeti, yani geniş halk kütellerine maledilmesine büyük önem verir. Küteller tarafından benimsenmedikçe yonelik hareketlerinin köksüz kalacağına ve sosyal hürsuzluk kaynağı haline geleceğine inanan T.C.P. kültür ve eğitim politikasında halkçılık ilkesine en planda yer verir.

Madde 44- Kültürde halkçılık, herseyden önce, eğitimin bütün kademelerini toplu bütün tabakalarına açmakla mümkündür. T.C.P. çağdaş uygarlık nîmetlerinin kütellere maledilmesini, melekot mesulelerine halkçı gözle bakacak yetipenî bir kadronun yetiştirilmesini ancak eğitim alanında yapılacak köklü reformlarla mümkün ve bu amaçla şu esasların gerçekleştirilmesine önem verir:

A)- Köylü kütlesinin her alanda kalkınmasına öncülük edecek ve bu kütlenin çocuklarına yepyeni ufuklar açacak bir Köy Enstitüleri sisteminin, neçmişteki tecrübelerinden de faydalanarak, kurulması ve geliştirilmesi.

B)- Köylü kitlesi içinde her sayıda tarım teknisyeninin ve Köy çarındaki başka hizmetleri görecek başka personelin yetiştirilmesi için geniş sayıda bir yatılı ve yatısız teknik okul sisteminin meydana getirilmesi.

../.

- 7 -

C)- Eğitimnin bütün kademelerinde, çalışanların ve özellikle işçi, çiftçi ve memur kütlelerinin çocuklarına büyük imkânlar verecek geniş bir parasız yatılı okuma sisteminin uygulanması; parasız yatılı bölge okullarının çoğaltılması,

D)- Maddî imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin en yüksek öğrenim derecelerine kadar çıkmalarına sağlayacak geniş bir burs sisteminin yürürlüğe konması,

E)- Eğitimdeki bütün kademelerin mutlaka parasız hâle getirilmesi ve sosyal farklılaşma yaratacak mahiyetteki paralı veya parasız özel eğitim yollarının önlenmesi,

F)- Eğitimin kalkınma hedeflerine ve çeşitli iş dallarında görülecek gerçek ihtiyaçlara göre düzenlenmesi, herkesin gerek kendi kabiliyetine, gerek kalkınmanın amaçlarına uygun düşecek bir eğitim dalı seçmesine imkân veren usullerin geliştirilmesi,

G)- İmkânsızlıklar yüzünden elde edemedikleri eğitimi sonradan elde edebilmek ve kabiliyetlerini geliştirerek topluma daha faydalı olabilmek isteyenlere yeni eğitim imkânlarının açılması; yetmişinlerin eğitimine önem verilmesi,

H)- Öğretmenlere toplum içinde layık oldukları üstün değerlerin tanınması; öğretmenlik mesleğini çekici duruma getirecek maddî ve manevî şartların gerçekleştirilmesi.

Madde 45- Bütün alanlardaki kalkınmayı millî istihsal sürecünün artmasına bağlı gören TÇP, bu gücü arttıracak bir genel eğitim sisteminin uygulanmasına ve elemanları yetiştirmek amacıyla teknik ve meslekî eğitimin geliştirilmesine büyük önem verir.

MADDE 46- TÇP, toplumun bir bütün olarak kalkınması için, bilim ve sanat alanlarında da halkçılık ilkesini ön plânda tutar. Kütleleri bu alanlardaki faaliyetlerden faydalandırarak, bu faaliyetlere aktif şekilde katılmalarını sağlamak, gece kursları ve parasız gösteriler gibi yollarda, çalışanların kültürel gelişmesine önem vermek TÇP'nin amaçlarındandır.

BÖLÜM V

DİŐ POLİTİKA

Madde 47- TÇP, "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine bağlıdır ve dış politika da millî bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve milletlerarası hukuk esaslarına saygı gösterilmesini şart sayar. TÇP, milletlerarası siyasi mesâlelerin düzenlenmesinde ve uyumsuzlukların giderilmesinde, Birleşmiş Milletler Teşkilâtının imkanlarından faydalanılması üzere inandır.

Madde 48- Türkiye'nin millî bağımsızlığını sağlamak ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla katıldığı yuhut katılacağı bölge savunma anlaşmalarının Birleşmiş Milletler İlkelerine ve Türk halkının menfaatlerine uygun olarak işlenmesini sağlamak TÇP'nin amaçlarındandır.

Madde 49- TÇP, veri kalmış bölgelerdeki milletlerin bağımsızlığa ve refaha kavuşmasını barışın sağlam temellere oturtulması ve Milletlerarası sükûrünün kaldırılması bakımından önemli sayar.

Madde 50- TÇP, millî bağımsızlığın en büyük teminatını Türk Cihadunun kuvvetinde görür. Bu bakımdan Türk Silâhlı Kuvvetlerinin savaş sürecünü daima yüksek tutmak ve bu gücü sağlamak için iktisadî ve sosyal bünyeye dayandırmak TÇP'nin büyük önem verdiği amaçlarından biridir.

KAYNAKÇA

- Ağralı, Sedat. “İşçilerin yeni rejim karşısında durumu”, Yeni İstanbul, 17 Haziran 1960.
- Ağralı, Sedat. “İşçilerin yeni rejim karşısında durumu”, Yeni İstanbul, 20 Haziran 1960.
- Ağralı, Sedat. “İşçilerin yeni rejim karşısında durumu”, Yeni İstanbul, 22 Haziran 1960.
- Ağralı, Sedat. Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı, İstanbul: Son Telgraf Matbaası, 1967.
- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad. Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945–1971. 1. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.
- Akis, 1 Ocak 1962.
- Akis, 15 Ocak 1962.
- Akis, 22 Ocak 1962.
- Akis, 29 Ocak 1962.
- Aren, Sadun. Puslu Camın Arkasından, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Aren, Sadun. TİP Olayı 1961-1971, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Artun Ünsal, Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Aşçıoğlu, Adil. “Türk Sendikalizmi”, Akis, 7 Eylül 1957.
- Aşçıoğlu, Adil. “Seçim ve İşçiler”, Akis, 17 Ağustos 1957.
- Atılğan, Gökhan. “Türkiye siyasal hayatında ve emek tarihinde kritik bir uğrak: Türkiye Çalışanlar Partisi girişimi”, Toplum ve Bilim, Sayı, 116, 2209, s. 157-186.
- Atılğan, Gökhan. Kemalizm İle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar, Yön-Devrim Hareketi, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2002.
- Avni Erakalın ile görüşme, İstanbul: 3 Mart 2007.
- Bila, Fikret. CHP Tarihi 1919-1979. Ankara, 1979.
- Britanya Ulusal Arşivleri, Ankara Büyükelçiliğinden Britanya Dışişleri Bakanlığı’na 1 Şubat 1962 tarih ve (Gizli) ibareli rapor; TNA FO 371/163864.
- Britanya Ulusal Arşivleri, Britanya Ankara Büyükelçiliğinden Britanya Dışişleri Bakanlığı’na 1 Şubat 1962 tarih ve (Gizli) ibareli yazı, TNA FO 371/163864.
- Britanya Ulusal Arşivleri, Britanya Tel Aviv Büyükelçiliği’nden Britanya Dışişleri Bakanlığı’na 3 Ocak 1962 tarihli (Gizli) ibareli yazı; TNA FO 371/163864.
- Britanya Ulusal Arşivleri, Labour and Allied Affairs in Turkey, Report on Visit to Ankara September 18-23, 1961, (Gizli) ibareli; TNA LAB 13/1456.
- Britanya Ulusal Arşivleri, Tahran Büyükelçiliği Çalışma Ataşesinin 22 Mart 1960 tarih ve (Gizli) ibareli Türkiye ziyareti raporu (4-27 Şubat 1960), TNA FO 371/153097.
- Çelik, Aziz. Vesayetten Siyasete Türkiye’de Sendikacılık: Parti-Devlet İlişkileri (1946-1967), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

- Dereli, Toker. Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye’de). İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, Fakülteler Matbaası, 1975.
- Dokur, Ahmet. “İşçiler Açık Konuşur, Açık Konuşalım”, Yön, Sayı 177, 19 Ağustos 1966.
- Ecevit, Bülent. “Politika ve Sendikacılık”, Yön, Sayı 155, 18 Mart 1966, s. 11.
- Esin, Numan. Devrim ve Demokrasi-Bir 27 Mayısçının Anıları, 2. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
- Fişek, Kurthan. Türkiye’de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 274, 1969.
- Forum, “Türkiye Çalışanlar Partisi”, Sayı 188, 1 Şubat 1962.
- Güzelce, İbrahim. “Sosyalist Partisinin Düşündükleri”, Forum, Sayı 146, 15 Nisan 1960.
- Herling, John. “Background re[?] Turkish Labor Party and DISK”, GMMMA RG18-001 Box 6 Folder 15.
- İlter, Erdal. Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi, Ankara: 2002; <http://www.mit.gov.tr/tarihce/index.html>
- Kanbolat, Yahya. Olduğu Gibi-Eski Türkiye İşçi Partisi Üzerine Anılar, Hatay: Bayır Yayınları, 1979.
- Karaca, Emin. “Demokrat Parti Döneminde Komünist Hareketin Kuğu Çığlığı: Vatan Partisi”, Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.
- Karahasan, Ömer. Türkiye Sendikacılık Hareketi İçinde Zonguldak Maden İşçileri ve Sendikası. Zonguldak: Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Matbaası, 1978.
- Kaynar, Mete Kaan. (derleyen), Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri 1923-2006, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Koç, Yıldırım. “Türkiye Çalışanlar Partisi Girişimi”. Mülkiyeliler Birliği Dergisi. Sayı 197, Mart 1997.
- Koç, Yıldırım. Türk-İş Tarihinden Portreler, Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler-I. Ankara: Türk-İş Yayını, 1998.
- Koçaş, Sadi. Atatürk’ten 12 Mart’a Anılar 3. Cilt. İstanbul: May Yayınevi, 1977.
- Kutal, Gülten. Teşkilatlanma Sorunları ve Başlıca Faaliyetleri Açısından Türkiye’de İşçi Sendikacılığı (1960-1968). İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 1977.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Toplantı: 2, Cilt: 14 Elliüçüncü Birleşim, 21.2.1963.
- Milliyet, “Çalışanlar Partisi programı hazır”, 2 Nisan 1962.
- Milliyet, 22 Nisan 1965.
- Milliyet, 25 Ocak 1962.

- Milliyet, 27 Ocak 1962.
- Mustafa Başoğlu ile görüşme, Ankara: 20 Haziran 2007.
- Mümtaz Soysal ile görüşme, Ankara: 31 Ekim 2008.
- Öncü, 17 Ocak 1962.
- Öncü, 22 Ocak 1962.
- Öncü, 25 Ocak 1962.
- Öymen, Altan. "Ecevit Siyasi Hayatını Anlatıyor", Cumhuriyet Gazetesi, 18 Ocak 1975.
- Rosen, Sumner M. "Turkey", Labor in Developing Economies (Ed. Walter Galenson), Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
- Sadık Şide ile görüşme, Ankara: 20 Haziran 2007.
- Sayılgan, Aclan. Solun 94 Yılı 1871-1965, Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler, Ankara: Mars Matbaası, 1968.
- Sina Pamukçu ile görüşme, e-posta: 24 Ekim-6 Kasım 2007.
- Sosyal Adalet, Sayı 14, Mayıs 1965.
- Sosyalist Kültür Derneği Tüzüğü ve Bildirisi, İstanbul Matbaası, 1963.
- Soysal, İlhami. "Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Sönmezsoy, Refik. Türk İşçi Hareketinde Liderler Galerisi, (tarihsiz).
- Sülker, Kemal. Sendikacılar ve Politika. İstanbul: May Yayınları, 1975
- Şide, M. Sadık. Çalışma Hayatı, Türk-İş ve Sendikalar, Ankara: Şeker-İş Yayınları, 2004.
- Şinasi Yeldan ile görüşme, Ayvalık: 21 Temmuz 2007.
- T. Maden-İş'in IMF üyeliğine ilişkin 13.2.1961 tarih ve 5/837 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, BCA 030.18.01.02-158.43.4.
- T.M.T.Y.F.,Türkiye Müskirat Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları Federasyonu V. Genel Kurul İcra ve İdare heyetleri İdari ve Mali Raporları, İstanbul, 1961.
- Talas, Cahit. Sosyal Ekonomi. İkinci Kitap. Gözden Geçirilmiş ve Yenilenerek Genişletilmiş Dördüncü Baskı. Ankara: S Yayını, 1976.
- TBMM, "Siyasi Partiler", http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html (Erişim 28 Aralık 2006);
- Tevfik Nejat Karacağil ile görüşme, İstanbul: 3 Ocak 2008.
- TİP Dosyası-Uçurumun Kenarındaki Türkiye-2, Ankara: Töre-Devlet Yayınları, 1973.
- Tunaya, Tarık Zafer. Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952). İstanbul, 1952
- Türk-İş Dergisi, "Baskının Gayesi", Sayı 30 (Özel Sayı) 15 Ağustos 1965.
- Türk-İş Dergisi, "Türk-İş Bir Baskı Grubudur", Sayı 28, Temmuz 1965.
- Türk-İş Dergisi, Sayı 2, 15 Nisan 1963.
- Türk-İş Mümessiller Meclisi Tutanakları, 1962, çoğaltma.

- Türk-İş, Beşinci Genel Kurula Sunulan İdari ve Mali Raporlar, 1964, ss. 44-55.
- Türk-İş, İcra Heyetinin Mümessiller Meclisine Sunulan Raporu, Türk-İş Neşriyatı Sayı: 8, Ankara, 15 Ocak 1962.
- Türk-İş'e Verilen 4'lü Rapor, 14 Ocak 1971, Rapor "Disk Sunar: Türk-İş'e Verilen 4'lü Rapor" adıyla basılıp dağıtılmıştır.
- Türkiye Çalışanlar Partisi Programı ve Tüzüğü, Türk-İş Arşivi, çoğaltma, (tarihsiz).
- Ünsal, Engin. "Partilerüstü Politika", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 2, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul: 1998.
- Varuy, Nebil. Türkiye İşçi Partisi Tarihi 1961-1971 Olaylar-Belgeler-Yorumlar, yayınlanmamış çalışma, çoğaltma, İstanbul:1975, s.7. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Türkiye İşçi Partisi Koleksiyonu.
- Vatan, "Çalışanlar Partisinden vazgeçildi", 30 Ağustos 1962.
- Vatan, 17 Mart 1962.
- Vatan, 18 Ocak 1962.
- Vatan, 19 Mart 1962.
- Vatan, 19 Ocak 1962.
- Vatan, 20 Ocak 1962;
- Vatan, 22 Temmuz 1962.
- Vatan, 25 Ocak 1962
- Vatan, 26 Ocak 1962.
- Vatan, 26 Ocak 1962.
- Vatan, 27 Ocak 1962
- Vatan, 28 Ocak 1962.
- Vatan, 9 Ocak 1962.
- Yici, Özkal. "Türkiye İşçi Partilerine açık mektup", Yön, 7 Mart 1962.
- Yön, "Çalışanlar Partisi", 21 Mart 1962.
- Yön, "Çalışanların Partisi", 27 Aralık 1961.
- Yön, 10 Ocak 1962.
- Yön, 18 Nisan 1962.
- Yön, 2 Mayıs 1962.
- Yön, 20 Aralık 1961.
- Yön, 28 Şubat 1962.
- Yön, 3 Ocak 1962.
- Yön, "İşçiler Konuşuyor", 28 Mart 1962.
-

DR. HİKMET KIVILCIMLI'DA SİYASAL STRATEJİ SORUNU*

*Mustafa Şener***

GİRİŞ

1902 doğumlu olan Doktor Hikmet Kıvılcımlı, Türkiye'deki sosyalist hareketin ilk kuşağındandır ve 1920'li yılların başlarından 1930'ların ortalarına kadar üye ya da yönetici olarak TKP'lidir. 1971'deki ölümüne kadar da sosyalizm mücadelesinin hep en ön saflarında yer alacaktır. Doktor, kararlı bir mücadele ve eylem adamı olmasının yanında, bıraktığı binlerce sayfalık yazısı ve öne sürdüğü özgün tezleriyle sadece yaşadığı dönemin değil bütün Türkiye tarihinin en önemli Marksist teorisyenlerinden biridir.

Bu yazının amacı bütünlüklü bir Kıvılcımlı değerlendirmesi yapmak değildir. Zaten makale formatındaki bir yazıda ne Kıvılcımlı'nın bıraktığı teorik miras kapsamlı bir biçimde değerlendirilebilir, ne de onun Türkiye sosyalist hareketi içindeki yeri tüm boyutlarıyla irdelenebilir. Burada yalnızca Kıvılcımlı'nın 1961-71 dönemindeki strateji tartışmalarıyla (aşamalı devrim, öncülük sorunu, ittifaklar, ordu, Kemalizm vb.) ilgili görüşle-

* Bu yazı, Ocak 2010'da yayınlanmış olan kitabımdaki (Şener, 2010) bir bölümün küçük çapta değiştirilmiş bir versiyonudur.

** Yard. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü

ri ele alınacak ve özellikle de onun, aslında Komintern kaynaklı olan ve TKP üzerinden Türkiye sosyalist hareketine sirayet etmiş bulunan “milli demokratik devrim” teorisi/stratejisi karşısındaki konumu sergilenmeye çalışılacak.¹

Bilindiği gibi Türkiye sosyalist hareketinin hızlı bir yükseliş gerçekleştirdiği 1961-71 döneminde sosyalist aydınlar ve hareketler arasındaki en önemli tartışma konusu, Türkiye’nin önündeki devrimci aşamanın ne olduğu sorusundan hareketle alevlenen siyasal strateji tartışmalarıdır. Sosyalist hareketi üç ana akıma bölen bu tartışmalar sırasında az çok belirginleşen üç strateji ortaya çıkmıştır: Bir yanda Doğan Avcıoğlu önderliğindeki Yön-Devrim Hareketinin ortaya attığı zinde güçlere dayanan ihtilal/darbe seçeneği, diğer yanda Mihri Belli’nin başını çektiği genelde eski TKP’li kadrolara dayanmasına karşın özellikle 1967/68’den itibaren öğrenci gençlik içinde hızlı bir yayılma gösteren milli demokratik devrim hareketi/stratejisi ve bunların her ikisinin de karşısında Türkiye İşçi Partisi’nin sosyalist devrim tezi. Kıvılcımlı, bu üç ana öbekten herhangi birine tam olarak dahil değildir; ama bu, hepsinin üstünde ya da hepsine eşit mesafede olduğu anlamına da gelmez. Bu çalışmada, eski bir TKP’li olarak Doktor’un -zaman zaman kendisini o gelecekte koparma yolunda ciddi bir çaba göstermesine rağmen-, Komintern’in aşamalı devrim stratejisinden kopamadığı, “milli demokratik devrim” formülündeki “milli” sıfatına karşı çıkmasına rağmen, özünde MDD’cilerden farklı bir strateji ortaya koymadığı, hatta kendi tarih tezinden hareketle ortaya attığı “vurucu güç” teorisiyle kısmen de olsa Yön-Devrim Hareketi’yle paralel bir konuma düştüğü gösterilmeye çalışılacak. Siyasal strateji tartışmaları esas olarak 1960’ların ikinci yarısında alevlendiyse de, Doktor’un bu konudaki düşüncelerinin oluşum ve

1 Marksist teorideki siyasal strateji tartışmalarını, tarihsel arka planı da göz önünde bulundurarak serimleyen bir çalışma için bkz: Şener, 2008. Söz konusu çalışmanın Çin Devrimini ve Latin Amerika deneyimlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiş bir versiyonu için bkz: Şener, 2010 (özellikle birinci bölüm).

değişim sürecini izleyebilmek için, öncelikle, 1930'lardan itibaren yazdıklarının bu sorunsal açısından kısaca değerlendirilmesi gerekiyor.

1960'A KADAR KIVILCIMLI: TKP'DEN VATAN PARTİSİ'NE

1920'lerin başından itibaren TKP'nin bazı yayın organlarında makaleleri yayımlanan Kıvılcımlı ilk ve belki de en önemli teorik eserlerinden bazılarını 1930'ların başında yatmakta olduğu Elazığ cezaevinde verecektir. Elazığ'da Yol: Türkiye Komünist Partisi'nin Eleştirel Tarihi üst başlığıyla sekiz kitap yazan Kıvılcımlı, bu eserlerinde TKP tarihi, Türkiye'nin sınıfsal yapısı, burjuva devrimi, Kemalizm, Kürt sorunu gibi konularda oldukça yetkin çözümler yapmıştır.² Komintern çizgisine bağlı bir partinin üyesi olarak bu eserlerinde yaptığı analizler ve önerdiği politikalar Komintern'in bu dönemdeki "sınıfa karşı sınıf" siyasetiyle uyumludur. Bu eserlerde Kemalist devrim bir burjuva devrimi olarak nitelenir, bu devrimin işçi sınıfı ve köylülük açısından bir diktatörlük olduğu vurgulanır, Kürtlerin ezilen bir millet olduğuna dikkat çekilir ve Kürtler Türkiye devriminin yedek gücü olarak konumlandırılır. Kıvılcımlı bu yazılarında, Komintern'in Türkiye gibi "geri" ülkelerde sosyalizme ancak aşamalı olarak geçilebileceği yolundaki tezlerine karşı ise daha sol bir konum almakta, aşamalı devrim stratejisine karşı çıkmaktadır:

Rus proletaryası yalnız 1905 provasıyla kalmadı, ondan sonra bir de 1917 zaferini başardı. Şu halde yararlanmasını bilenlere bir yenilgi ve bir de parlak yengi dersini bıraktı. Öteki komünist partiler bu derslerden nasıl yararlanacaklar? Tıpkı Rus

2 Ne var ki, aslında TKP'nin önerisiyle kaleme alınan bu eserler çok uzun bir süre yayımlanamayacaktır. Öyle ki aslında bu konuların en çok tartışıldığı 1960'lı yıllarda bile bu eserlerden yalnızca Kıvılcımlı'nın yakın çevresindeki birkaç kişinin haberi vardır. Söz konusu eserlerin ilk baskısı ancak 1979 yılında okuyucu karşısına çıkabilecektir. Sonradan iki ciltte toplanan bu kitaplar için bkz: Kıvılcımlı, 1992a ve 1992b.

proletaryası gibi emekleye emekleye, önce 1905 yengisini tadarak, sonra mı 1917'ye varacaklar? Türk burjuvazisi nasıl klasik kapitalizme uğramadan doğru tekelci finans-kapitalizme atladıysa, Türk proletaryası da öyle ... doğru Sovyetler devrimine girişmeye zorunludur. ... 30 yıl sonra, Bolşevizm yeni bir Paris Komünü denemeye yeltenmedi. Onun için biz de 27 yıl sonra bir ikinci 1905 yapmaya özenemeyiz (1992a: 326-27).

Ancak Kıvılcımlı o günlerde bu kitapları yayımlamayacağı gibi, 1930'ların ortalarından itibaren değişen Komintern politikalarına paralel olarak kendisi de *Yol*'da ele aldığı konulardaki bazı görüşlerini sonradan revize edecek, Kürt sorunu gibi bazı konulara ise bir daha hiç dönmeyecektir.³ Kıvılcımlı'nın *Yol*'da ileri sürdüğü tezleri terk edişinin ilk işareti 1937 yılında yayımladığı *Demokrasi: Türkiye Ekonomisi ve Politikası Hakkında* adlı kitapçıkta görülür. Kıvılcımlı bu kitapçıkta *Yol*'daki tezleri öyle bir alt-üst eder ki bu durum kimine göre Kıvılcımlı'nın "siyasal kopuşunun ilk önemli adımı"dır (Ünsal, 1998: 112), kimine göre ise düpedüz siyasal "intihar girişimi"dir (Küçük, 1997: 433). İnönü ve Celal Bayar arasındaki iktidar mücadelesini değerlendirmek üzere kaleme aldığı bu kitapçıkta Kıvılcımlı, *Yol*'daki değerlendirmelerinin aksine, "Türkiye Cumhuriyeti tarihi, Mili Kurtuluş şeklinde bir demokratik inkılâp tarihidir" diye yazar. Yine daha önceki tezlerinin aksine "etatizm" şeklinde ifade ettiği devletçilik uygulamalarını, özel sermayeye oranla emperyalizme karşı "daha derli toplu bir müdafaa sistemi" sunduğu gerekçesiyle olumlar (1974: 147, 150).⁴

3 Bilindiği gibi Komintern 1930'ların ortalarında "sınıfa karşı sınıf" politikasını terk ederek "halk cephesi" stratejisine yönelmiştir. Ayrıca bu bağlamda 1936-37'de TKP için alınan seperat/desantralizasyon kararı da Kıvılcımlı'yı etkilemiş olmalıdır.

4 Kıvılcımlı'nın bu kitapçıkta *Yol*'daki tezleriyle tamamen çelişen görüşler ileri sürerek gösterdiği tutarsızlık, ne yazık ki arızı bir durum olarak kalmayacaktır. Yeri geldiğinde değinilecek, Kıvılcımlı 1950'lerde ve 60'larda da pek çok konuda -ve üstelik birbirine yakın tarihlerde- çelişkili görüşler dillendirecektir. Öyle ki Yalçın Küçük, Kıvılcımlı hakkında "Hep güncelde yaşıyor. Tutarlılık gereği nedir;

1938 Donanma davasında Nazım Hikmet'le birlikte ağır hapis cezasına çarptırılan Hikmet Kıvılcımlı 1940'lı yılları cezaevinde geçirmiş, aktif siyasetten uzak olduğu bu yıllarda kendisini teorik çalışmalara vermiştir. 1960'larda ortaya atacağı ünlü "tarih tezi"ni bu yıllarda şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Kıvılcımlı tezinde tarihi ikiye ayırır: antika tarih ve modern tarih. Kapitalizm öncesi çağlara gönderme yapan antika tarihte çelişkiler "tarihsel devrim"lerle çözülür; yani bir uygarlığın "barbarlar" tarafından toptan yıkılmasıyla. İngiliz devrimiyle başlayan modern tarih ise "sosyal devrim"lere gebe dir; yani bu çağda, bir uygarlığın toptan yıkılması değil, bir sınıf egemenliğinin başka bir sınıf tarafından yıkılması söz konusudur. Antika tarihte üretici güçlere ket vuran gerici sınıfları yıkacak başka bir sosyal sınıf olmadığı için sosyal devrim olanaklı değildir, bu türden çürüyen uygarlıklar ancak vurucu gücünü barbarların oluşturduğu bir tarihsel devrimle yıkılabilirler ve onların yerine yeni bir uygarlık kurulur. Kıvılcımlı tezlerinde ilkel bir sosyalist düzen olarak kabul ettiği barbarlığı olumsuzlar. Kıvılcımlı'ya göre sınıfsal ayrışmanın olmadığı, özel çıkarların çatışmadığı bir toplulukta yaşayan "insan olarak barbar medeniden çok üstündür; çünkü yalan, korku ve eşitsizlik nedir bilmez" (akt., Bilgiç, 2007. 590).⁵

hiç bilmiyor" diye yazmıştır (1997: 437). Gerçekten de Kıvılcımlı bir yandan da-ima teorik bir derinlik arayışındayken, diğer yandan da hayatının her anında güncel siyasetin içindedir. Dolayısıyla 1937'deki İnönü-Bayar çekişmesini siyasete bir müdahale imkânı olarak değerlendirmek isterken de, çok sonraları, 27 Mayıs darbesinden sonra bir çıkış için fırsat kollarken de, 1960'ların sonlarında hızlanan siyasetin ihtiyaçlarına cevap yetiştirmeye çalışırken de sık sık çelişkilere düşecektir. Pratik politika yapmaya çalışmanın bu türden çelişkileri belli ölçüler içinde kaçınılmaz kıldığı kabul edilebilir. Yine de Kıvılcımlı'nın bizzat kendi yazdıklarına dair bu "son derece rahat ve özgür" tavrı (Güneş, 2006:102) başkalarına karşı asla göstermediğini ve -kimilerine daha ilerde değinmek üzere- yer yer bu ölçüleri zorladığını belirtelim. Aydınoğlu (2008: 250-51) ve Bilgiç de (2007: 592) Kıvılcımlı'daki bu çelişkilere dikkat çeken yazarlar arasındadır.

- 5 Kıvılcımlı, anılarında, 1940'lı yıllarda antika tarih ve uygarlıkların yıkılışı konusunda yazdıklarını Şefik Hüsnü'ye gönderdiğini ve ondan büyük bir tepki aldığı-

Kıvılcımlı bu anlamda Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu da ileri bir adım olarak görür. Çünkü Osmanlılar Bizans'ın gerici toprak düzenini kaldırıp yerine eşitlikçi bir sistem olarak "dirlik düzeni"ni getirmişlerdir. Bizans'ı yıkan bu göçebe savaşçılar Osmanlı Devleti'ni kesintisiz 500 yıl yönetmiş ve bu süreçte ilmiyye, seyfiyye, mülkiyye ve kalemiyye olmak üzere dört devlet sınıfını meydana getirmişlerdir. Devlet her tehlikeye girdiğinde de bu sınıflar devleti kurtarmak için harekete geçmişlerdir. Bunların içinde de özellikle seyfiyye yani ordu "hep düzenlice ileri devrimci aksiyon gücü olmuştur ve olmaktadır" (Kıvılcımlı, 1995: 256). Böylelikle Kıvılcımlı Türkiye'de ordunun devrimci rolüne dair teorik ve tarihsel bir açıklama getirmiş olmaktadır: Osmanlı devlet sınıflarının "tarihcil ve sosyal kalıntısı" olan bu vurucu güç "Birinci Milli Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi, 27 Mayıs ihtilalinde de ... 'devleti ve memleketi' koruma ve kurtarma sorumluluğunu" duymuştur (1995: 257-58).⁶ Elbette bu devlet sınıfları modern anlamda sınıf olmadıkları için bir modern sınıfa, yani devrimin "özüne" dayanmak zorundadırlar. Birinci Kurtuluş Savaşı'nda bu sınıf finans-kapital olmuştur ama şimdi (1960'larda) gündemdeki devrimin özüncü işçi sınıfıdır ve vurucu gücün bu kez işçi sınıfının önünü açması beklenebilir.

1950 yılında serbest kalan Kıvılcımlı, bu sıralarda eski TKP'li yoldaşlarıyla bir iki görüşme yaptıysa da bunlardan sonuç alamamış, 1954'te çoğu işçi olan bir grup arkadaşıyla Vatan Partisi'ni kurmuştur. Sosyalizmden ya da sosyalizme geçiş sorunundan hiç söz edilmeyen Vatan Partisi programı Hürri-

nı anlatır. Şefik Hüsnü, "Hikmet yoksa Nazi teorisine mi kayıyor? Aman dikkat!" sözleriyle göstermiştir tepkisini (akt. Ünsal, 1998: 119).

6 Burada Kıvılcımlı'nın tarih tezine daha fazla girmeye imkân yok. Yalnızca Doktor'un 1960'lardaki "orduculuğu"nu anlamaya olanak tanınması açısından bu kısa değiniye gerek görüldü. Kıvılcımlı'nın "tarih tezi"ni ele aldığı temel eserleri için bkz: Kıvılcımlı, 1988 ve 2007. Tarih tezine yönelik bazı eleştiriler için bkz: Belge, 1975; Küçük, 1997: 499-531; Alayoğlu, 1998.

yet ve İktisadiyat başlıklı iki ana kısımdan oluşmaktadır. Hürriyet kısmında temel hak ve özgürlüklerin sosyal haklarla genişletilmesi üzerinde durulurken, İktisadiyat kısmında iki temel soruna dikkat çekilir: işsizlik ve pahalılık. Çözüm olarak da Sanayileşme, İşçi ve Köylü Meseleleri başlıklarında çeşitli öneriler geliştirilir. Milliyetçi ve kalkınmacı bir anlayışın egemen olduğu Vatan Partisi programı, Kıvılcımlı'nın her zamanki özgün jargonuyla kaleme alınsa da aslında –sosyalizme geçiş ve iktidar sorununun dışarıda bırakılmış olduğunu gözden kaçırmamak kaydıyla- Komintern çizgisinin asgari/minima programı çerçevesinde değerlendirilebilir. Kıvılcımlı bu programla Türkiye için adeta “kapitalist olmayan kalkınma yolu” önermektedir.⁷

Kıvılcımlı, Vatan Partisi programının gerekçesi olarak yayımlanan metinde ise partisinin hedefini “İkinci Kuvayimilliyeciliğimiz” olarak tarif eder. Bu, Aydınoğlu'nun (2008: 262) da vurguladığı gibi, Birinci Kuvayimilliyecilik hareketinin yarım bıraktığı burjuva devriminin ikincisi ile tamamlanması gerektiği anlamına gelir ki, Kıvılcımlı bu görüşünü sonraki yıllarda da sık sık yineleyecektir. 27 Mayıs 1960 ile 12 Mart 1971 arasındaki dönemde Türkiye sol hareketinin neredeyse bir bütün olarak sahiplendiği İkinci Kuvayimilliyecilik sloganı⁸ böylece ilk kez Kıvılcımlı tarafından telaffuz edilmiş olmaktadır. Ayrıca Kıvılcımlı, Aydınoğlu'nun da altını çizdiği üzere (2008: 243, 262), Vatan Partisi programı ve bu dönemde yazdığı Anayasa Teklifi gibi diğer bazı metinlerle artık bir “aşamalı devrim” taraftarı olduğunu resmen ilan etmiştir.

7 Vatan Partisi programının ve Kıvılcımlı'nın 1956 yılında İstanbul Üniversitesi'ne sunduğu “Anayasa Teklifi”nin bazı açılardan “sağ, hatta faşizan-korporatist” eğilimler taşıdığı yolundaki iddialar için bkz: Ünsal, 1998 ve Bilgiç, 2007. Bu görüşlerin eleştirisi için bkz: Aydınoğlu, 2008: 264-268.

8 Yön Hareketi ve MDD Hareketi bir bütün olarak ve sonuna kadar bu sloganı sahiplenmiştir. TİP ise Aybar döneminde çokça kullandığı bu slogandan, Behice Boran ve Emek grubunun parti yönetimine gelmesi ve sosyalist devrim stratejisinin benimsenmesinden sonra vazgeçmiştir.

KIVILCIMLI VE 27 MAYIS

Kıvılcımlı 27 Mayıs darbesine çok hızlı ve olumlu bir tepki verir. Hemen ertesi gün Cemal Gürsel'e bir kutlama telgrafı çeker. Ordunun övüldüğü telgrafta 27 Mayıs "İkinci Kuvayimilliyeye Gaza"sı olarak nitelendirilir (Kıvılcımlı, 2008a: 13). Kıvılcımlı bu telgrafla da yetinmez ve 1960'ın yaz aylarında Milli Birlik Komitesi'ne iki açık mektup daha yazar. Türkiye'de ordunun neden devrimci olduğunu açıklama girişimiyle başlayan ilk mektupta, Türk milletinin "ordu millet" olarak tabir edildiği hatırlatılır, İnönü övülür ve Milli Birlik Komitesi, bütün milleti birleştirecek bir parti, "İkinci Kuvayimilliyeye Partisi" kurmaya davet edilir. Partinin ana hedefi, "Birinci Kuvayimilliyecilerin acil savunma durumlarıyla geciktirip sonra da unuttukları ilk Halkçılık Programını kitaptan hayata geçirmek" olacaktır (2008a: 39). Kıvılcımlı, "ucuz devlet, bilinçli ticaret ve toprak reformu" talepleriyle aslında MBK'yı Vatan Partisi programını uygulamaya çağırılmaktadır.

İlk mektuptan iki ay kadar sonra yazılan ikinci mektup da benzer taleplerin biraz daha ayrıntılandırılmasından ibarettir. Bu mektupta İkinci Kuvayimilliyeye Devrimini başaran MBK'nın bu devrimle Türkiye'de İkinci Cumhuriyet'i kurduğu ileri sürülür. Kıvılcımlı, Aydınöglü'nün deyişiyile (2008: 243), 27 Mayıs hareketinden "büyük umutlar"a kapılmıştır.

Böylece 27 Mayıs'ın hemen ardından 1960-1971 dönemi Kıvılcımlı'sının politik hatları iyice netlik kazanır: Kemalizme olumlu bakış, orduya devrimci rol ve aşamalı devrimcilik. *Yol*'daki teorik-politik bakış artık gerilerde kalmıştır.

Kıvılcımlı, 27 Mayıs hakkındaki olumlu düşüncelerini daha sonraki yıllarda da korur. İlk basımları 1970 yılında yayımlanan iki eserinde 27 Mayıs'ı "demokratik devrim" ya da "politik bir demokratik devrim" olarak niteler. Bu "devrim"e halk aktif olarak katılmasa da sonradan anayasayı kabul ederek devrimin meşruiyetini sağlamıştır. Bu nedenle 27 Mayıs, Mustafa

Kemal'in Birinci Kuvayimilliyeye adı altında yürüttüğü "milli demokratik devrim" in açtığı yolda İkinci Kuvayimilliyeye hareketinin, yani "ikinci milli demokratik devrim" in bir konağı olmuştur (1970a: 24 ve 31; 1970b: 85 ve 112).

Fakat Kıvılcımlı, 27 Mayıs'ı gerçekleştirenleri "çok aşırı basit" bir gerçekliği görmedikleri için de eleştirir. 27 Mayıs'çılar ellerinde bir "sosyal sınıf pusulası" olmadığı için, modern bir toplumda burjuva tahakkümüne karşı çıkabilecek tek alternatifin "proletarya sosyalizmi" olduğu gerçeğini görememişlerdir. Aslında finans-kapital iktidarını devirmişlerdir, ama bu pusuladan yoksun oldukları için sadece "kişileri" devirdiklerini sanmışlardır. Ve modern anlamda bir sosyal sınıfa dayanmadan iktidarda kalamayacakları için de ellerindeki iktidarı finans-kapitale yeniden, "kendi elceğizleriyle" teslim etmişlerdir (1970c: 166-67). Kıvılcımlı'nın bu analizlerinde orduyu -kendi tarih teziyle uyumlu bir biçimde- sınıfların üstünde ya da dışında, en azından egemen sınıflardan kısmen özerk bir toplumda değerlendirdiği görülmektedir.

KIVILCIMLI VE MİLLİ DEMOKRATİK DEVRİM

Kıvılcımlı, 27 Mayıs'tan 1971'deki ölümüne kadar olan dönemde genel olarak MDD'cilerin yanında görünmekle birlikte aslında bu döneme damgasını vuran her üç harekete de (Yön, MDD ve TİP) mesafeli durmuştur. Ancak daha önce de vurguladığımız gibi bu mesafe eşit değildir. Kıvılcımlı, çoğu eski TKP'li olan MDD'cilere hem köken hem de ideolojik-teorik bakımlardan daha yakındır. Özellikle aşamalı devrim savunusu onu MDD hareketine yaklaştırmaktadır. 1967'den itibaren bu hareketin yayın organları olan *Türk Solu ve Aydınlık* dergilerinde yazması da bu ideolojik yakınlığın pratikteki görünümüdür. Fakat devrimin temel gücünün işçi sınıfı olduğu yolundaki sarsılmaz inancı ve bir an önce bir proletarya partisinin kurulması yolundaki ısrarı onu diğer MDD'cilerden bir ölçüde ayırır. TİP

konusunda ise ikircikli bir tutum içindedir. TİP’i kuruluşundan itibaren önemsemiş, ama bu partinin ‘gerçek’ bir proletarya partisi ol(a)madığını ileri sürerek özellikle 1967’den sonra TİP yöneticilerine en sert eleştirileri yöneltmiştir.⁹ Yön-Devrim Hareketi konusunda ise çok daha net bir tutuma sahiptir Kıvılcımlı. 1930’lu yılların başındaki Kadro Hareketinin bir devamı olarak gördüğü Yöncüleri, 1967 yılına kadar Doğan Avcıoğlu ile neredeyse bir ittifak gerçekleştiren ve *Yön*’de yazılar yazan diğer MDD’cilerin aksine, asla bir müttefik olarak görmez.

Kıvılcımlı, 1961 sonlarında yayımlanan “Yön Bildirisi” üzerine kaleme aldığı *Sosyalizmimiz ve Devletçiliğimiz* başlıklı yazısında özellikle söz konusu bildiriye hakim olan devletçilik ve yukarıdan sosyalizm anlayışını sert bir dille eleştirir. Batı’da “devletin dışında ve karşısında” doğan sosyalizme bizde devletçilik yoluyla varma girişiminin olsa olsa Salazar veya Franko düzenlerine varacağını ileri süren Kıvılcımlı’ya göre, sosyalizm halkın dışında ve halktan habersiz olarak gerçekleşebilecek bir “demagojik ütopi” değildir:

Halkın teşkilatına dayanmayan her parlak söz, sosyal şarlatanlıktır. İşçi sınıfımız karıncalar gibi kaynaşmış teşkilatlanıyor. Demek öncü “münevver ve mütefekkir insan” değil, işçidir. İşçi saflarında, işçi emrinde iktisadi, siyasi pratik teşkilat işine katılmayan her aydın, vatan ve millet sevgisinde samimi-yetsiz veya korkaktır (1970c: 33).

Kıvılcımlı’nın bu yazısındaki yukarıdan sosyalizm eleştirileri, birkaç yıl sonra *Yön* ve TİP arasında başlayacak tartışmaların erken bir versiyonudur. Özellikle işçi sınıfının örgütlenmesi ve ön-

9 Kıvılcımlı, 1966 yılında TİP’e üye olmak için partinin Üsküdar ilçe yönetimine başvuruda bulunmuş ve aday üye olarak kabul edilmiş, ancak aynı yıl yapılan TİP Kongresi sırasında partinin Merkez Yönetim Kurulu Kıvılcımlı’nın aday üyeliğini herhangi bir gerekçe göstermeksizin reddetmişti. Kıvılcımlı’nın üyeliği Siyasi Partiler Kanunu’nun eski mahkûmiyeti bulunanlarla ilgili bir maddesi nedeniyle yasal açıdan da sorunlu görünüyordu ama reddin asıl nedeni Aybar yönetiminin eski TKP’lileri TİP’ten uzak tutma konusundaki aşırı hassasiyetiydi (Sargın, 2001: 409).

cülüğü noktasındaki bu eleştiriler hayati önemdedir, ama ne yazık ki bu yazı, Kıvılcımlı'nın kendi sözleriyle “bir adsız Sendika yayınları arasına eksik gedik sıkışıp” yitecek ve o günlerde hemen hiçbir yankı yaratamayacaktır. Yine de bu dönemde, daha sonra MDD Hareketinin başını çekecek olan Mihri Belli ve arkadaşlarının *Yön'e* -dışarıdan da olsa- destek verdikleri hatırlanırsa, Kıvılcımlı ile diğer eski TKP'liler arasında özellikle sınıf vurgusu bakımından kayda değer bir farklılık olduğu görülebilir. Kıvılcımlı, Yön-Devrim çizgisine olan eleştirilerini 1970 yılında yayımladığı bir kitapla (1970c) daha da genişleterek sürdürecektir. Bu kitapta dikkat çekici vurgulardan biri devlet teorisi konusundadır. Kıvılcımlı, Yöncüleri devletin bir “sosyal sınıf aracı” olduğunu görmedikleri için eleştirir, devlet problemi konusundaki bu yanılsamanın “geri tepen bir silaha” dönüşeceğini ileri sürerek uyarır (1970c: 68). Kıvılcımlı, Marksist bir teorisyen olarak bu uyarılarında kuşkusuz haklıdır, ancak kendisinin orduyla ilgili analizlerinin de Marksist devlet teorisiyle ne derece uyumlu olduğu oldukça tartışmalıdır. Daha doğrusu açık bir uyumsuzluk söz konudur ve Kıvılcımlı bunun farkında olduğu için, sorunu, geliştirdiği “tarih tezi”yle aşmaya çalışmaktadır. Ama bu noktada da ister istemez Yöncülere ve MDD'cilere tekrar yaklaşır, çünkü Türk ordusunun tarihsel gelenekleri itibarıyla Batı ülkelerindeki ordulardan farklı olduğu, Türkiye’de ordunun bu geleneklerden kaynaklı olarak toplumsal gelişmede ilerici bir rol oynadığı ve yine de oynayabileceği yolundaki görüşler bu hareketler tarafından da paylaşılmaktadır.

Kuruluşundan itibaren TİP’i önemseyen ve bu partinin “gerçek bir işçi partisi”ne dönüştürülebilmesini olanaklı gören Kıvılcımlı, 1965 seçimlerinin ardından, Samsun’da çıkmakta olan *Çaltı* dergisinde TİP üzerine bir yazı dizisi yayımlar. Parti hakkındaki genel bir değerlendirmeden sonra TİP’in yapısının ve tüzüğünün eleştirildiği yazılarda çözüm için somut teklifler dile getirilir. Eleştiriler, TİP tüzüğünün 53. maddesi, partinin üye yapısı, siyasal eğitimin yetersizliği gibi noktalarda top-

lanmıştır. Çözüm için getirilen öneriler arasında ise, hem parti üyelerinin hem de işçi ve köylü kitlelerin siyasal eğitimi açısından “işçi-köylü gönüllüleri” adı altında, tüm zamanını parti çalışmalarına ayırabilecek profesyonel militanların yetiştirilmesine ilk sırada yer verilmesi dikkat çeker (1970d). Aslında yumuşak bir dille yazılmış bu eleştiriler, o günün siyasal atmosferinde eski TKP’lilere karşı oldukça temkinli yaklaşan TİP yöneticileri tarafından pek de dostça karşılanmaz (Sargın, 2001: 409). 1966 yılından sonra ise MDD Hareketine paralel olarak Hikmet Kıvılcımlı da TİP’e yönelik eleştirilerinin dozunu gittikçe artıracaktır.¹⁰

Ocak 1967’den itibaren yayımlanmaya başlanan ve çoğu yazısı Kıvılcımlı tarafından kaleme alınan *Sosyalist Gazetesi* –ülkedeki tüm sosyalist güçlere sosyalistler arası bir konferans düzenleme ve birleşme çağrıları da yapmasına karşın- ciddi bir etki uyandıramaz.¹¹ Ancak bu gazetede yazılar (Kıvılcımlı, 1995) Kıvılcımlı’nın Vatan Partisi’nden bu yana sürdürdüğü siyasi çizginin ana hatlarıyla devam ettiğini gösterir: aşamalı devrim anlayışı, İkinci Kuvayimillîye parolası, Kemalizmin ve 27 Mayıs’ın olumlu değerlendirilmesi, ordunun Türkiye tarihinde geleneksel olarak işgal ettiği ayrıcalıklı konuma ve oynadığı özel role yapılan vurgu...¹² TİP’e yöneltilen eleştiriler de giderek sertleş-

10 Kıvılcımlı, 1967 yılında *Sosyalist* gazetesinde kendisiyle yapılan bir söyleşide TİP’i küçük burjuva partisi olarak nitelerken (1995: 78), birkaç yıl sonra, sendikalist ve parlamentarist bir parti olarak TİP’in doğrudan burjuva sosyalizmini temsil ettiğini ileri sürecektir (1999: 45).

11 İlk sayısı 20 Ocak 1967 tarihini taşıyan *Sosyalist*, saptayabildiğimiz kadarıyla sadece 6 sayı yayımlanabilmiştir. 1970’in sonlarında, artık diğer MDD’cilerden koparak ayrı bir “hareket” haline gelmeye başlayan Kıvılcımlı ve arkadaşlarının yeniden çıkarmaya başladıkları haftalık Sosyalist ise 12 Mart darbesinin ardından Nisan sonlarında yayımına son vermek zorunda kalacaktır.

12 Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli’nin milliyetçilik ve sosyalizm arasında ısrarla kurmaya çalıştıkları pozitif ilişkinin aynısını Kıvılcımlı’da da görmek mümkündür: “Türkiye’nin en az 40 yıllık yanılışı ve yenilgisi, MİLLİYETÇİLİK sözcüğünün SOSYALİZM’den başka bir anlama gelebileceğinin bir türlü kavranılmak istenilmeyişinden doğmuştur” (1995: 82).

mektedir. Bu eleştirilerde dikkat çeken noktalardan biri, o dönemde Yöncülerden ve Mihri Belli grubundan TİP'e yöneltilen "cepheyi bölüyorsunuz" türünden eleştirilere Kıvılcımlı'nın da destek vermesidir (1995: 88-93).

Sosyalist'in yayımına son verildiği 1967'nin yaz ayları, başını Mihri Belli önderliğindeki eski TKP'lilerin çektiği grubun artık TİP'ten tamamen koparak MDD Hareketi'ne dönüşmeye başladıkları tarihtir. İlk sayısı 17 Kasım 1967'de yayımlanacak olan *Türk Solu* dergisi için geriye sayım başlamıştır. Kıvılcımlı bu grubun yayın organlarında (Türk Solu ve Aydınlik) ismine sıkça rastlanan bir yazar olacaktır. Karşı yöndeki görüşlere rağmen (Aydinoğlu, 2008: 245) bu dönemde, özellikle 1970 yılına değin, Kıvılcımlı'yı savunduğu temel görüşler açısından diğer MDD teorisyenlerinden ayırmak zordur. Yukarıda değindiğimiz konuların çoğundaki tipik MDD'ci bakış açısı¹³ Kıvılcımlı tarafından da paylaşılmaktadır. Kıvılcımlı işçi sınıfı öncülüğüne olan ısrarlı vurgusu nedeniyle bir ölçüde MDD'cilerden uzaklaşır gibidir ama aşamalı devrim teorisini savunması ve orduya tanıdığı devrimci rol bakımından MDD tezleriyle tam olarak örtüşür.¹⁴ Hatta, teorik temellerini daha önceki yıllarda "tarih tezi"yle ortaya atmakla birlikte, özellikle 1970 yılında ön plana çıkaracağı "vurucu güç" teziyle o çok eleştirdiği Yön-Devrim çizgisine de oldukça yaklaşacaktır.

Kıvılcımlı, 1970 yılının başlarından itibaren sol hareket içinde daha etkili bir isim olarak karşımıza çıkacaktır. Bu yıl için-

13 Aslında 1968 sonlarına kadar TİP de birçok önemli konuda -Kemalizm, İkinci Kuvayimilliyecilik, 27 Mayıs gibi- kendisini MDD'cilerden ayırabilmiş değildir. Buna karşılık TİP, işçi sınıfı öncülüğüne yaptığı vurgu ve buna bağlı olarak aşamalı devrim teorisini, milli cepheyi ve ordunun 'ilerici rolü'nü reddetmesiyle özgün bir siyasi çizgi oluşturmaktadır, ki sosyalist devrim teorisini esas itibariyle bu farklılıktan doğacaktır.

14 Örneğin Kıvılcımlı, 1968'in ilk aylarında MDD stratejisini benimseyen kuruluşlar tarafından oluşturulan ve TİP'in cuntacı olduğu gerekçesiyle katılmadığı Dev-Güç'ü değerlendirdiği bir yazısında hangi gerekçeyle olursa olsun bu güç-birliğine katılmayanları "finans-kapital ajanı" olmakla suçlar (1968a).

de art arda yayımladığı kitaplar ve yılsonunda yeniden yayımlanmaya başlayacağı *Sosyalist* gazetesi, Doktor'un Yön-Devrim Hareketi, TİP ve özellikle de MDD Hareketi karşısındaki konumunun netleşmesini de sağlayacaktır.¹⁵ Doktor, ömrünün bu son iki yılında, hem teorisyen kimliğiyle sol içinde yeni bazı tartışmaların başlatıcısı olacak, hem de pratik politika alanında yeniden önemli bir aktör konumuna gelecektir. Öncekilerden farklı olarak klasik Marksist eserlere, özellikle de Lenin'e referanslarla dolu bu kitaplarla Doktor o zamana kadar içinde görüldüğü MDD Hareketiyle yollarını ayırmak ister gibidir. Aralık ayından itibaren yeniden yayımlanmaya başlanan *Sosyalist* gazetesi de Kıvılcımlı'nın etrafında gelişmeye başlayan yeni "hareket" in yayın organı olacaktır.

Ancak Doktor'un bu yazılarında dile getirdiği tezlerinin ayırtısına geçmeden önce altını çizmekte yarar var; söz konusu tezler bir bakıma ve paradoksal bir şekilde Kıvılcımlı'nın aslında dönemin üç hareketinden de esaslı bir kopuş gerçekleştirmediğini gösterir. Doktor, TİP'i sendikalist ve parlamentarist bulur ve çok ağır sözcüklerle eleştirir ama yasal bir partinin öneminin de farkındadır, son ana kadar TİP'in ele geçirilerek dönüştürülebileceği umudunu korur; Yöncülerin yukarıdan sosyalizm anlayışına kesinlikle karşıdır ama kendisi de Türkiye'de ordunun özel bir konumu olduğunu savunur ve kendi tarih tezinden hareketle "vurucu güç" teorisini ortaya atar; MDD'cilerin stratejisiindeki "milli" sözcüğünün burjuva anlamına geldiğini söyleye-

15 Kıvılcımlı, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi* (1970c), *Uyarmak İçin Uyanmalı Uyanmak İçin Uyarmalı* (1970d), *Oportünizm Nedir?* (1970e), *Halk Savaşının Planları* (1970a) ve *Devrim Zorlaması-Demokratik Zorlama* (1970b) adlı kitaplarıyla sol hareket içinde o dönem iyice alevlenen strateji (MDD-SD) tartışmalarına müdahale etmek ister. Söz konusu kitaplarda hem Yöncüleri, hem TİP'lileri hem de MDD'cileri sert bir üslupla eleştirir. Anılan kitaplardan son üçü aslında tek kitabın bölümleri olarak düşünülmüş ancak o zamanın koşullarında ayrı ayrı basılabilmişlerdir. Nitekim daha sonraki basımlarda bu üç kitap tek ciltte toplanmıştır. Bkz: Kıvılcımlı, 1989. Kıvılcımlı'nın ömrünün bu son iki yılında verdiği bazı seminerlerdeki konuşmaları da sonradan kitaplaştırılmıştır: Kıvılcımlı, 1997, 1999, 2008b.

rek 20. yüzyıl Türkiye'sinde burjuva demokratik devrimi savunmanın anlamsızlığına dikkat çeker, ama milli demokratik devrim yerine "ikinci kuvayimilliyeye hareketi"ni koyar –ki Yöncüler de dahil olmak üzere zamanın tüm aşamalı devrimcileri zaten bu sloganı da kullanmaktadır. Devrimci hareketin en büyük sorununun örgüt sorunu (işçi sınıfı partisi) olduğuna inanır, ama bunun için de bir türlü harekete geçemez.

Kıvılcımlı, bazı konuşmalarında (1999: 125) Türkiye'nin hakim üretim biçimini, kapitalizmle pre-kapitalizm arasında "melez bir üretim biçimi" olarak tarif etse ve Batı kapitalizmi ile Türkiye kapitalizmi arasındaki farkı, basit bir gelişmişlik farkından öte, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki antika tarihten kalma kalıntılarla açıklasa da, MDD'cilerden farklı olarak Türkiye'nin kapitalist bir ülke olduğundan asla kuşku duymaz. Ona göre Türkiye kesinlikle yarı-sömürge bir ülke olarak nitelendirilemez, çünkü tekelci kapitalizm çağında ve finans-kapitalin egemenliğindeki bir ülkede emperyalizm artık dışsal bir olgu değildir. Dolayısıyla kapitalizmin serbest rekabetçi dönemine ait bir kategori olan "milli burjuvazi" de 20. yüzyılda hem dünyada hem Türkiye'de yalnızca bir "masal"dır (1989: 293-324).

Doktor'a göre, Türkiye'de egemen sınıf, hem de 1920'lerin ortalarından itibaren tereddütsüz biçimde finans-kapital'dir. Kuruluş Savaşı'na Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adı altında katılmış bulunan burjuvazi, Cumhuriyet kurulur kurulmaz rekabeti gayri meşru ilan etmiş ve daha en başından itibaren tekelci bir nitelik kazanmıştır.¹⁶ İşçinin kapitaliste, kapitalistin kapitaliste rekabetinin yasak edilmesiyle modern kapitalist gelişme engellenmiş ve "hazıryiyici, rantçı, asalak bir tekelci sermaye, yani en yırtıcı, en yaratıcılık düşmanı finans-kapital canavarı, toplum ekonomisine, politikasına, kültürüne, her şeyine pençesini

16 "... ekonomide finans-kapital, üstyapıda finans oligarşisi, gelişmemiş Türkiye'de 1925'ten beri tahakkümdedir. Finans-kapital, yalnız kapitalist sınıfının yalnız banka+sanayi zümrelerini değil, bütün zümrelerden en kodamanları, büyük emlak sahiplerinin en kodamanlarıyla kaynaştırır" (Kıvılcımlı, 1989: 319).

atmış”tır (1989: 315). Ancak finans-kapital Türkiye’yi tek başına değil, kökleri antika tarihte olan, “yukarıda finans-kapitale kul, aşağıda milyonlarca köylüye efendi kesilmiş” (1989: 265) tefeci-bezirgân sınıfla ittifak halinde yönetmektedir. Finans-kapital, özellikle Demokrat Parti döneminde tefeci-bezirgânlıkla ittifakını kesinleştirmiş ve “kendisine yüzde yüz borçlu ve bağlı” olan bu sınıfla “ölesiye, öldüresiye” kenetlenmiştir. Bu bağlamda Kıvılcımlı, Kemalizmi bir küçük-burjuva devrimi olarak gören MDD’cileri eleştirir, bu konuda Kemalist hareketin bir burjuva devrimi olduğunu öne süren TİP’lilerin haklı olduğunu belirtir (1970b: 146). Doktor, 1970 yılında MDD Hareketiyle arasındaki çizgiyi belirginleştirmeye çalışırken, özellikle Kemalizm konusunda Yol’daki tezlerine geri dönmüştür.

Kıvılcımlı, Türkiye’deki ulusal kurtuluş mücadelesinin “her türlü eksik, artıklarıyla bir millî demokratik devrim savaşı” olarak başladığını ve Birinci Büyük Millet Meclisi’ne sunulan ilk anayasa (Teşkilat-ı Esasiye) taslağının “Halkçılık Programı” adını taşıyan önsözünün, o günün şartlarına göre, bir demokrasi programı olduğunu ileri sürer (1970a: 116). Fakat Doktor’a göre, demokratik devrim Kurtuluş Savaşı kazanılır kazanılmaz sona ermiştir ve ondan sonraki sürecin herhangi bir şekilde ilerici olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Çünkü Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte geleneksel “devlet sınıfları” devrime el koymuş, halkçılık programı hasıraltı edilmiş, halk yığınları tekrardan reaya durumuna düşürülmüş ve bundan sonraki süreç “devlet fideğinde kapitalizm yetiştirmek”le geçmiştir.¹⁷

Ancak Kıvılcımlı, Türkiye’yi kapitalist bir ülke olarak kabul etmesine rağmen yine de aşamalı devrim anlayışından vazgeçmez. Demokratik devrim parolasının bu topraklarda –TKP’nin

17 “... Türkiye’de 1923 Cumhuriyet’i ister istemez Fransada Restorasyon (Krallığın yeniden kurulması) denilen şey olmuştur. Padişah’ın yerine Paşa geçmiştir. O kadar. Saltanat’ın adına Cumhuriyet denmiştir” (1970b: 10).

kuruluş dönemindeki metinlerini kastederek– yaklaşık 50 yıl önce ortaya atıldığını, kendisinin de 1935–1938 yılları arasında yayımlanan kitaplarında bu parolayı savunduğunu sık sık hatırlatır (1989: 117). Doktor'a göre 1950'li yıllarda Vatan Partisi'nin sahip çıktığı bu parolanın geçerliliği 1970-71 dönemecine gelindiğinde de değişmemiştir. Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, 27 Mayıs bir demokratik devrimdir Kıvılcımlı'ya göre, ama o da ilk hareketin arkasını getirememiş ve başarısız olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin önünde hâlâ tamamlanması gereken bir demokratik devrim vardır. Bu devrimin adı da, Vatan Partisi'nin ortaya koyduğu üzere, İkinci Kuvayimilliyeye ya da İkinci Kurtuluş Savaşı'dır. Birinci Kuvayimilliyecilik Türk milletinin komprador burjuvaziyle derebeyliğin istibdat ve tahakkümüne karşı kurtuluş savaşıydı; İkinci Kuvayimilliyecilik ise Türk milletinin finans-kapital zümresiyle derebeyi artıklarının tekelci sömürü ve tahakkümüne karşı kurtuluş savaşı olacaktır. O günden bugüne değişen şey yalnızca sermaye sınıfının egemen fraksiyonudur. 1919'da burjuvazinin egemen zümresi komprador burjuvaziyken, 1969'da finans-kapital zümresidir (1989: 210-11). Zaten demokratik devrim, uluslararası sosyalist hareketin tarihinde “minima program”¹⁸ diye ifade edilen ve kapitalist bir ülkede iktidara gelen sosyalist partinin ilk elde yapması gereken somut işleri gösteren programatik ilkelerden başka bir şey değildir. Türkiye'de iktidarın finans-kapitalde olması da bu durumu değiştirmez.

Görüldüğü gibi aslında Kıvılcımlı'nın aşamalı devrim teorisini klasik MDD teorisine oldukça yakındır. *Türk Solu* ve *Aydınlık*'taki yazılarına bakıldığında, MDD'cilerle ve MDD teorisine, bazı küçük vurgu farkları dışında, önemli bir ihtilafı yoktur. Fakat Kıvılcımlı 1970 yılında art arda yayımladığı ki-

18 Hikmet Kıvılcımlı yazılarında kendine has bir jargon kullanmasıyla bilinir. Bazen tamamıyla orijinal terim ve kavramlar yaratırken bazen de bilinen bazı terim ve kavramları küçük değişikliklere uğratar. Antik tarih yerine antika tarih ya da asgari/minimum program yerine minima program demeyi tercih etmesi gibi.

taplarıyla (1970a, 1970b, 1970e) o güne kadar birlikte davrandığı MDD Hareketiyle yolları ayırır. Gerçi bu kitaplarda geliştirmeye çalıştığı siyasal stratejinin teorik ve pratik açılardan MDD’ci tezlerden ne ölçüde ayrıştığı tartışmalıdır –ki aşağıda farklılıklara ve benzerliklere değineceğiz- ama sol hareketin iyice parçalandığı o konjonktürde Doktor da kendine ayrı bir yol çizmeye çalışmaktadır. Kıvılcımlı, söz konusu kitaplarında, öncelikle, o günlerde sol hareket içinde iyice yoğunlaşan strateji tartışmalarının doğru bir zeminde yürütülmediğini göstermeyi hedefler. Sorunun Marx, Lenin ve Stalin’de ele alınış biçimlerini inceler, Rus ve Çin Devrimlerini tahlil eder. Çıkardığı sonuç yeni ve şaşırtıcı değildir; Türkiye için doğru stratejinin demokratik devrim olduğu bir kez daha teyit edilmiştir: “... modern kapitalizm olmayan yerde modern sosyalizm kurulamaz... Modern kapitalizmin doğması demokratik devrimde olur. Demokratik devrim olmayan yerde, sosyalist devrim olamaz, hatta düşünülemez bile” (1989: 162–63).

Kıvılcımlı’nın TİP ve MDD’ciler arasında yürütülen strateji tartışmalarına yönelik eleştirileri arasında belki de en önemlisi, Türkiye’nin önündeki devrimci aşamanın ne olduğuyla ilgili olanlar değil de, tartışmanın yürütülüş biçimiyle ilgili olanlardır. Doktor, soyut bir strateji tartışmasına dalan TİP’in ve MDD’cilerin böylelikle Türkiye’nin gerçek taktik sorunlarını unuttukları kanaatindedir. Ne sendikalizm ve parlamentarizm kıskacındaki TİP, ne de daha “metne sadık” kalan MDD’ciler, Türkiye’de günün siyasi görevleriyle, toplumun devrimcilerle yüklediği somut görevlerle ilgilenmektedirler. Doktor’a göre Türkiye’deki milli demokratik devrimciler, strateji meselesini, Rusya’nın pratiğine değil de teorisine bakarak bir “tabu-kalıp” haline getirmişler ve kendi teorilerini de bu kalıba göre şekillendirerek hata yapmışlardır. “Türkiye’nin orijinal üretim, mülkiyet, sınıf, siyaset, kültür, bilim, din ilişki ve çelişkilerini ömür boyu inceleyip vakit ve nakit yitirmek” yerine “iki çeviri kitap okuyup oradan yarım strateji kalıbı” aktarmayı marifet saymışlardır

(1989: 57).¹⁹ Fakat bütün eleştirilerine karşın Kıvılcımlı'nın aşamalı devrim teorisine, Mihri Belli önderliğindeki MDD'cilerin tezleri arasında ciddi bir fark bulmak mümkün değildir. Kıvılcımlı, “‘Milli’ demek ‘burjuva’ demektir. Kelime oyunu yapma. Memleketin orijinal sınıf mücadelesini maskeleye. Demokratik devrim ‘Halk Devrimi’dir” (1989: 269) diyerek MDD'cileri eleştirir ama kendisinin önerdiği “İkinci Kuvayimilliyeye” parolasında da aynı “milli” sözcüğü yer alır. MDD'cileri bir işçi sınıfı partisi için harekete geçmek yerine içi boş sloganlarla oyalanmakla suçlar ama kendisi de bu yolda bir türlü somut adımlar atamaz. Bir yandan bir parti kuramayan MDD'cileri TİP'i vakitsiz terk ettikleri için eleştirir, diğer yandan TİP'e en sert ve yıkıcı eleştirileri kendisi yöneltir.²⁰ MDD'cileri Türkiye'nin toplum ve sınıf yapısını anlamamakla suçlar, ama kendisinin Türkiye'nin egemen sınıfını komprador burjuvazi yerine finans-kapital ya da tekelci sermaye olarak görmesi aşamalı devrim ve geniş cephe stratejisinde bir değişikliğe yol açmaz.²¹

19 Kıvılcımlı'nın -Komintern geleneğine bağlı ve TKP çizgisinden gelen biri olarak- bu kitaplardaki Stalin eleştirileri de dikkat çekicidir. Doktor, Stalin'i, hem Lenin'in teorisini mekanikleştirmekle hem de despotik yönetim tarzı nedeniyle suçlar: “Tek yanılmaz Papa ve tüm değilse yarım Tanrı!..” (1989: 64).

20 TİP'in, finans-kapital'in izni ve icazetiyle kurulduğunu ileri süren şu türden görüşlerin yapıcı ve dostane eleştiri kapsamında değerlendirilemeyeceği herhalde açıktır: “Ne var ki Türkiye'de finans-kapital, ölümü görmüşçe proletaryaya partisinden ürkmüştür. En son TİP'in doğuşunu, salt Türkiye'de gerçek bir İşçi Partisinin kuruluşunu önlemek üzere kışkırtmıştır” (1989: 271). “TİP'in, görece elverişli ortamı sağlayan 27 Mayıs'çılığa karşı ABAcılarının [Kıvılcımlı, Aybar, Boran ve Aren'i] kastederek TİP yönetimini bu şekilde adlandırıyorlardı -MŞ.]: ‘Tepeden inme’ diye alerji gösterişleri, finans-kapital[in] karşı devrimini demokratik rahatlıkla başarması için duman perdesi yaymaktı” (1989: 255).

21 “Nasil Birinci Kuvayimilliyecilik'te komprador tahakkümünü kaldırmak için, Türkiye'nin kompradorlar dışındaki bütün burjuva zümreleri Birinci Kurtuluş Savaşı'na katılmışlarsa, ve sonunda Birinci Demokratik Devrim olmuşsa; bugünde İkinci Kuvayimilliyecilik'te bu kez finans-kapital tahakkümünü kaldırmak için, Türkiye'nin finans-kapitalistler dışında kalan öteki burjuva zümreleri, İkinci Kurtuluş Savaşına katılmakta yarar görebilirler. Göremeye de bilirler” (1989: 318). Görüldüğü gibi klasik MDD stratejisi ile Kıvılcımlı'nın stratejisi arasındaki tek değişiklik, ilkindeki komprador burjuvazinin yerini ikincisinde finans-kapital'in almasıdır. Ama her iki stratejiye göre de iktidardaki egemen sı-

Kıvılcımlı, milli demokratik devrimdeki “milli” sözcüğüne karşı çıkarken, *Devrim Zorlaması ve Demokratik Zortlama* adlı kitabının iki yerinde bu sözcüğün yerine “halk” sözcüğünü tekli eder. Lenin’in *İki Taktik* adlı eserine de gönderme de bulunarak demokratik devrime dolaysızca “halk devrimi” ya da “demokratik halk devrimi” adının verilebileceğini ileri sürer:

20. yüzyıla birlikte demokratik devrimin mantıklı sonucuna varması, ancak işçi sınıfının köylülüğü yedek güç olarak kazanması, devrime öncü olmasıyla mümkündür. O zaman demokratik devrimin başına illaki bir üçüncü sözcük geçirilmek istenirse bu ne burjuva ne milli sözcükleri olamazdı. Devrimin başından milli burjuvazinin kalktığını, işçi-köylü halkın geçtiğini anlatmak için parola demokratik halk devrimi biçimine girmeliydi (Kıvılcımlı, 1989: 269-70, 293-94).

Buradaki öncülük vurgusu kuşkusuz önemlidir ve MDD içinde sürüp giden öncülük tartışmasına Leninist bir müdahaledir. Ancak Kıvılcımlı’nın bu sözleri diğer MDD’cilere getirilen radikal bir eleştiri olarak da değerlendirilemez. Çünkü onların içinde milli demokratik devrime milli burjuvazinin öncülük edeceğini söyleyenler zaten çok azdır, hele 1970 yılında da neredeyse hiç kalmamıştır. Üstelik Kıvılcımlı “demokratik halk devrimi” adlandırmasında ısrarcı da değildir. Aynı yerde (1989: 293), işçi ve köylüler başta olmak üzere halk sınıflarının başına geçeceği devrime “halk kurtuluş savaşı” denilebileceği gibi “İkinci Kuvayimilliyeye” ya da “İkinci Milli Kurtuluş Savaşı” da denebileceğini bir kez daha tekrarlar.²² Böylece MDD’cilerden bir eliyle aldığını, diğer eliyle gene onlara sunar.

nif zümresine karşı burjuvazinin diğer zümreleri de dahil olmak üzere tüm milletin ortak mücadelesi söz konusudur. Kıvılcımlı’nın buradaki ihtiyat payı dikkat çekicidir gerçi, ama o kadarlık ihtiyatı, milli burjuvazinin milli demokratik devrime katılması konusunda Mihri Belli de gösteriyordu.

- 22 Kıvılcımlı, devrimin bu şekilde isimlendirilmesi gerektiğini ileri sürerken teori den ziyade pratik gerekçelere dayanıyor gibidir: “Kuvayimilliyecilik ve Milli Kurtuluş sözcükleri, en basit işçiden, en ücre dağbaşı köylüsüne dek bütün Türklerce tanınır, bilinir, kullanılır terimlerdir” (1989: 294). Pratik politikanın gerekleri açısından anlaşılabilir belki bu, lakin Doktor MDD’cileri ya da TİP’i eleştirirken bu türden pratik gerekçeleri hiç göz önüne almaz.

Kıvılcımlı, TİP'lilerin ortaya attığı “sosyalist devrim” tezi- ne ise tümenden karşıydı. Ona göre Türkiye'nin minima program kapsamında çözüm bekleyen yakıcı sorunları dururken “maksima program”da (sosyalizm) ısrar etmek, en hafif deyimle, “kaçak güreşmekti.” Ayrıca Mihri Belli ve diğer MDD'ciler gibi Doktor da sosyalist devrim tezini TİP'in program ve tüzüğü- ne aykırı buluyordu. TİP içinde Mehmet Ali Aybar ile Behice Boran kanadı arasında çıkan demokratik sosyalizm-güler yüzlü sosyalizm tartışmaları ise sosyalizmin henüz gündemde olma- dığı Türkiye'de abesle iştigaldi (1989: 261). Kıvılcımlı'ya göre, TİP'in sosyalist devrim teorisi gibi o günlerde *Ant* dergisi ta- rafından ortaya atılan “sürekli devrim” tezi de Türkiye gerçek- lerine uygun değildi. Lenin ile Troçki arasında çıkan tartışma- lara üstü kapalı göndermede bulunan Kıvılcımlı'ya göre, “köy- lünün büyük bir devrimci potansiyel taşıdığı ülkede, demokra- tik burjuva devrimine uğramaksızın, doğru[dan] proletarya ik- tidarı kurma kuruntularına ‘sürekli devrim’ teorisi adını veren- ler” aslında Marx'ın 1850'de yazdığı “sürekli devrim” teorisini de yanlış anlamışlardı (1989: 49). Doktor, 1970 yılında bunları yazarken, yaklaşık 40 yıl önce *Yol*'da ileri sürdüğü tezleri tama- men unutmuş görünüyordu.

Doktor, aşamalı devrim (ikinci kuvayimilliyeye) konusunda ne kadar tereddütsüz ise, bu devrime ancak işçi sınıfının öncülük edebileceği konusunda da kadar emindi. 19. yüzyıl boyunca sos- yal devrime iki modern sınıftan –burjuvazi ile işçi sınıfı- han- gisinin öncülük edeceği tartışması sürmüştü de 1905'ten beri bu sorun kesin olarak işçi sınıfı lehine çözülmüştü: “Demokratik devrim, yalnız ve ancak işçi sınıfı öncülüğünde gerçekleşebilirdi” (1989: 318). Türkiye işçi sınıfı 50 yıllık nicelik ve nitelik biri- kimiyle toplumun ve siyasetin en dinamik ve ilerici başlıca öz- gücü, öncü sosyal sınıfydı (1989: 211).

KIVILCIMLI VE “VURUCU GÜÇ”

İşçi sınıfının toplumsal mücadeledeki öncü rolünü tereddüt-süz bir biçimde tanıyarak kendisini bir ölçüde MDD’cilerden ayıran Kıvılcımlı, Türkiye sol hareketi içindeki özgün konumunu netleştirmeye çalıştığı 1970 yılında, bu kez de “vurucu güç” teziyle derin bir paradoksa düşer. Gerçi yukarıda değindiğimiz gibi Doktor’un ordu konusundaki olumlu tutumu 27 Mayıs’tan beri bilinmektedir, dahası bazı yazarlara göre (Belge, 1975; Alayoğlu, 1998 ve 2006) Kıvılcımlı “tarih tezi”ni neredeyse sadece Türkiye’de ordunun ilerici rolünü açıklayabilmek için ortaya atmıştır ama “vurucu güç” teziyle orduya biçtiği rol Doktor’u Mihri Belli’den çok daha uç bir noktaya, Doğan Avcıoğlu’nun yanı başına savurur.²³

Kıvılcımlı, “vurucu güç” tezini, ilk kez 1970 yılında basılan ve tümüyle devrimci mücadelede strateji ve taktik konularına ayırdığı *Halk Savaşının Planları* adlı kitabında derli toplu olarak ortaya koyar. Söz konusu kitapta strateji ve taktik meselesini öncelikle teorik ve tarihsel boyutlarıyla inceler ve ardından Türkiye için bir strateji planı önerir. Buna göre Türkiye’deki mücadelede iki cephe karşı karşıyadır: “Gerici-emperyalizm cephesi” ile “ilerici halk cephesi” (1970a: 188).

Birinci cephenin özgücü, en büyük şehir merkezlerinde toplanmış olan “finans-kapital”dir. Bu cephenin yedek gücü ise bütün taşra kasabalarında yuvalanmış bulunan “antika tefeci-bezirganlık”tır.

İkinci cephe olan “ilerici halk cephesi”nin özgücü, “modern işçi sınıfı + proletarya aydınları”; yedek gücü ise “antika küçük-

23 Elbette Doktor hiçbir zaman pratik cuntacı olmamış, Avcıoğlu gibi ordu içinde bir grupla ilişkiye geçerek teorisini pratiğe geçirmeye çalışmamıştır. Ama Türkiye’de ordunun yeri ve misyonu bakımından Avcıoğlu’nun “zinde güçler” teziyle Kıvılcımlı’nın “vurucu güç” tezi arasındaki benzerlik oldukça dikkat çekicidir. Aradaki fark, ikincinin orduya dışarıdan bakması ve onun vurucu güç özelliğini tarihsel ve objektif bir durum olarak nitelemesi, ilkinin ise durumdan vazife çıkararak bu vurucu gücü harekete geçirmeye çalışmasıdır.

burjuvazi + modern orta tabakalar”dır. Söz konusu yedek güçler, daha açık bir ifadeyle, küçük ve orta aydın zümreleri, fakir ve orta köylü yığınları ve küçük ve orta esnaf tabakalarını kapsar.²⁴

Türkiye’de toplumsal sınıfların bu şekilde mevzilenilmesi, Doktor’un kendine özgü jargonu dışarıda bırakılırsa, ilk bakışta pek de dikkat çekmeyebilir. Ancak bu mevzilenmede “ilerici halk cephesi”nin özgücü olan işçi sınıfının yanına eklenen “proletarya aydınları”, bilinen anlamıyla aydınları değil, Yöncülerin ve MDD’cilerin “zinde güçler” dediği kategoriyi tarif etmektedir. Doktor’a göre, dün “burjuva devrimcileri”, bugün “proletarya aydınları” olarak anılan bir devrimciler bölüğü Türkiye ve benzeri ülkelerin devrim tarihleri içinde önemli yer tutar yer almaktadır ve özellikle de “tarihcil devrim” gelenek-görenekleriyle kurulmuş toplumlarda bu yer hayati önemdedir. Böyle bir geleneğe sahip olan Osmanlı Devleti’nde ordu “hep düzenlice ileri devrimci aksiyon vurucu gücü olmuştur, ve olmaktadır” (1970a: 191). Böylece Kıvılcımlı, kendi “tarih tezi”nde ortaya koyduğu bir önermeyi devrimci politikanın diline tercüme etmiştir: Türkiye’de ordu tarihsel olarak ilerici ve devrimcidir. 1908, 1919–23 ve 27 Mayıs 1960’ta gerçekleşen politik devrimlerin hepsinde de vurucu güç, ordudur (1997: 73; 1999: 29; 1995: 184-85).

Elbette bu vurucu güç, işçi sınıfı ile ikame edilebilecek bir güç değildir. Kıvılcımlı işçi sınıfının temel ya da kendi deyimiyile “özü” olduğu konusunda en ufak bir kuşku duymaz, ama ona göre Osmanlı’daki devlet sınıflarının tarihsel ve sosyal kalıntısı olan bu vurucu güç görmezden gelinemez; “Pratikte vardır, Teoride yerini ister istemez alır.” Sorun, bu vurucu gücün gerici iktidara indireceği darbeden sonra harekete geçecek olan özüncünün niteliğindedir. Karşı-devrimci güçler (finans-kapital)

24 Bir de bu iki cephe arasında, finans-kapitalin “arafta” tutmak istediği “orta tabakalar” vardır ki, bunlar da büyük aydınlar, orta ve küçük işverenler ve yine orta ve küçük emlak sahipleridir (Kıvılcımlı, 1970a: 189).

öne geçerse vurucu gücün devrimciliği boşa gidecek –nitekim 27 Mayıs'ta böyle olmuştur-, devrimci güçler (işçi sınıfı) öne geçerse hareket sosyal devrim yörüngesine oturabilecektir (1970a: 193-94).²⁵

Doktor, ordu konusundaki bu yaklaşımının Marksist teoriye, özellikle de Marksist devlet teorisine uygun olmadığını farkındadır elbette. Yöncüleri devletin sınıfsal niteliğini görmedikleri için eleştiren, “devlet hâkim sınıfın aletidir, ordu da devletin parçasıdır” şeklindeki tezlerin Marksizmin alfabesi olduğunu hatırlatan kendisidir. Fakat vurucu güç teorisini bu tezlerden kalkarak eleştirenleri “Marksizm softalığı” yapmakla, politikadan anlamamakla suçlar. Tarih tezi'nin de gösterdiği üzere Türkiye’de ordu vurucu gücü nesnel bir gerçekliktir ve “gerçek Marksist devrimcilerin” görevi ordunun bu eğilimini değerlendirmektir (1999: 40-41). Klasik Marksizmin içine girmeyen

25 Aydınöğlü (2008: 253), “[Kıvılcımlı için] ordunun devrimciliği konusu, devrimci partinin üzerinde çalışması ya da örgütlemesi gereken değil, kritik anda müdahale etmesi gereken bir alandır” derken haklıdır ama yine de bu, yazarın, “MDD’ciler için söz konusu olan sadece kritik momentte müdahale değil, bir tarihsel dönemin devrimci öncülüğünün orduya bırakılmasıdır” iddiasından hareketle, “Kıvılcımlı’nın ordunun devrimci potansiyelini değerlendirme mantığının MDD’cilerinkinden farklı olduğu” biçimindeki saptamasının doğru olduğu anlamına gelmez. Çünkü MDD Hareketinin önde gelenleri içinde orduya böylesine kurucu bir misyon yükleyen kimse olmadığı gibi, Doğan Avcıoğlu bile ordu eliyle yapılacak bir ‘ihtilal’den sonra iktidarı devralacak ve emekçi sınıflara dayanacak bir partiyi zorunlu görmekte; ordu eliyle sosyalizmin kurulamayaacağına dair birçok yazısı vardır. Örneğin şu cümleler Avcıoğlu’na aittir: “Cunta hikâyesine gelince, halktan kopuk cunta yönetimleri, defalarca yazdığım üzere, çözüm yolu değildir. Türkiye’yi ancak ve ancak demokratik bir halk iktidarı kurabilir. Kesin inancımız budur” (1970). Yani aslında ordu, devrim stratejisi bakımından MDD’cilerin çoğunluğu için de, Yöncüler için de –tıpkı Kıvılcımlı için olduğu gibi- bir “vurucu güç”ten daha fazla anlam ifade etmez. Bu üç grup da, tarih 1960’lı yılları devirirken bu vurucu gücün bir biçimde işçi sınıfının yanında yer alabileceğine, en azından onun önünü açabileceğine az ya da çok inanmaktadır. En azından bunu değerlendirilmesi gereken bir ihtimal olarak görmektedirler. Oysa bu üç grubun da türlü eleştirilerle karşılarına aldıkları TİP, muhtemel bir ordu müdahalesinin faşist karakterde olacağını çoktan öngörmüştür. Her üç grubun da siyasal strateji konusundaki teorik ve politik tutumlarının ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Şener, 2010.

bu vurucu güç, Türkiye'ye mahsustur, Türkiye'nin orijinalitesidir (1997: 73).²⁶

Türkiye'de ordunun devrimci bir geleneği olduğu konusunda oldukça ısrarcıdır Kıvılcımlı, ama gene de bir ihtiyat payı bırakmaktan kendini alamaz. Küçük-burjuva bir yapıya sahip olan ordunun devrime gidebileceği gibi faşizme de gidebileceğini kabul eder. Devrimcilerin görevi onu devrim cephesine kazanmaya çalışmaktır. Orduyu hiçe sayan bir devrimcilik mümkün değildir (1999: 43).²⁷ Kıvılcımlı'nın bu bakışı teorik olduğu kadar da 'pratik'tir aslında. Silahı elinde tutan bu kadar büyük bir gücü yanına değil de karşısına alacak bir devrimci hareketin başarılı olmasını "hayalin son kertesi" olarak görür (1999: 108). Bu arada Kıvılcımlı'nın, 1970-71 yıllarında silahlı mücadeleye, gerilla mücadelesine yönelen gençlik hareketlerini onaylamadığını hatırlatmakta yarar var. *Sosyalist* gazetesinde yazdığı birçok yazıda işçi sınıfı partisi olmadan silahlı mücadeleye girişmenin yanlış olduğunu belirterek gençleri uyarır. "Leninist bir biçimde örgütlenmemiş, işçi sınıfının içine derin kökler salarak, gerçekten de işçi sınıfının yüksek çıkarlarını demokratik merkezietçi bir işleyişle temsil eden bir 'önder örgüt' olmadan girişilecek her mücadele, işçi sınıfından uzak ve ayrı kalabilir" diye

26 Kıvılcımlı, Irak, Suriye, Mısır, Sudan ve Libya gibi ülkelerde gelişen ordu öncülüğündeki devrimci hareketleri de bu ülkelerin uzun yıllar Osmanlı coğrafyası içinde kalarak "vurucu güç" geleneğinden etkilenmiş olmalarıyla açıklar (1995: 185). Fakat Türkiye'de ordunun devrimci geleneğinin köklerini antika tarihte ve Osmanlı'daki dirlik düzeninde arayan Kıvılcımlı, hiç de böyle bir geleneğe ya da orijinaliteye sahip olmadığını kabul ettiği Latin Amerika ülkelerindeki orduların da devrimci ve anti-emperyalist bir yola girdiklerini kabul eder (1999: 114-16). Ama aradaki çelişkiyi açıklama gereği duymaz.

27 Bu bağlamda Kıvılcımlı, orduyu ürkütmemek adına Kürt sorunu gibi 'netameli' konulara girmekten de kaçınır: "'Türkiye Halkları' lafı altında açık seçik provokasyon yattığını nefesim tükeninceye dek ben açıkladım. ... ordunun geniş tarafsız yığımlı 'Kürtlük' umacısı ile ürkütülerek, 'Vatan bölünüyor' çılgılığı altında faşizme çekilecekti" (akt. Alayoğlu, 2006: 124). Kıvılcımlı'nın bu tavrı da, *Yön* dergisiyle onca yıl sosyalizm propagandası yapan Doğan Avcıoğlu'nun 1969-71 döneminin *Devrim* dergisinde sosyalizm sözcüğünü, yine orduyu ürkütmemek adına, hiç kullanmamasını hatırlatıyor.

yazar (1995: 227). Böyle bir partinin yönlendiriciliği olmadan kitle içinde silahlı propaganda yürütmeye çalışmanın yarardan çok zarar getireceğini söyler, Çin'deki ya da Latin Amerika ülkelerindeki mücadele biçimlerinin kopya edilmeye çalışılmasının sakıncalarını anlatır.

Kıvılcımlı, “vurucu güç” esprisinin bir sonucu olarak 12 Mart darbesini –Yöncüler ve diğer MDD’ciler gibi- doğru değerlendirememiş, 12 Mart’tan hemen birkaç gün sonra *Sosyalist* gazetesinde yayımlanan “Ordu Kılıcını Attı!..” başlıklı yazısında (1995: 259-63), biraz ihtiyat payı bıraksa da, genelde müdahaleye olumlu yaklaşmış, halk çocuklarından oluşan ordunun siyaset yapma hakkını savunmuştur. Bu ve bundan sonraki birkaç yazıda Doktor’un tavrı, orduyu halk yararına bazı reformlara ikna etmeye çalışmaktır. Dikkat çeken bir diğer nokta da parlamenter sistemin kıyasıya eleştirilmesi ve ordunun yönetimi yeniden siyasi partilere devretmesine karşı çıkılmasıdır. Kıvılcımlı, “devrimci gelenekli” orduyu, ihanet etmeyecek tek güç olan işçi sınıfı ve çalışan halk yığınlarıyla birleşmeye çağırmaktadır (1995: 279-285).

Türkiye’nin toplumsal yapısı ve sınıf ilişkileri konusunda en derin çözümlenmeleri yapan birinin ordu konusundaki bu tutumu ironiktir kuşkusuz. Belki de, Ertuğrul Kürkçü’nün dediği gibi, Doktor, en az 50 yıldır finans-kapital egemenliğinde bulunan bir ülkede, bu tespiti yapan da kendisi olduğu halde, “geleneklerin sürekli ve kalıcı olamayacağını gözden kaçırmıştır” (Alaz, 1994: 153). Fakat, güncel politikaya elinden geldiğince müdahale edebilmek adına orduyu işçi sınıfıyla buluşmaya çağırın Doktor’un, aslında böyle bir konjonktürde işçi sınıfı partisinden yoksun olmanın sızısını yüreğinin ta derinliklerinde duyduğu da kesindir.

Biraz da tarih tezi ve vurucu güç teorisi yüzünden 12 Mart’ın faşizan karakterini tespit etmekte zorlanan Hikmet Kıvılcımlı, trajik bir biçimde, hakkında çıkartılan tutuklama kararından sonra Mayıs 1971’de yurtdışına çıkmak zorunda kalmış, sığın-

ma hakkı için başvurduğu sosyalist ülkelerden İsmail Bilen yönetimindeki TKP'nin olumsuz tutumu nedeniyle art arda ret cevabı almış, bu sırada gittikçe ağırlaşan sağlık problemleri nedeniyle, -nihayet kabul edildiği Belgrad'da- 11 Ekim 1971'de hayata gözlerini yummuştur.²⁸

SONSÖZ

Türkiye sosyalist hareketinin en üretken ve en özgün düşünürlerinden biri, belki de birincisi olmasına rağmen, Kıvılcımlı'nın tutarlı bir siyaset teorisine sahip olduğunu söylemek zordur. Doktor, işçi sınıfı öncülüğü konusunda klasik Marksizmin tezlerine sonuna kadar bağlı kalmış olmakla birlikte, -bir ölçüde Lenin'e dayansa da esas olarak Komintern'in resmileştirdiği şekliyle- aşamalı devrim tezlerinden de kopmamıştır. Türkiye'nin kapitalist bir ülke olduğunu kabul etmesi, bu konuyu inceleyen kitaplar yazması ve hatta ülkenin 1920'lerin ortalarından itibaren finans-kapital egemenliğinde olduğunu ileri sürmesi de aşamalı devrim tezlerini savunmasını engellemiştir. Fakat Kıvılcımlı, kendi ortaya attığı tarih tezinin hareketle geliştirdiği "vurucu güç" teorisine söz konusu klasik Marksist geleneğin sınırlarını da zorlamıştır. Gerçi, Asya ve Afrika'da İkinci Dünya Savaşı'nın ardından patlayan ulusal kurtuluş savaşlarına genellikle asker-sivil aydınların öncülük etmesi ve bunların da milliyetçilikle karışık bir tür sosyalizme yönelmesi sonucunda klasik teoriler Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarafından da revize edilmeye başlamış ve bu ülkelerin "kapitalist olmayan yol"dan sosyalizme varacakları yolunda tezler geliştirilmişti. Bu bağlamda, 27 Mayıs gibi, aslında kapitalist birikim tarzında yaşanan tıkanmayı aşmayı hedefleyen -hiç niyeti olmadığı halde- sosyalist siyasetin de yükselişi-

28 İstanbul Topkapı mezarlığında yatan bu özgün, üretken, dirençli fikir ve eylem adamının mezar taşında, "İnsanım, insana ait hiçbir şey yabancıdır" yazmaktadır (akt. Bilgiç, 2007: 595).

ne zemin hazırlayan bir askeri hareketin etkisindeki Türkiye’de ve Doğan Avcıoğlu’nun deyişiyile (1963) feodal rejimleri deviren her yeni askeri hareketin radyoda sosyalist olduğunu ilan ederek işe başladığı Ortadoğu’da, milliyetçi-devrimci aydınların açtığı yoldan sosyalizme aşamalı olarak geçilebileceğine dair tezler yaygın kabul görüyordu. Türkiye’de bu tezlerin esas savunuculuğunu Yön-Devrim Hareketi yaptıysa da Milli Demokratik Devrim Hareketini oluşturan çeşitli gruplar da şu ya da bu ölçüde bu tezlerden etkilenmişlerdi. 1961-71 dönemi için yalnızca TİP’in –o da esas olarak 1966’dan sonra- bu türden teorilere soğuk baktığı söylenebilir. Kıvılcımlı’nın vurucu güç teorisi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Lakin, onun bu görüşünü dünyada ve Ortadoğu’da yaşanan konjonktürel siyasal gelişmelerden ziyade, kendi “tarih tezine” dayandırdığı vurgulanmalıdır. Bugünden bakıldığında Doktor’un tarih tezi hâlâ ciddi olarak üzerinde düşünmeye ve yeni araştırmalara konu edilmeye layık görünüyorsa da, oradan çıkan vurucu güç teorisinin ve özellikle de bu gücün sosyalizme ya da daha eşitlikçi bir toplumsal düzene geçişte yol açıcı bir rol oynayabileceğine dair tezlerin tarihsel olarak defalarca yanlışlandığı kesindir.

KAYNAKÇA

- Alayoğlu, A. O. (1998). "Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi ve Politik Sonuçları", *Teori ve Politika*, 12: 43-76.
- Alayoğlu, A. O. (2006). "İlk Kıvılcım", *Teori ve Politika*, 40: 115-134.
- Alaz (1994). *Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Devrimci Hareketin Genel Otokritiği*, İstanbul: Alaz Yayıncılık.
- Avcıoğlu, D. (1963). "Sosyalizmden Önce Atatürkçülük", *Yön*, 69.
- Avcıoğlu, D. (1970). "Ordu ve Ecevit", *Devrim*, 43.
- Aydınoğlu, E. (2008). "Sol Hakkında Her Şey" Mi?, İstanbul: Versus.
- Bilgiç, A. U. (2007). "Doktor Hikmet Kıvılcımlı", Gültekinçil, M. (ed.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol içinde*, İstanbul: İletişim, 585-596.
- Güneş, M. (2006). "Kilit Halka: Hikmet Kıvılcımlı", *Teori ve Politika*, 40: 79-114.
- Belge, M. (1975). "Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Üzerine", *Birikim*, 4.
- Kıvılcımlı, H. (1965). *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1968a). "Hiç Namussuzlar Namuslularla Bir Olur mu?", *Türk Solu*, 25.
- Kıvılcımlı, H. (1970a). *Halk Savaşının Planları*, İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1970b). *Devrim Zorlaması Demokratik Zortlama*, İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1970c). *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, İstanbul: Ant.
- Kıvılcımlı, H. (1970d). *Uyarmak için Uyanmalı, Uyanmak İçin Uyarmalı*, İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kıvılcımlı, H. (1970e). *Oportünizm Nedir?*, İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Demokrasi: Türkiye Ekonomisi ve Politikası Hakkında*, Kıvılcımlı (1974) *Emperyalizm, Geberen Kapitalizm içinde*, İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kıvılcımlı, H. (1988). *Tarih Tezi, Tarih Devrim Sosyalizm*, İstanbul: Sosyalist Kütüphanesi
- Kıvılcımlı, H. (1989). *Türkiye'de Devrimin Stratejisi*, İstanbul: Sosyalist Kütüphanesi.

- Kıvılcımlı, H. (1992a). Yol-1: Genel Düşünceler, Yakın Tarihten Birkaç Madde, Partide Konaklar ve Konuklar, Parti ve Fraksiyon, İstanbul: Bibliotek.
- Kıvılcımlı, H. (1992b). Yol-2: Strateji Planı, Düşman: Burjuvazi, Müttefik: Köylü, Türkiye'de Ulusal Sorun, Legaliteyi İstismar, İstanbul: Bibliotek.
- Kıvılcımlı, H. (1995). Sosyalist Gazetesi Yazıları, İstanbul: Diyalektik.
- Kıvılcımlı, H. (1997). Finans-Kapital ve Türkiye, İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1999). Durum Yargılaması, İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (2007). Osmanlı Tarihinin Maddesi, İstanbul: Sosyal İnsan.
- Kıvılcımlı, H. (2008a). İkinci Kuvayimilliyeciliğimiz, Milli Birlik Komitesi'ne İki Açık Mektup, İstanbul: Derleniş.
- Kıvılcımlı, H. (2008b). Dev-Genç Seminerleri, İstanbul: Sosyal İnsan.
- Küçük, Y. (1997). Aydın Üzerine Tezler, 5. cilt, 2. Basım, İstanbul: Tekin.
- Sargın, N. (2001). TİP'li Yıllar (1961-1971), cilt:1, İstanbul: Felis.
- Şener, M. (2008). "Marksizmde Siyasal Strateji Sorunu: Marx'tan Komintern'e", Praksis, 18: 121-158.
- Şener, M. (2010). Türkiye Solunda üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP, İstanbul: Yordam.
- Ünsal, S. (1998). "Türkiye'de Komünist Düşüncenin Kaynaklarından Biri Olarak Dr. Hikmet Kıvılcımlı", Toplum ve Bilim, 78: 108-126.
-

TÜRKİYE’DE OTORİTER DEVLETÇİLİĞİN GELİŞİMİ: SEKSENLER DÖNÜM NOKTASI MI?

*Şebnem Oğuz**

Küreselleşme ve devlet literatüründe genel olarak yetmişli yılların sonu, devletin yeniden yapılanması açısından dönüm noktası olarak kabul edilir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde refah devletinin, geç kapitalistleşen ülkelerde ise ulusal kalkınmacı devletin gerileyişi ve bu süreçte ulusal devlet aygıtının köklü bir biçimde yeniden yapılanması, yetmişli yıllarda benimsenen neoliberal politikalarla açıklanır. Bu yaklaşıma göre İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde devlet aygıtı kamu çıkarları doğrultusunda işlev gören kendi içinde uyumlu bir kurum

1 Bu çalışmada otoriter devletçilik kavramı spesifik bir anlamda kullanılmaktadır. Kapitalizmin belirli bir aşamasında yürütme aygıtının yasama karşısında güçlenmesi ve yürütme aygıtı içinde de iktidarın tek elde toplanması olarak tanımlanabilecek bu kavram, ilk kez Poulantzas (1978) tarafından kullanılmış; son yıllarda ise Thomas (2000), Kannankulam (2003), Jessop (2006) Essex (2007) gibi yazarlar tarafından günümüzde kapitalist devletin geçirdiği dönüşümün anlaşılması bağlamında yeniden gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada kullanıldığı anlamıyla otoriter devletçiliğin, ‘güçlü devlet geleneği’ tartışması olarak bilinen, Türkiye’de devletin otoriter niteliğinin Osmanlı dönemindeki tarihsel köklerini inceleyen liberalizm içi tartışmayla, ya da anarşist literatürdeki otoriter devlet kavramıyla ilişkisi yoktur.

* Yard.Doç.Dr., ODTÜ KKK, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

iken, yetmişli yıllarda neoliberalizmin yükselişi ile birlikte piyasa güçlerine teslim olarak bu özelliklerini yitirmiştir. Savaş sonrası döneme yönelik bir güzelleme içeren bu yaklaşım, gelişmiş kapitalist ülkelerde sosyal demokrat politikaların, geç kapitalistleşen ülkelerde ise sol ulusalcı politikaların teorik zeminini oluşturmuştur. Ancak gelişmiş kapitalist ülkelerde söz konusu yaklaşıma yönelik Marksist hesaplaşma büyük ölçüde tamamlanmış ve tarafların teorik-politik konumları netleşmiş olmasına karşın, geç kapitalistleşen ülkelerde böyle bir durumdan söz edilemez. Bunda kalkınmaya yüklenen olumlu anlam yanında neoliberal politikaların getirdiği toplumsal yıkımın payı olabilir. Söz konusu yıkımın ağırlığı, bir önceki dönemden kopuş dinamiklerinin vurgulanıp sürekliliklerin görülmesine engel olmuş; hatta bir önceki dönemin temel özelliklerinin unutulmasına yol açmıştır. Bu durumun Türkiye soluna yansımaları, toplumsal dönüşüm açısından seksenlerin milat olarak alınması, seksen öncesi ile süreklilik taşıyan süreçlerin ise gözardı edilmesi şeklinde olmuştur. Solun seksen sonrası dönüşümlere ve dolayısıyla neoliberal politikalara odaklanması, seksen öncesine yönelik güzelleme içeren yaklaşımların Marksist sol içinde de yer bulmasına yol açmıştır. Bu durum, solun anti-kapitalist bir teorik-politik dil kurabilmesinin önünde engel oluşturmaya devam etmektedir. Dolayısıyla yazının başında sözü edilen yaklaşımla teorik bir hesaplaşma hâlâ çok önemlidir. Bu çalışma, söz konusu hesaplaşmaya Türkiye’de devletin dönüşümü bağlamında katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Böyle bir hesaplaşmanın ilk adımı, devletin dönüşümünü neoliberalizm yerine kapitalizmin tarihsel gelişimi ile ilişkili bir süreç olarak ele almaktır. Bu noktadan baktığımızda devlet aygıtının köklü bir biçimde yeniden yapılanmasında dönüm noktasının yetmişler değil, kapitalizmin yeni bir evreye girdiği İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem olduğunu ileri sürebiliriz. Bu dönemin belirleyici özelliği, ulusötesi şirketlerin ABD hegemonyası altında hızla çoğalarak dünya ölçeğine yayılması,

bir başka deyişle üretken sermayenin hızla uluslararasılaşmasıdır. Bugünkü anlamıyla ekonomik küreselleşmenin başlangıcı sayılabilecek bu süreçte devletin iç hiyerarşisi uluslararası sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda köklü bir biçimde dönüşüme uğramıştır.² İktidarın siyasal alandan devlet aygıtına aktarılması ve yürütme organı içinde yoğunlaşarak merkezileşmesi anlamında otoriter devletçiliğin kökenleri de bu döneme uzanır.³ Dolayısıyla kapitalist devletin yapısal dönüşümünde dönüm noktasının yetmişli yıllar değil, İkinci Dünya Savaşını izleyen dönem olduğunu söylemek mümkündür ve bu saptama geç kapitalistleşen ülkeler için de geçerlidir. Bir sonraki bölümde bu saptamanın teorik temelleri üzerinde duracağım. Daha sonraki bölümde ise Türkiye’de kapitalist devletin tarihsel gelişimini bu bağlamda inceleyeceğim.

SERMAYENİN ULUSLARARASILAŞMASI VE DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ

Kapitalist toplumlarda sermaye birikim süreci, metaların üretimi/ üretilen metaların satılarak paraya dönüşmesi (realizasyon)/ bu paranın yeniden üretime ayrılması olmak üzere üç aşamada gerçekleşir. Sermayenin döngüsünün bu üç farklı aşaması, tarihsel olarak üç ayrı evrede uluslararasılaşmıştır.⁴ Kapitalizmin dünya ticareti yoluyla pre-kapitalist toplumlara yayıldığı, bir başka deyişle meta-sermayenin uluslararasılaştığı ilk evre 19. yüzyıl sonunda tamamlanmıştır. Aynı dönemde sömürge devletlerine verilen krediler yoluyla para-sermaye de büyük ölçüde uluslararasılaşmıştır.⁵ 20. yüzyıl başlarına uzanan ikinci evrede ise, ulusötesi şirketler üretim sürecinin belirli bir bölümünü geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleştirmeye başla-

2 Palloix, 1977.

3 Poulantzas, 1978.

4 Palloix, 1977.

5 Bina ve Yaghamian, 1988.

mış; bu durum geç kapitalistleşen ülkelerde ticari sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü tetiklemiştir.⁶ Üretken sermayenin uluslararasılaşması olarak tanımlanabilecek bu evre, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ulusötesi şirketlerin imalat alanına girmesi sonucu hem üretim hem de realizasyon süreçlerinin geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleşmesiyle birlikte tamamlanmıştır.⁷ Bu dönem, aynı zamanda ithal ikameci sanayileşme ya da içe dönük birikim evresi olarak bilinir. Yetmişli yılların ilk yarısındaki krizle başlayan üçüncü ve son evrede ise, gelişmiş ülke sermayelerinin yeni değerlendirme alanı arayışları ile geç kapitalistleşen ülke üretken sermayelerinin döviz biçiminde sermaye arayışları tarihsel olarak çakışmış ve bu çakışma geç kapitalistleşen ülke üretken sermayelerinin uluslararası birikim sürecine eklenmesiyle sonuçlanmıştır.⁸ Söz konusu evre, dışa dönük birikim ya da ihracata dayalı büyüme dönemi olarak bilinir.

Bu çalışmanın sorunsalı açısından bakıldığında burada önemli olan nokta şudur: İthal ikameci sanayileşme evresi geç kapitalistleşen ülkelerde genellikle kapitalist gelişmenin 'ulusal' evresi olarak kabul edilir. İhracata yönelik sanayileşme evresi ise dışa açılma ya da 'uluslararasılaşma' evresi olarak tanımlanır. Oysa ithal ikameci sanayileşme, üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinin ilk evresidir, ve aynı sürecin bir sonraki aşaması olan ihracata yönelik sanayileşmeye bir geçiş olarak düşünülmelidir.⁹

Sermayenin uluslararasılaşması sürecinde devletin rolüne baktığımızda ise sürecin farklı aşamalarında devletin değişen roller üstlendiğini görürüz.¹⁰ Meta-sermayenin uluslararasılaş-

6 Ercan, 2006.

7 Oğuz, 2006.

8 Ercan, 2006.

9 Yaghmaian, 1990: 180.

10 Palloix, 1977: 12.

ma evresinde, farklı ülkelerde üretilen metaların uluslararası piyasalarda biraraya gelmesiyle metaların dünya ölçeğindeki ortalama değerleri ortaya çıkar. Bu noktada devletin rolü, ulusal ölçekte üretilen metaların, dünya ortalaması karşısında en yüksek değeri elde etmesini sağlamaktır. Bunun için devlet, serbest ticaret ve korumacılık politikalarını kullanarak uluslararası normlar sistemini kendi burjuvazisinin çıkarlarına uyarlamaya ve uluslararası işbölümü çerçevesinde kârlı olmayan üretim alanlarını ortadan kaldırarak ulusal üretim aygıtının dünya piyasalarındaki meta ilişkilerine uyumunu sağlamaya çalışır.¹¹ Bir başka deyişle devlet, uluslararası değer yasasını ulusal değer yasasına yansıtarak ticari bir ağ oluşturur. Dolayısıyla bu evrede devlet aygıtının bazı kurumları çok sınırlı bir biçimde uluslararasılaşır.

Para-sermaye ve üretken sermayenin uluslararasılaşma evresinde ise, uluslararası piyasalarda meta ilişkilerinin yerini sermayeler arası ilişkiler alır ve uluslararası değer bütün toplumsal içeriğiyle ortaya çıkar. Bu evrede ulus-devletin rolü, belirli bir parasal standart kullanarak üretimin ve değişimin iç koşullarını uluslararası koşullara uyarlamaktır. Bir başka deyişle devlet, uluslararasılaşan üretim ve ticaret yapısının dünya standartlarına uygun bir biçimde işlemesini sağlamak zorundadır. Bu zorunluluk, devlet aygıtı içinde dünya standartlarını yansıtan parasal yaptırımın egemenliği altında hiyerarşik bir yapı ortaya çıkmasına neden olur. Devlet içinde iktidar, uluslararasılaşmanın daha yoğun olduğu karar merkezlerine kayar.¹² Bu çalışmanın sorunsalı açısından bu çok önemli bir noktadır, çünkü devlet aygıtı içindeki hiyerarşinin yetmişli yıllarda değil, üretken sermayenin hızla uluslararasılaştığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde derin bir dönüşüm geçirdiğini gösterir.

Küreselleşme bağlamında bu nokta, Robert Cox ve Leo Panitch tarafından dile getirilmiştir. Cox’a göre üretimin ve dev-

11 Palloix, 1977: 12-13.

12 Palloix, 1977: 14.

letin uluslararasılaşması İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde başlar.¹³ Burada Cox'un 'devletin uluslararasılaşması' kavramıyla kastettiği süreç, ulus-devletin uluslararası birikim sürecinin gerektirdiği kamusal işlevlerin yeniden üretimini içselleştirmesi, başka bir deyişle, ulus-devlet yapılarının dünya ekonomisinin gereklerine uyarlanmasıdır. Cox'a göre bu süreçte dünya ekonomisi ile ulusal ekonomi arasındaki bağlantıları yürüten kuruluşlar devlet içinde ön plana çıkar ve devlet aygıtının iç hiyerarşisi bu doğrultuda yeniden yapılır.¹⁴ Ancak Cox, ulusal devlet yapılarındaki dönüşümleri açıklayan temel faktör olarak dünya düzenine öncelik verdiği için, başka bir deyişle 'dışarıdan içeriye' doğru baktığı için, ulusal siyasa oluşumlarını biçimlendiren iç sınıfsal dinamikler üzerinde durmaz.¹⁵ Bu sınırlılığı aşmak için, devletin uluslararasılaşma sürecindeki rolünün sadece içselleştirme değil aynı zamanda farklı toplumsal kesimlerin çelişkili talepleri arasında arabuluculuk yapma olduğu vurgulanmalıdır.¹⁶ Devletin söz konusu arabuluculuk rolünü ne tür mekanizmalarla gerçekleştirdiğini anlayabilmek için ise Poulantzas'ın otoriter devletçilik kavramına dönmemiz gerekir.

OTORİTER DEVLETÇİLİK KAVRAMININ GÜNCELLİĞİ

Otoriter devletçilik kavramını tartışmaya geçmeden önce, kapitalist toplumlarda ulusal siyasa oluşumunun her zaman çelişkili bir süreç olduğu belirtilmelidir. Bunun nedeni, kapitalist devletin, farklı sermaye kesimlerinin çelişkili birliğini, ege-men sermaye kesiminin hegemonyası altında, ancak bütün sermaye kesimlerini gözeterek biçimde örgütlenme zorunluluğudur. Bu ise, devlet aygıtı içinde hegemonik sermaye kesiminin çıkar-

13 Cox, 1987: 253.

14 Cox, 1987: 228

15 Panitch, 1994.

16 Panitch, 1994: 71.

larını temsil eden kuruluşların diğer devlet kuruluşları üzerinde egemenlik kurmasıyla gerçekleşir. Bu anlamda kapitalist devletin parçalanmış yapısı, devletin egemen sınıf içindeki farklı fraksiyonlar arasında etkili bir arabulucu olarak rol oynamasını sağlar.¹⁷

Kapitalist toplumlarda egemen sınıfın politik olarak örgütlenmesi, devlet aygıtı içinde farklı sermaye kesimlerinin güçleri oranında temsil edildiği bir iktidar bloğu şeklinde, siyasal alanda ise kendilerini partiler biçiminde örgütleyen toplumsal güçler arasındaki mücadele yoluyla gerçekleşir. Sermayenin bu iki farklı politik örgütlenme biçimi arasındaki ayrım oldukça önemlidir, çünkü kapitalist devletin belirli bir dönemde aldığı özgül biçim, bu ikisi arasındaki ilişkiye bağlıdır. Örneğin, sermaye içinde yeni çelişkiler ortaya çıktığında, egemen sermaye kesimi siyasal alanda hegemonyasını örgütleyemeyebilir. Bu durumda söz konusu hegemonyanın örgütlenmesi siyasi partilerden çok devlet bürokrasisine kalır. Böyle dönemlerde çoğunlukla yasama organı karşısında yürütme organının güçlendiği, yürütme organı içinde de, sermayenin hegemonik kesiminin çıkarlarını temsil eden uzmanlaşmış bir ekonomik aygıtın ön plana çıktığı görülür.¹⁸ Poulantzas'a göre bu durum yetmişli yılların sonunda kalıcı bir nitelik kazanarak 'otoriter devletçilik' olarak tanımlanan yeni bir devlet biçimine yol açmıştır.¹⁹

Poulantzas, otoriter devletçilik kavramını özel olarak sermayenin uluslararasılaşması sürecine referansla kullanmamıştır. Daha çok yetmişler sonu Avrupa'sında kapitalizmin özgün çelişkilerini içermek üzere ortaya çıkan yeni devlet biçimini tanımlamak üzere kullanmıştır. Bu anlamda kavramın belirli bir

17 Harvey, 2001: 276.

18 Poulantzas, 1968: 315; 1978: 170.

19 Poulantzas 'devlet biçimi' kavramını, kapitalizmin farklı aşamalarına özgü devlet-sınıf ilişkilerini tanımlamak üzere kullanır. Bu anlamda yapısal ve kalıcı dönüşümleri işaret eder. Daha prosedürel ve konjonktürel dönüşümleri tanımlamak üzere kullanılan siyasal rejim kavramı ile karıştırılmamalıdır (Güveloğlu, 2004).

tarihsel ve toplumsal bağlamı olduğunu gözönünde bulundurmak gerekir. Ancak Poulantzas'ın otoriter devletçiliğin temel bileşenleri olarak tanımladığı bazı eğilimler, örneğin siyasal alanın daralması, devlet aygıtının güçlenmesi ve devlet aygıtı içinde yürütmenin özerkleşerek ön plana çıkması, günümüz kapitalizminde daha da belirgin ve yaygın hale gelmiştir.²⁰ Bu durumun hem teorik hem de tarihsel nedenleri vardır.

Teorik olarak otoriter devletçilik, kapitalizmin çelişkilerinin siyasal alanın dolaylıları olmaksızın doğrudan devlet aygıtı tarafından idare edilmesi eğiliminden kaynaklanır. Bu anlamda, sermayenin uluslararasılaşması sürecinde devletin geçirdiği dönüşüm ile yakından ilgilidir, çünkü uluslararası birikim süreciyle farklı biçimlerde eklemlenen sermayelerin çelişkili talepleri, siyasal alan yerine doğrudan devlet aygıtı tarafından idare edilme eğilimi taşır. Bu eğilim, iktidarın siyasal alandan devlet aygıtına aktarılarak yürütme aygıtı içinde yoğunlaşması anlamında otoriter devletçiliğin yükselişi anlamına gelir.

Tarihsel açıdan bakıldığında ise otoriter devletçiliğin, kapitalist üretim ilişkilerinin ABD hegemonyası altında dünya ölçeğine yayıldığı ve bugünden bakıldığında küreselleşmenin başlangıcı sayılabilecek savaş sonrası dönemde ortaya çıktığı söylenebilir.²¹ Bu anlamda Poulantzas'ın tanımladığı eğilimlerin günümüzde daha da belirginleşmesinin arkasında sermayenin uluslararasılaşması sürecindeki süreklilik vardır. Bugünkü otoriter devletçiliğin Poulantzas'ın tanımladığı otoriter devletçilikten farkı ise neoliberal niteliğidir. Bu nedenle bu çalışmada devletin günümüzdeki dönüşümünü açıklamak üzere 'neoliberal otoriter devletçilik' kavramını kullanacağım. Böyle bir kavramlaştırmanın üç önemli avantajı olduğunu düşünüyorum. Birincisi, bu tür bir kavramlaştırma, Poulantzas'ın otoriter devletçilik kavramının tarihsel bağlamından soyutlanmaksızın kullanabilmesini sağlar. İkinci-

20 Jessop, 2006.

21 Kannankulam, 2003.

si, otoriter devletçiliğin neoliberalizm yerine sermayenin uluslararasılaşması ile ilişkilendirilmesi, uluslararasılaşmanın farklı evrelerinde devletin dönüşümünün aldığı farklı biçimlerin açığa çıkarılmasını mümkün kılar. Üçüncüsü, böyle bir kavramlaştırma farklı toplumsal formasyonlarda otoriter devletçiliğin aldığı yeni biçimleri daha önceki biçimlerinden ayırt etmemize olanak verir.²² Örneğin Türkiye’de otoriter devletçiliğin kökenleri 60’lı yıllara kadar gider, fakat otoriter devletçiliğin neoliberal bir nitelik kazanması 80’li yıllarda başlar.

Çalışmanın başında sözü edilen sorunsala geri dönecek olursak bu bölümü iki önemli çıkarsamayla bitirebiliriz. Birincisi, kapitalist devletin yapısal dönüşümünde dönüm noktası neoliberal politikaların benimsendiği yetmişli yıllar değil, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının yeni bir evreye girdiği İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdir. İkincisi, bu durum geç kapitalistleşen ülkeler için de geçerlidir, çünkü bu ülkelerde savaş sonrası dönemde benimsenen ithal ikameci politikalar, kapitalist gelişmenin ‘ulusal’ aşamasını değil, uluslararası birikim sürecine üretken sermaye temelinde eklenmenin ilk aşamasını oluşturur. Dolayısıyla, üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinde devlet aygıtında gözlemlenen dönüşümler ve otoriter devletçiliğin yükselişi, geç kapitalistleşen ülkelerin çoğunda 50’li ve 60’lı yıllara uzanır.

TÜRKİYE’DE KAPİTALİST DEVLETİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkiye’de kapitalist devletin tarihsel gelişim süreci yukarıdaki dönemlendirmeye büyük ölçüde uyar. Buna rağmen bu konudaki egemen yaklaşım 1980 öncesini kapitalist gelişmenin ‘ulusal’ evresi, 1980 sonrasını ise uluslararasılaşmanın başlangıcı olarak kabul eder. Bu yaklaşıma göre, Türkiye’de devlet 30’lu

22 Essex, 2007: 79.

yılların başından itibaren ulusal kalkınma hedefi doğrultusunda politikalar uygulayan, kendi içinde uyumlu, homojen ve bağımsız bir kurum iken, yetmişli yılların sonundan itibaren başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşların baskısı altında neoliberal politikalara boyun eğmiştir. Bu süreçte devlet aygıtı içinde bu kuruluşların talepleri doğrultusunda hareket eden bir bürokrasi ortaya çıkmış ve bu bürokrasinin benimsediği politikalar sonucunda Türkiye ekonomisi dışa bağımlı hale gelmiştir.

Politik olarak sol ulusalcı konumlanışlara temel oluşturan bu yaklaşım herşeyden önce ampirik olarak sorunludur çünkü Türkiye'nin uluslararası kuruluşlar ile girdiği eşitsiz güç ilişkisi yetmişli yıllardan çok daha gerilere, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinin Amerikan hegemonyası altında yeniden kurulma sürecine uzanır. Türkiye bu süreçte IMF'ye 1947'de, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne 1948'de üye olmuştur. IMF ile ilk stand-by anlaşmasını 1958'de yapmış, 1961-1970 döneminde aralıksız her yıl; daha sonra ise 1978, 1979 ve 1980 yıllarında IMF ile anlaşmaları tekrarlamıştır.²³ Bu anlamda Ümit Akçay'ın vurguladığı gibi Türkiye devleti 1960-1980 arasındaki dönemde, en az 1980 sonrası dönem kadar IMF ile ilişkide bulunmuştur.²⁴ Dolayısıyla Türkiye'de devletin uluslararasılaşma doğrultusunda geçirdiği köklü dönüşüm savaş sonrası dönemde başlamış, 1980 sonrasında ise neoliberal bir nite-lik kazanmıştır.

Savaşın hemen ardından ABD pekçok azgelişmiş ülkeye ithal ikameci politikaların uygulanmasını sağlamaya üzere teknik yardım heyetleri yollamaya başlamıştır. Bu heyetler, yerli ve yabancı sermayenin belirli emek-yoğun sektörlerde iç pazara yönelik olarak üretim yapmasını sağlayacak ticari ve mali politikaların oluşturulması ve devlet aygıtının bu amaca uygun bir biçimde yeni-

23 Akçay, 2007: 246-247.

24 Akçay, 2007: 246-247.

den yapılanması gereğini vurgulamışlardır.²⁵ Türkiye de bu gelişmelerden etkilenmiş ve 50’li yıllar boyunca Amerikan hegemonyası altında ithal ikameci politikaların uygulanmasını sağlayacak idari reformların hazırlığına girişmiştir. Bu süreçte idari reformlara yönelik olarak hazırlanan 6 rapordan 5’i yabancı uzmanların oluşturduğu komisyonlar tarafından yazılmıştır.²⁶ 1950-55 yılları arasında pek çok az gelişmiş ülkede söz konusu idari reformları gerçekleştirmek üzere Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Kalkınma Ajansı gözetiminde kamu yönetimi enstitüleri oluşturulmuş, Türkiye’de de 1959 yılında aynı amaçla Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü kurulmuştur. İthal ikameci sanayileşme politikalarının eşgüdümünü sağlayacak merkezi bir planlama örgütünün kurulması da, 50’li yılların sonunda IMF ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ile yapılan anlaşmaların bir koşulu olarak gündeme gelmiştir.

Bu çerçeveden baktığımızda Türkiye’de devletin uluslararasılaşma bağlamında yeniden yapılanmasının İkinci Dünya Savaşı sonrasında başladığını ve üç ana evreden geçtiğini ileri sürebiliriz. Birinci evre, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının ilk aşaması olan ithal ikameci sanayileşme modeli çerçevesinde otoriter devletçiliğin ilk biçimlerinin ortaya çıktığı 1960-80 arası dönemdir. 1980’den 90’lı yılların sonuna kadar uzanan ikinci evre, otoriter devletçiliğin neoliberal nitelik kazandığı dönem; 90’lı yılların sonundan günümüze kadar uzanan üçüncü evre ise neoliberal otoriter devletçiliğin konsolidasyon dönemidir. Yazının bundan sonraki bölümünde her evreyi ayrı ayrı inceleyeceğim.

OTORİTER DEVLETÇİLİĞİN YÜKSELİŞİ

Türkiye’de devlet aygıtının uluslararasılaşma doğrultusunda geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşümün temel mekanizması olan otoriter devletçiliğin ortaya çıkışı 60’lı yıllara uzanır. Bu

25 Maxfield ve Nolt, 1990.

26 Berkman ve Heper, 2002.

dönemde Türkiye’de ticari sermayenin belirli bir kesimi, yabancı sermaye ile işbirliği içinde üretken sermayeye dönüşmeye başlamıştır. 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’nun çıkarılmasının ardından bazı yerli sermaye grupları, ithal ikameci sanayileşme modeli çerçevesinde uluslararası şirketlerle kurdukları çeşitli ortaklıklar yoluyla büyük sanayi kuruluşlarına dönüşmüştür. Dolayısıyla bu dönem, kapitalist gelişmenin ulusal evresi değil, Türkiye kapitalizminin üretken sermaye temelinde uluslararasılaşmasının ilk evresidir. Bu nedenle de devlet aygıtının içsel hiyerarşisindeki dönüşüm bu dönemde gözlemlenmeye başlamıştır. Bu doğrultudaki ilk adım Devlet Planlama Teşkilatı’nın kuruluşudur.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 1961 yılında ithal ikameci sanayileşme sürecinin farklı sermaye kesimleri arasında ortaya çıkardığı çelişkili ilişkileri düzenlemek üzere kurulmuştur. Bir başka deyişle DPT, ithal ikameci politikalar çerçevesinde uluslararası birikim süreciyle farklı biçimlerde eklenilen sermayelerin, teşvik uygulamaları ve yabancı sermaye politikalarına ilişkin çelişkili talepleri arasında arabuluculuk yapma işlevini üstlenmiştir. Bu işlevine uygun olarak yerleşik bürokrasiden özerk bir yapıya kavuşturulmuş, geniş yetkilerle donatılmış, ve personel seçiminde tümüyle esnek bırakılmıştır. Bu anlamda DPT’nin kuruluşu, sermaye içinde ortaya çıkan yeni çelişkilerin siyasal alan yerine yürütme aygıtı içinde uzmanlaşmış bir ekonomik aygıt tarafından idare edilmesi anlamında otoriter devletçiliğin başlangıcını oluşturur.

Bu noktada sol ulusalcı yaklaşımların 1960-80 arası döneme ilişkin bazı yanılsamaları üzerinde durmak gerekir.²⁷ Birinci yanılsama, bu dönemde devlet aygıtının kamu çıkarları doğrultusunda hareket eden ‘ulusal’ ve bağımsız bir kurum olarak res-

27 Burada özellikle 80 sonrasında neoliberalizme tepki olarak ortaya çıkan sol ulusalcı yaklaşımlardan söz ediyorum. Söz konusu yaklaşımların 1960-80 dönemine ilişkin analizlerinin, 80 öncesinin Milli Demokratik Devrim (MDD) tezine dayalı analizlerine göre çok daha fazla yanılsama içerdiği söylenebilir.

medilmesidir. Ancak bu resim ampirik gerçekliğe uymaz. Örneğin ulusal kalkınmacılığın kalesi olarak görülen DPT hiçbir dönemde 'ulusal' ve bağımsız olmamıştır; başından itibaren ABD çıkarları ile uyumlu bir ithal ikameci sanayileşme politikasının nasıl uygulanacağı konusunda Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Kalkınma Ajansı tarafından eğitilmiş teknokratların yönlendirdiği 'uluslararasılaşmış' bir kurum olmuştur.²⁸ Bir başka yanılsama, bu dönemde devlet aygıtının homojen bir bürokrasiden oluştuğu ve bu durumun 1980 sonrasında bozulduğu argümanıdır. Bu argümana göre 1980 sonrasında devlet aygıtı içinde uluslararası kuruluşların talepleri doğrultusunda hareket eden bir bürokrasi yaratılmış ve bu durum devlet içindeki homojen yapıyı bozmuştur. Başka bir deyişle, bu yaklaşıma göre, devlet içinde uluslararasılaşmış ve çeşitli ayrıcalıklarla donatılmış bir ekonomik aygıtın ortaya çıkması, 1980 sonrası kamu personel rejimine özgü bir yeniliktir. Ancak 1960-80 döneminin DPT bürokrasisine yakından baktığımızda bu argümanın da doğru olmadığını görürüz. Bu dönemde DPT bürokrasisine yerleşik bürokrasi karşısında önemli ayrıcalıklar tanınmış, çok daha geniş yetkiler ve yüksek ücretler verilmiştir. Dolayısıyla bizzat DPT'nin kuruluşu devlet içinde alternatif bir bürokrasi yaratma sürecinin başlangıcını oluşturur. Üstelik bu bürokrasi 1980 sonrasında Hazine ya da Merkez Bankası gibi önde gelen kurumlarında yoğunlaşan ve 'Özal'ın prensleri' olarak tanımlanan alternatif bürokrasiden ne daha az ayrıcalıklı ne de daha az 'uluslararasılaşmış'tır. 80 öncesi ve 80 sonrasında alternatif bürokrasileri arasındaki tek fark, izledikleri ekonomik politikaların içeriğinden kaynaklanır.

Bununla yakından ilişkili bir diğer yanılsama da 1960-80 arasında devlet aygıtının iç çelişkilerden yoksun bir bütün olduğu ve bu durumun 80 sonrasında bozulduğu düşüncesidir. Oysa 1960-80 arası döneme yakından baktığımızda, DPT'nin 60'lı yıllar bo-

28 Maxfield, Sylvia ve James H. Nolt (1990).

yunca hem kendi içinde, hem de hükümetler ve Maliye Bakanlığı ile, daha sonraki yıllarda ise Anayasa Mahkemesi ile ciddi gerilimler yaşadığını görebiliriz. Sol ulusalcı yaklaşımlar bu gerilimleri açıklayamaz, çünkü kendi içinde çelişkileri olmayan, sadece yabancı sermaye ile çelişkileri olan homojen bir ‘ulusal burjuvazi’ ve aynı ölçüde ‘bütünlüklü bir devlet’ varsayımı ile hareket ederler. Aksine, 1960-80 döneminde devlet aygıtı içinde ortaya çıkan gerilimler tam da bu türden iç çelişkilerin varlığına işaret eder. Bunun en ilginç örneklerinden biri, 1967 yılında çıkarılan 933 sayılı yasayla DPT içinde ‘Teşvik ve Uygulama Dairesi’ adlı yeni bir birimin kurulmasıyla başlayan süreçtir. Söz konusu yasayla birlikte o zamana kadar farklı bakanlıklarca yürütülen özel sektörü teşvik uygulamalarının ve yabancı sermaye izinlerinin yönetimi DPT içindeki bu yeni dairede toplanmış, ve bu daire bireysel sermayeler arasında teşvik sertifikalarını elde etmeye yönelik mücadelenin merkezi haline gelmiştir. Sertifikaların verilmesinde yatırım büyüklüğünün temel ölçüt olarak alınması, uluslararasılaşmış büyük sermayeler ile Anadolu merkezli küçük sermayeler arasındaki çelişkileri derinleştirmiş, ve bu çelişkileri büyük sermayelerin hegemonyası altında idare etme işlevi DPT içinde yeni kurulan bir yapı olan Teşvik ve Uygulama Dairesi’ne verilmiştir.²⁹ 933 sayılı yasanın getirdiği bir başka önemli değişiklik de yatırım, ithalat ve ihracat politikalarına ilişkin temel konularda Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmesidir. Muhalefet partileri bu değişikliğin, yasama erkinin Meclisten başka bir kuruma aktarılamayacağına dair Anayasa hükmüne aykırı olduğunu ileri sürmüştü; Türkiye İşçi Partisi yasanın iptal edilmesi için 1969 yılında Anayasa Mahkemesi’ne başvurmuştur. Ancak büyük sermayenin temsilcileri, yatırım projelerini tehlikeye sokacağı gerekçesiyle yasanın iptaline şiddetle karşı çıkmış ve teşvik uygulamaları olduğu gibi devam etmiştir. Bütün bu örnekler, 1960-80 dönemi ile 1980 sonrası dönem arasında otoriter

29 Özden, 2004: 101.

devletçiliğin temel mekanizmaları açısından kayda değer bir süreklilik olduğunu gösterir. Atilla Eralp’in vurguladığı gibi her iki dönemde de “temel ekonomik kararlar, az sayıda bürokratin ve burjuvazinin farklı kesimlerini temsil eden örgütlerin kapalı kapılar ardında biraraya geldiği toplantılarda alınmıştır,” dolayısıyla “ekonomi politikaları, halkın görünürdeki temsilcisi olan meclisin bile dışlandığı bir gündelik işleyiş içinde oluşturulmuştur.”³⁰ Bu bağlamda 1960-80 döneminde otoriter devletçilik yönünde atılan adımların en önemlileri, daha önce Meclisin yetki alanına giren konularda Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmesi yoluyla iktidarın yasamadan yürütmeye aktarılması; temel ekonomik politikalarla ilgili bütün konularda DPT’nin yetkili kılınması ve böylelikle iktidarın yürütme içinde uzmanlaşmış bir ekonomik aygıtta toplanarak merkezileşmesi; ve bu gelişmeler sonucunda devletin iç hiyerarşisinin köklü bir biçimde değişmesidir. Ancak 1960-80 döneminin otoriter devletçiliğinin, 80 sonrasının otoriter devletçiliğinden çok önemli bir farkı vardır: Devletin sermaye içi çelişkileri idare etme mekanizması piyasa temelli değildir. İşte 80 sonrasında neoliberal otoriter devletçiliğe geçişle birlikte devlet aygıtında dramatik bir biçimde yaşanan dönüşüm bununla ilgilidir.

NEOLİBERAL OTORİTER DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ

1980 sonrasında Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmi ile daha derin bir biçimde bütünleşmesi, uluslararası birikim süreciyle farklı boyutlarda eklenen sermayeler arasında daha karmaşık çelişkilere yol açmış ve bu çelişkilerin idaresi devlet aygıtında daha radikal bir dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. Bu dönüşüm üç temel mekanizma ile gerçekleşmiştir. Birincisi, siyasi partilere konan bir dizi yasal kısıtlama ile siyasal alan daraltılmış, tek sesli ve ideolojilerden arındırılmış bir siyasal yapı yaratılarak sınıfsal çelişkilerin idaresi etkili bir biçim-

30 Eralp, 1990: 221.

de siyasal alandan devlet aygıtına aktarılmıştır. İkincisi, önemli ekonomik politika kararları Meclis atlanarak Bakanlar Kurulunun çıkardığı kanun hükmünde kararnamelerle alınmış ve bu yolla yürütme aygıtı yasama karşısında güçlendirilmiştir.³¹ Üçüncüsü, yürütme aygıtının iç hiyerarşisi uluslararası birikim süreciyle eklemlenme biçiminin değişen gerekleri doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir.³² Daha önce Maliye Bakanlığı'na bağlı olan Hazine Genel Müdürlüğü ile daha önce Ticaret Bakanlığı'na bağlı olan Dış Ticaret Genel Sekreterliği ilgili bakanlıklardan alınarak 'Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı' adı altında biraraya getirilmiş ve bu müsteşarlık doğrudan Başbakanlığa bağlanmıştır.³³ Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü de DPT'den alınarak Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na bağlanmış ve böylelikle ekonomi yönetimiyle ilgili tüm önemli kararlar doğrudan Başbakanlığa bağlı olarak hareket eden ve bir önceki dönemin ekonomi yönetiminin temel kurumları olan DPT, Maliye ve Ticaret Bakanlığı'nın etkisinden uzak ve özerk bir biçimde çalışan tek bir birimde toplanmıştır. Başka bir deyişle, 1960-80 arasının uzmanlaşmış ekonomik aygıtı el değiştirerek neoliberal bir nitelik kazanmıştır.

Ancak bütün bu düzenlemelere karşın başta özelleştirme olmak üzere neoliberal politikalar, Türkiye'de başka ülkelere göre çok daha yavaş uygulanabilmiş, hatta bazı durumlarda tümüyle tıkanmıştır. Bunun temel nedeni yürütme aygıtını güçlendirme yönündeki tüm girişimlere rağmen Türkiye'de devlet içi çelişkilerin yoğunluğunu sürdürmesidir. 1982 Anayasası Cumhurbaşkanlığının gücünü ve yetkilerini artırdığı halde, Türkiye'de Latin Amerika tarzı bir başkanlık sisteminin kurulması mümkün olmamıştır. Bu durumda neoliberal program, doğrudan Başba-

31 1972-78 döneminde sadece 17 tane kanun hükmünde kararname çıkarılmış iken, 1982-1990 döneminde bu sayı 305'e çıkmıştır (Sönmez, 2004: 143).

32 Güzelsarı, 2008: 125.

33 Güler, 1996: 60-61.

kanlığa bağlı olarak çalışan yeni bir bürokrasi yaratılarak uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak bu 'çözüm' yeni sorunlar doğurmuş, yeni oluşturulan neoliberal bürokrasi ile yerleşik bürokrasi arasındaki çelişkileri daha da artırmıştır. Bu çelişkiler en yoğun biçimde yürütme ile yargı arasında, özel olarak da hükümetler ile Anayasa Mahkemesi arasında yaşanmıştır. Neoliberal politikalara ilişkin kararlar Meclis atlanarak Bakanlar Kurulunun çıkardığı kanun hükmünde kararnemelerle alındıkça, bu kararlara muhalefet eden kesimlerin en sık başvurduğu yöntem, söz konusu kararnemelerin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmak olmuştur. Bu mekanizma özellikle sendikalar tarafından özelleştirmeye ilişkin kararlarda kullanılmış ve söz konusu kararların çoğu 'ulusal çıkarlara' aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.

Bu dönemde devlet aygıtı içinde varolan iki tür bölünme, devlet içi çelişkilerin giderek artmasına yol açmıştır. Bunlardan ilki, neoliberal ilkelerle hareket eden uzmanlaşmış ekonomik aygıt ile bir önceki dönemin ilkeleri doğrultusunda hareket eden yerleşik devlet aygıtı arasındaki bölünmedir. Bu bölünme, 80'li yıllarda neoliberal düzenlemelerin yerleşik bürokrasinin müdahalesi olmadan başlatılmasını sağlamış, sürecin daha sonraki aşamalarında bir engel haline gelmiştir.³⁴ İkinci bölünme ise, karar alma konumundaki hükümetler ile bu kararları uygulama konumundaki teknokratlar arasındaki bölünmedir. Söz konusu bölünme, hükümetlerin neoliberal politikalara tümüyle bağlı olduğu 80'li yıllarda işlevsel iken, neoliberal politikalara daha az bağlı olan koalisyon hükümetlerinin iktidara geldiği 90'lı yıllarda sürecin tıkanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla her iki bölünme de 90'lı yılların sonuna gelindiğinde neoliberal politikaların derinleştirilmesi önünde engel olarak görülmeye başlamış ve bu bölünmeleri aşmak üzere devletin daha sistematik bir biçimde yeniden yapılanması gündeme gelmiştir.

34 Sönmez, 2004: 149.

NEOLİBERAL OTORİTER DEVLETÇİLİĞİN KONSOLİDASYONU

90'lı yılların sonundan itibaren neoliberal politikalara ilişkin devlet içi çelişkileri aşmak üzere köklü adımlar atılmıştır. Bu adımlardan ilki, 1999 yılında Anayasada yapılan değişiklikle özelleştirme ve uluslararası tahkime anayasal dayanak kazandırılması ve böylelikle bu konularda hem yürütme aygıtı içindeki, hem de yürütme ile yargı arasındaki gerilimlerin önünün büyük ölçüde kapatılmasıdır. İkinci adım ise, yürütme aygıtı içinde neoliberal politikaları hükümetlerin politik tercihlerinden bağımsız olarak kesintisiz biçimde uygulayabilecek özerk yapılar oluşturulmasıdır. 90'lı yılların sonundan itibaren bu doğrultuda çok sayıda bağımsız düzenleyici kurul oluşturulmuştur. Bu kurullara, devlet aygıtı içindeki özerk konumları ve geniş yasa- ma, yürütme ve yargı yetkileri sayesinde hem karar alıcı hem de uygulayıcı rolü verilmiş; böylelikle karar alma konumundaki hükümetler ile bu kararları uygulama konumundaki teknokratlar arasındaki çelişkilerin önlenmesi hedeflenmiştir.

Bağımsız düzenleyici kurulların varlığını meşrulaştırmak üzere kullanılan temel argüman, teknik konulardaki uzmanlıkları olmuştur. Küreselleşen ekonomide ulusal siyasa oluşumunun eskisine göre çok daha karmaşıklaştığı ve bu nedenle daha teknik bir süreç haline geldiği ileri sürülmüştür. Düzenleyici kurullar gerçekten de ulusal siyasa oluşumunun karmaşıklaşmasına bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Ancak burada söz konusu olan 'teknik' bir karmaşıklık değil, sermaye içi çelişkileri idare etmenin giderek artan karmaşıklığıdır. 90'lı yılların sonlarından itibaren uluslararası birikim süreciyle farklı biçimlerde eklemlenen yerli sermayeler yanında yabancı sermayeler de Türkiye'deki toplumsal dokunun önemli bir parçası haline gelmiş ve farklı sermaye kesimlerinin devletten talepleri daha da çelişkili bir hal almıştır. Söz konusu çelişkileri karmaşıklaştıran bir başka önemli faktör de sermaye piyasalarının dünya öl-

çeğinde bütünleşmesiyle birlikte döviz kuru ya da faiz oranı gibi para politikalarına ilişkin konuların da sermaye içi çelişkilere konu olmasıdır. Söz konusu çelişkiler, gümrük ve ticaret politikalarına ilişkin düzenlemelerden çok daha karmaşık düzenlemeleri gerekli kılar.³⁵ Düzenleyici kurullar işte bu özgün karmaşıklığa bir yanıt olarak ortaya çıkmış ve yerleşik devlet aygıtından özerk yapıları sayesinde sermayenin farklı kesimleri arasında yeni bir uzlaşma zemini sağlama rolünü üstlenmişlerdir. Ancak bu kurumsal ‘çözüm’ beraberinde yine başka kurumsal sorunlar getirmiş, bu kez de düzenleyici kurulların yerleşik devlet aygıtından fazla özerk davrandıkları, neredeyse ‘devlet içinde devletler’ gibi hareket ettiklerine dair kaygılar dile getirilmeye başlamıştır.³⁶

Düzenleyici kurulların özerkliğine ilişkin bu kaygılar bir kez daha, neoliberalizmin egemen olmadığı bir devlet aygıtı içinde neoliberal ilkelerle hareket eden bir uzmanlaşmış aygıt yaratma stratejisinin sınırlarını göstermiştir. İşte tam da bu noktada 90’lı yılların sonundan itibaren gündeme gelen, ekonominin uluslararası rekabet gücünü yüksek teknolojiye dayalı üretime yönelme yoluyla artırma söylemi, bürokrasinin farklı katmanlarını yeniden birleştiren ortak hedef olarak ortaya çıkmıştır.³⁷ Ulusal ekonomiyi yüksek teknolojiye dayalı sanayileşme temelinde yeniden yapılandırma vurgusu, bir önceki dönemin ideolojik belkemiğini oluşturan ulusal kalkınma, planlama ve sanayileşme söylemleriyle tarihsel bir bağ kurulmasını sağladığı gibi, ulusal kalkınmacılık kavramının neoliberal bürokrasi içinde yeniden dolaşıma sokulmasını sağlamıştır. Bu yeni kalkınma ve sanayileşme vurgusunun ‘uluslararası rekabet gücünü artırma’ bağlamına yerleştirilmesi ise, ulusal kalkınmacılığa piyasa yönelimli bir içerik katarak neoliberalizmi yerleşik bürokrasinin gözünde

35 Bryan, 1995: 84.

36 Sönmez, 2004: 182

37 Karakaş ve Ercan, 2008.

meşrulaştırma işlevi görmüştür. Sonuç olarak ortaya çıkan bu yeni sentez, bürokrasinin geniş kesimlerine hitap ederek³⁸ neo-liberalizmin devlet aygıtının bütününde hegemonik hale gelmesine yol açmıştır.³⁹

Bu dönemde yasama süreci de yeni bir anlam kazanmıştır. 90'lı yılların sonundan itibaren Meclisin yasama etkinliğinde çarpıcı bir canlanma olmuştur.⁴⁰ Yürütme aygıtının yasama karşısındaki konumunun daha da güçlendirildiği bir dönemde yasama etkinliğindeki bu ani canlanma ilk bakışta garip karşılanabilir. Ancak yasaların çıkarılma biçimine ve içeriklerine daha yakından bakıldığında, çoğunun yürütme aygıtı tarafından AB ya da IMF gibi uluslararası kuruluşlara taahhüt edilen neoliberal ekonomik reformlarla ilgili olduğu görülür. Başka bir deyişle yasama aygıtı hükümetin hazırladığı neoliberal yasa taslaklarını onaylamakla görevli teknik bir kuruma indirgenmiş, bu anlamda 80'li yıllara göre daha aktif ama yürütme aygıtı karşısında daha da ikincil bir konuma düşmüştür. Poulantzas'ın terimleriyle "artık yasalar norm evrenselliğine dayalı bir mantığın ürünü olmaktan çıkıp, yürütme aygıtında cisimleşen somut, gündelik ekonomi politikalarına ilişkin kayıtların tutulduğu hesap defterinin bir parçası haline gelmiştir."⁴¹

38 Ercan ve Oğuz, 2007: 184.

39 2001 yılında kurulan Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YO-İKK), bu sürecin en ilginç örneğini oluşturur. Kurulun yapısına bakıldığında, bir yandan TOBB, TÜSİAD, YASED ve TİM başkanları aracılığıyla sermayenin farklı kesimlerinin doğrudan temsil edildiği, öte yandan da Maliye Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı gibi 1980 öncesinin ekonomi yönetiminin önde gelen kurumları ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı gibi 1980 sonrasında neoliberal ekonomi yönetiminin önde gelen kurumlarının biraraya getirildiği görülür.

40 1996-1999 arasında Mecliste çıkarılan yasa sayısı 249 iken, bu sayı 1999-2002 arasında 386'ya , 2002-2007 arasında ise 572'ye çıkmıştır (Yeni Mesaj Gazetesi, 29. 5 .2005).

41 Poulantzas, 1978: 218-219.

SONUÇ

Türkiye’de kapitalist devletin 60’lı yıllardan bu yana geçirdiği tarihsel dönüşüm, iktidarın siyasal alandan devlet aygıtına aktarılması ve yürütme organı içinde yoğunlaşarak merkezileşmesi anlamında otoriter devletçiliğin 60’lı yıllarda başladığını, 80’li yıllarda neoliberal nitelik kazandığını ve 90’lı yılların sonundan itibaren de kemikleştiğini gösterir. Bu anlamda 1960-80 dönemi ile 1980 sonrası dönem arasında hem bir süreklilik, hem de kopuş söz konusudur. Türkiye’de devletin dönüşümüne ilişkin güncel yaklaşımlar çoğunlukla 1980 öncesinden kopuş dinamiklerini vurgulamış, süreklilikler üzerinde fazla durmamışlardır. Ancak bu durumun politik yan anlamı, devletin neoliberal niteliğinin ön plana çıkarılarak kapitalist özelliklerinin geri planda kalması olmuş, bu da Türkiye’de devlete yönelik anti-kapitalist bir dilin kurulmasını engellemiştir. Bu nedenle bu çalışma, sermayenin uluslararasılaşması ve devletin temel işleyiş mekanizmaları açısından 1960-80 dönemi ile 1980 sonrası dönem arasındaki süreklilikleri vurgulayarak çubuğu öteki yana bükme amacını taşımaktadır.

Bununla birlikte burada sürekliliklere yapılan vurgu, iki dönem arasındaki farkların önemsiz olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine, 1980 sonrasında Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmiyle daha derin bir biçimde bütünleşmesinin getirdiği yeni çelişkiler, devlet aygıtının çok daha köklü bir biçimde yeniden yapılanmasını gerektirmiştir. Dışa dönük sermaye birikiminin çelişkileri, içe dönük sermaye birikiminin çelişkilerinden çok daha karmaşık olduğu için devlet aygıtındaki dönüşüm de çok daha radikal olmuştur. Bu doğrultuda 80’li yıllarda yürütme aygıtının belirli bölmeleri eliyle başlatılan neoliberal dönüşüm, 90’lı yılların sonundan itibaren tüm devlet aygıtını kapsayacak biçimde sistematikleşmiştir. Bu süreçte neoliberalizm hükümetlerden bağımsızlaşarak bir devlet politikası haline gelmiş, başka bir deyişle

neoliberal otoriter devletçilik yapısal bir nitelik kazanmıştır.

Söz konusu yapı içinde toplumsal yaşamın her alanı giderek daha fazla kapitalizmin mantığı tarafından biçimlenirken, siyasal alan içeriği sürekli olarak değişen ikincil tartışmalara indirgenmekte; kapitalizmin derinleşen çelişkileri ise yüksek bürokratlar ile sermayenin farklı kesimlerinin temsilcileri ve organik entelektüellerinden oluşan dar bir grup tarafından kapalı kapılar ardında ele alınmaktadır. Buradan çıkarsanabilecek önemli bir politik sonuç şudur: Bugün Türkiye’de devlet biçimi, herhangi bir rejim değişikliğini gerektirmeyecek ölçüde otoriterdir; dolayısıyla iktidar bloğunun içindeki her çatlağın ardından askeri darbe beklentisine girmeye gerek yoktur. Bu noktada otoriter devletçiliğin, faşizm gibi olağanüstü bir devlet biçimini değil, Poulantzas’ın deyişiyle “günümüz kapitalizminin geldiği aşamada burjuva cumhuriyetinin yeni ‘demokratik’ biçimini temsil ettiği” unutulmamalıdır.⁴²

Bununla birlikte neoliberal otoriter devletçiliğin konsolidasyonu, hiçbir şekilde politik istikrarın sağlandığı anlamına da gelmemelidir. Aksine, kapitalizmin derinleşen çelişkileri sadece yer değiştirmektedir. Örneğin siyasal alanın tümüyle ikincil tartışmalara indirgenmesi, kapitalizmin çelişkilerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez; sadece bu çelişkilerin başka bir yerde, devlet aygıtının zirvesinde, politik tartışmalardan görece yalıtılmış bir şekilde ele alındığı anlamına gelir. Bu noktada neoliberal otoriter devletçiliğin konsolidasyonu ile atılan en önemli adım, neoliberalizmin devlet aygıtı içinde gerçekten hegemonik hale gelmesidir. Ancak burada da çelişkiler yok olmamakta sadece yer değiştirmekte; devletin farklı bölmeleri arasındaki yetki çatışmaları alanından, her zaman ait oldukları yere, emek-sermaye arasındaki çelişkiler alanına geri dönmektedir. Neoliberalizm devlet aygıtı içinde egemen

42 Poulantzas, 1978: 209.

hale geldiği ölçüde, işçi hareketi de neoliberalizme karşı mücadelede bürokrasi-yargı-ordu üçgeni içindeki müttefiklerini kaybetmektedir. Bu durum işçi hareketi için ciddi bir politik fırsata dönüştürülebilir. İktidarın giderek artan biçimde ulusal devlet aygıtı içinde yoğunlaşması, solun hedefini ve hareket alanını netleştirmiştir. Bu bağlamda sermayenin siyasal alanı ikincil tartışmalara indirgeme çabalarına karşı, siyasal alanı yeniden kapitalizmin çelişkilerinin dile getirildiği, deşifre edildiği ve hedef gösterildiği bir alana dönüştürmek bugün her zamankinden daha önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Ümit (2007) “Kapitalizmi Planlamak: Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü”, Demet Yılmaz vd. (Der.) Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Berkman, Ümit ve Metin Heper (2002) “Political Dynamics and Administrative Reform in Turkey” in A. Farazmand (ed.) Administrative Reform in Developing Nations, Westport: Praeger.
- Bina, Cina ve Behzad Yaghamian (1988) “Import Substitution and Export Promotion within the Context of the Internationalisation of Capital”, Review of Radical Political Economics, 20, 2/3: 241-246.
- Bryan, Dick (1995) The Chase Across the Globe: International Accumulation and the Contradictions for Nation States, Boulder: Westview Press.
- Cox, Robert (1987) Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History, New York: Columbia University Press.
- Eralp, Atilla (1990) “The Politics of Turkish Development Strategies” in Andrew Finkel and Nühket Sirman (Eds.) Turkish State, Turkish Society, London: Routledge.
- Ercan, Fuat (2006) “Actuality of Marx’s Capital and Marxian Political Insight: The Turkish Case”, Historical Materialism konferansına sunulan bildiri.
- Ercan, Fuat ve Şebnem Oğuz (2007) “Rethinking Anti-Neoliberal Strategies Through the Perspective of Value Theory: Insights from the Turkish Case”, Science and Society, 72, 2: 173-202.

- Essex, Jamey (2007) "Getting What You Pay For: Authoritarian Statism and the Geographies of US Trade Liberalisation Strategies", *Studies in Political Economy*, 80, 75-103.
- Güler, Birgül Ayman (1996) *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarlanma Politikaları*, Ankara: TODAIE.
- Güveloğlu, Nazım (2004) "Demokrasinin Neoliberal Dönemde Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", *Praksis*, Sayı 12.
- Güzelsarı, Selime (2008) *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü: Türkiye'de Mali İdarede Yeniden Yapılanma*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Harvey, David (2001) *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*, New York: Routledge.
- Jessop, Bob (2006) "Poulantzas's State, Power, Socialism as a Modern Classic", *Historical Materialism konferansına sunulan bildiri*.
- Kannankulam, John (2003) "Authoritarian Statism and Right-wing Populism", *Workshop on State and Globalisation: Perspectives from Germany and Turkey*, Frankfurt University.
- Karakaş, Derya ve Fuat Ercan (2008) "Türkiye'de uluslararasılaşma sürecindeki sermayenin üretken ve para sermaye arasındaki zaman yönelimli stratejik tercihi", *İktisat, İşletme ve Finans*, Cilt 23, Sayı 262.
- Maxfield, Sylvia ve James H. Nolt (1990) "Protectionism and the Internationalisation of Capital: U.S. Sponsorship of Import Substitution Industrialisation in the Philippines, Turkey and Argentina", *International Studies Quarterly*, 34, 1: 49-81.
- Oğuz, Şebnem (2006) "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü", *Kapitalizmi Anlamak*, Demet Yılmaz vd. (der.), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Özden, Barış (2004) *Turkey's Experience with Planning in the 1960s*, Unpublished Master Thesis, Bosphorus University, İstanbul.
- Palloix, Christian (1977) "The Self-expansion of Capital on a World Scale", *Review of Radical Political Economics*, 9, 2: 3-17.
- Panitch, Leo (1994) "Globalisation and the State", *Socialist Register*, New York: MRP.
- Poulantzas, Nicos (1968) *Political Power and Social Classes*, London: Verso.
- Poulantzas, Nicos (1978) *State, Power, Socialism*, London: New Left Books.

- Sönmez, Ümit (2004) *Independent Regulatory Agencies: The World Experience and the Turkish Case*, Unpublished Master Thesis, Middle East Technical University, Ankara.
- Thomas, Paul (2000) “Bringing Poulantzas Back In”, *Innovation*, 13, 2: 199-206.
- Yaghamian, Behzad (1990) “Development Theories and Development Strategies: An Alternative Theoretical Framework”, *Review of Radical Political Economics*, 22, 2/3: 174-188.
-

LIBERAL SOL'UN *LIBERAL* AÇMAZLARI¹

Mustafa Bayram Mısır

GİRİŞ

Sevilay Kaygalak'ın *Praksis*'in birinci sayısında yayınlanan makalesi, "Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi" (2001) başlığını taşıyordu. Bu makaleyi özellikle anmamın nedeni, "Şimdi kriz içinde olan, işçi sınıfının ontolojik merkeziliğine, bir toplum tipinden diğerine geçişte kurucu moment olarak büyük D ile yazılan Devrimin rolüne ve politika momentini anlamsız hale getirecek şekilde tamamen bütünleşmiş ve homojen bir kolektif irade gibi yanıltıcı bir beklentiye dayanan bütün bir sosyalizm anlayışıdır" (Laclau ve Mouffe, 1992: 8) öngörüsüne dayanan yeni sol arayışların, Sevilay'ın deyişiyle "siyasi bir sefaletle sonuçlanan serüveni"nin, kapitalizmin geçen zaman içinde tarihsel bir sistem olarak sürdürülemezliği ne kadar görünür olursa olsun, Türkiye'de kendisini "liberal sol" diye adlandırarak sürüyor olmasıdır.

Ahmet İnsel, "Marx, Gerçek Demokrasi ve Liberalizm" (2008) başlıklı yazısında, Laclau ve Mouffe'un bu eleştirisini

1 Güncel politik sorunlara gömülü bu tartışmadaki eleştirel katkısı ve sonrasında da tiz editörlüğü için Ateş Uslu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

-onların adını anmadan- sürece içerilmiş sayarak tekrar etmekte ve bu eleştiri temelinde erken dönem Marx'ın -vaktiyle onun yapısalcı gözleri ile okumayı sevdiğilerinden adını anacağımız Althusser'in "*epistemolojik kopuş* öncesi Marx" diye nitelediği dönemdeki- bazı gözlemlerini yorumlayarak, Marx'tan "dört dörtlük bir liberal" (2008: 15) çıkarmaya çalışmaktadır.

Sevilay Kaygalak için hazırlanan "anı-armağan" kitabında, anılan makalesi için, içinde yer aldığım *Praksis Kolektifi* şöyle demiş: "Bu yazıda önce, post-Marksizm'in nasıl bir tarihsel süreçte geliştiğini ortaya koymuş, sonra da onun siyasal projesi olan radikal demokrasi stratejisinin Marksist siyasete dönük eleştirilerini ayrıntılı biçimde tartışarak ele almıştı. Yazıda, bir yandan radikal demokrasi kuramcılarının Marksizm'in çarpıtılmış ve dogmatik bir karikatürü ile uğraştıklarını gösterirken, bir yandan da onun *liberal* niteliğini açığa sermişti." (Doğan, 2008:7)

Belli ki, "anı-armağan"ı hazırlayanlar açısından liberal niteliklerinin açığa serilmesi eleştirinin nihayetini de ima ediyordu, başka deyişle bu kâfiydi. Aradan geçen, dünya tarihi bakımından kısa sürede, tam da kapitalizmin tarihsel krizinin ayyuka çıktığı aylarda, bu post-Marksistlerden üstelik iktisatçı olanının, pozisyonlarından bir adım bile geri atmadan, liberalliklerini ise, Marx'ın da dört dörtlük bir liberal olduğunu ilan ederek kabullenmesi karşısında Sevilay Kaygalak'ın başladığı ve belli ki bu yazıyla sonlanmayıp süreklilik arz edecek eleştiriye sürdürmek, ama muhataplarımızın küstahlığına yaraşır bir cesaret ve söz sakınmazlıkla bunu yapmak bana elzem göründü.

Post-Marksizm'in karakteristikleri Sevilay Kaygalak'ın sözü edilen (2001) yazısında açıklanmış ve eleştirilmişti. Ben bu yazıda, kendi liberalliğinin meşruluğu için bile Marx'a başvurmak acizindeki liberal solcuların liberalliklerine gerekçe olarak geliştirdikleri argümanlarını sadeleştirerek görünür kılmaya çalışacağım. Yazının ilk bölümünde liberal solla polemige odaklanır-

ken, ikinci bölümünde liberal solun temel argümanı olan devlet/sivil toplum ikiliği izleği üzerinden, başka bir yazıda (Mısır, 2008b) başladığım eleştiriyi genişleterek sürdüreceğim.

Bu yazının ana tezi, mülkiyet ilişkilerini kendisine konu almadan girişilecek her tür tasnif denemesinin, ideolojik bir şaşırtmacadan (*mystification*) öteye gidemeyeceğidir. Bu şaşırtmaca, öncelikle liberalizmi *ekonomik liberalizm ile siyasal liberalizm* olarak ayırlandırmakta; hemen ardından Marksizm'in siyasal liberalizmle aynı tarihsel bağlamı süreklilik içinde paylaştığını, "liberalizmden geldiğini" ve siyasal liberalizmin mantıksal önermelerini ve değerlerini eleştirel bir edinime konu ettiğini ve liberalizmi "eleştirerek, sorgulayarak, aşarak" geliştirdiğini ileri sürmektedir. (Bora, 2008: 21; Arğın, 2008: 30; İnsel, 2008)

I. LIBERAL SOL'UN TARİHTEKİ YERİ

Siyasal liberalizmden, Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde Aziz Max'ı (Stirner) eleştirirken açıkça kast ettiği üzere, Fransız Devrimi'nde burjuvazinin talepler haline dönüştürerek izlediği siyasal çizgiyi anlıyorsak -ki ben ancak bunu anlayabilirim-, liberallikte ısrar eden solculara söyleyecek pek bir şeyimiz kalmayabilirdi aslında, ama var: Bu Fransız liberalizminin karakteristiği der Marx ve Engels, "gerçek sınıf çıkarları üzerine kurulmasıdır". Ve "bizim öğretmen" diye eklerler -Stirner'i kast ederek-, "yakın zamanlarda, liberallerin burjuvalarla tanımlanabileceğini [gözden -b.n.] kaçırmamıştır" (Marx ve Engels, [1845] 2009²).

Stirner'in kaçırmadığını, -bu yazının konusunu oluşturmuş- liberal solcular, gözlerini epeydir Marx'tan çok ana-akım Amerikan liberal geleneğine -örneğin John Rawls'ın *Siyasi Liberalizm*'ine ([1993] 2007)- çevirdiklerinden kolayca gözden

2 Bu örnekteki gibi referanslarımda iki ayrı yıl belirtmişsem, -ilgili eser için ilk yayım tarihinin de belirtilmesi bana göre önemli olduğundan- ilki ilgili eserin ilk yayım tarihini, ikincisi Türkçe'de başvurduğumuz çevirisinin yayım tarihini göstermektedir. Bu örnekte, aktarım genel ağdan (internet) yapıldığı için sayfa numarası veremiyorum. Bkz. Marx ve Engels ([1845] 2009).

kaçırırılar: Burjuvazi, Marx ve Engels'in aynı yerdeki tanımıyla "muazzam" Fransız Devrimi'nden sonra, 1848 Devrimi'nin dehşetini yaşayıp henüz devrimci barutunu tüketmeden kâh Fransa'da 1830 Devrimi'nde, kâh İspanya'da Anayasacılık hareketleriyle aynı liberal bayrağı dalgalandırmıştı.

Fakat bu liberal bayrak, bugün önümüze çıktığı şekliyle siyasal ve ekonomik liberalizm olarak hiç bölünmedi, hep, özel mülkiyeti ve piyasayı kutsamayı, başka deyişle mülkiyetçi bireyseliği temel düstur edinen liberalizm olarak kaldı. Kapitalist devletin tarih sahnesine çıkışına bağlanan bir siyasi program olarak liberalizmin iki yüz yılı aşkın bir tarihi varsa da, bu ikinci manada, salt siyasal bir liberalizmden söz etmek epeyce güç. Elbette, yirminci yüzyıl boyunca özellikle de Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD), ırk ayrımcılığına karşı, yetişkinler için kimi yasaklara karşı, ceza yargılamasında iyileştirmeler için ya da daha başka temel yurttaş hakları için sivil hareketler gelişti. Bunlar, hak talep eden toplumsal hareketlerdi; ancak, bunların politik bütünlük taşıyan "siyasi liberalizm" hareketleri olarak nitelendirilmeleri doğru olmaz³.

SOL LİBERALİZM

Esasta sorun, siyasal liberalizmi kendi köklerine alan bir sol liberalizmin ya da liberal solun olabileceği yanlış kabulünden doğuyor. Bu yanlış kabule, Kıta Avrupası'nda pek bir şey ifade etmeyen, ABD siyasal sisteminde de esasen yirminci yüzyılın ikinci yarısında kökleşmiş olan, liberal demokrat/ cumhuriyetçi siyasal bölünmesini karikatürleştirerek ulaştığınızda, açmazlarınızı hakikat diye sunmaktan başka çare bulamıyorsunuz. Atlantik cumhuriyetçi geleneği⁴ üzerine uzun nutuklar atabilecek,

3 Elbette bu hareketler Amerika Birleşik Devletleri'nde liberaller tarafından hareketle desteklenmişlerdir.

4 Machiavelli, İngiliz cumhuriyetçiliği, Amerikan devrimi çizgisini kendi kurucu babaları olarak gören bu gelenek için bkz. Pocock (1975) ve Abensour ([1997]

Marksist anlamda sınıf mücadelesinin aslında olmadığına kendi ülkesinin özgül gelişme tarihini göstererek yemin edebilecek erkek ve kadınların yaşamadığı bir ülkede, bu sonuç şaşırtıcı değil elbette.

Kapitalizmin siyasal vücudu oluşurken, iktisadi liberalizm yanında muazzam Fransız Devrimi'nin yarattığı rüzgârla “insan hakları” temelli bu siyasi program yer yer etkili olmuş, ancak tümüyle kurucu bir işlev görmemişti. Kapitalizmin bir üretim ilişkisi olarak varlığının temelinde yer alan özel mülkiyet ve piyasa (*mülkiyetçi bireyselcilik*) liberal programın asli dayanağıydı. Kapitalist üretim tarzının devletlere gereksinim duyan ilişkili doğası gereği kapitalist devlet, bir ilkel birikim uğrağı ve meşru zor tekeli olarak, liberal değerlere (normativist ilkelere) dayalı hukuk ilkelerinden daha çok, siyasi ilahiyat kavramları ile söylersek, desizyonist⁵ ilkelere ve kurumsal (Schmitt, [1923] 2005: 10, 54 ve 55) garantilere itibar etmiş, bunlar üzerine kurulmuştur. Karmaşık görünmesin, Marx ve Engels, Komünist Manifesto'da açıkça yazmıştır zira: Modern endüstri ve dünya piyasası kurumlaştı kurumlaşalı, burjuvazi modern temsili devlet içinde kendi ayrıcalıklı politik hükümlerliğini kazandı. Modern devletin hükümeti ve idaresi, bütün burjuvazinin genel işlerini görmeye ve ortak sorunlarını çözmeye adanmış bir komite değilse hiçbir şey değildi (Marx ve Engels, [1848] 2008: 24).

Biçimsel ya da aynı anlama gelmek üzere liberal demokrasi-

2002).

- 5 Her türden kapitalist devlet, egemen güç ideolojisi ile yaşar ve bu ideolojinin somut kaynağı hatta biçimi olarak egemenlik kuramı güç ve zor tekeli olarak devletlerin -otoritenin, denetimin, kontrolün- toplumsal ilişkiler içinde yayılmasını gereksinir. Siyasi ilahiyatta, bu ilk kısmı kabul edilmemekle birlikte, bu yayılma, normativist, desizyonist ya da kurumsal biçimlerini gözleyen Schmitt, desizyonist yayılmanın temel ilkesini Hobbes'tan aktarır: “Autoritas, non veritas facit legem / Yasayı yapan otoritedir, hakikat değil” (Schmitt, [1923] 2005: 54). Böylece desizyonist, “doğru teşhis edilen siyasi durumun gerektirdiği hukuku kişisel bir karar aracılığıyla” ([1923] 2005: 10), elbette zor yoluyla uygular. Söylemeye gerek yok ki, gönlü otoriteye düşmüş Schmitt için liberal normativizmdense, devletin kurumsal garantilerle desteklenmiş desizyonist yayılması yeğdir.

nin, liberalizmin evrenselleştirilebilecek tek ilkesi olan mülkiyetçi bireyselliği gizleyen bir meşrulaştırma sistemi haline dönüşebilmesi, burjuvazinin kendisine yönelik yıkıcı sınıf mücadelelerine verdiği tepkiler sonucunda mümkün olmuştu. Daha açık söylessek, *hak ya da insan hakkı* burjuvaziden ve onun sınıf çıkarlarından bağımsız şekilde *liberal bir değer* değildi; bugün liberal demokrasiye ait sayılan hiçbir ilke (örneğin, genel oy) ve hiçbir kurum (örneğin, genel seçim) sınıf mücadelesi dolayımı olmadan o mertebeye yükselemedi. Marx ve Engels'in doğru gözlemi ile "devlet içindeki bütün savaşım demokrasi, aristokrasi ve monarşi arasındaki savaşım, oy hakkı uğruna vb. savaşım, çeşitli sınıfların yürüttükleri gerçek savaşımın bü-ründükleri aldatıcı biçimlerden başka bir şey değil" di (2002: 55).

Bugün, özellikle Türkiye'de ve özellikle liberaller/sol liberaller ve liberal solcular tarafından en çok yüceltilen *çoğunluk yönetimi* ilkesi de aynı sınıf mücadelesi dolayımından geçerek bugüne geldi. Açığa çıktığı ilk andan itibaren liberal kuramcılar elinde gerçekte çoğunluğa, yani halka kayıtsızdı. Örneğin J. S. Mill, "rasyonel bir demokrasi düşüncesi, halkın kendi kendini yönetmesi değil, iyi bir biçimde yönetilme garantisidir (...) en iyi yönetim en akıllıların yönetimi olmalıdır ve bunların sayısı da daima az olmalıdır" diye yazıyordu (akt. Arb-laster, 1999: 75). Ya da Locke için genel kabul ile iş başına gelen hükümet düşüncesi demokrasi sayılmazdı; halk, istediği herhangi bir sivil ya da anayasal sistemi kabul edebilirdi (1999: 54). Sonuçta farkına varmamız gereken şey, bugün anladığımız anlamda (genel oy hakkına dayanan) bir demokratik katılımın Locke, çağdaşları ve izleyicileri için "aşırılık" olduğuydu; ancak mülk sahipleri, insan haklarına sahip olabilir; ancak mülk sahipleri, politik haklara (oy hakkına da) sahip olabilir-di. Bu durumda bir "çoğunluk yönetimi" gerçekte söz konusu bile değildir; çünkü çoğunluk, "halk" değildir, halk "mülk sahibi ergin erkek"lerden oluşur! Thomas Paine, 1791 gibi erken bir tarihte, erken bir görüş geliştirerek, çoğunluk çoğaldık-

ça (işçiler, kadınlar ve diğer dışlananlar oy hakkı kazandıkça) özgürlüğü *mülkiyetçi bireyselliğin doğal hakkında arayanların* işlerinin daha da zorlaşacağını kestirmiş bir halde, “temsilci” hilesi ile demokrasiden kurtulabileceğimizi umuyordu (1999: 72). Konu kapitalist yasallığın zaferi ya da daha doğru ifadeyle biçimsel demokrasinin *mülkiyetçi bireyselliğin meşruluğunu kurması* olduğunda en azından 20. yüzyıl için yanıldığını söylememizle, haklı çıktığını gözlememiz arasında çok fazla açığı yoktur. Sonuçta bu yazı, “liberal sol” üzerine...

Ernest Weekley’in vurguladığı üzere, “Demokrasi, Fransız Devrimi’ne kadar sadece edebi bir kelimeydi, fakat sonraları politikanın kelime dağarcığından bir parça haline geldi” (1999: 61). Neden böyle olduğunu daha 1794’te Gracchus Babeuf’ün *Halkın Tribunu* gazetesinde yazdıkları açıkça gösterir:

Halk yönetiminde sistem ve plan bakımından birbirlerine taban tabana zıt iki parti vardır bence. Koşullar birinin ya da öbürünün gücünü artırır. (...) Her ikisinin de istediği de cumhuriyettir sanırım. Ama işleyişleri ayrı ayrıdır. Biri cumhuriyetin burjuva ve aristokrat olmasını ister, öbürüyse hep halkçı ve demokrat olmasını. Birinin istediği bir milyonun cumhuriyetidir; o milyon ki, öteden beri yirmidört milyonun düşmanı, eli kırbaçlı efendisi, zorbası ve sülügüdür. O milyon ki, yüz yıllardan beri bizim alınterimiz ve emeğimiz pahasına yan gelip yatar. Öbür partinin istediği bu yirmidört milyonun cumhuriyetidir; o yirmidört milyon ki, cumhuriyetin temellerini kurmuş, harcına kanını katmış, yurdunun bütün ihtiyaçlarını karşılamış, onu savunmuş, güvenliği ve şerefi uğruna canını vermiştir. Birinci parti cumhuriyette soylu kişiler ve kaba halk ayrımı ister. Bir yanda, boğazına kadar gereksiz şeyler ve hazlar içinde bir avuç imtiyazlı olacak, öbür yanda, köle durumunda koskoca bir çoğunluk. Parti herkes için yalnız hak eşitliği, yasa eşitliği istemekle kalmaz; herkesin namusu ile rahat yaşamasını, bütün bedensel ihtiyaçlarının ve toplumsal haklarının, yasalara uygun olarak sağlanmasını, herkesin toplum içinde gördüğü iş ölçüsünde haklı bir pay almasını ister...

Birinci parti yandaşları ise, çoğunluğa “ayaktakımı” diyordu.⁶

Geride bıraktığımız son otuz yıl içinde, genel olarak solun yaygın ilişkileri içinde, “siyasi olarak liberal” programla bazı uzlaşmalar olabileceğine dair eğilimler yeşerdi. Bu eğilim, gerçekte sınıf mücadelesi içinde şöyle ya da böyle yapılaşmış ve yapılaşmaya devam eden kapitalist devletlerin siyasal, hukuksal ve normatif dizgesi ile bu kapsamda gelişen “siyasi ve hukuki” tartışmalar dışında var olduğu ileri sürülemeyecek ve bu biçimiyle solun yürüttüğü insan hakları ve siyasal özgürlükler kampanyalarının alt başlığından daha fazla bir anlam taşıyamayacak program bütününe “bir siyasal liberalizm hareketi” ya da “partisi” olarak tecelli etmiş olduğu zannına ya da arzusuna dayanıyordu. Ve gücünü; sınıf mücadelesinin bütün karmaşıklığı içinde kapitalist devletin pek de liberal normativist hukuk ilkelerine dayanarak gelişmemesinden, bu ilkelerin daha çok devletin her koşulda özel mülkiyetin ve kapitalist piyasanın korunması işlevini üstlenmesi şeklinde görünür olmasından, kapitalist devletin çoklukla ve kolayca bu işlev nedeniyle -faşizm, askeri faşist diktatörlük gibi- kendi olağanüstü biçimlerine dönüşmesi tarihsel gerçeğinden aldı. Liberal solcuların kast ettiği anlamda siyasal liberalizm, burjuvazi devrimci barutunu tükettikten sonra, -hiçbir zaman gerçek bir toplumsal ve siyasal hareket olmadığı ya da olamadığı için- fiiliyatta *mülkiyetçi bireyselcilğin* ötesinde

6 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan da “amele bayramı”nı Taksim’de kutlamak isteyenlere “ayaklar baş olursa kıyamet kopar” diyerek izin vermemiştir. 1812’de Lordlar Kamarasında ayak takımından tiksinen liberallere karşı konuşan romantik şair Byron, “Bu insanları ayak takımı, gözü dönmüş, tehlikeli ve cahil olarak adlandırabilirsiniz... Topraklarımızda çalışan ve evlerinizde hizmet eden ayak takımıdır -vasıfsız işçiniz, ordudaki acemi erinizdir... Halka ayak takımı diyebilirsiniz, fakat unutmayın ki ayak takımı halkın duygu ve düşüncelerini çok sık dile getirir.” diye yanıt veriyordu. Cevaben söylenen, “halkın ayak takımı olmadığı”dır. Liberal Bright aynı kürsüden “Kendimi bir demokrat olarak görmüyorum. Bu sıfatı asla kabul edemem ve inanıyorum ki beni tanıyanlar ve benimle konuşanlar da bunu bana uygun görmezler.” diye seslenmiştir. (Bkz. Arblaster, 1999: 69 vd., 76 vd.)

neredeysse hiçbir şey olduğu için, bu uzlaşma daha çok, işçi hareketi içinde liberal programa, daha açık deyişle kapitalizme açıklık biçiminde gelişti. Liberal aydınlar, soldan gelen liberalleşmiş diğerleriyle birlikte bu süreci hızlandıracak propagandaya çoğu kez gönüllü malzeme sağladılar.

12 Eylül askeri müdahalesi ile Türkiye Cumhuriyeti adlı kapitalist devlet, -Ulus, Özal ve sonrası hükümetler yanında AKP tarafından da sürdürülen- neo-liberal dönüşüm programını, çağa göre dönüşen bir dizi yeniden düzenlemeyi içerecek şekilde, salt iktisadi bir düzeyde ve katıksız şekilde benimsedi. Bu yolla toplumda kurulan hegemonya, liberal hukuk ilkelerinin kapitalist devlete kabul ettirilmesi şeklinde bir mücadele alanının da açılmış olabileceği “gerçek yanılığsı”nı kimi solcular arasında yaydı. Demokrasi mücadelesi bu kanaldan gelişecekti. Bu “gerçek yanılığsı”nın analizi 1980’li yıllarda devrimci Marksistler tarafından görece erken yapılmış, örneğin Sungur Savran, bu akımı “sol liberalizm” olarak adlandırmıştı⁷. Bugün ne yazık, bu adlandırma yerleştiği için “sol liberalizm” diyoruz. Halbuki, bu aydınların solla ve aynı anlama gelmek üzere işçi hareketi ve toplumsal muhalefetle irtibatlarının koptuğu ve -bugünden bakıldığında- liberalizmin en fazla cemaatçi bir varyantı olduğunu ileri sürebildiğimize göre, isminin de buna göre, örneğin “siyasi liberalizm” olarak konulması daha doğru olacaktır.

Türkiye’de gelişen sol liberalizm de gerçekte bir siyasal hareket olmadığı gibi, hiçbir zaman gerek dünya gerek Türkiye’de bir toplumsal hareket olarak da açığa çıkmadı. Liberal aslına uygun bir biçimde, bir aydın eğilimi ve bir siyasi program olarak zuhur etti. Bu programın 12 Eylül sonrasında gelişen ve hiçbir zaman güçlenemese de varolan işçi hareketini ve sosyalist hareketin bazı kesimlerini etkilemediği ise söylenemez. Aksine neo-liberal politikaların yarattığı yeni sağ hegemonya altın-

7 Bkz. Savran (1986). Devlet/sivil toplum karşıtlığına dayanan bu yanılığsının eleştirisini esasen ikinci bölümde gerçekleştireceğim.

da, bazı sol kesimler kendisini bu sol liberal program etrafında dolanarak ifade etme faydacı tutumu sonucunda, bazıları ise düpedüz bu programa kapılarak solu neredeyse sol liberal dolaşım olmadan görünemez hale soktu. Bugün sol liberal program, -kapitalist devletin kurumsal garanti mekanizmalarını yok sayarak- kabaca bize, siyasal demokrasi sorununun temel sorun olduğunu, bu çerçevede de temel görevin, kapitalist devletin liberal normativizmle terbiye edilmesi olduğunu şu ya da bu gerekçeyle ve şu ya da bu biçimde söylemekte, çıkış yolu olarak da genellikle Avrupa Birliği'ni işaret etmektedir.

Genelde sol liberalizmin geliştiği bir mecra olan Birikim dergisinde bir grup, bu kez de kendileri ile liberaller/sol liberaller arasında bazı ayrılıkların olduğunu ileri sürerek, kendilerine liberal sol adını yakıştırdı. Bu yazının özgül ağırlığını işte bu "liberal sol" oluşturmaktadır.

LİBERAL SOL⁸

Ertuğrul Kürkçü'nün ifadesiyle, "kendilerine böyle denilmesine izin verilen kesim", liberal sol, "sadece kendiyle sınırlı bir iddianın ifadesi"dir. Başka deyişle, bu yaklaşım "bir toplumsal hareketi veya bir toplumsal kesimi ifade etmekten çok, solun geri kalanına 'doğru yol'u gösterme iddialarının toplamı olarak" (Sevimay, 2008) değerlendirilebilir. Bu kesimdeki hemen

8 Demokrasi teorileri alanında da eser (Coşkun, 2007) veren Mustafa Kemal Coşkun, kavramı görür görmez "trajikomik" diye yazmıştı, haklı olarak: "Bu durumun ne kadar vahim bir noktaya kadar geldiğini anlamak için çok zeki olmak gerekmez, zira "sol" ile "liberalizm" kelimelerinin bir araya getirilmesi bile başlı başına abesle iştigaldir. Şöyle ki, "liberal sol" deyişle piyasa ekonomisiyle barışık bir sol kastediliyorsa -ki öyledir-, bu durumda böylesi bir anlayışa sol demek kesinlikle olanaklı değil. Zira solculukla piyasa ekonomisini bağdaştırmaya çalışmak, bilgisizliğin bir ürünü değilse eğer, en basitinden hem hazin hem de komik, öyleyse, trajikomiktir. Sol, şu ya da bu şekilde liberalizmin, doğrusunu söylemek gerekirse piyasa ekonomisinin her zaman karşısında oldu/olmak zorunda, sol olarak kalmaya devam edecekse elbette. Kısacası, hem özelleştirme karşıtı hem de liberal olunamaz, yok eğer illa ki özelleştirme savunulacaksa, bu sefer de solcu olunamaz" (2008).

herkesin kendisini temsil ederek⁹ kendi sollarına akıl vermeye girişmesinden dolayı bir eğilim olarak muhatap alınmalarının özel güçlükler taşıdığını da belirtmek gerekiyor.

Bu güçlüğü aşmak için muhataplarımızın, “bizler, sol liberal değil, liberal solcularız”¹⁰ diyerek, liberallerle iyice belirsizleşen ayrılıklarını; “Sol liberaller, eşitlik ve sosyal adalet meselelerine nispeten duyarlı liberallerdir. Liberal solcular ise, negatif haklar ve özgürlüklerle ilgili meselelere tutkuyla bağlanmış, sosyalizme veya sosyal demokrasiye angajmanları bununla mukayyet olan solcular” (Bora, 2008: 22) türü tasniflerle açıklamaya çalışanlar olduğunu belirteyim. Genel olarak *Birikim* dergisi bu eğilimin de temsil edildiği bir mecra olarak görülebilir.¹¹

Ancak bir gülümseme eşliğinde okunabilecek, yukarıda aktardığımız tasniflerle post-Marksist imanlarını tazelemeye meylettiklerinden bu eğilim içindekiler ve aktıkları mecra aslında çok da önemsenmeyebilirdi; eğer, en hafifi “... ‘en geniş kitle içinde en dar kadro çalışması’ düsturunu akıl-fikir düzlemine uyarlayarak düşünün!” (Bora, 2008: 25) olan küstahça tutumları tavan yapmamış ve bu küstahlık, Türkiye devrimci ve sosyalist hareketine karşı tasfiyeci bir gizli gündemin bilinçli ya da bilinçsiz taşıyıcılarının ana söylem düzeneği haline dönüşmeseydi.

Burada kast ettiğimiz gizli gündem, liberal solcuların bile isteye takip ettikleri bir komplo değil elbette. ABD, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) -bir dizi gönülsüz rızayı da içeren- tarihsel uzlaşmasının gereksindiği yeni sağ hegemonyanın devrimci solun tek bir kı-

9 Murat Belge bu tespiti paylaşıyor: “Ertuğrul, bu kesimin “kendisiyle sınırlı” olduğunu söylerken de haklı bence. Böyle bir parti falan bir yana, kendi aralarında asgari olsun bir homojenleşme amacı taşıyan bir “Fabian Kulübü” dahi yok. Savundukları noktalarda belirli yakınlaşmalar, hattâ ortaklaşmalar görülen bireyler var, ama bu bireylerin ortak bir programları da yok” (2008a).

10 Şu yazı ve makalelere bkz. Bora (2008); Argın (2008); İnsel (2008); Belge (2008a) vb.

11 Dergi, Ekim 2008 tarihli 234. sayısını “Sol liberalizm, Liberal sol” başlığı ile çıkartmış, bu sayıda başlatılan bu tartışma izleği, 235 ve sonraki sayılarda azalarak da olsa sürdürülmüştür.

rıntısına dahi tahammülü olmaması ile ilgili nesnel bir sonuç bu. Türkiye'nin kapitalist rejimi, her dönem, gerek hegemonyacı güçlerin iç dengeleri/mücadeleleri gerekse de ezilenler ve emekçiler karşısındaki kararsız konumu nedeni ile kırılğan bir nitelik taşıdı ve bu yüzden, dönem dönem açık askeri diktatörlüklere dönüştü. Liberal solun, hem siyasal rejimin uzun sürecek AKP hükümetlerinin sultasında dönüşümünü içeren hegemonya projesine destek vermesi, hem de en hafifini yukarıda aktardığımız bir küstahlıkla kendi sollarına ama özellikle "büyük D ile yazılan Devrimin rolüne" dair tarihsel ve mantıksal düşünüşten bir adım bile geri gitmeyen devrimci solları karşı ideolojik saldırıya girişmesi karşısında, nesnel olarak bu hegemonya projesine bağlandığını düşünmemek bana mümkün görünmüyor.¹²

Ancak yazımızın konusu ne Ergenekon Davaları silsilesi nedeniyle başlayan tartışma ne de bu silsile içinde "liberal solcuların" avaneliğinin, işçi hareketleri ve toplumsal muhalefet üzerinde bir hegemonyacı güç olarak AKP Hükümetlerinin yerleşmesine nasıl hizmet ettiği.¹³ Bu yazıya, post-Marksizm'i ve radikal demokrasi stratejilerini eleştirip Marksizm'i savunurken öne çıkardığımız izlekleri tümüyle benimseyerek başladığımı belirteyim. Bu izlekler,

a) kapitalizmi anlamak için üretim ilişkileri, toplumsal ilişkiler, sınıf, sömürü, emperyalizm gibi çözümleyici kategorilere başvuran tarihsel maddeci yöntemin ve genel olarak bilimin -bilginin olanaklılığının- savunusu;

b) evrensel sınıfın tarihsel bir fail olarak savunusu;

c) bu süreçte kendisini de yok edecek olan evrensel sınıfın kapitalizmi ancak siyasal ve toplumsal bir devrimle aşabileceğinin savunusu;

12 Bu konuda yürütülmüş bir tartışma için bkz. Sevimay (2008); Belge (2008a, 2008b, 2008c); Mısır (2008).

13 Bu konuda bkz. Mısır (2009).

d) “sivil toplum ideolojisi”nin normatif önerilerine karşı toplumsallaşmış insanlığın,

e) “sivil toplum” analitik kavramı karşısında ise onun Marksist eleştirisinin savunusudur¹⁴.

Söz konusu izlekleri sürdürmekle birlikte; eleştirimizi -esasta post-Marksizm’in varyantından başka bir şey olmayan- “liberal sol”un ideolojik ve politik eleştirisine, Marksizm’i savunurken geliştirdiğimiz bu “savunmacı” izlekleri yitirmeden ama daha çok bu akımların işçi hareketi ve sosyalizm karşısındaki tutumlarının gerçek tarihsel ve mantıksal içeriğini görünür kılmaya yoğunlaştıracam.

YÖNTEMSSEL KAÇIŞLARA KISA YANITLAR

Marksizm, liberal solcuların ileri sürdüğü gibi liberalizmden mi gelmektedir ya da Marksizm’in liberalizm eleştirisi anti-liberal olmaktan çok post-liberal midir? Bu -hemen hemen aynı iki- sorunun basit bir yanıtı var ama o yanıtı varmadan önce, özellikle kendilerinin liberal solda sayılmasını isteyenlerin liberalizm hakkında geliştirdikleri şartırmacaya giydirdikleri yöntemsel kılıfı çıkarmak gerekir. Bu yazarlar, Marksizm’le bir tür gerilimli ilişkiyi sürdürdüklerini varsaysalar ve her ne kadar bazı yazılarında gerçek konumlarını “yöntemsel” ukalalıklarla gizlemeye çalışsalar da, Marksizm’le maceralarının devam ettiğine inanmak oldukça güçtür.

Basit bir örnek olarak Şükrü Argın’ı verebiliriz. Yöntemsel önerisi, düş çözümlmek ve sanırım böylece, kendisini ifade edemediğini baştan kabullendiği -ama Marksistlerin de konuşamadıkları için bilmedikleri- bir dille “ironist” bir bakış gerçekleştirmekten ibarettir (2008: 28-29). Bu yazara örneğin Feuerbach Üzerine Tezler’den İkincisi’ni, Üçüncüsü’nün ikinci

14 Bu eleştirel izlekler için, Sevilay Kaygalak’ın makalesi (2001) yanı sıra, o makalede de atıfta bulunulan eleştirel makalelerle birlikte kendi yüksek lisans tezimi de anacağım: Özne, Hakikat ve Siyaset: Postmodern Tartışma Alanı ve Marksizm, 2000.

cümlesini ve özellikle Sekizincisi'ni de hatırlatsanız (bkz. Marx ve Engels, 2002: 22-23) ya da dilimiz ortak olsun -ve elbette daha çok hoşuna gitsin- diye "Spinozacı manada 'his'lerimizi değil 'fikir'lerimizi yazalım, zaten biz de nesnel gerçekliğe ilişkin bu fikirlerimizin tek sınanma anının bizzat insan faaliyeti, devrimci pratik olduğunu düşünüyoruz" deseniz, o düş çözümlmeye takmışken, ne yazar?

Bu durumda, Argın'ın tarifiyle, örneğin benim gibi kendini devrimci Marksist olarak "etiketlemeye" meyyal olanlar, orada gördükleri 'temsiller' ile 'gerçeklik' arasındaki tasarımları üzerine inşa ettikleri kısır bir dille -yazar bunun Spinoza'nın fikir dediği şey olduğunu biliyordur herhalde, dolayısıyla fikirle- konuşan, "romantik"ler olduklarından beyefendiyi asla anlayamayacaktır.

Yukarıda sorduğumuz soruları, dünyanın herhangi bir akademisinde ister ana akımdan gelsin isterse de Marksist eğilimler taşıyın, politika bilimi, siyasi tarih, siyaset felsefesi tarihi, iktisat tarihi ya da sosyoloji bölümlerindeki yüksek lisans öğrencileri ya da akademisyenlere sorun; karşınızdaki, eğer ilgili bölümde on yıl öncesinden kalma post-modern ya da post-yapısalcı eskisi bir solcu ya da kültürel çalışmalar ekolünden kafası karışık bir sağcı değilse; size basit bir yanıt verir. O yanıt, herhangi bir siyaset bilimine giriş kitabında ya da ana akım Amerikan liberalizmde bulabileceğiniz türden sade bir yanıtıdır: Liberalizmle Marksizm arasında hiçbir ilişki yoktur; çünkü Marksizm özel mülkiyete üstelik "mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi" gibi köktenci bir sloganla karşıdır.

Ancak liberal solcular için bu basit 19. ve 20. yüzyıl bedaheti, üzerine yeniden yeniden düşünülmesi ve postmodernistlerden tanıdığımız "ironist" dillerle tartışılması gereken bir kafa karışıklığıdır. Bu kafa karışıklığını sadece kendiyile ilgili görmek istemeyen bu baylar, bizi de aynı "bilinemezci" kervana katmak için bin takla atmaktan başka iş bilmezler. Ne sosyal hareketlerle gerçek bir bağları vardır ve bu bağlardan doğan temel sorun-

lar üzerinden konuşurlar, ne de tartışmanın esası olan mülkiyet sorununda Amerikan liberal/cemaatçileri (Rawls, Dworkin, Nagel, Scanlon/ Sandel, MacIntyre, Walzer) kadar (Taylor, 2006) açık sözlü davranabilirler. “İki cami arasında binamaz” sözü, bu “tenkidi ulema” için söylenmiştir desek, yanılmış olmayız.

Liberal solcu yazarların yönetsel kaçamakla görünmez kıldıkları bir sorun da budur. Sözünü ettikleri siyasi liberalizmle, Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi*’nde Max Stirner’i eleştirirken analiz ettikleri burjuvazinin bayrağı olan siyasi liberalizm arasında, Fransız Devrimi bahsini tartışırken göstereceğimiz üzere neredeyse hiçbir benzerlik ve tarihsel süreklilik yoktur. Tanıl Bora’nın sözünü ettiğimiz yazısında referansta bulunduğu kurucular olarak Dewey, Shaw, Russell, Macpherson, Rawls Amerikan faydacı-liberal ana akımının merkezinde ya da eleştirel bir şekilde çeperinde ancak mutlaka içinde yer alırlar. Bambaşka bir gelenekten gelse de, Habermas’ın kendisini bu faydacı-liberal geleneğin ürünü sayan Rorty ile yürüttüğü tartışmada açıkça gözleneceği gibi geliştirdiği argümanlar Batı Avrupa siyasi düşüncesinden çok bu ana akım Amerikan faydacı-liberal geleneğinin ürünüdür.

Çağdaş bir siyasal akım olarak liberalizmin, ilk ekonomi politikçilerin öncü çalışmalarının vardığı sonuçlardan beslendiği söylenebilir. Liberal solcularımızın bir diğer yönetsel kaçı da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Bu kaçış temelde bütün bir Anglosakson geleneğine ait olmakla kısmen Batı Avrupa düşüncesine bağlanabilirse de, özel olarak ABD’de özel mülkiyetin kutsallığını tanıyarak, bunu tartışma konusu yapmadan kendine has gelenekler ve bazı siyasal özgürleşme “davaları”¹⁵ oluşturarak geliştirdiğini (Dworkin, 2006: 49-50 vd.), siyasi liberalizmden esasen bunu anladıklarını saklamak biçiminde tezahür etmektedir.

15 Bunlar, ifade özgürlüğünün genişletilmesinden yana sansüre karşı, ırk ve cins ayrımcılığına karşı, devlet ve kilise arasında net bir ayrımın sağlanmasından yana, ceza usulünde sanığın daha fazla korunmasından yana, yetişkinler için cinsel suçların ve uyuşturucu kullanımının cezalandırılmamasından yana “davalardır.”

Bu gelenekte, Marx'a bırakınız eleştirel bir figür olarak, dünya tarihinde yaşamış biri olarak bile referans verilmez. Başta Laclau ve Mouffe olmak üzere, fikirleri kapitalizmde hiçbir gedik açmayan “eleştirel teologlar” olarak post-Marksistlerin çoğunun¹⁶, on yıllardır izledikleri ve her eşikte eleştirdiğimiz yol da vaktiyle, liberal solcuların bugün bizi çağırdıkları faydacı-liberal çöplükte eşinmeye giden bu yoldan başkası değildi. Ne ilginçtir ki, tüm dünyada tek bir özeleştiri yapmadan ve geçmişe bakmadan hala Marksizm'le bir diyalogda imiş gibi konuşma cesareti ve cüreti sadece bu liberal solcu “tenkidi ulema”da mevcuttur.

Bu nedenle yazarların tezini kökten reddetmek anlamına gelmek üzere, liberalizmin mülkiyet hakkı ile kurduğu ilişkinin bu tartışmadaki rolünü görünür kılan bu kısa açıklamadan sonra, şu içerip aşma şeklinde tecelli ettiği ileri sürülen Marksist eleştirinin gerçekte, liberalizmi değil, Lenin'in Kautsky'den devralarak yaptığı özetle, klasik İngiliz ekonomi-politiğini, klasik Alman felsefesini ve Fransız sosyalizmini¹⁷ birlikte, bunlara Fransız devrimci geleneğinin de dördüncü kaynak olarak eklenmesi gerektiğini vurgulayan Mandel'in yaptığı eklemeyeyle (Mandel, [1986] 1996), içerip aştığını ileri süreceğim.

Ernest Mandel'in Marksizm'i ve devrimci geleneği savunan *Marksizmin Tarihteki Yeri* ([1986] 1996) adlı çalışmasında, liberalizmin Marksizm'in kaynakları arasında sayılmaması bir yana, metin içinde sözcüğün bir kez bile kullanılmaması bile bu bedahetin başka bir veçhesidir. Çünkü, bu basitçe Mandel'in tercihi değildir; Ahmet İnsel'in yazısında (2008) referansta bulunduğu ve tümüyle Batı Avrupa düşünce, dolayısıyla Aydınlanma geleneğine ait Abensour'un *Devlete Karşı Demokrasi* ([1997] 2002) yapıtında da liberalizm ile Marksizm arasında hiçbir izlek takip edilmez. Takip

16 Bu akımın eleştirisi için bkz. Kaygalak (2001).

17 Bkz. Lenin (1990) içinde “Marksizmin Üç kaynağı ve Üç Öğretisi” (ss. 78-83) ile “Karl Marx Öğretisininin Tarihsel Yazgısı” (ss. 84-88) makaleleri.

edilen izlek, laikleşmiş siyasetin özerkliğinin ve bu özerkliğin yarattığı -Atlantik cumhuriyetçi geleneğinde mündemiç- özgürleşme potansiyelinin tanınması, başka deyişle laikleşmiş siyasete özgürleştirici bir yüklem olarak tarihsel anlamlar atfedilmesidir. Daha açık söylersek, Abensour, bir izlek olarak liberalizmle ilgili bile değildir; politikanın devlete karşı düşünülebilmesi, politikanın devletten özerkleşmesi ile ilgilidir. Kendi son sözleri ile, “demokrasi eğer devlete karşı gelebiliyorsa, bunun nedeni politik olanın devletle sürekli çatışmasıdır” ([1997] 2002: 156).

Abensour’un çalışması Marksizm’in tarihsel bir özgürleşme siyasetinin sürdürücüsü olması gerektiğini, Pocock’un cumhuriyetçi geleneği içinde düşünür. Politikanın özgürleştirici niteliğini vurgular. Özcesi, -Arendt’çi agoraya/kamu alanına, politik bir birey olarak çıktığında özgürleştiği varsayılan antikitenin politik insanını kurmayı- Marx’ta Makavel momentini arayarak ima eden tez dışında bir bilgiyi bize ulaştırmaz. Sınırlı ve oldukça müphem bir tez içeren bu çalışmaya, Ahmet İnsel’in yazısında sıklıkla referans verilmesi, Abensour’a ilişkin, eserin hiçbir sayfasında ima etmediği özgürlükçülükle liberalizm arasında bir ilişki kurduğu yanılığını yaratmaya matuftur. Yazısında bu yönemsel hatayı başka hiçbir dayanağı olmadan sürdürse de, -diğerlerinin yönemsel ukalalıkları karşısında- bir yazar olarak Ahmet İnsel’in söylediklerini, Abensour üzerine kendi “aşırı” yorumları olarak değerlendiriyorum. Tıpkı Marx’a yaptığı gibi... Yazının bundan sonraki kısmında da, esasen Ahmet İnsel’in bu yazısındaki argümanlara, Amerikan faydacı-liberal geleneğinin Anglosakson kökleriyle ilişkisini hiç akıldan çıkarılmadan yanıt vereceğim. Fazladan, devrimci Marksistlerin de içinde yer alan “özgürlükçü [*libertaire*] hevesle”¹⁸ ([1997] 2002: 155) liberalizmi karıştırmaya becerisinin ve bu sayede Marx’ta dört dörtlük bir liberal bulgulasının ise saygıyı hiçbir şekilde hak etmediğini bir kez daha vurgulamak isterim.

18 Bu konuda bkz. Balta (2001).

Bu yöntemsel kaçışlara karşı benim durduğum yöntemsel pozisyon Mandel'le aynıdır. Marksizm; sosyal bilimlerin, İskoç Aydınlanmasına da genişletilerek klasik İngiliz ekonomi-politiğinin eleştirisinin, Fransız Devrimi'nin ve sonrasının doğurduğu devrimci sol organizasyonlarla politik kurtuluş hareketlerinin, kendiliğinden ve yerleşik temel işçi hareketlerinin ve onların doğurduğu felsefi ya da sosyolojik düşüncelerin, daha iyi bir toplum yaratmak ya da toplumsal sorunlara teorik, felsefi, ideolojik ve ekonomik olarak eğitim ve hayırseverlik yoluyla çözümler bulmaya çalışan Marksizm öncesi sosyalizmin, devrimci bir dönüşüme uğratarak en ileri aşamada birleştirilmesinden oluşur (Mandel, 1996: 15). Marx ve Engels, kendilerinden önce açığa çıkmış ve birikmiş eleştirel çalışmaları olabildiğince edinerek, devrimci temelde aşmışlardır. Aufheben, içerek aşma, ancak böyle bir devrimsel dönüşümle, içerip yok ederek olanak hanesine yazılabilir ve ancak burada devrimci dönüşümün izleklerini ayırt edebiliriz: Kapitalizmde emekçilerin kendi kurtuluşlarının gerçek hareketinin bilinçli anlatımı olarak Marksizm ve aynı zamanda ezilenlerin, sömürülenlerin mücadelelerinin, emekçi insanlığın binlerce yıllık kurtuluş çabalarının son isteğinin mirasçısı ve gerçekleştircisi olarak Marksizm. Bu iki izlek içinde de daha sonra, Marksizm'e karşı burjuva ideolojisi olarak gelişen liberalizmin, hele de ana akım Amerikan faydacı-liberalizminin gölgesinin dahi yeri yoktur.

Birinci izlekte, ömrünü iktisat ideolojisinin eleştirisine ayıran -bu nedenle ekonomi politiğin Marksist eleştirisinde de bu ideolojinin izlerini arayan- Ahmet İnsel'in bilinçli olarak yaptığını sandığımız devlet/sivil toplum karşıtlığını, Abensour'a referansla devlet/demokrasi karşıtlığına ikame etmesi şeklindeki çarpıtmayı düzeltmek gerekir. İkinci izlekte ise, kapitalizmin bugün karşı karşıya olduğu ve iyice derinleşen krize karşı gelişen anti-kapitalizme karşı bile liberal solcuların nasıl tahammülsüz olduğu gösterilmelidir; böylece, Ömer Laçiner'e, tepe üstü duran sözlerini ayakları üzerine dikmek koşuluyla katıl-

ma olanağı doğabilir, doğrudur, sözlerinin devrimci Marksistler arasında yankı bulma olanağı yoktur.¹⁹ Ancak bu yazı kapsamında bu ikincisine hem yazının hacmi hem de bağlamın farklılaşması nedeniyle ancak, birinci izlekten doğan imalar çerçevesinde kısaca değinilecektir.

DEMOKRASİYİ SAVUNMA ŞAŞIRTMACASI

Liberal solcuların temel argümanlarından biri, Marksistlerin demokrasiye yönelik menfi tutumlarını müspet bir tutuma dönüştürmeleri için liberal gelenekle barışmaları gerektiğidir. Bu tastamam bir aldatmacadan ibarettir. Birincisi, liberalizmin demokrasiye bağlı olduğu normatif bir iddiadır, sadece özel mülkiyete ve piyasaya Katolik nikâhı ile bağlıdır. İkincisi, Lenin'in görüşleri dahil olmak üzere, Marksizm'in demokrasinin tarihsel niteliğinin tanınması şartıyla, demokrasiye yönelik menfi bir tutumu olmadığını açıklar.²⁰

Öyle olmasa idi dahi, liberalizmle demokrasi arasındaki ilişki son derece müphemdir. Bu müphemlik sadece özel mülkiyetin kutsallaştırılması nedeni ile değil, liberalizmin içsel çelişkileri nedeni ile de gözlenebilir. Liberal solcular Macpherson'u liberal gelenekleri içinde saydıklarına göre, *Demokrasinin Gerçek Dünyası*'nda ([1965] 1984) liberal düşüncenin “önce ekono-

19 Ömer Laçiner, Birikim'de “Yolun Sonu/Başlangıcı” (2008) adlı bir yazı yazmış ve çok kısa bir versiyonunu da Radikal İki'de yayınlamıştı, Laçiner'in tutumu Argın'ın yöntemsel ukalahlığıyla aynı içeriği sahipti ama en azından dobraydı. Şöyle karşıladım: “Bana göre sorun, daha tarihseldir ve ancak sorunun bu şekilde nitelenmesi bakımından Ömer Laçiner'in tutumu saygı uyandıracak doğrulukta. Aynı “anlam” ve hatta “siyaset” dünyası içinde olmadığımızı ve olamayacağımızı berrak bir şekilde telaffuz etti. Bu telaffuzun, devrimci geleneğin 12 Eylül sonrası gelişen “büyük uzlaşma” arayışlarından görünürde taktik bir nedenle de olsa kopuşmasını dışa vurduğu açık. Mahir Çayan'ın vaktiyle politikanın son kertede kurucu önceliği olarak gözlediğinin, bu taktik sanılan tartışmanın içinde işlemesi ve Manifesto'nun izini süren devrimci geleneğin kendini yeniden kurması için olanağa dönüşmesi, devrimcilerce dövünme nedeni değil, hayırlı bir “elveda”nın hoş sedası sayılır ancak...” (Mısır, 2008c)

20 Karşı tezleri bir broşürle yıllar önce eleştirmiştım. Lütfen bkz. Mısır (1998).

mik liberalizmin oluştuğu ve ardından da bunun zorunlu sonucu olarak siyasal liberalizmin yerleştiği” tezini eleştirerek başladığı yolculuğu, “liberalizmin bireysel özgürlükleri mümkün kılmadığı” tespiti ve bu tespitin doğurduğu açmazla noktalandığını, bundan çıkış için de “sahiplenici bireycilik” adlı bir kuram önerdiğini herhalde bilirler. Ama sanırım bilmedikleri Levent Köker’in daha 1984 yılında Toplum ve Bilim dergisinde yazdığı üzere, şudur:

Ancak, kapitalist bir toplumsal yapıda [sahiplenici bireyciliğin] gerçekleşmesi olanaksızdır. Çünkü sahiplenici bireycilik, özünde, insanın kendi insani amaçlarını özgürce gerçekleştirebileceği bir ortamı ifade etmektedir. Oysa kapitalizmde emek (insani güçler) ile sermaye (bu insani güçlerin özgürce ve tümüyle gerçekleşmesinin araçları) birbirlerinden ayrılmış olup, dolayısıyla “yeterli sermayesi olmayan”ın (yani bu araçlara sahip bulunmayanın kendi insani, güçlerini uygulamak ve geliştirmek için gereksindiği özgürlüğü ortadan kalkmış en azından sınırlanmıştır. (Köker, 1992: 21)

Burada sorunun, basitçe Marksistlerin demokrasiyi savunmak için liberalizmle diyalog kurup kurmamaları olmadığı, sorunun bizatihi kapitalizme razı olmak ya da onu aşmak şeklinde gelişen tartışma ile ilgili olduğu bizzat liberal gelenek içinden çıkan eleştiri ile de kabul edilmiş olur. Ama liberal solcular, “ironist” dilleriyle bu hakikati, gerçek tartışmayı gözlerden sakınmak için taklalar atmaya devam ederler.

Bu taklalardan bir diğeri de liberal kurumların nötr olduğu iddiasına dayanır. Bu durumda demokrasiyi savunmakla liberal kurumların tarihsel varlığını savunmak eşitlenir. Böylece, biçimsel demokrasi ile gerçek demokrasi arasındaki tarihsel ve mantıksal ayrılık kapatılarak, kapitalizm ile demokrasi arasındaki gerilim bir kez daha demokrasi aleyhine ama kapitalizm lehine aşılmış olur. Üstelik bu hamle ile liberal solcular, Gramsci - Althusser çizgisinde gelişen analizi -hegemonya/ devletin ideolojik aygıtları (Anderson, 1982 ve 1988)- hiçbir şekilde ciddi-

ye almadıklarını ve Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisi kavramı başta olmak üzere, standartlaşma, manipülasyon gibi yabancılaşma esinli analizlerin ortaya koyduğu gerçeklerin (Slater, 1989) demokrasinin önündeki engeller olarak varlığını unuttuklarını, itiraf etmiş olurlar.

Peki, hangi temel güdü, liberal solcuları buna, bu büyük unutuşa yöneltir? Liberal solculardan Bora, anılan yazısında Bobbio'ya başvurarak derdini anlatır: "Müphem bir proletarya diktatörlüğü adına liberal demokrasinin kazanımlarını feda etmemek!" (2008: 22). Halbuki müphem olan liberalizmle demokrasi arasındaki ilişkidir!²¹ İnsanın *işçi hareketinin demokratik kazanımlarından değil de* liberal demokrasinin kazanımlarından söz edebilmesi için, önce *işçi hareketinin kendi bilinci olan* Marksizm'i ve oradan doğan devrimci geleneğin devamcılarının sözlerini unutması gerekir. Belli ki yazarımız bunları çoktan unutmuş ve vazgeçmiştir ama fazladan, örneğin, devrimci Marksist gelenekle hiçbir ilgisi olmayan, Duverger'in *Seçimle Gelen Krallar*'ını ([1974] 1986), Mills'in *İktidar Seçkinleri*'ni ([1956] 1974), daha yakın bir tarihte Barber'in liberal demokrasi eleştirisi (*Güçlü Demokrasi*, [1984] 1995) gibi eleştirileri de unutmuş olmalıdır! Arendt'i anmıyorum bile...

Bu kurumsal nötrlük efsanesini çürütmek üzere, ister istemez bir örnek vermek zorundayım:

Komün'deki temsil ile liberal demokratik temsil birbirinden çok farklı kurumsal biçimlerdir; ancak, belli bir soyutlama düzeyinde her ikisinde de mekanizma temsildir. Demokrasinin bir biçim olarak tarihtësileştirilmesi, oldukça sorunlu bir yaklaşımdır. Kurumların yalın (değer yüksüz, nötr) olduğu varsayımına dayanır ki, bu varsayım temelsiz görünmektedir. Siyasal kurumlar, ait oldukları toplumsal formasyonun

21 Sözü edilen broşürde (Mısır, 1998) bu sorunu tartışmış ve "Paris Komünü: Gerçek Demokrasi Olanığı" başlıklı yazımda Heller'in biçimsel demokrasi savunusunu eleştirmiştim (2003: 112 vd.). İlgili metinlerde bu sorunu tartıştığımдан ötürü uzun uzadıya tekrar etmeyeceğim.

ürünüdürler. Geri çağırma örneğini ele alalım. Burjuva demokrasisi, bir sınıf egemenliği biçimi olduğundan temsili niteliği salt bir biçim değil, sınıf egemenliğinin kuruluş araçlarından biridir. Rousseau'nun emredici vekaletinin liberal demokrasi savunucularınca eleştirisi, temsili niteliğin içeriğini anlamamızı kolaylaştırır. Burjuvazi egemen sınıf olarak kalacaksa temsil edilen bir burjuva tarihsel kategori, "ulus"tur; tek tek insanların temsil edildiği ve onların seçtiklerini geri çağırabilecekleri "düşünülemez". (Mısırs, 2003: 113)

Lenin'in vurguladığı gibi, tüm insanlar yönetime katılsa o zaman burjuva siyasal egemenliği de ortadan kalkar (1992). Heller'in biçimlerin yalın olduğunu ileri sürmesinin asıl nedeni, devletin sönmelenmesi düşüncesine karşı çıkmasıdır. Avrokomünizm ve sosyal demokrasi, siyasal devrim fikrinden uzaklaştıklarında, devletin sınıflar karşısında nötr olduğu tezine yönelmişlerdi (Panitch, 1986: 27 vd.). Bu yüzden, devletin temsili mekanizmalar içinde fethedilebileceğine dair bir siyasal stratejiye bağlandılar (Bu tezin kararlı bir savunusu için bkz. Hodgson, 1988). Bunun teorisi de siyasal pratiği takip etti (Mısırs, 2003: 113). Liberal sol da bu takibin bir parçası sayılmalıdır.

Bu tartışmada, Abensour'un devlet/demokrasi ikiliği içinde kurduğu, Ahmet İnsel'i ise devlet/sivil toplum ikiliği içinde düşünmeye (2008) yönelten temel sorun, Marx'ta "siyasal düzeyin yitip gitmesi", Lenin'de "devletin sönmelenmesi" (1999) olarak ifade edilen siyasi radikalliğe karşı mevcut burjuva demokrasisini ve onun kurumlarını, daha açık söylersem kapitalist devleti savunma güdüsüdür. Ahmet İnsel, devrimci seçeneği başka türlü -yani post-Marksist argümana uygun olarak Devrimsiz- düşünmeye çalıştığını ima etse de, Tanıl Bora bunu yukarıdaki gibi açıkça itiraf etmiştir. Gerçi İnsel de, yazısının sonunda, siyasal devrimin sosyal devrime dönüşmesi fikrini, Amerikan ana akım faydacı-liberalizminin geliştirdiği en gelişkin biçimi Rawls'ta bulunan son derece müphem "bütün insanların

siyasette ve toplumda eşit ve özgür olma hakkı”na indirgeyerek (2008: 16), seve seve Tanıl Bora'nın yanına geçer.

Eğer soru samimi şekilde demokrasiyi nasıl savunacağımız ise, yanıt liberalizmle uzlaşmak ya da ittifak yapmak olamaz: Sorunun yanıtı devlete karşı tutumda gizlidir. Devrimci Marksizm'e göre, devlet, sınıflı toplumların bir ürünüdür ve tarihseldir. Sınıfsız bir toplum, devletin, aynı anlama gelmek üzere siyasetin sönmüldüğü, artık olmadığı bir toplumdur. Yine de sorun, elbette, bu kadar kolay çözümlenemez. Toplumsal ilişkilerin karmaşıklığı, üretim ve yeniden üretim süreçlerinin bir dizi planlamayı ve planlamanın kendisinin de bir dizi bürokratik ve teknokratik mekanizmayı gereksinmesi, daha genel bir ifadeyle kamusal işlerin yürütülmesi için kamusal bir örgütün zorunluluğu devrimci Marksizm'in devlete ilişkin görüşlerine bir dizi haklı gibi görünen eleştirinin geliştirilmesine neden olmuştur. Elbette, bu eleştiriler özetlediğimiz somutluk düzeyinin ötesinde kuramsal bir görünüş ve sunuş da edinmişlerdir. Poulantzas'ın son dönem ([1979] 2004) fikirlerinde görüldüğü gibi, devleti nötr bir düzey (yapı ve uygulamalar bütünü) olarak düşünme, sınıf iktidarının aracı olarak değil de sınıf mücadelesinin alanı olarak betimleme oldukça yaygınlaşmıştır. Katılmamakla birlikte, bu türlü düşünme de liberal solculardan ileridedir, elbette...

Liberal solcularınki, yetmişli yıllarda (1974'te), İngiliz İşçi Partisi içinde, Troçkistler tasfiye edilirken savunulan fikirlere koşuttur: O tasfiye sırasında İşçi Partisi içinde liberal kurumların/ devletin nötrlüğü fikri o kadar güçlü savunulmuştur ki, devlet ve demokrasi eşdeğer kavramlar olarak kullanılmış, devlet karşıtlığı demokrasi düşmanlığı olarak mimlenmiş ve tasfiye hareketi, demokrasi (yani devlet!?) düşmanlarının demokratik bir parti içinde yer alamayacağı, demokrasiyi imha etmek isteyenlere parti içinde demokratik varoluş hakkı verilemeyeceği gibi gerekçelerle gerçekleştirilmiştir (Bkz. Hodgson, 1988).

Demokrasiyi savunmak, kapitalizmle uzlaşmak değildir; aksine, devlete karşı devrimci siyaseti, siyasetin ilgasını ve devletin

sönümlenmesini savunmaktadır. O küstah parmak, "... 'en geniş kitle içinde en dar kadro çalışması' düsturunu akıl-fikir düzlemine uyarlayarak düşünün!" diye kalktığında, sadece özel mülkiyeti kutsal hak düzeyine çıkardığı ya da sadece *Terörizm ve Komünizm* broşürüne yıllar sonra bağlandığı için değil, bizzat *Proleterya Diktatörlüğü* broşürünü de satır satır tekrar ettiği için, liberal sol diye aslında Kautsky'yi işaret etmiş olur. Kautsky dirildiğinde, devrimci Marksistler bilir ki, ilk tarihsel devrimci kalkışmada bir Noske karikatürü, elinde Kautsky (liberal solcu) broşürleriyle, demokrasiyi savunmak için gerçekte devleti savunur²². Çünkü, liberal solcu, sosyalizmde devrim yapmak için vardır, ama kapitalizmi devirmek aklına gelmez! Vaktiyle Kautsky'nin utanmazca söylediğine benzer bu: "Biz devrimciyiz ama devrim yapmayız!"

Liberal solcunun kendisine sorarsanız, devleti değil "sivil toplum"u savunduğunu söyleyecektir. Halbuki, devlet/demokrasi tarihsel çelişkisini, devlet/sivil toplum ikiliği içinde düşünmek, sivil toplum kavramından demokratik bir stratejiye evrilebileceğini ummak, kasıtlı değilse, özgürlükle ilişkilendirdiği "halk"ı bir kez daha devletin boyunduruğuna teslim etmekle koşut, büyük bir yanılgıdır.

İncelemenin ikinci kısmında, Ahmet İnsel'in (2008) de peşinden koştuğu bu yanılgı üzerine Marksizm'in eleştirel düşüncesinin nasıl geliştiğini, esasen Mehmet Yetiş'in Marx'tan izlediği büyü bozumuna (2003) başvurarak göstereceğim. Ama önce bir başka gerçeği, liberal solcuların "devrim"den kaçışının tarihsel içeriğini bir kez daha hatırlatarak.

22 Bunun bir karikatürü bugün Türkiye Cumhuriyeti içinde yaşıyor: Liberal kurumların nötrlüğünü ve ana-akım Amerikan liberalizminin içinde ceza yargılamasındaki özgürlükler de olan değerlerini savunan bu liberal solcular AKP avaneliği söz konusu olduğunda, açıkça, daha önce de ceza yargılamasında hak ihlalleri yapıldığını bu nedenle AKP'nin eleştirilemeyeceğini yazıyorlar. Murat Belge, bunu o kadar çok yazdı ki, sadece Taraf gazetesini referans olarak veriyorum. İlla da tam referans diyene "Türk Polisi Yakalar" (17.01.2009) ya da "Polis Devleti" (25.04.2009) başlıklı müthiş yazılarını önerebilirim!

DEVRİMDEN KAÇIP “SİYASETE” SİĞİNMAK MÜMKÜN MÜ?

Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi'ne Bakış'ta* ([1990] 2009) “Şu an içinde bulunduğumuz dönemin yeniliği, bugün Devrim'in hatıralarının (yeni bir “revizyonist” tarihçiler ekolü tarafından ortaya atılan, 1815 civarından itibaren Fransız Devrimi ile ilgili tarih yazımındaki esas geleneğin Marksist çizgide olmasından dolayı reddedilmesi gerektiği ve bu çizgideki eserlerin bilimsel açıdan kabul edilemez bulunduğu ortaya konduğu gerekçeleriyle) devrimden hoşlanmayanlarca yadsınıyor oluşudur.” ([1990] 2009: xi) diye yazar.

Fransız Devrimi, devasa Marksist tarih yazınının kanıtladığı gibi elbette bir burjuva devrimiydi, ama salt bir burjuva devrimi değildi. Devrim, kısa sürede yozlaşacak, Thermidor'dan sonraki beş yıla damgasını vuran ılımlı liberalizm ve rüşvet rejimi, siyasi desteğini yitirince, Napoléon Bonaparte'ın ünlü 18 Brumaire (9 Kasım 1799) darbesi ile askeri bir diktatörlüğe dönüşecekti (Hobsbawm, [1990] 2009: 5). Yine de Devrim, “salt bir burjuva devrimi olmadığı için, onu, günümüzde iktidarını kaybetme sürecine giren sınıfı bir zamanlar iktidara götüren geçmişe dönük bir olay olarak göremeyiz. Günümüzdeki sorunlar ve mücadelelerle doğrudan bağlantılıdır; çünkü bir burjuva devrimi olduğu gibi, ezilenlerin kendilerini tüm baskı biçimlerinden kurtarmak için geliştirdikleri ilk girişimdir de.” (Guérin, [1944] 1986: 15) Bu, yeniden anlamlandırma ve yorumlamayı da içeren kavga, sona ermiş değildir. Ana akım Amerikan faydacı-liberalizmi için Amerikan kurucu babaları dışında her referans “kötü”dür; ama daha da kötüsü -sanki hakikat öyle değilmiş gibi- Marksist tarihçiler olmasaydı Ekim Devrimini ima etmeyeceği umulan Fransız Devrimi'dir. Burjuva devriminin yarattığı “liberal” tarihçiler, adları ile müsemma Devrim'e düşmanlık beslemiyorlardı, ta ki 1848 Devrimleri patlayana kadar. 1848 Devriminin yarattığı liberal-muhafazakâr tepkiden popülerleşerek yaşayanı Tocqueville'inki oldu. Bu tepki *Amerika'da Demokrasi'nin ya-*

zarını Fransız Devrimi üzerine yeniden düşünmeye sevk edecek ve bilinen *Eski Rejim ve Devrim* ([1856] 1995) adlı eserini yazacaktır. Devrimin bir orta sınıf dinamiğine dayandığını anırlarında ileri süren 1848'in ürküttüğü bu ılımlı liberal yazarın (Hobsbawm, [1990] 2009: 21) devrime düşmanca tutum aldığı söylenemez, hükümdarları kast ederek: “Yalnızca Devrim’in doğurdukları değil, ama ona en yabancı ve düşman olanlar bile, onu hayranlık ve hasetle düşünmekte; hepsi de kendi aralarında dokunulmazlıkları yok etmeye, ayrıcalıkları ortadan kaldırmaya çalışmaktalar... bu yolda bazı engellerle karşılaştıklarında zaman zaman Devrim’in yöntemlerini ödünç aldıkları bile olmaktadır. Gerektiğinde fakiri zengine karşı, avamı soy-luya karşı, köylüyü efendisine karşı ayaklandırdıklarını gördük. Fransız ihtilali onlar için hem bir bela hem bir eğitmen oldu” ([1856] 1995: 47-48) diye yazıyordu. Tıpkı içinde sayılabileceği burjuva liberal gelenek için olduğu gibi.

1917 Ekim Devrimi gerçekleşikten sonra ise, burjuvazi ve bütün teorisyenleri Fransız Devrimi’ni unutmaya ve unuttur-maya, mümkün değilse yeniden yorumlamaya ant içmiş gibidir. Tocqueville’in gözlediği ama Marx’ın odaklandığı “1848 sorununun anahtarı Jakobenizm’dir. Jakobenizm, hem burju-va devriminin başarısı ve yaşaması açısından temel önemdeydi, hem de burjuva devrimini radikalleştirip sola doğru itmenin -burjuva sınırlarının ötesine geçmeye zorlamanın- bir aracıydı” (Hobsbawm, [1990] 2009: 57). Bu nedenle ilk elde eleştiriler, Ja-kobenler üzerine yoğunlaştı.

Gramsci’nin gözlediği gibi, Jakobenler ‘öncü’ parti işlevleri-ni ölümüne mücadele ederek kazanmışlardır; kendilerini Fransız burjuvazisine kelimenin düz anlamıyla ‘dayatmışlar’, böylece onları en kuvvetli burjuva çekirdeğin dahi kendiliğinden benimsemek isteyeceği pozisyonundan çok daha ileri bir konuma, tarihsel öncül-lerinin meydan verdiğinden daha da ileri bir konuma itmişlerdir (Gramsci, 2009: 168). Gramsci, 1848 Devrimlerinden sonra burju-vazinin tarihsel olarak tümüyle tutuculaştığını da gözlemiştir.

Fransız Devrimi'nin ilk ve en sert eleştirmeni -Guérin'in ni-telemesi ile devrimci Fransa'nın düşmanı ([1944] 1986: 27)- olan Burke'un *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler* adlı yapıtına yan-sıyan hislerine tercüme olursak, Devrim gelenekten keskin bir kopuş gerçekleştirmiş ve böylece anarşiye karşı koruma kalkan-larını kaldırmış; devrimciler bütün mesleklerin onurlu oldu-ğunu, berberler ve mumcular gibi "aşağı" insanlara da politikada söz hakkı veren bir eşitliği desteklediklerini ileri sürerek, "do-ğaya karşı gelmişlerdi" (Arblaster, 1999: 59). Tocqueville, bir kez ana akım faydacı-liberal geleneğin elinde yeniden yoğrulduğun-da, açığa çıkan sonuç, yüzyıl sonra da olsa gerçek düşmanı bur-juvazi için görünür kılıyordu: "Halk iradesinin bütün kişiler ve kurumların üstünde ve üstün olduğu ilkesi"²³ "1789'daki kor-kunç felaketi yüz yıllık bir devrim izlemiş", insanlığın başına gelen en büyük felaket olan Devrim "Fransa'ya akılsızca genel oy hakkı kazandırmıştı." "Bu genel oy hakkı, aydınlanmış sınıfların otoritesini zaman içinde yıkmıştı." Oysa Goldwin Smith bunun zorunluluk olmadığı kanısındaydı: "Bizdeki yığınların istediği, oy kullanabilmek değil... kuvvetli, aydınlanmış ve so-rumlu bir yönetim" (Hobsbawm, [1990] 2009: 105).

François Furet ([1978] 1989) benzeri revizyonist tarihçiler, Fransız Devrimi'nden iki yüz yıl sonra vardıkları Devrim'i uy-sallaştırarak görünmez kılan yorumu, kendini Marx'ın ardılla-rı arasında sanan bazılarına da empoze edebildiklerine göre, ni-hayet amaçlarına ulaşmış sayılabilirler. Buldukları yerde on-ları, Edmund Burke'la eşitlemek elbette büyük bir haksızlıktır ama söz konusu olan Devrim'in varlığı olduğunda ise ayırmak oldukça güçtür. Çünkü "yorumcular" için Devrim, Marksist bir mitten ibaretti; gerçi, İnsan Hakları Bildirgesi'ni, bir kralın asıl-masını, konvansiyonu, 1791 ve 1793 Anayasalarını, hatta Jako-

23 Hobsbawm, bunu ve bu paragraftaki diğer değerlendirmeleri devrimin yüzüncü yılı dolayısıyla Edinburgh Review'in yayınladığı yazı dizisinde yapılan değerlen-dirmelerden aktarır ([1990] 2009: 102-103).

ben terörü gizlemek güçtü ama söz konusu olan tarihin liberal revizyonu olunca, “1789 *üzerinden* tamamen 1917”yi (Hobsbawm, [1990] 2009: 139) hedef alarak yürümekte sakınca yoktu.

Marx ve Engels, Jakobenlere karşı hiçbir zaman hayali değerlendirmelerle yaklaşmadılar. Marx’a göre, “*Bir halkın devrimi ile burjuva-sivil toplumun özel bir sınıfının kurtuluşunun örtüşmesi için, toplumun toplumsal sınıflarından birinin kendini tüm toplumun toplumsal sınıfı olarak göstermesi için, tersine, toplumun bütün kusurlarının bir başka sınıfta yoğunlaşması gerekiyor, ... , özel bir toplumsal alanın, bu alandan kurtuluşun bütün zincirlerden kurtuluş olarak görüneceği biçimde, tüm toplumun apaçık suçunu kişiselleştirmesi gerekiyor. Bir toplumsal sınıfın par excellence [en üstün derecede], kurtarıcı toplumsal sınıf olması için, tersine bir başka sınıfın, elbette boyunduruk altına alınan sınıf olması gerekiyor*”du (1997: 205). Bu, Daniel Guérin’in işçi hareketinin köklerini oluşturan baldırı çıplaklar ile Jakobenler arasındaki gözlediği çelişkilerin ([1944] 1986: 202-203) şu tarihsel sonucu neden değiştirmeyeceğini açıklar: “Robespierre’in düşüşü, hiçbiri önceden öngörülmeven sonuçlara yol açtı: Hem gericiliğin hem de karşı-devrimin temposunu hızlandırdı” ([1944] 1986: 275).

Tam burada sorun Gramsci'nin keskin gözlemi²⁴ ile Abensour'un sözünü ettiği -müphem- “Makyavel momentine” -onu görünür kılarak- taşınır: “Taraflı ve anti-tarihsel bir düşünce okuluna karşı, Jakobenlerin soyut hayalperestler değil, Makyavelist damgalı gerçekçiler olduğunda ısrar etmek bir gerekliliktir. Jakobenler eşitlik, kardeşlik ve özgürlük isteyen sloganlarının mutlak doğruluğuna inanmışlardı ve daha önemlisi, Jakobenle-

24 Gramsci'nin yorumunu benimsediğim anlamı çıkarılmamalıdır; yaptığım, Marx'taki liberali Abensour üzerinden bulgulayan İnsel'in, Abensour'un hiçbir şekilde katılmadığım problematiğiyle de ilgisinin olmadığını somut olarak göstermekten ibarettir. Hikâyenin sonunda göre göre, Napolyon darbesini örgütleyen ulusal egemenlik ilkesinin pratik mucidi Sieyès'i görmesinden de, ilgili olmadığı belli zaten!

rin harekete geçirip mücadeleye kattığı büyük halk kitleleri de onların doğrularına yürekten inanıyorlardı” (2009: 170). Marx’ın sözcükleriyle, “Fransız soyluluğu ile Fransız rahipler sınıfının genel olumsuz niteliği, onlara en yakın ve en karşıt olan sınıfın, burjuvazinin genel olumlu niteliğini” koşullandırmıştı (1997: 205).

Bu Jakobenlerin burjuva karakterini ortadan kaldırmaz. Ama başka bir şeyi görünür kılar; Ahmet İnel’in ileri sürdüğünün aksine “Fransız Devrimi’ne giden yolda, Marx’ı cezbeden kurucu eylem, 17 Haziran 1789’da Üçüncü Sınıf’ın [saray erkanı, aristokrasi ve ruhbanlar dışında kalan halk katmanlarının, burjuvazinin; Tiers Etat -b.n.] kendini Kurucu Meclis ilan etmesi” (2008: 11) falan değildir. “Fransa’da her şey olmayı istemek için bir şey olmanın yetmesi”, bir toplumsal sınıfta “ona bir süre için de olsa halkın ruhuyla özdeşleşmek olanağı sağlayan ... devrimci cüret”tir (Marx, 1997: 206). Sieyès’in bu cüret içinde “üçüncü sınıf hiçbir şeydi ve şimdi her şeyi istiyor”²⁵ demesinin elbette bir payı vardır ama bu cüreti kendi sonuçlarıyla da olsa sonuna götüren, Gramsci’nin gözlediği gibi Jakobenlerdir:

Sonuçta Jakobenler, ilerlemesini sürdüren bir devrimin tek partisiydi ve bu konumlarıyla, hem Fransız burjuvazisini oluşturan bireylerin dolaysız ihtiyaçlarını ve özlemlerini, hem de bir bütün olarak, *tarihin ayrılmaz parçasının bir gelişimi olarak devrimci hareketi temsil etmekteydiler.* (...) Eğer Jakobenlerin kendi ellerini ‘zorladıkları’ doğruysa, bunun her zaman gerçek tarihsel gelişme yörüngesinde gerçekleştiği de doğrudur. Çünkü onlar, bir burjuva yönetim kurmakla, yani burjuvazinin egemen sınıf olmasını sağlamakla kalmamışlar, daha da ileri giderek, burjuvaziyi ulusun önder, hegemonyacı sınıfı haline getiren burjuva devleti yaratmışlardı. Başka bir deyişle, yeni devlete sürekli bir temel kazandırmışlar ve birleşik bir modern Fransız ulusu yaratmışlardı. (Gramsci, 2009: 170 ve 172; karşılaştırma için bkz. Gramsci, 1986: 40 vd.)

25 Sieyès’in 1789’un başında yayınladığı meşhur broşürü “Tiers Etat nedir? Her şey. Şimdiye kadarki siyasal düzen içinde neydi? Hiçbir şey. Ne olmak istiyor? Bir şey.” diye başlar.

Bunun için Jakobenlerin kendilerine has bir teorik zemine oturduklarını ileri sürmek gerekmez, böyle bir zemin yoktur da. Robespierre, 2 Şubat 1794'te Konvansiyon'da yaptığı konuşmada, "... konuşmakta olduğum şu anda bile, vatanın iyiliği düşüncesinin bizi belirlediğini, belli kural ve ilkeler üzerinde hareket etmediğimizi kabul etmek gerekiyor" diyordu, Marx'ı doğrularcasına. Ve Sieyès'ten farklı olarak Jakobenler, onun soyut bir kategori olarak bıraktığı "ulus" yerine somut bir "halk" kavrayışı geliştirmeye, daha doğru ifadeyle halkı gerçek insanlarla kurmaya çalışıyorlardı. Hikayenin sonunda, ezilenlerin giyotine gittiği, Jakobenlerin en son kendilerini yiyen burjuva terörünün Enragé'leri, Hebertist'leri vurduğu doğrudur (bkz. Guérin, [1944] 1986).

Diğer doğru ile birlikte; Devrim, bir kez tarihin ayrılmaz parçasının bir gelişimi olarak devrimci hareketi görünür kılmıştı ve "devlet" karşısında gelişecek özgürleştirici "siyasete", bundan sonra Devrim'in dolayımı olmaksızın isteniz de kaçamazdınız! Ahmet İnsel'in normatif bir "sivil toplum" ideolojisi üzerinden kaçmak istediği Sieyès'çi siyaset, Devrim'den korktuğu, Jakobenleri anlamadığı ve Makyavel'in açtığı yolla Marx'ın evrensel sınıfının demokratik niteliğini idrak edemediği için, tıpkı Sieyès gibi nihai olarak Thermidor'un hanesine yazılmakla kalmaz, tutar Napoléon Bonaparte'ın 1799 18 Brumaire darbesini hazırlar: Biz ona bugün, kapitalist devlet diyoruz... Öyle olduğu için Ahmet İnsel, kendi müracaat ettiği erken metinlerinde de Marx'ın açıkça "...kurtuluşun başını *felsefe, kalbini, proletarya* oluşturuyor" dediğini okumasına rağmen toplumsal sınıfları ve sınıf mücadelesini göremiyor.

Göremeyebilir, ama Marx dört dörtlük liberaldi diyerek, Marx'ı iğva etmesine göz yumacak değilim, bir önceki ara bölümde andığım üzere, gelecek bölümde şu "sivil toplum" efsanesini tartışarak, yazının başında sözünü ettiğim ekonomik olan ve siyasal olan ayrımı üzerine kurulu ekonomik liberalizm ve siyasal liberalizm efsanesine kendimce nokta koyup, yazıya Sevilay Kaygalak'ın ilgili makalesinden yaptığım bir alıntı ile son vereceğim.

II. SİVİL TOPLUM İDEOLOJİSİ²⁶

12 Eylül yenilgisi sonrasında, askeri cuntanın yarattığı sonuçlarla birlikte kimi sol/sosyalist aydınlar arasında, “ceberrut devlet” karşısında “sivil toplum”un güçlenmesinin demokrasinin gelişmesi için gerekli olduğu şeklinde özetlenebilecek bir fikir geniş bir yankı bulmuştu. Bu fikrin yayılmasında şimdi kendilerine liberal solcu diyen kişi ve mecraların etkisi az değildi.

Sivil toplum kavramının “totaliter devlete karşı” demokratik bir değer, bir norm olarak anlaşılmasına, konuyla ilgili iki eseri Türkçe’de de yayınlanan John Keane örnek verilebilir. Bu eserlerden ilki, “Despotizm ve Demokrasi: Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850” adlı kendi makalesini de içeren *Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar* (1993) adlı editörlüğünü yaptığı derleme; ikincisi ise, “Avrupa Sosyalizminin Açmazları, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine” biçiminde uzun bir alt başlığı olan yazarı olduğu *Demokrasi ve Sivil Toplum*’dur (1994). Keane, henüz çevrilmemiş daha yakın tarihli *Global Civil Society? (Küresel Sivil Toplum?)* (2003) adlı çalışmasında da benzer bir izleği, bu kez “küreselleşme lehine” sürdürmektedir. Keane’in önemi, yukarıda vurguladığımız içeriğiyle, zaman zaman “sivil toplumculuk” olarak da adlandırılan ve devlet ile sivil toplum ayrılığı ya da karşıtlığını temel alan ideolojinin bir savunucusu olmasından kaynaklanıyor²⁷. Bugün karşımıza çıkan liberal sol da pratikte aynı politik öneriyi tekrar ediyor. Keane’in önerisi, dönemin postmodern tartışmalarından oldukça esinlemişti ama temelde Amerikan ana akım faydacı-liberalizmine dayanıyordu ve basitti: Varsayılmış bir “tarihsel özgürleşim etmeni” olmaksızın yaşamayı öğren-

26 Yazının bu ve gelecek olan “sivil toplum”la ilgili bölümlerinde; “Sivil Toplum İdeolojisi: Hakikatin Kıyısından Efendilerinin Hizmetine” (Mısır, 2008b) adlı makalem den doğrudan ve büyük oranda -bazı başvuru notları dâhil- yararlandım.

27 1990’lı yıllarda Türkçe’ye çevrilmiş olması da bu bakımdan rastlantı değildi.

meliyiz. Çünkü, erken modern demokrasi savunucuları daha fazla “eşitlik ve özgürlük” istençlerine dayanak olarak, savunulamaz bazı “ideolojik” kavramlar icat etmişlerdir; Düzen, Tarih, İlerleme, İnsanlık, Doğa, Bireycilik, Sosyalizm, Ulus, Halk Egemeliği gibi. Eğer biz, tarihsel özgürleşme istencini bir kenara bırakarak yaşamayı öğrenirsek bu kavramlar zaten nihai olarak bir kenara atılacaktır. Bu tür bir yaşama deneyimi, demokrasiyi, kendi ilke ve usulleri hakkında sürdürülen bir toplumsal değerlendirme süreci olarak kökleştirebilir ve bunun ön koşulları da bizzat demokrasi kavramının kendisinin de tartışılabilmesinde ve pratik, açık ve sorumlu bir *devlet tarafından korunan* çoğulcu bir sivil toplumda bulunur. (1994: 309)

Keane’de tipik olarak temsil edilen çağdaşımız bir ideoloji olarak sivil toplum, temel olarak “totalitarizm eleştirisi” üzerine yükseldi ve totalitarizmin kaynağında “devlet”i gördü. Fakat bu devlet, bir önceki paragraftan açıkça anlaşılacağı üzere, Batı Avrupalı kapitalist devletlerden biri değildi; Batı Avrupalı kapitalist devletler, faşist ve nasyonal sosyalist geçmişlerinde açtıkları kötü parantezler dışında açık topluma, demokratik müzakereye, katılıma, azınlık haklarına vd. vd. bir ölçüde de olsa olanak tanıyorlardı ve bu “demokrasiyi savunmayı” ve “demokratikleşme sürecini sürdürmeyi” görece olarak da olsa mümkün kılıyordu.

Kapitalizmin feodalizm karşısında palazlanırken yarattığı yeni dünya ya da yeni rejim, eski dünyayı bir dizi krizle yüzleştirdi; krize verilen düşünsel tepki kendini, -içerip aştığı bütün devrimci gelenekleri Marx’a mündemiç sayma indirgemesine başvurarak yazarsak- Marx öncesinde yeni dünyayı yorumlamaya daha doğru deyişle yeni rejimi kurmaya hasretti. Toplumun düşünülebilmesinin ve onun bir varyantı olarak erken modern sivil toplum düşüncesinin tarihsel anlamı ancak böylece kavranabilir. Bu yapıldığında, Keane türü “sivil toplumculuk”un kapitalizmin başka bir kriz evresinde, “sosyalizm” değil “demokratik kapitalizm” diyebilmek için sivil toplum kavramının tarihini

hatırlaması, ya da Ahmet İnsel türü liberal solculuğun Marx'ın sivil toplum eleştirisini çarpıtarak Marx'a dönmesi ve onda bir liberal keşfetmesi oldukça anlaşılır bulunabilir.

İyi de sorun şu ki, devlet/sivil toplum gerilimi ekseninde devrimci Marksist politikayı bir yana bıraksak bile eğer tümüyle liberal bir yanılığın içinde değilsek demokratik bir siyaset inşa etmek neredeyse imkânsızdır.

Avrupa'da, sosyal düzenin temelinden sarsıldığı on yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar "toplum" (*society*) kavramı bile, Türkçe'ye "arkadaşlık" olarak çevirebileceğimiz "*companionship*" in bazı yerel lehçelerdeki karşılığında ibaretti. Bu yüzyılın Hobbes ve Locke gibi düşünürleri tarafından bugün sosyal bilimlerde kullandığımız anlamı çağrıştıran bir içerikle kullanıldı. Elbette, bu düşünürlere katılmayanlar için "toplum" sözcüğü, Hobbes ve Locke gibi düşünürlerin kendi savlarını ima eden varsayımdan ibaretti. Teşbihte hata olmaz, liberaller için "sınıf" sözcüğü nasıl Marksistlerin savlarını ima eden varsayımdan ibaretti...

On sekizinci yüzyılla birlikte ise, sözcük, bu yüzyılın günümüze sarkan kurucu siyaset felsefelerinin başlıca dayanağını oluşturdu. Sözleşme teorileri üst başlığında toplayabileceğimiz bu görüşler, toplumun bir sözleşmeye dayalı olarak kurulduğunu ileri sürüyor, bu sözleşmenin içeriğini açıklayabilmek için de insanlığın politik toplum öncesi bir varoluş biçimi olarak "doğal durum" varsayımına dayanıyorlardı. Bu varsayıma göre, insanlığın toplumsal varoluşu "doğal durum"daki varoluşunun karşıtı olduğundan, toplum sözcüğü de "doğal durumda olmama"yı anlatıyordu. Sivil toplum sözcüğü ise, insan tekleri arasındaki yönetim biçimlerinin evriminde yeni bir aşamayı karşılıyordu (Colàs, 2002: 27). Batı düşüncesinin bu evresinde "sivil toplum", toplumun nasıl mümkün olduğunu açıklamak isteyen filozofların bir "fikri"ydi. Özetle, erken modern Avrupa düşüncesinde Kant'ın sıklıkla alıntılanan bir pasajı dışında, Kant'ın eseri de dâhil olmak üzere, sivil toplum, politik olarak örgüt-

lenmiş insan topluluğu (devlet, kamu) olarak belirginleşmişti²⁸.

Örneğin Locke için sivil toplum, bugün kullanıldığı biçimiyle devletten ayrı bir “varlık” değildi. Locke sivil toplumu politik gerçekliğin bütünü içinde, onunla birlikte düşündü: Sivil toplum, doğal durumdan çıkarak bir “topluluk” ya da “devlet” şeklinde örgütlenen insanlar arasında kurulan politik ilişkiler alanıydı. Locke’un derdi, toplumdaki statü ve mülkiyet farklılıklarının arkasındaki gerçeği anlamaya çalışmak, feodalite çözümlürken ortaya çıkan kriz karşısında, soysal düzenin yeniden tesisi için bir görüş oluşturmaya hizmet etmekte. Bu nedenle, bugün anlaşıldığı biçimiyle “sivil toplum ideolojisi” ile Locke’un “birey”i arasında dahi, tarihsel ve düşünsel bir süreklilik bulmak, eğer bu “yeni bir icat” değilse, oldukça güçtür. Süreklilik sadece, insanlık son otuz yıldır da bir kriz içinde olduğundan, “kriz”e verilen tepki olarak anıştırma düzeyinde kurulabilir.

Sivil toplum kavramı, geç on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda düzen fikrinin o çağda mevcut bütün paradigmalarının çökmesiyle birlikte toplumsal düzenin yaşadığı krize bir tepki olarak çıktı (Seligman, 1992: 15). On yedinci yüzyılın (yani feodalitenin) genel krizi, kapitalizmin gelişmesi²⁹ ile feodalitenin çözümlüşü, soysal düzenin bütün geleneksel almaşığını (Tanrı,

28 Yunanca *koinonia politiké*'nin çevirisi olarak Latince *societas civilis* Aristotelesçi bir “tını” taşır ve bu görüş açısından sivil toplum, yurttaşlığı olanaklı kılan politik toplumun yani devletin eş anlamlısı ya da hükümet biçimi olarak görülür (Colàs, 2002: 27).

29 Seligman (1992) bunu, olgusal olarak, emeğin, sermayenin ve toprağın ticarileşmesi, piyasa ekonomilerinin gelişmesi, keşifler, İngiliz ve Kuzey Amerikan devrimleri ile izleyen devrimler olarak niteliyor; ben basitçe kapitalizmin gelişmesi demeyi uygun gördüm: Marx, katı olan her şey buharlaşıyor demişti ve daha sonra Marshall Berman, aynı adlı (*Katı Olan Herşey Buharlaşıyor: Modernlik Deneyimi*, 1994) bir eserle, çağımızı başka deyişle kapitalizmi de yaratan bu dünya tarihsel dönemi, “modernlik deneyimini” yazıya döktü. Modernlik deneyiminden koptuğunu ileri süren ve 1980-1995 arasında parlak günlerini yaşayan “postmodern papazlar”, feodalizmin çöküş evresindeki “katolik papazlarla” rahatlıkla karşılaştırılabilirler. Kriz ve aydınların postmodern tepkisi için özellikle bkz. Eagleton (1999). Yazı içinde kullanılan “eleştirel teologlar” ya da “tenkidi ulema” kavramları ile bunlar kast edilmektedir.

Kral ve hatta verili geleneksel davranışları) bir sorun haline dönüştürdü. Sivil toplum kavramı böylece, feodalizm çözülüp kapitalizm kökleşirken Avrupa sosyal düşüncesinde, toplumun işlenmesi ve sosyal düzenin neliği üzerine gerçekleşen köklü yerinden oynamaların, yeniden düşünmenin bir ürünüydü. Bu niteliği ile erken bir modern düşünce olarak kavramın izi sürülürken, eğer Keane gibi ona normatif -değer yüklü- bir anlam verilme-yecekse, başka deyişle kavramı devlet ile “karşıt”lığı içinde görünür kılarak demokrasinin koşulu olarak öne çıkarmak başat amaç olmayacak ise, kavramın Hegel ve Marx’taki serüveni gerçekliğin kavranmasına daha çok hizmet etmişti. Gerçeklik kavrandığında da kavrama gerek kalmamıştı zaten:

Farklı yollarla, her ikisi de (Hegel ve Marx), ilk olarak David Hume’un İskoç Aydınlanma düşüncesi karşısında geliştirdiği ve Kant’ın mutlaklaştırdığı yasa (meşruluk) ile ahlak arasındaki, yasal topluluk ile etik yaşam arasındaki ayrımı aşmayı araştırır. Hegel ve Marx için bu ayrım, sivil toplum düşüncesindeki vahim bir hatadır ve her ikisi de ilki bir idea olarak ikincisi praksis olarak sivil toplumun yeniden kuruluşu³⁰ için teori geliştirmeye çalışır. (1992: 45)

Bana göre, bu yorum doğru olmakla birlikte eklenmeli ki, yazarın erken modern düşünceye başvurarak etik yaşam ve yasal topluluk ya da yasallık ve ahlak şeklinde ifade ettiği ayrım, tabiri caizse kapitalizmin ruhuydu. Marksist yazında bu, kapitalizmde kamusal ve özel ayrışmasına tekabül eder; bu ayrışma (işaret ettiği diğer düzeylerde de: siyasal olan ve ekonomik olan) olmadan kapitalizm işlemez.

Teslim edilmelidir ki, bugünkü “sivil toplum ideolojisi”nin tarihsel temellerini bulduğu Anglosakson geleneği, sivil toplum üzerine Hegel-Marx çizgisinden değil, Locke ve İskoç Aydınlanmasından esinlenmiştir. Locke’un da belirli ölçülerde

30 Mehmet Yetiş’in makalesinde (2003) gösterdiği gibi bu aslında sivil toplumun yeniden kuruluşu değil “aşılmasıdır”.

bağlı olduğu Calvinist gelenek, Amerika'ya taşınan Protestanlık, Anglo-Amerikan pragmatizmi ile bireyciliğinde, bu yazıda Amerikan ana akım faydacı-liberalizmi olarak andığımız çizgide derin izler bırakmıştır. Adam Ferguson³¹ ve Adam Smith'i de içinde düşüneceğimiz İskoç Aydınlanması'nın sivil toplum ideolojisinin köklerinde bulunma nedeni, sivil toplumu piyasa ile birlikte düşünmesidir.

Adam Smith ya da genel olarak ekonomi politikte birlikte piyasanın görünmez elinin sivil toplumun “doğal hali” olduğu düşüncesi, ya da Colàs'ın ifadesiyle “kapitalist piyasa olarak sivil toplum” belirginleşmeye başladı (2002: 33 vd.). Kapitalizmin çelişik doğası onun kurduğu yeni rejim içindeki çelişik fikirlerle de temel oluşturdu. Yeni rejimin feodalitenin aşılarak piyasanın ulusal ölçekte bütünleştirilmesi ihtiyacından doğan tepkisi “genel irade” olurken ve bu fikir sözleşme teorilerinden beslenirken; sermayenin kendi tarihsel hareketinin gereksindiği kadar piyasanın “özgür bırakılma istenci”, İskoç Aydınlanmasında köklerini bulan liberal fikirlere maddi temel oluşturdu.

MARX'TA SİVİL TOPLUM

Marx'ın sivil toplum üzerine görüşleri, esas olarak Hegel'in ve ekonomi politiğin eleştirisi üzerine yükseldi. Denilebilir ki, Marx'la birlikte erken bir modern düşünce olarak sivil toplum, ikinci kez dirileceği çağımızdaki sermaye krizine kadar kendi sonuna gelmişti. Marx³² erken dönem eserlerinde dahi, sivil toplumu modern toplumun bir fenomeni olarak ele aldı ve kapitalizm açığa çıkmadan sivil toplumdaki söz edilemeyeceğini yaz-

31 Colàs ve Keane'e göre, İskoç Aydınlanması'nın sivil toplum fikrine yaklaşımını en iyi özetleyen eser, Adam Ferguson'un 1767 tarihli Sivil Toplum'un Tarihi Üzerine Bir Deneme'sidir (Colàs, 2002: 35; Keane, 1993: 54).

32 “Marx ve Sivil Toplum” ilişkisi sorununda oldukça geniş bir külliyat olmakla birlikte; Türkçe yazılması yanında sunuş düzeni ile çıkardığı sonuçlar bakımından yetkinliği bize göre tartışılmaz olduğu için Yetiş'in makalesini temel referans olarak aldık (2003).

dı (Yetiş, 2003). Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde sivil toplumun, üretici güçlerin belirli bir gelişme aşaması içerisinde, bireylerin maddi karşılıklı ilişkilerinin hepsini birden kucakladığı (1992: 106) görüşüne vardılar.

Böylece, günümüz sivil toplum ideolojisinin dört elle sarıldığı sivil toplum ile devlet arasındaki ayrımın gerçek bir kavranışı belirdi. Öyle ki, gerek Antikite'de -köleci toplumda-, gerekse de feodalizmde siyasal toplumdan ya da aynı anlama gelmek üzere devletten ayrıştırılabilir bir gerçeklik olarak sivil toplum yoktu. Halbuki kapitalizm, siyasal birey -yurttaş- ile somut -toplumsal ilişkilerin bütünü içinde yer alan- bireyi, ikincisinin kendini gerçekleştirmesini de olanaklı kılarak ayırmış, böylece sivil toplum doğmuştu. Marx'a göre, antik devletin doğal temelini köleliğin oluşturması gibi, modern devletin temelini de sivil toplum ve sivil toplumun, başka insanlara özel çıkar ve doğal gereksinme yoluyla bağlı olan bağımsız insanı oluşturuyordu (Yetiş, 2003: 49). Modern devlet, tarihsel gelişimi içerisinde eski siyasal yapının belirlenimlerinden kurtulan sivil toplumun ürünüydü; sivil toplum, modern devletin içinden çıktığı rahimdi (49).

Marx'ın, zamanla gelişen tarih anlayışı, bugüne kadar ki bütün tarihin sınıf mücadeleleri tarihi olduğunu söyledi. Bu nedendir ki, burjuvazi ortaklaşa mülkiyetten kurtulup, feodal çağın bir zümresi olmaktan çıktığında, bir sınıf haline dönüştüğünde; "...yöresel planda değil, bütün ulusal planda örgütlenmek ve kendi ortak çıkarlarına evrensel bir biçim vermek zorunda"ydı. Özel mülkiyetin, ortaklaşa mülkiyetten kurtulması sonucunda, devlet, sivil toplum yanında ve onun dışında özel bir varlık kazanmıştı; ama bu devlet, burjuvaların dışarıda olduğu kadar içeride de mülkiyetlerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak üzere, zorunluluk yüzünden kendilerine seçtikleri örgütlenme biçiminden başka bir şey değildi. (Marx ve Engels, 1992: 107)

Devlet, sınıfsal ilişkilere, üretim ilişkileri bütününe, yani materyalist tarih anlayışındaki biçimiyle sivil topluma gömü-

lüydü. Bireyler, sivil toplumda, ona katılarak ve kendilerine ait bir “etik tercihler toplama” yoluyla sivil toplumu gerçekleştirebilecek Robinsonlar, *Kutsal Aile*'de Marx ve Engels'in alaya aldığı varsayımla “atomlar” (Yetiş, 2003: 62) olmadıkları gibi; sivil toplum da, bu çağda -kapitalizmde- devletten ayrı bir kendinde ontolojik statüye sahip değildi.³³

Bu nedenle, bireyler Keane'in (1994) ya da benzer şekilde herhangi bir radikal demokrasi havarisinin umduğu gibi, “kendi hakikatlerinden güç almadan” belirlenimsizlik, tartışmalılık ve kesinsizliği memnuniyetle karşılamaz: Aksine, bir sınıfın, bir cinsiyetin, bir cemaatin, bir etnik topluluğun vd. vd. “çıkar sahibi” bir üyesi olarak davranır, “tercihlerde bulunur”; mevcut üretim tarzının başka tür bireysel varoluşu mümkün kılması olanaklı değildir.

Bu perspektiften bakıldığında, günümüz sivil toplum ideolojisinin bu iki açmazı, Marx'ın vaktiyle sivil toplum düşüncesinin sonunu getirdiğinde aştığı iki açmazı yeniden ürettiği görülebilir. Bu açmazlardan ilki, “birey”dir. Günümüz sivil toplum ideolojisi Marx'ın *Grundrisse*'de belirttiği gibi Robinsonculuğu diriltir ve *Kutsal Aile*'de Engels'le birlikte eleştirdiği gibi sivil toplum üyelerini bağlantısız “atom”lar gibi görür. İkinci açmaz ise, Devlet ile sivil toplumu karşıtlık içinde ve sivil topluma kendinde bir ontolojik statü tanıyarak betimleme eğilimidir. Bu iki açmaz da, gerçekte, Marx öncesi sivil toplum düşüncesinin temelindeki aynı itkiye dayanır; özel mülkiyetle yüzleşmeme, özel mülkiyeti sorun haline dönüştürmeme dürtüsü. Halbuki, hem Hegel'in hem de ekonomi politiğin eleştirisi Marx'ı doğrudan özel mülkiyeti sorgulamaya götürmüştü. Bu iki açmazdan da özel mülkiyeti sorgu tahtasına yatırmadan ve “mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi” programını ta-

33 Burada söylenen çok açık: Devlet sivil topluma gömülüdür, “Bugün sadece politik hurafeler, hala sivil yaşamın devlet tarafından bir arada tutulması gerektiğini zanneder; oysa tersine, gerçeklikte devleti bir arada tutan sivil yaşamdır.” Bkz. Marx ve Engels ([1845] 2009); ayrıca, akt. Yetiş (2003: 63).

rih sahnesine atmadan kurtulmak mümkün değildi. Tıpkı bugün olduğu gibi...

Demokrasiyi savunmak, onu bir biçimler toplamı olarak görmekten öte bir şeydir, Marx'ın bu iki açmazı görerek öğütlediği gibi, onu içeriğiyle, tarihsel içeriğiyle istemektir. Gerçek demokraside siyasal düzeyin/devletin ötesine geçilir, gerçek demokraside “siyasal düzey yitip gider”; ki bu, sivil toplumun da aşılması demektir. Feuerbach Üzerine Onuncu Tezde Marx, “Eski materyalizmin bakış açısı ‘sivil toplum’dur; yeni materyalizmin ise insan toplumdur, ya da toplumsallaşmış insanlıktır.” (2004: 106) diye yazdığına, bize ve elbette liberal solculara da hala yol göstermiş olur.

SONUÇ YERİNE

Kapitalizmin onsuz işleyemeyeceği ekonomik olan ve siyasal olan şeklindeki ayrımın, gündelik hayatlarımıza kamusal/özel ikiliği ile sokulan burjuva ideolojisinin bir varyantı olduğunu tekrar etmeliyim. O yüzden yazının birinci bölümünün başlangıcında, muarızlarımızın tarihteki yerini olanca nesnellığı içinde göstermeye çalışırken, gerçeklikteki karşılığı şüpheli olan “siyasi liberalizm” gibi bir kavramla kurmaya çalıştığımız cümleler birbirine dolanmıştı. Gerçek olan, basitçe liberalizm ve bugünkü görünümü altında neo-liberalizmdir.

Olduğu kadarı ile siyasi liberalizm denilen şey, sadece, Amerikan ana akım siyasetinde Demokrat Parti’ye yakın liberalizmin bir eğiliminin adı olabilir ki, orijinal olarak onlara da “liberaller”, varyantlarına “cemaatçiler” denilmektedir (Taylor, 2006). Bu iki eğilim arasında siyasal özgürlükler sorunu elbette tartışılmaktadır ama liberalizm asla: “Birinciler”, başka deyişle liberal solcuların kendilerine esin kaynağı saydıkları “metodolojik bireyci” liberal eğilim “açıklama düzleminde, hareket, yapı ve şartlar bireylerin mülkiyetlerine göre kavranabilirler ve bu şekilde kavranmak zorundadırlar” ve “tartışma düzleminde,

toplumsal servet ancak bireysel servete ulanmasıyla kavranabilir” derken; “ikinciler”, başka deyişle liberal solcuların muhtemelen daha uzak kalacakları cemaatçiler, “demokratik bir toplumun ‘iyi yaşam’ konusunda herkesin kabul ettiği bir tanıma gereksinimi olduğunu” ileri sürmektedirler (Taylor, 2006: 78).

Yazı boyunca liberal solun bu akımla kurmak istediği temasın yöntemsel olarak sert bir eleştiriye tabi tutulması ancak akımın iç tartışmaların ucundan ya da kıyısından dahi geçilmesi, özel bir tercihin sonucudur: Ana akım Amerikan faydacı-liberalizmi, bütün varyantları ile Amerikan hegemonyasına her düzeyde hizmet eden, soyutlama yeteneğinden çok ampirik etikleştirme ve estetikleştirme pratikleri üzerinde yükselen, son derece -etik kavramları kullanmaktan çekinmedikleri için kolaylıkla kullanacağım sözcükle- kirli bir burjuva ideolojisidir. Tartıştığımız sorun bağlamında bu akımın argümanları ne liberal solcuların pozisyonlarını tam olarak anlatır, ne de Amerikan iç siyasetinin, kamucu bir sosyal güvenlik reformuna karşı milyonlarca göstericiyi harekete geçirebilen özgül iç sınıfsal dinamikleri, başka deyişle gerçek sorunlar hakkında fikir verebilir. Ancak, liberal solcuların kalemleriyle bu akımın kenarında köşesinde geçirdikleri mutlu saatlerin kendisi, sadece bu, bize hem liberal solcular hem de AKP hegemonyası altındaki muhtemel işlevleri hakkında gerçek bir bilgi sunar.

Adlarını liberal solcular terennüm ettiği için anacağım, John Stuart Mill, *Özgürlük Üstüne*'de ([1859] 1985) ya da *Faydacılık*'ta ([1863] 1986); John Dewey, *Özgürlük ve Kültür*'de ([1939] 1964) “biz siyasi liberalleriz” demezler. Basitçe özel mülkiyeti, hatta ölüm cezasını da (!) tanırlar ve kendi özgürlük anlayışlarını, çağlarının koşullarına göre açıklarlar. Onları burjuvazinin ege-men fikirleri içinde anmamızı sağlayan şey, o çağda bu fikirlerin kapitalizmin işleme ve kapitalist siyasal sistemin inşası bakımından gördükleri düşünsel işlevlerdir. Fikirleri kapitalizmde bir gedik açmaz, eleştirel sayılmaları da güçtür.

Marksizm ise insanlık tarihinin biriktirdiği eleştirel düşünme-

yi içerip aşar: Marksizm, sosyal bilimlerin, klasik İngiliz ekonomi-politiğinin eleştirisinin, Fransız Devriminin ve sonrasının doğurduğu devrimci sol organizasyonlarla politik kurtuluş hareketlerinin, kendiliğinden ve yerleşik temel işçi hareketlerinin ve onların doğurduğu felsefi ya da sosyolojik düşüncelerin, daha iyi bir toplum yaratmak ya da toplumsal sorunlara teorik, felsefi, ideolojik ve ekonomik olarak eğitim ve hayırseverlik yoluyla çözümler bulmaya çalışan Marksizm öncesi sosyalizmin, devrimci bir dönüşüme uğratarak en ileri aşamada birleştirilmesinden oluşur.

Dolayısıyla, liberalizmin köklerinde sayılabilecek ekonomi-politiği eleştirip aşan Marx'ın herhangi bir yaşında dört dörtlük bir liberal olarak gezinmesi mümkün değildir. Liberal solun liberalliğini savunmak için çeşitli çarpıtmalarla Marx'ın da liberal olduğunu kanıtlamaya çalışması gülünç değilse, küstahçadır. Kendi adıma, yapılan entelektüel küstahlıkları hoş görecek bir öz düşünümüne elbette sahibim; ama söz konusu olan bütün işçi hareketi tarihine ve bütün bir devrimci geleneğe "Marx aslında piyasacıydı" demek olduğundan bu küstahlığı hoş görmek birey olarak beni aşar ve dahil olduğum devrimci gelenek, üzerime bunun teşhir edilmesi görevini yükler.

Bu yazının her iki bölümünde de ontolojik olarak, liberalizmle solun bir araya gelemeyeceği bunun ideolojik bir çarpıtma, ya da ancak -şimdi kullanacağımız deyimle- bazı yazarların kendilerine dair çarpık bilinci olabileceği gösterilmiştir. Liberal solcuların neden liberalizmle ilişkilennememiz gerektiğine dair ileri sürdükleri argümanların hiçbiri tarihsel bakımdan devrimci pratiğin sınavından geçemezler. Aksine kolayca çürütülürler; bütün kapitalist devletleri tarihsel mücadeleler içinde demokratikleştiren işçi hareketlerinin, demokrasiyi ya da demokratik bilinci bu kapitalist devletlerin tarihsel aklı olmaktan öte bir işlev görmemiş liberalizmden öğrenmeleri gerektiğine dair tez, saçma değilse eğer ideolojik bir çarpıtmadır.

Nihayet, Türkiye'li post-Marksistler, kendilerine yakıştırdıkları isimle liberal solcular, AKP Hükûmetlerine avanelik ederken,

gerçekte tüm reformistler gibi demokrasiye değil neo-liberal hegemonyaya ve dolayısı ile de kapitalist devlete bağlılıklarını bildirmiş olurlar. Böylece, kolaylıkla, Sevilay Kaygalak'ın sekiz yıl önce yazdıklarını -RD'yi (radikal demokrasi) liberal sol olarak okuyarak- tekrar ettiğimizde geçen sekiz yılda, özellikle AKP Hükümetlerinin liberal solcuları ne kadar da çok savurduğunu kolaylıkla görebiliriz: "RD stratejisi, toplumsalın tamamlanmamış ve açık bir karakteri olduğundan hareket eden, politik alanların ve öznelerin çoğullaştığını ve bu çoğulluğun indirgenemez bir karaktere sahip olduğunu iddia eden, birey merkezli hakları temel alan ve evrensellik ilkesini tanımayan bir hegemonyacı tasarıdan ibarettir. (...) RD için merkezi sorun, kimlikleri bastırılan gruplar arasındaki olumsuzlukları kullanarak, kolektif bir eylemi ortaya çıkaracak söylemsel koşulların tanımlanmasıdır. Bunun ise sosyalist bir anlayıştan çok liberal bir zemin üzerinde kurulabileceğini belirterek, bırakınız radikal olmayı reformist bile kabul edilemeyecek bir yaklaşım sunmaktadırlar."

Sekiz yıl önce böyleydi, artık, düpedüz liberal solcular, "muhafazakar devrim" işlevini yükleyerek selamladıkları AKP bir sekiz yıl daha kalırsa "liberal cemaatçi" olacakları söylene kehanet olmayacaktır: Yanlış anlaşılmasın, AKP'ye oy veren değil, yön veren, Amerikan ana akım faydacı- liberalizminin cemaatçi kanadından!..

KAYNAKÇA

- Abensour, Miguel ([1997] 2002) Devlete Karşı Demokrasi: Marx ve Makavel Momenti, çev. Zeynep Gambetti ve Nami Başer, Ankara: Epos.
- Anderson, Perry (1982) Batı'da Sol Düşünce, çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Birikim.
- _____ (1988) Gramsci: Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji, çev. Tarık Günersel, İstanbul: Alan.
- Arblaster, Anthony (1999) Demokrasi, çev. Nilüfer Yılmaz, Ankara: Dörük.

- Argın, Şükrü (2008) "Neo-liberal Hegemonya Altında Sol Liberalizm ve Liberal Sol", *Birikim* (234):26-36.
- Barber, Benjamin ([1984]1995) *Güçlü Demokrasi*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul: Ayrıntı.
- Balta, Ecehan (2001) "Marksizm: İnsan Özgürleşmesinin Felsefesi", *Praksis*, (1): 82-91.
- Berman, Marshall (1994) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker. İstanbul: İletişim.
- Belge, Murat (2008a) "Liberal Sol ve AKP İttifakı", *Taraf*, 19.08.2008.
- _____ (2008b) "Hangi İttifak", *Taraf*, 22.08.2008.
- _____ (2008c) "Üçüncü Blok", *Taraf*, 24.08.2008.
- Bora, Tanıl (2008) "Sol, Liberalizm ve Sinizm", *Birikim*, (234):16-25.
- Colàs, Alejandro (2002) *International Civil Society: Social Movements in World Politics*, Cambridge: Polity.
- Coşkun, Mustafa Kemal (2007) *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot.
- _____ (2008) "Liberal Sol? Olmaz Böyle Bir Şey...", *Radikal İki*, 06.01.2008
- Dewey, John ([1939] 1964) *Özgürlük ve Kültür*, İstanbul: Çan.
- Doğan, Ali Ekber ve diğerleri (2008) *Sevilay'a Armağan - Anı Kitabı*, Ankara: Praksis.
- Duverger, Maurice ([1974]1986) *Seçimle Gelen Krallar*, çev. Necati Erkurt, İstanbul: Kelebek.
- Dworkin, Richard (2006) "Liberalizm", Bertin, A., D. Silveria ve H. Pourtois (der.) *Liberalizm ve Cemaatçiler içinde*, çev. Eylem Özkaya, Ankara: Dost, 49-76.
- Eagleton, Terry (1999) *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: İletişim.
- Furet, François ([1978] 1989) *Fransız Devrimini Yorumlamak*, çev. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Alan.
- Hobsbawm, Eric J. ([1990] 2009) *Fransız Devrimine Bakış: İki Yüz Yıl Sonra Marsaillaise'in Yankıları*, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Agora.
- Hodgson, Geoff (1988) *Sosyalizm ve Parlamenter Demokrasi*, çev. Ahmet Demirel, İstanbul: İletişim.

- Gramsci, Antonio (1986) Hapishane Defterleri: Seçmeler, çev. Kenan Somer, Ankara: Onur.
- _____ (2009) "Jakobenizm Üzerine", Hobsbawm, Eric J., Fransız Devrimine Bakış içinde, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora, 167-174.
- Guérin, Daniel ([1944] 1986) Fransa'da Sınıf Mücadelesi, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Yazın.
- İnsel, Ahmet (2008) "Marx, Gerçek Demokrasi ve Liberalizm", Birikim, (235):11-17.
- Kaygalak, Sevilay (2001) "Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi", Praksis, (1):33-59.
- Keane, John (1993) "Despotizm ve Demokrasi", Keane, John (der.) Sivil Toplum ve Devlet: Avrupada Yeni Yaklaşımlar içinde, İstanbul: Ayrıntı, 47-90.
- _____ (1994) Sivil Toplum ve Demokrasi: Avrupa Sosyalizminin Açmazları, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine, çev. Necmi Erdoğan. İstanbul: Ayrıntı.
- Keane, John (2003) Global Civil Society?, Cambridge: Cambridge University.
- Köker, Levent (1992) Demokrasi Üzerine Yazılar, Ankara: İmge.
- Macpherson, Crawford B. ([1965] 1984) Demokrasinin Gerçek Dünyası, çev. Levent Köker, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Laclau, Ernesto ve Chantal Mouffe (1992) Hegemonya ve Sosyalist Strateji, çev. Ahmet Kardam ve Doğan Şahiner, İstanbul: Birikim.
- Laçiner, Ömer (2008) "Yolun Sonu/Başlangıcı", Birikim, (232-233):19-23.
- Lenin, Vladimir İliç (1990) Marx, Engels, Marksizm, çev. Vahap Erdoğan, Ankara: Sol.
- _____ (1992) Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol.
- _____ (1999) Devlet ve Devrim, çev. Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın. İstanbul: İnter.
- Mandel, Ernest ([1986] 1996) Marksizmin Tarihteki Yeri, çev. Masis Kürkcügil, İstanbul: Yazın.
- Marx, Karl (1997) Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels (2002), Alman İdeolojisi, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.

- _____ ([1848] 2008) Komünist Manifesto, çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam.
- _____ ([1845] 2009) German Ideology (Chapter 3: Saint Max), <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology/ch03d.htm#c.1.6.1>, indirilme tarihi: 01.09.2009
- Mısır, Mustafa Bayram (1998) Demokrasiye Eleştirel Bakışlar, Ankara: Özgür Üniversite.
- _____ (2003) Paris Komünü: Gerçek Demokrasi Olanağı, Praksis, (10):105-122.
- _____ (2008a) “Kürkçü Eleştirileri Üzerine”, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=19182, 04.09.2008.
- _____ (2008b) “Sivil Toplum’ İdeolojisi: Hakikatin Kıyısından Efendilerinin Hizmetine”, Başkaya, Fikret (der.) Küresel Kapitalizmi Meşrulaştırın Söylemler içinde, Ankara: Özgür Üniversite: 17-48.
- _____ (2008c) “Soldaki Yarılmanın Anlamı Üzerine”, Radikal İki, 24.08.2008.
- _____ (2009) “Ergenekon Davaları ve Solun Tutumu Üzerine Bazı Gözlem ve Değıniler”, Praksis (21)-çıkacak-.
- Mill, John Stuart ([1859] 1985) Özgürlük Üstüne, çev. Alime Ertan, İstanbul: Belge.
- _____ ([1863] 1986) Faydacılık, çev. Nazmi Coşkunlar, İstanbul: MEB.
- Mills, Wrigt ([1956] 1974) İktidar Seçkinleri, çev. Ünsal Oskay, Ankara: Bilgi.
- Panitch, Leo (1986) Working Class Politics in Crisis: Essays on Labour and State, London: Verso.
- Poulantzas, Nicos ([1979] 2004) Devlet, İktidar, Sosyalizm, çev. Tuhan Ilgaz, Ankara: Epos.
- Pocock, J.G.A. (1975) The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition, Princeton, New Jersey: Princeton University.
- Rawls, John ([1993] 2007) Siyasi Liberalizm, çev. Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Savran, Sungur (1986) “Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru”, 11. Tez, (2):10-40.
-

-
- Schmitt, Carl ([1923] 2005) *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost.
- Seligman, Adam B. (1992) *The Idea of Civil Society*, New York: The Free Press.
- Sevimay, Devrim (2008) Ertuğrul Kürkçü ile Söyleşi: "Liberal Solun AKP Yanılgısı", *Milliyet*, 19.08.2008, İstanbul. [Aynı söyleşi, http://www.sindikadika.org/yazi.php?yazi_no=18872, <http://sosyalistemek.org/index.php/makaleler/gundem/63-gundem-yazilari/121-akp-imkan-degildir-adreslerinde-de-goruntulenmistir>.]
- Slater, Phil (1989) *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, çev. Ahmet Özden, İstanbul: BFS.
- Taylor, Charles (2006) "Yanlış Anlaşmalar: Cemaatçi/Liberal Tartışması", Berten, A., D. Silveria ve H. Pourtois (der) *Liberaller ve Cemaatçiler içinde*, çev. Eylem Özkaya, Ankara: Dost, 77-104.
- Tocqueville, Alexis de ([1856] 1995) *Eski Rejim ve Devrim*, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Kesit.
- Yetiş, Mehmet (2003) "Marx ve Sivil Toplum", *Praksis*, (10):35-73.
-



NEOLİBERALİZMİN
MEKÂNI
VE
MÜCADELE
DENEYİMLERİ



DEVLETİN YENİDEN ÖLÇEKLENMESİ, DIŞLANMA VE NEOLİBERALİZMİN ZAMANSALLIĞI

*Mustafa Kemal Bayırbağ**

I. NEOLİBERALİZMİN ZAMANSALLIĞI HAKKINDA

Neoliberalizm, kapitalist siyasal-iktisadın evriminde gelinen nihai – ve kendi içinde tamamlanmış- bir aşamadır; ve devletin yeniden ölçeklenmesi, neoliberal döneme has bir olgudur: kapitalizmin siyasal ve iktisadi coğrafyası üzerine yürütülen tartışmaların altında bu iki temel varsayımın yatmasına karşın, bu iki ifadede özetlenen düşünceler devlet mekânsallığının tarihini gözardı ederek yola çıkmaktadır. Bu nedenle, ayrıntılı bir eleştirel çözümlemeye muhtaç durumdadırlar. Bu yazının amacı, söz konusu çözümlemeyi Türkiye örneği üzerinden geliştirmektir.

Eğer neoliberalizmin zamansallığını araştırırsak, tamamıyla denetlenip belirlenemese bile, ancak kapitalist devlet tarafından frenlenebilecek ya da biçimlendirilebilecek kapitalist toplumsal ilişkilerin devamlılığının teminat altına alınmasını sağlamak üzere siyasa yapım ve uygulama süreçlerinde ortaya çı-

* Yrd.Doç.Dr.,ODTÜ, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

kan bir dizi eğilimlere işaret etmek üzere 'neoliberalizm' terimini kullanmak yararlı bir çıkış noktası olacaktır. Bu sayede, neoliberalizmi 'kendi içinde tutarlı ve istikrarlı bir devlet-toplum ya da devlet-piyasa ilişkileri rejimi' - ve böylece kapitalist siyasal iktisadın evrimindeki nihai aşama - olarak kurgulama tehlikesinden kaçınabiliriz. Burada yapılması gereken ikinci bir uyarı ise, bu zamansallığın coğrafyası ile ilgilidir. Her ne kadar yerküre üzerindeki farklı kapitalist devletler ve toplumları etkileyen kimi yaygın ve hakim eğilimlerden söz edilebilirse de, kapitalist gelişmenin eşitsiz doğası nedeniyle, küresel serbest piyasa ekonomisi ile bütünleşmenin hızı, ülkeden ülkeye değişmektedir. Ayrıca, siyasal coğrafyaların eşitsiz doğası da dönemleme/ zamansallık meselesini coğrafya-temelli hale getirmektedir. Bu yazı, söz konusu uyarıları dikkate alarak şunu göstermeyi amaçlamaktadır: kapitalist devletin varlık nedenini, yani doğası krize dayanan, - krize açık, kriz üreten - bir toplumsal ilişkiler kümesinin sürekliliğini sağlamak görevini çözümlememizin odak noktasına koyacak olursak, neoliberalizmin zamansallığının merkezinde devletin yeniden ölçeklenmesinin olduğu, ancak bunun yalnızca neoliberal döneme has bir dinamik olmadığı ortaya çıkacaktır. Yinelemek gerekirse, kapitalist devletin varoluş nedeni, temel bir gerilime, krize-açık/kriz-temelli sosyo-ekonomik ilişkilerin içinde/orta yerinde istikrarlı bir siyasa çevresini inşa etme gayesine yaslanmaktadır. Bu gerilimin iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi, sermaye birikim süreçlerini ve bu süreçlerinin içine gömülü olduğu toplumsal ilişkilere zarar vermeden devletin politika yapma ve uygulama kapasitesini geliştirecek müdahale programlarını geliştirme gerekliliği bulunmaktadır. İkincisi, kapitalist devlet bir yandan kendi organlarının siyasa yapma ve siyasa uygulama özerkliğini en çoğa çıkarmaya çalışırken, diğer yandan müdahalesine maruz kalan sosyo-ekonomik aktörlerin gözündeki meşruiyetini de sürdürmek zorundadır. O zaman, devletin şu andaki mekânsal yeniden yapılanma sürecini (ve temel ayaklarından biri olan yeniden ölçeklenmesini), sosyo-ekonomik istikrarsızlı-

ğın ve siyasa sürecini etkilemek isteyen içsel ve dışsal aktörlerin/kurumların sayısının giderek arttığı bir siyasa ekolojisi içinde kapitalist devletin siyasa kapasitesini artırma çabası olarak okunabilir. Peki, tam olarak kimin çabasıdır bu? Bu yeniden ölçeklenme süreci, kendine ait temel bir mantık etrafında hayat bulan ebedi bir canlının kendi yaşam çevresine uyum sağlamak amacıyla attığı içgüdüsel bir adım mıdır? Yoksa, tarihsel mücadeleler içinde birden fazla bulmaca meraklısı tarafından kareleri yeniden ve yeniden çizilen eski bir bulmaca mıdır? Bu soruların yanıtını aşağıda tartışacağız.

II. DEVLETİN YENİDEN ÖLÇEKLENMESİNİN SİYASETİ: YUKARIDAN AŞAĞIYA YA DA AŞAĞIDAN YUKARIYA, YA DA?

Devletin yeniden ölçeklenmesi siyasal bir süreçtir. Bu iki anlama gelmektedir. Birincisi, farklı düzeylerdeki yönetim katmanları arasında yetkenin yeniden dağıtılmasını – ve bu arada bir yandan da yeni katmanlar yaratıp, kemikleşmiş ya da işlevini kaybetmiş kimi katmanları ortadan kaldırırken bir kısmının da yeniden canlandırılmasını, içerir. Bu, kapitalist devletin siyasal coğrafyasının yeniden tasarlanması yoluyla, kendi kurumsal yapısı içindeki siyasal dengelerin radikal değişikliklere uğraması anlamına gelmektedir. İkincisi, devletin yeniden ölçeklenmesi çatışmalı ve çelişkili bir süreçtir. Çünkü, çözebileceğinden daha fazla siyasa problemi ve toplumsal sorunu yaratabilir, varolan çıkar guruplarını/ağlarını alt-üst edebilir ve sınıf dengelerini değiştirebilir. Aslında devletin yeniden ölçeklenmesi, bir yandan devlet ile sivil toplum arasındaki sınırlar yeniden çizilirken (Jessop, 2002), (değişen) sınıflar arası ve sınıflar içi dengelerin kapitalist devletin mekânsallığı içine yeniden kazınması/kaydedilmesi olarak görülebilir (Bayırbağ, 2007). Böylece devletin yeniden ölçeklenmesi, siyasal mücadelelere konu olmakta ve bu mücadelelerin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu süreç,

aynı zamanda, yeni çatışma alanları ve yeni mücadele sahaları ortaya çıkarmaktadır.

Bu bakımdan Brenner'ın 'bir siyasal strateji olarak devletin yeniden ölçeklenmesi' vurgusu yararlı bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Bu siyasal strateji, Brenner'a göre, temelde kentsel alanlara ve kentsel yönetişime müdahalede bulunarak kapitalizmin sistematik hatalarını zapturapt altına almayı amaçlamaktadır. Ancak bu tür stratejiler, bir kere uygulanmaya başlandığında, yeniden ölçeklenmiş devletin kendi siyasa önlemlerini ve üzerine kurulmuş olduğu sosyo-siyasal temelleri baltalayacak ölçüde yeni sorunlar yaratmakta ve krizler üretmektedir (Brenner, 2009: 127). Bence bu tür müdahalelerin yeni istikrarsızlıklar üretmesi, hatta eski siyasalardan doğan sorunları daha da çok derinleştirilmesi kaçınılmazdır. Çünkü, aslında düzenleme yaklaşımının betimlediği türden bir nihai istikrarı kurmak gibi bir amaçları bulunmamaktadır. Esas amaç, kriz biçimini almış olan varolan sorunları – ve bunları çözenin getirdiği maliyetleri – zamanda ve mekanda ötelemektir. Böylece, devleti yeniden ölçeklendirmeye yönelik herhangi bir girişim, kaçınılmaz olarak başka bir yerde, başka bir zamanda yeni sorunlar yaratacaktır. Bu durum, bu tür girişimlerin etkisiz kalmalarından dolayı değil, tam da bu tür sorunların yerini değiştirmek üzere tasarlanmalarından kaynaklanmaktadır. Böylece, geçmişten begüne aktarılan ve çözüm bekleyen sorunlar yeni coğrafi biçimler alırken, ilerideki yeni bir yeniden ölçeklenme girişiminin/sürecinin de temellerini atarlar.

Bunun da ötesinde, Cox (2009)'u da bir ölçüde izleyerek, düzenleme sorununun devletin devletin yeniden ölçeklenmesinin ardındaki tek itki olmadığını ileri sürüyorum. Eğer itkilerden söz edeceksek, merkezi bir biçimde/merkezden tasarlanmış yeniden-ölçeklenme stratejilerinin sonuçlarından zarar görenlerin; ve temelleri bir önceki yeniden-ölçeklenme projesiyle atılmış siyasa mekanizmalarının dışında bırakılan ve bu mekanizmanın sunduğu yararlardan mahrum kalmış olanların mevcut değişim taleplerini de çözümlenemize dahil etmemiz gerek-

mektedir. Böylece, eğer devletin yeniden ölçeklenmesini bir siyasal strateji olarak ele alacaksak, ilk önce bunun kimin stratejini olduğunu sormamız; sonra da, yönetimde kurumsal reformun çatışmalı/çelişkili bir süreç olduğunu hatırlayarak, kendi içinde tutarlı bir programa ve amaçlar setine sahip bir yeniden ölçeklenme stratejisinin ortaya çıkmasının mümkün olup olmadığını sorgulamamız gerekmektedir.

Tutarlılık meselesi ile başlayacak olursak, Pinson ve Le Gales'e göre (2005; ayrıca bkz Martinez-Vazquez ve Timofeev, 2009: 90), devletin yeniden yapılanması ve adem-i merkezleşmesinin ardında, (devletin mali verimliliğini artırmak ya da tutarlı bir birikim rejimini hayata geçirmek gibi) devletin yeniden ölçeklenmesini biçimlendiren temel ve esaslı bir ekonomik mantık aramak yerine, bu süreci esasen yönlendirmekte olan siyasal dinamiklere, mücadelelere ve yarışmaya (ya da siyasal menfaatçiliğe – “political expediency”) bakmamız gerekir. Bize “devletin yeniden ölçeklenmesi[nin] devletin yeniden yapılanması[nın] yalnızca bir boyutu” (2005: 2) olduğunu hatırlatan yazarlar, adem-i merkezleşme eğiliminin, devletin kurumsal sınırları içinde bulunan ve özellikle halihazırdaki farklı yönetim düzeylerini denetimi altında bulunduran siyasal liderler (belediye başkanları ve bunların oluşturduğu birlikler gibi) arasında geçen bir siyasal müzakere ve yarışma sürecinin ürünü olduğunu Fransa örneğinde göstermektedirler. Ortaya çıkan yeniden ölçeklenme eğilimi de devlet-içi bir siyasal dengeyi yansıtmaktadır.

Bu tartışma, çalışmamız açısından bize değerli ipuçları vermektedir. Öncelikle, devletin yeniden ölçeklenmesinin çatışmalı bir süreç olduğu ve ardında temel bir mantığın olmasının gerekmediği ortaya konmaktadır. İkincisi, yeniden ölçeklenme sürecinin çok boyutlu olduğu, yani yeniden ölçeklenme siyaseti içinde yer alan aktörlerin kompozisyonuna bağlı olarak bu sürecin her siyasa alanı/konusu (kentleşme, sağlık, eğitim vb) için farklı biçimler alacağı; farklı sonuçlar üreteceği de vurgulanmaktadır. Bu nedenle, bir kurumlar topluluğu olan (Jessop,

1990) yeniden ölçeklenmiş devlet, temelde kurumsallaşmış siyasal aktörler arasındaki yeni güç dengesini yansıtır. Ancak bu çözümlemenin odak noktası yeniden ölçeklenmenin siyasetini devlet içi siyasete indirgemekte, devletin yeniden ölçeklenmesi sürecinin aynı zamanda – kimi toplumsal çıkarları yeni siyasal aktörler olarak siyasa sürecine çekip bir kısmını da dışlar bir biçimde - devlet ile sivil toplum arasındaki sınırları yeniden çizdiğini göz ardı etmektedir. Bu tür bir dar bakış açısı, kamu siyasaları ve piyasa ilişkileri tarafından dışlananların taleplerinin devletin yeniden ölçeklenme sürecinde nerede durduğunu incelememize izin vermeyecektir.

O zaman, çözümlememizi yaparken nasıl ilerleyeceğiz? Yerel kalkınmaya devlet müdahalesini daha esaslı bir birikim stratejisinin parçası olarak görme eğiliminde olan yeniden ölçeklenme yazınına eleştiren Kevin R. Cox, bize yararlı bir çıkış noktası sunmaktadır:

Tüm bunlar, diğer yandan, belirli türden bir yerel kalkınma modelini varsaymaktadır: vurgunun Brenner'ın 'üretken kapasiteler' olarak adlandırdığı [şeyin] inşa edilmesi üzerine yapıldığı [bir modeli]. Ancak, eğer gerçekten 'yeni' bir yerel kalkınma modeli varsa, o zaman bunun kesin biçimi tartışmaya daha açık olmalıdır. Daha doğrusu belirgin bir biçimde, Brenner tarafından vurgulan merkezi devlet tarafından harekete geçirilen [bir modelden çok], gündemleri, bir ölçüde biraraya getirdikleri sınıf ittifaklarından dolayı, çok daha karmaşık, aşağıdan-yukarı olan bir başka [model] bulunmaktadır. En çok göze çarpan gündemler bölüşüm hakkındadır (2009: 114, vurgular eklenmiştir).

Katılıyorum, ve katılmıyorum! Yazarın adem-i merkezileşme dinamiklerinin, yalnızca üretken kapasiteleri iyileştirmek amacıyla düzenlemelerde bulunma kaygısıyla yukarıdan aşağıya doğru değil, aynı zamanda, ve çoğu zaman, aşağıdan-yukarıya doğru işlediği ve bu tür hareketlenmelerin daha çok (yeniden) bölüşümcü meseleler etrafında biçimlendiği vurgu-

suna kesinlikle katılıyorum. Devletin yeniden ölçeklenmesi etrafında gerçekleşen siyaset, bu anlamda, devletin yeniden yapılanmasının/ölçeklenmesinin ekonomi alanına ilişkin sonuçlarını etkilemekten, biçimlendirme amacını gütmekten çok, doğrudan devletin kendisini, devletin denetlediği ve dağıttığı/bölüş-türdüğü kamu kaynaklarını ve rantları hedef almaktadır (ayrıca Bkz. Cox, 1998). Ancak, Cox'un gözleminde eksik kalan nokta şudur: bu türden aşağıdan-yukarıya meydan okumaları ortaya çıkaran sınıf ittifakları her ne kadar son tahlilde birbiriyle çelişirse çelişsin aynı anda her iki amacı birden, yani üretken kapasiteleri desteklemek ve kamu kaynaklarının bölgeler/yerellikler arasında – ve böylece farklı sınıflar ve gruplar arasında – yeniden dağıtılmasını hedefleyebilirler. Türkiye'de 1990'ların ortasından sonra ortaya çıkan durum da budur. Dahası, Cox'un (2009: 114) ileri sürdüğü gibi, bu tür aşağıdan yukarıya hareketlenmelerin her zaman ayrıştırıcı ve çatışmacı olması gerekmez. Dahası, bu tür hareketlenmeler, yeni siyasal partiler kurup ülkedeki siyasal temsil yapısından yararlanarak - ki bunlar Cox'un (2009: 118) daha fazla incelenmesinde yarar gördüğü konulardır - ulusal bir karakter kazanıp merkezi hükümete almaşık bir ulusal gündem dayatma amacını güdebilirler. Peck (2000)'in şu tespiti de bu savımızı güçlendirmektedir: İçinde ulus devletin de olduğu yerel-üstü ölçeklerde örgütlenen siyasal-iktisadi örgütlenmeler, bahsettiğimiz türden hareketlenmelere daha iyi siyasal fırsatlar ve yerel ölçekte denetlenemeyen kaynakların yeniden bölüşümünü/dağıtımını etkileme olanağını sunabilirler, ki bu tespit Cox'un daha eski bir çalışmasında da yer almaktadır (1998: 15).

Rianne Mahon'un son dönem çalışmaları, aşağıdan yukarı gelen baskıların toplumsal dışlanmayı derinleştiren neoliberal siyasalara meydan okuyan ve böylece, özellikle sosyal siyasalar alanında, devletin yeniden ölçeklenmesini gerekli kılacak, daha önceki yeniden ölçeklenme projelerini zorlayacak türden almaşık ulusal gündemleri nasıl üretebileceğini anlamamızı sağlayaca-

cak üretken bir çerçeve sunmaktadır bize. İzleyen bölümde bu çerçeveyi tartışacağız.

III. ALMAŞIK YENİDEN ÖLÇEKLENME PROJELERİ: DIŞLANMA SORUNU

Mahon'a göre, "patika/yön-değiştiren reformlar, aktörler diğer hareket ölçeklerinde oluşturulan fikirlerden yararlandıklarında başlatılabilir". Eğer ulusötesi ve uluslararası siyasa transferi almaşıkların formülasyonunda bir olanak sunuyorsa, "ulus-altı ölçeklerden edinilen/derlenen fikirler ve deneyimler" de bir diğer olanaklar setini oluşturur (2005: 346). Bu, özellikle 1990'lar ortası sonrası Türkiye'sinde devletin yeniden ölçeklenmesinin hikâyesi için de geçerlidir. Çözümlememi, bu noktada, Mahon'un aşağıdaki gözlemi üzerine kurmak istiyorum. Yazar'a göre, büyük kentsel odaklar

kent sakinleri yeni olanla karşı karşıya geldiklerinde meydana çıkan, varolan düzen/tertipteki boşlukları doldurmak için mücadele ederken gerçek birer deney laboratuvarlarına dönüşebilirler. Bu süreçte, bu kentsel deneyimlerden ortaya çıkan yeni hak talepleri ulusal refah rejimine aykırı kentsel vatandaşlık biçimlerinin oluşmasına yol açabilir. Belirli koşullar altında, kentsel ölçekteki buluşlar/yenilikler gerçekten ulusal ölçekte patika/yön-değiştiren gelişmelere katkıda bulunabilirler. (vurgular eklenmiştir).

Yukarıda belirtilen noktaları Türkiye örneğine uyumlandırarak ve yeniden yorumlayarak çalışmanın çözümleme çerçevesini aşağıda sunuyorum:

a. Bir yandan bu tür boşluklar, ulusal düzeyde 'patika/yön değiştiren' ve çoğunlukla devlet içindeki ölçeksel işbölümünü değiştiren (Bkz. Cox, 1998: 15) gelişmelere yol açarken, bağlamına göre, 'patikayı/yönü pekiştiren' düzenlemelerin üretilmesine de hizmet edebilir. Ya da ortaya çıkan siyasa şemalarına yönelik patika/yön değiştiren türden talepler farklı biçimler almaya başla-

yabilir. Açıkçası, özellikle mücadele hegemonik bir biçim aldığında bu tür talepler, özellikle ulusal bir siyasa çerçevesine dönüşme fırsatı yakalandığında, talep sahiplerinin meşruiyetini de sağlamlaştırmak üzere tadilata uğrarlar. Dahası, ya da, 'ulusal' olanın mekânsal referansları ve ulusal siyasaların içeriği dönüşüme direnç gösterirse, farklı ölçeklerde ulusalı ikame edecek (Bkz. Cox, 1998: 15) temsil ve siyasa yapım odaklarına yönelirler. Söz konusu ülkedeki siyasa yapım sürecinin mekânsal-kurumsal çerçevesi ve siyasal temsiliyet yapısı (Bkz. Mahon, 2007: 74; Cox, 2009) bu anlamda hayati bir rol oynar. Buradaki anahtar meselelerden bir diğeri de, almaşıkları üretecek hareketin kalbinde yer alan ve dışlananların çıkarlarını mekânsallaştırılmış bir söylem etrafında savunacak örgüt(ler)ün niteliği, doğası ve izleyecekleri stratejilerdir (Cox, 1998: 15). Olası senaryolardan biri, daha merkezi konumda olan bir örgütün, değişik aktivist grupları ortak bir proje etrafında bir araya getirip diğer toplumsal güç merkezleriyle ilişki kurarak bir siyasal şebeke (network) inşa etmesi ve böylece savunulan kesimleri ve bunların yaşamsallığının bağımlı olduğu mekanları (spaces of dependence) yerel-üstü siyasa yapımcıların dikkatinin merkezine oturtmaktır (Cox, 1998). Ancak, özellikle ulusal ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş siyasal partilerin yerel siyaseti denetlediği bir bağlamda şebeke inşasını bir açıklayıcı değişken olarak kullanmak çok da yararlı olmayacaktır. Pinson and Le Gales (2005) bize yaptığı uyarı, bu anlamda önemlidir. Türkiye örneğinde, yerel yönetimlerin ve ulusal siyasal partilerin yerel siyasetteki önemi, sözünü ettiğimiz türden alması üretecek hareketlenmelerin biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

b. Bu anlamda, yerel yönetimlerin, özellikle de belediyelerin yerel siyasetin yanısıra ülkenin genel siyasal-yönetimsel yapısı içindeki yeri ve siyasal partilerin temel siyasal temsil kanalı olma işlevi önem kazanmaktadır. Türkiye örneğinde, ulusal siyasal partilerin yerel yönetim ve siyasetteki hakimiyeti dışlanmış kesimlere ait taleplerin ulusal ve yerel refah siyasalarına tercüme edilmesinde bozucu/yanlış yönlendirici bir etki yarat-

mıştır. Mesela, Kanada'daki Toronto ve Vancouver örneklerinde (Mahon 2005; 2007; 2006: 460 - 461) neoliberal temelli ulusal siyasa şemalarına karşı ilerici almasıklar sivil toplum aktivizminin sonucu olarak yerel düzeyde oluşturulan sosyal-demokrat ittifaklar tarafından üretilmişken, Türkiye'de, her zaman ilerici olmasa bile, almasıkların oluşturulması ve hayata geçirilmesinde özellikle metropoliten merkezlerdeki belediyeler merkezi bir rol oynamıştır. Belediye başkanının parti ilişkileri, parti merkezinden özerkliğinin derecesi ve genel anlamda belediyelerin siyasa izlemekte merkezi hükümetten göreceli özerkliği (Bkz. Scarpa, 2009) bu türden taleplerin öne çıkarılmasında engelleyici ya da kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. Burada, yerel yönetimin/belediye başkanının sözünü ettiğimiz türden talepleri ulusal hükümete tercüme etme ve aktarma kapasitesi ile anaakım siyasa önceliklerinden sapma derecesi arasında varolan bir gerilimden söz edebiliriz.

c. Böylece, her ne kadar büyük kentsel merkezlerde gerçekleşen Mahon'un söz ettiği türden yenilikçi denemeler, dışlananlar/kent sakinleri için yeni hak taleplerini ortaya çıkarsa ve vurgulasa da; merkezi ve/veya yerel yönetimler tarafından uygulanacak sistematik ve geniş ölçekli bir siyasa programına dönüşükleri noktada yozlaşmaya uğrayabilirler. Bu yozlaşma, neoliberal siyasaların olumsuz sonuçlarından zarar gören kesimler açısından geriletici sonuçlara yol açabilir, hatta kentsel yoksul ve dışlananların safına yenilerini de katabilirler.

d. Büyük kentsel merkezlerin, neoliberal dönem öncesinde ve neoliberal dönemde, kurulu siyasa şemalarına meydan okuyacak türden sosyal siyasa buluşlarına ev sahipliğini yaptığını dikkate almak önemlidir; ve bu tür merkezlerin devletin yeniden ölçeklenmesi hakkında geliştirdiğimiz çözümleme de merkezi bir yere sahip olması, Brenner'ın şu tespitiyle ilgilidir: "kentsel yönetim, devletin yeniden ölçeklenme süreçlerinin hızlandırıcısı (katalist), ortamı ve arenası olarak hizmet vermektedir" (2004:174). Ancak, almasıık sosyal siyasa gündem-

lerinin oluşma sürecinin ve dışlananlardan gelen kapsanma taleplerinin, kapitalizmin neoliberalizmin etkisi altında değişen coğrafyası ile nasıl ilişkilendiğini gerçekten anlamak istiyorsak, çözümlememizin mekânsal çerçevesini genişletmemiz gerekiyor. Bu anlamda, Mahon'un ulus-içi (2006) ve uluslararası (2005) karşılaştırmaları bize verimli bir çıkış noktası sunmaktadır. Her ne kadar çalışmamız karşılaştırmalı bir çözümleme sunmasa da, Mahon'un ulus içinde ve farklı ülkelerde farklı türden hareketlenmeler olabileceği mesajı önem taşımaktadır. Bu vurguyu izleyerek, bir ülkede coğrafi eşitsiz gelişmenin nasıl farklı toplumsal-mekânsal dışlanma biçimleri ürettiğini; nasıl "[farklı ülkelerin] ... refah sistemlerinin topraksal/mekânsal örgütlenmesinin, [bu sistemlerin] gelişme rotasını farklı biçimde etkile[diğini]" (Scarpa, 2009: 67 – Öz); böylece kapitalist gelişmenin eşitsiz coğrafyasına yanıt olarak sosyal siyasa yapımında farklı ölçeksel düzenlemelerin nasıl ortaya çıktığını tartışarak ele aldığımız soruları daha iyi açıklayabiliriz. Bizim örneğimizde, İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentsel merkezlerin yanı sıra, neoliberal dönemde kendini gösteren ve Anadolu kaplanları denen daha küçük ölçekli kentler (Gaziantep, Konya, Kayseri, Denizli vb) ve daha çok Kürt nüfusun yerleşik olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri söz konusu dönüşümlerin mekânsal referanslarını oluşturmaktadır.

IV. TÜRKİYE'DE BÖLÜŞÜM SİYASETİ: DEVLETİN YENİDEN ÖLÇEKLENMESİ, DIŞLANMA VE AŞAĞIDAN YUKARIYA HAREKETLENMELER

(I)

Türkiye'de 1950 sonrası dönem, hemen ardından siyasal krizlerin geldiği dönemsel ekonomik krizler, ve bu krizlere yanıt olarak ülkedeki siyasa yapım ve uygulama sürecinin yeniden ölçeklenmesine tanıklık etmiştir. Bu krizler devlet içinde çıkmış-

tır ve kökleri, devletin bir önceki dönemde geçirdiği yeniden yapılanma ve ölçeklenmenin içindedir. Bu siyasal-iktisadi krizlerden bir çıkış yolu olarak devleti yeniden ölçeklendirme çabaları yeni siyasa başarısızlıklarına zemin hazırlarken, bir yandan da toplumda yeni dışlanma biçimlerini ortaya çıkarmış, kimi dışlanma biçimlerini de pekiştirmiştir. Keyman ve Öniş'e göre,

devletin 'popülist döngüler'i ve devresel mali krizleri, 1950'lerin Menderes döneminden bu yana [1958-59; 1978-1979; 1994; 2000/2001] Türk ekonomisinin kalıcı/sürekli vasıfları olarak ortaya çıkmıştır. Demokratik olarak seçilen hükümetler, genellikle, geniş bir seçmen desteği kurmak için popülist döngüleri başlatmışlardır. Sonuç olarak ortaya çıkan mali dengesizlik ve yüksek enflasyonu ise bir ödemeler dengesi krizi ve IMF ile kaçınılmaz bir yüzleşme izlemiştir. Büyük bir ekonomik krizin ortasında sert bir parasal daralmayı ve hükümet harcamalarında derin kesintileri uygulamanın barındırdığı zorluklar demokratik rejimin çökmesine ve [bu rejimin] askeri yönetimle ikame edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bölüşüme ilişkin kısıtların yokluğunda askeri yönetim, makroekonomik istikrarın onarılmasında etkili olmuştur. Ancak, nihayetinde, demokrasinin geri gelmesi/onarılması, birikmiş bölüşümsel talepleri su yüzüne çıkarmış, böylece populist döngüde yukarı doğru eğilimi [yeniden] ortaya çıkarmıştır (2007: 103).

Cox (2009)'un neoliberal dönemdeki yeniden ölçeklenme üzerine yaptığı gözlemler, Türkiye'de neoliberalizm öncesi dönemi de açıklar görünmektedir. Bölüşüme ilişkin kaygılar, neoliberalizm öncesi dönemdeki siyasa başarısızlıklarının kalbinde yer almış; ve yine bu krizlerden bir çıkış yolu bulmak için devlet yeniden ölçeklenirken bu kaygılar anahtar bir rol oynamıştır. O zaman, bu önceki dönemlerde gerçekleşen yeniden ölçeklenmenin temel özelliği neydi? Martinez-Vazquez ve Timofeev (2009: 90)'in görüşünü doğrular bir biçimde, daha önceki devlet merkezli krizlerden çıkmak için gerçekleşen her yeniden yapılanma siyasa-yapım gücünün ve kaynakların denetiminin daha çok merkezileşmesine yol açmıştır. Türkiye gibi devletin yeni-

den yapılanmasının askeri müdahaleler tarafından gerçekleştirildiği/ kolaylaştırıldığı ülkelerde bu merkezileşme eğilimi daha da güçlü bir hal almakta ve istikrar dönemlerinde de varlığını sürdürmektedir. Ancak, Türkiye'nin tarihinde, yükselen dışlayıcı (exclusionary) siyasalara yanıt veren adem-i merkezileşme talepleri de ortaya çıkmıştır. Bu 1970'ler ve 1990'ların ortasında gerçekleşmiştir. Yazının geri kalanında bu hareketlenmelerden söz edeceğiz. Ancak, bunu yapmadan önce, etkileri bugüne kadar süren ve AKP'yi bugün iktidara taşıyan bu aşağıdan yukarı hareketlenmelerin köklerini açığa çıkarmak için 1960-1980 dönemine daha yakından bakacağız.

(II)

1960 darbesi, Türkiye'nin siyasal-iktisadi tarihinde hayati bir dönüm noktası oldu. 1960 sonrası dönem, sanayileşmenin açıkça bir devlet stratejisi ve 'planlama'nın bir müdahale biçimi olarak benimsendiği korumalı bir ekonomik rejimin doğumuna, diğer bir deyişle 'İthal İkameci Sanayileşme'nin (İİS) ortaya çıkışına (Önder, 2003: 271) – ve böylece karar-verme yapısının daha da merkezileşmesine tanıklık etti. Böylesine merkezileşmiş bir siyasa yapım mekanizması üzerinden izlenen iktisadi ve sosyal siyasalar, Türkiye'de kapitalizmin değişen coğrafyasına tekabül eden iki farklı dışlanma biçimi üretti: a) kendileri dönemin sanayileşme siyasasının ürünü olan ve ülkenin farklı bölgelerinde, metropol olmayan kentlerde ortaya çıkan küçük ölçekli sanayicilerin İİS stratejinin yarattığı rantlardan dışlanması; b) kamu kaynakları harcanırken sanayileşmenin kentleşmeye, ve giderek metropoliten alanlarda yoğunlaşan kır kökenli göçmenlerin ihtiyaçlarına, tercih edilmesi (Şengül, 2001). Bu iki dışlanma biçimi, iki farklı ulusal siyasi partinin çatısı altında - küçük ölçekli sanayicilerin tepkilerinden beslenen İslami temelli Milli (Nizam) Selamet Partisi ve artık gücünü metropollerin gecekondularındaki yoksul kitlelerden almaya başlayan bir CHP – iki farklı aşağıdan-yukarıya hareketlenmeyi yarattı.

İlkiyle başlayacak olursak: Bruton'a göre ithal ikamesi "amaç yönelik bir araçtır, kendi içinde bir amaç değil" (1989: 1604). Böylece, ithalat ve sektörler üzerindeki kısıtlamalar dikkatli bir biçimde seçilmeli ve çerçevelenmelidir (bkz. 1989: 1605-1606). İlk planı hazırlayan ekibin aklında da böyle bir yaklaşım vardı. Koruma bir kaç stratejik sektör için sekiz yıllığına uygulanacaktı. Ancak, DPT'yi kuran ekip çekildikten sonra ortaya çıkan uygulamalar ve beş yıllık planlar, siyasa başarısızlıkları ile sonuçlanacak başka bir yolu izledi. En büyük hata, devlet korumasını önemli bir rant kaynağına çeviren ve burjuvazi içinde bu kaynağa erişme konusunda ciddi kavgalar çıkaracak olan yaygın bir koruma rejiminin hayata geçirilmesiydi (Sönmez, 2003: 39-40).

Aslında, ulusal birikim stratejisindeki yeni yönelim ve bunun sonucu olarak sanayi sektöründeki karlılık artışı Anadolu kentlerinde yerel sanayicilerin ortaya çıkışını da tetikledi. Ancak, bu sanayicilerin birikim stratejisi ile ilişkisi İstanbul'daki çok sektörlü büyük ölçekli sermaye kadar esnek değildi. Yaşam-sallıkları yalnızca tek sektöre, sanayiye bağlıydı. Karşılaştıkları sorunlar da yalnızca devletin etkin koruma ve desteği ile aşılabilecek türdendi. Ancak, karar verme odaklarına ulaşmak oldukça zordu. Dönemim siyasi resmine bakıldığında, ulusal hükümetleri kurmakta Demirel'in Adalet Partisi'nin (AP) temel rolü oynadığı görülmektedir. İlk olarak 1965'de iktidara gelen Demirel'in AP'si korporatist bir temsil rejimini öne çıkarak uyumlu bir siyasa-yapım atmosferi yaratmayı amaçlıyordu (Levi, 1991: 140). Darbe sonrasında karar verme mekanizmalarında giderek artan merkezileşme de bu anlamda Demirel'in işine yaramıştı. Kendisi, Odalar Birliği'ni (TOB) de içine alan farklı toplumsal grupların temsilcileri ile yakın işbirliği içinde çalışırken – ve böylece bağlılıklarını garanti altına alırken, popülist yeniden bölüşüm/dağıtım uygulamalarını da hayata geçiriyordu (Boratav, 2003: 123-126). Bu türden bir temsil yapısı, Anadolu'da yeşeren sanayicilerin lehine çalışmadı ve bu sanayiciler 'ulusal' burjuvazi ve ulusal ekonomik çıkarın siyasal ve

mekânsal nirengi noktalarını kendi lehlerine yeniden tarif etmek üzere seslerini yükseltmeye başladılar. Temel itiraz noktası şuydu: Yozlaştırılmakta olan İİS rejimi, ekonomik kalkınma ve sanayileşmenin eşitsiz gelişmesini düzeltmek üzere ‘tam anlamıyla’ hayata geçirilmesi, yani Mekânsal Keynesciliğin (Brenner, 2004) tesis edilmesiydi.

Necmettin Erbakan’ın ve Milli Görüş hareketinin yükselmesi, büyük ölçüde TOB içinde verilen bu mücadelenin bir ifadesi ve sonucuydu (Bkz. Barkey, 1990; Levi, 1991). Bir ‘ağır sanayileşme’ vizyonu ortaya koyan Erbakan, Anadolu sermayesinin yılmaz savunucusu olarak kendini ortaya koydu. Siyasal İslamcı bir tona sahip olan söylemi, büyük ölçüde İstanbul’da yerleşmiş olan büyük sermayeyi ‘Kapitalist Batı’nın işbirlikçisi olarak anlatırken Anadolu sermayesini ‘Milli Kalkınma’nın gerçek aktörleri olarak görüyordu. Erbakan, İİS’nin yarattığı beklentilerle Anadolu’lu sanayicilerin talepleri arasındaki uçurumu kavrayarak bunu siyasal bir harekete dönüştürmüştü (Barkey, 1990: 150-151).

(III)

1973 yerel seçimleri sola kaymış bir CHP’nin yükselişine tanıklık etti. CHP, kırlardan kentlere akan göçmenlerin yoğunlaştığı metropollerin hemen hepsinde denetimi ele geçirdi. Partinin hakimiyeti 1980 darbesine kadar sürdü. Bu başarı, doğrudan kent yoksulunu hedefleyen bir kentsel sol stratejinin ürünüydü. Bu dönemde belediyeler, sağın denetiminde olan hükümetlere sert eleştiriler getirirken bu hükümetlerin göz ardı ettiği, gecekondularda yoğunlaşan çalışan sınıfları/kent yoksulunu önceleyen siyasalar geliştirip uygulamaya başladılar. Bu meydan okuyuş, belediyelerin sorumluluk alanlarının etkin bir biçimde genişletilmesini ve yerel yönetimleri daha büyük ölçekli (ulusal) bir mücadelenin parçası haline getirmek üzere siyasallaştırılması üzerinden yürüdü. Örneğin, Ankara Belediyesi’nin 1976 yılı mali raporunda günün belediyesinin kapitalist toplumun belediyesi olduğu ve bu anlayışın eleştirilmesi gerektiği ileri sü-

rülürken, İzmir'in Gültepe Belediye Başkanı, belediyciliği sınıf mücadelesinin bir arenasını ilan ediyordu (Keleş, 1993: 269-270). Bu belediyciliğin itici gücünü hem kendi partilerini (CHP) dönüştürmek hem de merkezi hükümetin üzerlerinde kurduğu sıkı denetimi aşmak için mücadele eden aktivist belediye başkanları oluşturuyordu.

Ankara Belediyesi'nin önde gelen danışmanlarından biri, bu yeni belediyciliğin ilkelerini 1977 yılında şöyle sıralıyordu: a) Demokratik ve özgürleştirici belediye; b) Üretici belediye; c) Tüketimi düzenleyici belediye; d) Birleştirici belediye; e) Kaynak yaratan belediye (Tekeli, 1992: 89). Birinci ilke, halkın karar verme, uygulama ve izleme süreçlerine etkin katılımını öngörmekti. Bunun sonucunda, halkın etkin rızasına dayanan belediyeler özerk siyasa yapıcılar haline gelecek ve böylece, örneğin, bir yandan kendi vergilerini koyabilirken, diğer yandan demokratik ve özerk belediyeler/halk ortak amaçlar için kaynakların nasıl harcanması gerektiğini de belirleyebilecekti. Bu ilke, belediyelerin kendilerine açtıkları yeni sorumluluk alanlarına koşut olarak kendi finansal güçlerini artırma kaygısını yansıtıyordu. Aynı kaygı, son ilkede de kendisini göstermekteydi. Söz konusu görev alanı ve mali gücün gelişmesinin yönünü ikinci ilke belirlemekteydi. Belediyelerin, altyapı gibi geleneksel görevlerinin yanı sıra, sağlık, eğitim ve konut gibi yeni alanlarda hizmet üretmesi öngörülmekteydi. Bu üretim faaliyeti, üçüncü ilkede belirtilen kaygılara, yani kentte tüketimde, özellikle temel ihtiyaç maddelerinde oluşabilecek tekel rantlarına da son verme kaygısını da yanıt veriyordu. Ayrıca, hem üçüncü hem de dördüncü ilkeyi yansıtan bir diğer öngörü de, rantlara son vermek üzere kurulacak kamu marketleri ve tüketim kooperatiflerinin, ayrıca kentteki ayrıcalıklı kesimin tüketim kalıplarının aleyhine olmak üzere desteklenmesiydi (Bkz. Tekeli, 1992: 86 - 91).

Ortaya çıkan bu yeni belediyciliğin iki düşmanla, merkezi hükümet ve kentsel rantlardan faydalanan yerel çıkar grupları ile çatışmaya girmesi gerekiyordu. Her ne kadar 1580 nolu Be-

lediye Yasası belediyeler için geniş bir yetki alanı tanımlamışsa da, belediyelerin mali gücü özellikle 1960 darbesinden sonra merkezi yönetim tarafından büyük ölçüde kısıtlanmış; daha önce de zikredilen merkezileşme eğilimi, yerel yönetimlere kaynak dağıtımını alanında da kendisini göstermiştir (Ersoy, 1992: 332). Bu eğilim olumsuz yüzünü 1973 yerel seçimlerinden sonra göstermeye başladı. Örneğin, 31 Mayıs 1975 tarihli 1902 nolu yasa, belediyelerin devlete olan tüm borçlarını – 1 Ocak 1975 tarihinden bu yana olan borç faizleriyle birlikte – ödemelerini şart koşmuştur (Bkz. Alada, 1990: 135-137). Özet olarak, 1580 nolu yasanın sağladığı tüm esnekliklere karşın (Madde 19), merkezi hükümet – ve böylece ülke içi siyasal dengeler - aktivist belediye başkanlarının sosyalist bir belediye strateji izlemesini güçleştirmiştir. Ancak, yine de belediyeler, örneğin ekmek üretmek ya da ucuz kömür sağlamak için belediye şirketleri kurarak almaşık hizmet sunumu ve finansmanı biçimlerini geliştirmeye başladı.

İkincisi, CHP'nin sosyalist belediye başkanları kentsel rantlardan faydalanan küçük girişimcilerle karşı karşıya gelmek zorundaydı. Kentsel tüketim piyasalarını denetleyen bu girişimciler hem belediye meclisinde hem de, CHP de dahil olmak üzere, ulusal partilerin yerel teşkilatlarında güçlü bir biçimde temsil ediliyorlardı. Bu durum, belediye başkanları ile belediye meclisleri ve belediye başkanları ile kendi partileri arasında gerilimler üretti. Böylesi bir direnişe karşın çalışan sınıfların lehine ve bu tür girişimcilerin aleyhine politikalar geliştirilebildi. Bunu olanaklı kılan şey ise belediye başkanının artık belediye meclisi yerine doğrudan halk tarafından seçilmesini öngören 1963 tarihli ve 307 nolu yasa (Aytaç, 1990: 99) ve bunun yarattığı güçlü belediye başkanlığı modeli ile sosyalist belediye başkanlarının ardında bulunan beyin takımlarının varlığı olmuştur (Bkz. Göymen, 1990; Tekeli, 1992; Şengül, 2001).

Bu türden bir aşağıdan yukarıya hareketlenmenin karşısına çıkan tüm sorunlara rağmen CHP'li belediye başkanlarının gösterdiği aktivizm, yerel yönetimlerin aslında ulusal bir siya-

sa gündemini takip etmek üzere siyasal değişim ve meşruiyet inşasında stratejik ajanlar; ve kamu hizmeti sunumunda etkili bir araç olabileceğini göstermiştir. Belediye başkanlarının sorumluluk alanlarını genişletme çabaları ve kent yoksulunu doğrudan hedefleyen siyasaları sayesinde Ecevit'in CHP'si sonunda merkezi hükümeti 1978'de ele geçirmeyi başardı.

V. DARALTAN (ROLL-BACK) NEOLİBERALİZM: YOZLAŞTIRICI/YIKICI YENİDEN ÖLÇEKLENME VE (YENİDEN) BÖLÜŞÜM

(i)

1980 yılı Türkiye'nin siyasal iktisadi tarihinde kritik bir dönemeç oldu. Düzgün uygulanmamış bir İİS stratejinin ürünü olan ödemeler dengesi krizi (Boratav, 2003), Türkiye'yi mali olarak savunmasız bırakıp IMF'ye olan bağımlılığını artırdı. IMF'nin de dayattığı siyasa reformlarıyla birlikte İİS stratejisinin yerini alan yeni bir ekonomi rejimi yürürlüğe girdi. 24 Ocak tedbirleri olarak da bilinen bu "daraltan" (Peck ve Tickell, 2002) tedbirler kümesi liberalleşmiş bir açık piyasa ekonomisini öngörüyordu. Yerel sanayilerin korunmasına son verilirken para rejimi de serbestleştirildi. Bu tedbirler açıklandığında, dönemin siyasal koşulları nedeniyle hayat geçirilmeleri olanaklı değildi. Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, sekiz ay sonra ikinci askeri darbe sahneye kondu. Hükümeti deviren ve büyüyen proleterya içinde ve gecekondularda köklenmekte olan sol hareketlenmelere set çeken darbe, CHP'nin yeni belediyciliğine de son verdi.

Üç yıl süren cunta yönetimi, siyasal partileri yasaklayarak teokratik bir hükümet kurdu. Geçiş hükümeti, 24 Ocak tedbirlerini derhal uygulamaya koydu. Ekonominin tepesindeki bürokrat olarak 24 Ocak tedbirlerini formüle eden ve geçiş hükümetinin ekonomi bakanı olan Özal, ANAP'ı kurarak 1983 seçimleriyle beraber iktidara geldi. ANAP, ülkede iş dünyasını önceleyen, emek

karşıtı siyasaları hayata geçirirken kamu yönetimi reformlarında da Yeni Kamu İşletmeciliği ve özelleştirme hakim söylemler durumuna geldi (Aksoy, 2003; Güler, 1996). Bu siyasaları uygulamak üzere hayata geçirilen devletin yeniden ölçeklenme süreci, siyasa yapımının daha da çok merkezileşmesini de içeriyordu. Bu merkezileşme hem merkezi yönetim hem de yerel yönetim düzeyinde gerçekleşti. DPT kökenli bir eski bürokrat da olan Özal bir yandan karar verme gücünü başbakanlıkta toplarken bir yandan da hükümetin siyasalarını hayata geçirmek üzere yeni ve özelleşmiş bürokrasiler kurdu. Ve iş dünyasına yakın bir tavır seçilmesine karşın, Özal'ın Anavatan Partisi iş örgütlülüğüne sıcak bakmıyordu. Klientelist/ müşteri ilişkiler, iş dünyasının örgütlü temsiline tercih edilmekteydi (Buğra, 1994; Barkey, 1990: 184; bkz. Ergüder, 1991: 165). Bu süreçte ihracat teşvikleri ve diğer devlet kolaylıklarının dağıtımının merkezileşmesi ve seçici hale gelmesi, kamu kaynaklarına erişimi zorlaştırırken girişimciler için önemlerini de büyük ölçüde artırdı.

Ortaya çıkan bu resimde, Anadolu'lu sanayicilerin birikim olanakları ve imkanları önündeki siyasal engeller daha da büyüdü. İktisadi politikalar, finans ve ticari sermayeyi öncelemekteydi. (Öngen, 2003: 185; Boratav et al, 1995: 5-6; İlkin, 1992). Bir yandan, açık ekonomi siyasası bu girişimcileri dış rekabete karşı savunmasız duruma getirirken, diğer yandan müteahhitlik ve bankacılık gibi rant-temelli iktisadi faaliyetlerin karlılığı arttıkça sanayiye yatırım yapmak giderek riskli bir duruma geldi ve kendisinin bir yatırım alanı olarak çekiciliğini ortadan kaldırmaya başladı (Boratav, 1990: 223). Dahası, bu girişimciler devletin zirvesine bireysel olarak erişecek kadar güçlü değillerdi. Bu nedenle, Özal döneminde burjuvazinin dışlanan fraksiyonunu oluşturular. Bu engellere yanıt olarak, Erbakan'ın Milli Görüş çizgisinin iş dünyasındakini kolunu oluşturacak biçimde MÜSİAD altında 1990 yılında örgütlenip siyasallaştılar (Öniş, 1997; Demir et al, 2004).

(ii)

Askeri rejim, ve sonrasında ANAP, CHP'nin yeni belediyeçiliğinden çıkarılan dersleri kullanarak yerel yönetimlere özel bir önem verdiler. İronik bir biçimde sonuç, daha güçlü belediyeler ve belediye başkanlarının ortaya çıkması oldu. Yerel düzeyde, belediyelerin örgütsel yapısı, yetkeleri ve mali kapasitelerinde büyük değişikliklere gidildi.

Büyükşehir belediyelerini kuran 3030 sayılı kanun bunlardan bir tanesiydi. Her ne kadar yasa ANAP döneminde hazırlanıp meclisten geçtiyse de kökleri cunta dönemine gitmektedir. Darbeden sonra, 2561 sayılı yasa ile metropollerin kıyısındaki küçük belediyeler, anakent belediyeleri ile birleştirildi (Bkz. Alada, 1990: 140). Bunun iki hedefi vardı: 1) Düzensizlik ve anarşinin kaynağı olarak görülen kentsel alanları denetim altında tutmak; 2) Su, kanalizasyon, ulaşım vb türünden temel metropoliten hizmetlerin birbiri ile uyumlu ve verimli bir biçimde yerine getirilmesini sağlamak (Keleş, 1988: 22). Temel hizmetler üzerindeki vurgu, Özal tarafından formüle edilip uygulanmaya başlayan birikim stratejisiyle uyum içindeydi. 2561 sayılı yasada ortaya konan temel ilkeleri daha iyi hayata geçirebilmek için yeni bir yönetim yapısına ihtiyaç vardı. 1982 Anayasası'nın büyük yerleşimler için özel yönetim biçimleri kurulabileceğine ilişkin 127 nolu maddesi, bu tür bir değişikliği olanaklı kıldı. Anavatan Partisi, 3030 sayılı yasayla birlikte iki düzeyli ve hiyerarşik bir biçimde örgütlenen Büyükşehir Belediyelerini metropollerde kurdu.

Belirtildiği üzere, metropol belediyelerine yüklenen yeni sorumluluklar, bu belediyelerin 1980 sonrası siyasanın hayata geçirilmesinde anahtar bir rol oynayacağını gösteriyordu. Bir önceki dönemin tam tersine, bu sefer kentler ve kentleşmenin yeni birikim stratejisinin merkezinde yer almaktaydı. Gerçekten de, 1980 ile 1996 yılları arasında imalat yatırımları ulusal düzeyde düşmüştür. Kamu ve özel sektör, yatırımlarını enerji, iletişim, konut ve inşaat sektörlerine yönelterek Türkiye'de sermayenin kentleşmesi sürecini başlattılar (Şengül, 2001; ayrıca Bkz. Altı-

ok, 1998: 262). Bu doğrultuda, özellikle metropol belediyelerinin mali kapasitelerinde ciddi iyileşmelere gidildi (Kalaycıoğlu, 1994: 91; Ersoy, 1992: 335). Bu değişiklik, söz konusu belediyelerin yatırım hacmine keskin bir biçimde yansdı. Örneğin, Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin yatırımlarının hacmi 6 yıl içinde (1981-1986), güncel fiyatlarla yaklaşık yirmi kat arttı (Kalaycıoğlu, 1994: 92). Dahası, belediyelere kendi kent planlarını hazırlama, onama ve uygulama yetkesi verildi. Bir diğer önemli gelişme ise Büyükşehir Belediye Başkanı'nın 3030 sayılı yasayla birlikte hem büyükşehir belediye meclisine hem de ilçe belediye başkanlarına karşı oldukça güçlü bir duruma getirilmesiydi. Bu, CHP belediyciliğinin öne çıkardığı güçlü belediye başkanı geleneğinin kurumsallaştırılarak, büyükşehir belediye başkanının gerçek bir girişimci kent yöneticisi olarak doğması sonucunu doğurdu.

Her ne kadar Özal döneminin iktisadi siyasaları, sermaye içinde de bir dışlanma yarattıysa da, bu siyasaların esas olumsuz etkisi, emek-karşıtı uygulamalarla birlikte sayıları giderek artan çalışan sınıflara ve kent yoksullarına oldu. Yine de, her ne kadar kemer sıkma politikaları uygulandıysa da, Özal hükümetleri, kent siyaseti için geriletici sonuçlar üretecek olan bir takım popülist yeniden dağıtım mekanizmalarını da işletti. Burada çalışan sınıfların/kent yoksulunun payına düşen, sermaye de olduğu gibi doğrudan sağlanan elle tutulur kamu kaynakları değil, daha çok belediyelerin imar hakları üzerindeki denetiminden kaynaklanan kentsel rant oldu. Kent toprağının değişim değerinin kullanım değeri üzerindeki zaferi, işgal edilmiş hazine arazisinin üzerinde oturanlara satışlar yoluyla özel mülke çevrilmesi; gecekonduların tapu dağıtımını yoluyla yasallaştırılması; ve imar ıslah planları yoluyla gecekonduların mahallelerinin çok katlı apartman bloklarına dönüşmesi yoluyla oldu. Gecekonduların böylece doğmakta olan neoliberal siyasetin içine rüşvet yoluyla dahil oldular (Şengül, 2001; ayrıca bkz. Buğra, 1998). Ancak, bu refah aktarımı seçici bir biçimde,

gecekonudaki kiracıları değil yalnızca arsa sahiplerini faydalandırarak biçimde işledi. Dahası, kente yeni göçenler için artık işgal edilebilecek fazla hazine arazisi kalmadığı gibi, kent toprağı satın alıp üzerine kendi evini inşa edemeyecek kadar da pahalı hale geldi. Bu durum, kent yoksullarının ucuz barınmaya erişimini büyük ölçüde kısıtlarken, ev sahiplerine ödenecek kiranın miktarını da artırdı (Bkz. Buğra, 1998).

(iii)

Merkezi düzeyde uygulanan popülist siyasalar, Özal'ın kemer sıkma siyasalarının meşruiyetini yitirdiği 1980'lerin sonuna doğru geri geldi. Ancak, daralma döneminin (roll-back neoliberalism) bitişi, örneğin İngiltere'de Blair döneminde olduğu türden, daha müdahaleci bir açan (roll-out) neoliberal siyasalar demetinin başlangıcını ilan etmedi. Daraltan neoliberalizm dönemi ile açan neoliberalizm dönemi arasında ekonomik krizler ve istikrarsız koalisyon hükümetleriyle dolu sıkıntılı bir on yılın geçmesi gerekiyordu (Bkz. Keyman and Öniş, 2007:140).

Her ne kadar Özal'ın popülizme dönüşü kısa bir rahatlama dönemi getirdiyse de, uygulamaya konmuş kentleşme politikası, 90'lardan itibaren kısa aralıklarla ortaya çıkan ekonomik krizler ve koalisyon hükümetlerinin yaşadığı siyasa felci ülkedeki sosyo-ekonomik kutuplaşmayı derinleştirirken, metropol kentlerde yoksulluk cepleri yaratacak biçimde kentsel yoksulluğu da sürekli/kalıcı hale getirdi (Işık and Pınarcıoğlu, 2001; 2003; Keyder, 2005; Yılmaz, 2008a; 2008b). Hem toplumsal sınıflar arasında hem de ülkenin farklı bölgeleri arasında artan kutuplaşma, ülkedeki kapitalist coğrafyanın eşitsizliğini daha da vurgular hale geldi (bu kutuplaşmaya ilişkin bir takım veriler için Bkz. Keyman and Öniş, 2007: 253-254). 1990'ların sonuna doğru popülist siyasaların sürdürülebilir olmadığı kesinleşti. Çünkü "devletin mali krizinin sınırlarına geldiği ortaya çıkmıştı" (Keyman and Öniş, 2007). Ekonomik liberalleşmenin çalışan sınıflar ve kent yoksulları üzerindeki olumsuz etkilerini frenleme işlevi de gören popülist siyasaların uygulanabilirliği çıkma-

za girdikçe, bu toplumsal kesimlerin merkezi yönetimden beklentileriyle bu beklentileri karşılayabilecek kaynakların miktarı arasındaki uçurum da büyümeye başladı. Böyle bir bağlamda, artık daha güçlü olan belediyeler, boşluğu doldurmak üzere adım attılar. Bu gelişme, Türkiye'deki parti siyasetinde temel bir dönüşümü de haber veriyordu. Aşağıda bunu tartışacağız.

VI. AÇAN (ROLL-OUT) NEOLİBERALİZM (1): ALMAŞIK BİR YENİDEN ÖLÇEKLENME GÜNDEMİNİN İNŞASI

(i)

1990'ların kriz yüklü siyasal-iktisadi atmosferi, siyasal İslam'ın, daraltan neoliberalizm döneminin yarattığı sosyo-ekonomik düzenin sistematik bir eleştirisi olarak doğuşuna zemin hazırladı. 1980'lerde daha küçük ve marjinal bir siyasi hareket olarak kalan Erbakan'ın Milli Görüş Hareketi, kendisini ülkenin en büyük partisi olarak kurmak üzere 1990'larda ulusal siyasete dramatik bir giriş yaptı. 1994 yerel seçimleri, bu anlamda bir dönüm noktasıydı (Öniş, 1997: 743; Mecham, 2004). Refah Partisi, bir yandan Keynesci dönemin ideallerine sadık bir biçimde hala burjuvazinin farklı fraksiyonları arasındaki (- artık daha zengin ve güçlü olan - Anadolu'lu sanayicilerin aleyhine işleyen) adaletsizliği eleştirirken (Bakırezer and Demirer, 2009), diğer yandan da kent yoksullarını ve çalışan sınıfları kendilerine çekmek için 'Adil Düzen' söylemini geliştirmeye başladılar. Bu söylem, özellikle Refah Parti'li belediyeler tarafından sosyal siyasa alanına etkin bir müdahale yoluyla ete kemiğe büründürüldü.

Açıkçası, Milli Görüşçüler CHP belediyciliğinden ve sol hareketlerin deneyimlerinden önemli dersler çıkarmışlardı (Tuğal, 2006: 265). Bu türden bir hareketlenme, anaakım siyasi partilerden oldukça farklı bir parti yapısı ve mekânsal mobilizasyon stratejisi gerektiriyordu. Diğer partilerden farklı olarak, Re-

fah Partisi ülkenin her köşesine erişebilecek, çok güçlü bir taban örgütü geliştirdi. Çakır (1995; ayrıca Bkz. Mecham, 2004: 343), partinin oldukça sistematik ve disiplinli bir biçimde, katı bir hiyerarşi içinde örgütlendiğini belirtmektedir. Partinin miltan yerel örgütleri, partiye seçmen tabanı kazandırmanın yanısıra kent yoksullarına hizmet sunumunda yerel yönetimlerin gayri-resmi kolları olarak da işlev gördüler. Aslında,

RP'nin elinin altındaki dev mali kaynaklar bu bağlamda önemli bir rol oynadı. Maddi yardımlar, potansiyel seçmenlere, genelde metropoliten alanların eteklerindeki yoksul insanlara, yiyecek, barınak, iş, ve bunun yanı sıra düğün ve diğer toplumsal etkinliklere katkılar, biçiminde sunuldu. Bu örgütsel taktikler, diğer partilerin, özellikle sosyal demokratların, örgütsel dağımlıklık içinde bulunduğu, seçmen mobilizasyonuna ilişkin meseleleri açıkça göz ardı ettikleri bir yerde RP'ne stratejik avantajlar sağladı (Öniş, 1997: 755-6).

Partinin mali gücü, İslami iş çevrelerini ve İslami cemaat ağlarını etkili bir biçimde kullanmasında ve dini hayırseverliği vurgulamasından geliyordu. Dahası, parti gücünü yerel ölçekte pekiştirdikçe, belediyelerin denetimindeki kamu kaynaklarının, partiye ve belediyelere gayri resmi yardım alma karşılığında parti ile ilişkili iş çevrelerine ve hayır kurumlarına aktarılması yoluyla partinin mali gücü daha da arttı.

(ii)

RP denetimindeki belediyeler, böylece, sosyal siyasa için yerel ölçekte yer açarken kendilerini de sosyal siyasada anahtar aktörler durumuna getirdiler. Doğrudan yardımların yanı sıra belediyeler tüketim alanına da müdahale ettiler. Belediyeler tarafından piyasa fiyatlarının altında yaygın bir biçimde ekmek üretilip satılması, belediye tanzim satış mağazalarının canlandırılması, ucuz kömür satılması gibi uygulamalar bu anlamda önemliydi (Bkz. Bayırbağ, 1999). Ayrıca, eğlence ve spor tesisleri, park ve oyun alanları, halk konserleri türünden hizmetler de

bu sosyal siyasa müdahalesinin bir parçası olarak görülebilir. Bu belediyecilik pratiği yerel yönetimlerin sosyal siyasa yapım ve uygulama süreci içindeki yerini geri dönülmez bir biçimde sağlamlaştırırken, giderek yerel sosyal siyasa meselesini ulusal seçimleri de belirler bir duruma getirdi – ki 2009 yerel seçimleri bu etkinin zirveye ulaştığı seçimler oldu.

Böylece, sosyal politika, yerel ölçekte kendisine yeni bir alan açılmasıyla birlikte yavaş yavaş yeniden ölçeklenmeye başladı. 1990'larda başlayan bu yeniden ölçeklenme hareketi siyasa yapım gücünün belediyelere aktarılması yoluyla gerçekleşen bir adem-i merkezileşmenin ürünü olmaktan ziyade, ulusal düzeyde bilinçli ve sistematik bir sosyal siyasa reformu gerçekleştirme niyeti olmadan, hizmet sunumu yoluyla bir siyasal harekete yerel ve ulusal siyasette bir manevra alanı açma amacıyla aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşen bir hareketlenmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Büchs, 2009 ile karşılaştırınız). Bu pragmatik çabaların ulusal düzeyde, daha geniş ölçekli ve konsolide edilmiş bir ulusal siyasa gündemine dönüşmesi için neredeyse bir on yılın daha geçmesi gerekiyordu. Bu anlamda dönüm noktası, 2000/1 krizini izleyen 2002 seçimlerinde, kendi içinde tutarlı bir yeniden ölçeklenme projesi olan yeni bir partinin tek başına iktidara gelmesi oldu.

VII. AÇAN (ROLL-OUT) NEOLİBERALİZM (2): BİR MELEZİN DOĞUŞU MU?

(i)

Refah Partisi merkezi hükümeti kısa bir süreliğine, bir kolisyon hükümetinin büyük ortağı olarak kontrol edebilmişti. 28 Şubat süreci partiyi iktidardan uzaklaştırdı. Kendisine karşı gösterilen sistemik/sistematik direnç partinin ideolojik temellerini sarstı ve parti içinde bir öz-eleştiri sürecini başlattı. Bu süreç, partinin neoliberal değerlere, küreselleşmeye, Avru-

pa Birliği'ne ve laiklik meselesine bakışını yeniden değerlendirmeyi içeriyordu. Sonuç, gelenekselciler ve yenilikçiler olarak iki kampın doğuşu oldu. Birinci kamp hala, Milli Görüş hareketinin klasik Keynesci kaygılarına ve İslami temelli eşitlikçilik ve dayanışma vurgusuna sahip çıkarken, küreselleşme meselesine de mesafeli bakıyordu. Diğer kamp ise, bir yandan dayanışma vurgusunu sürdürürken, AB ve küreselleşme taraftarlığını ileri çıkarıp, neoliberalizmle bir barış yaparak ilk kampa radikal bir biçimde ayrılıyordu (Bkz. Mecham, 2004: 346-7). Kapatıldıktan sonra Fazilet Partisi adını alan Milli Görüş hareketi içindeki bu anlaşmazlık, nihai olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) kurulmasıyla birlikte bir ayrışmaya neden oldu. Artık büyük iş çevrelerine dahil olmaya hazır ve istekli olan MÜSİAD, 1970'lerde bayraklarını yükselten Erbakan'dan desteklerini çekerek AKP'nin doğumunda etkin bir rol oynadılar (bu ayrışma sürecinin içerden anlatılan hikayesi için Bkz. Bekaroğlu, 2007).

AKP'nin doğuşu, siyasal İslam ile neoliberal laik devlet arasındaki bir mütakabata dayanıyordu. Parti, siyasal İslam'ın radikal tarafını törpülerken, bir yandan da Refah/Fazilet Partisi belediyelerinden fayda görmüş olan yoksulların sistemden olan mutsuzluğunu ve siyasal İslam'a giderek artan desteğini, eski bir Dünya Bankası bürokratu olan Kemal Derviş'in formüle ettiği ikinci neoliberal programa (ilki 24 Ocak tedbirleri olmak üzere) verilen bir toplumsal desteğe çevirmiş oldu. Siyasal İslam'ın radikal kanadını temsil eden bir köşe yazarını alıntılıyan Tuğal, bu dönüşümün gerçek doğasını dikkatimize sunmaktadır:

Fazilet Partisi Özal'ın ruhuna sahip çıktığı zaman, gettolar-
dan almış olduğu kuvvet ve gücü ülkemizi bir getto memleketine çevirenlere kanalize etmiş olacaktır ... Fazilet Partisi'nin Özalcı dönüşü 'Adil Düzen' geleneğine bir ihanettir. (Atilla Öz-
dür, Akit 11 Mart 1999, vurgular Tuğal tarafından eklenmiştir)(2002: 106).

Aslında, bölüşüme ilişkin taleplerin yaratmış olduğu baskı ve giderek derinleşen adaletsizlikler 2002 seçimlerinden önce de mevcuttu. Seçimlerden önce, iki partinin öne çıkacağı belliydi: Erdoğan'ın AKP'si ve temel siyasa programının beyni Kemal Derviş olan CHP. Derviş, daha önceki neoliberal siyasaların toplumsal sonuçların ve ortaya çıkan kutuplaşmanın farkındaydı. Bu nedenle, CHP'ye katıldığında, izlenecek bir yol haritası olarak sosyal-liberal sentez programını formüle etmişti. Ancak ortaya konan, daha çok evrenselci ve yukarıdan-aşağıya formüle edilmiş/uygulanacak bir programdı ve ardında somut bir taban desteği de yoktu. Seçimlerde kimin başarılı olacağını belirleyecek şey ise tarafların ortaya koyacağı yeniden ölçeklenme projelerinin kökleri ve içeriğiydi (Bkz. Agnew, 1997: 99). AKP'nin projesi gücünü aşağıdan yukarıya gelen bir hareketlenmeden gücünü alırken, evrensel olmayan/seçici, mekânsal referansları belirli ve farklılaştırılmış bir hizmet kitesini hedeflerken (Bkz. Öniş, 1997: 748), diğeri yukarıdan-aşağıya, evrenselci ve vatandaşlık temelli bir söyleme dayanıyordu. Keyman ve Öniş'e göre, "Derviş, eski Dünya Bankası bürokratu, ile Erdoğan, İstanbul'un eski belediye başkanı, arasındaki zıtlık, asimetriyi özetlemekte[dir]" (2007: 169).

(ii)

AKP'den doğaları itibarıyla birbirileri ile çelişki içinde olan iki hedefi, yani ekonominin ve devlet aparatının neoliberalleşmesini tamamlama ve toplumsal adalete hizmet etme görevlerini, yerine getirmesi bekleniyordu (Atasoy, 2008: 121). AKP'nin ardındaki sınıf ittifakı, hikâyesini yukarıda anlatmış olduğumuz iki farklı dışlanma biçimine de yanıt veren ve İslami ahlaka dayanan bir dayanışma söylemi etrafında kurulmuştu. Kimi noktalarına katılmamakla birlikte, Öniş'in aşağıdaki tespiti bu grupların AKP projesine nasıl eklemlendiğini anlamakta yararlıdır:

[Bu] her iki grupta ortak olan şey, 'dışlananların' parçası olmalarıdır, ancak çok farklı anlamda dışlanma[dır bu]. Siyasal İslam'ın seçmen temelini oluşturan yoksullar ve mağdurlar, küreselleşme çağında büyümenin nimetlerinden pay almamak anlamında dışlanmışlardır. Yükselen 'İslami burjuvazi' olarak sınıflandırabileceğimiz profesyoneller, iş adamları ve entellektüeller belirgin bir biçimde küreselleşmeden ve moderniteden fayda sağlamakta, ancak toplumun gerçek elitinin bir parçası olmamaları itibarıyla [kendilerini] dışlanmış hissetmektedirler (1997: 748).

AKP iktidara geldikten kısa bir süre sonra, bu çelişen talepleri karşılamak üzere yeni bir yasal ve idari reform dalgası başladı. Bu hedefler arasında bir denge kurma amacı, devleti yeniden ölçeklemek üzere AKP'yi bir dizi tedbir almaya itti. Yerel ölçekte edinilmiş dersler hızlı bir biçimde seçici bir yeniden ölçeklenme gündemine dönüştürüldü. Siyasa yapımının ve uygulamasının ölçeği, siyasa alanına ve hedeflenen gruplara/kitlelere göre farklılaştırılırken sosyal siyasa alanında da yeni bir ölçeksel işbölümü devreye girdi. Siyasa yapım gücünün yeniden ölçeklenmesi sürecinde bu sürecin mekânsal çerçevesini, söz konusu sınıf ittifakının coğrafyası belirledi (Bkz. Şengül, 2003: 214).

AKP'nin sosyal siyasasının üç bileşeni bulunmaktaydı: sosyal güvenlik sisteminin reformu; konutun bir sosyal siyasa aracı olarak devreye sokulması; ve yerel olarak başlatılmış hayırseverlik programlarının ulusal bir programa dönüştürülmesi. Sosyal güvenlik reformunun doğrultusu, AKP'nin Keynesci Milli Görüşçü geçmişini ardında bırakarak tam anlamıyla neoliberal bir sosyal siyasa gündemi izlediğini kanıtlar niteliktedir. Hayır programlarının ulusallaştırılması da bu siyasa yönelimini tamamlayıcı niteliktedir. Aynı zamanda, bu iki bileşen, parti içindeki farklı kaygıların tutarlı bir biçimde biraraya getirildiğini göstermektedir. Tuğal (2002: 98-103)'ın da gösterdiği üzere, siyasal İslam içinde farklı kapitalizm kavrayışları bulunmaktadır. Bu kavrayışlar, kapitalizmin inananların ve toplu-

mun anlam dünyası üzerindeki olumsuz etkilerinden kaygı duyan ve inancı kar yapmanın üzerinde ve ekonomik etkinliği ahlaki amaçların hizmetinde gören ‘ahlaki kapitalizm’ düşüncesi; İslami burjuvazinin versiyonu olan ve Asya kapitalizmine yakın duran (Bkz. Keyman ve Öniş, 2007) bir ‘almaşık kapitalizm’ yaklaşımı; ve son olarak bir ölçüde partinin Milli Görüş geçmişi -ve daha çok Milli Görüş’ten devralınan taban örgütlerinin - etkisiyle kendisine yer bulan ‘ahlaki anti-kapitalizm’ yaklaşımı olarak sayılabilir. Bu farklı yaklaşımlar AKP’nin içinde birarada bulunmakta (Bayırbağ 2008) ve sosyal siyasanın yapıldığı ölçeksel işbölümünün farklı taraflarını hedeflemektedirler. Almaşık kapitalizme yakın olan grup, merkezi hükümet tarafından doğrudan denetlenen ve uygulanan, bölüşüme, özellikle emeğe ve sosyal güvenliğe ilişkin düzenlemelerin biçimlenmesinde daha etkiliyken, ahlaki kapitalistlerle ve anti-kapitalizme yakın duranlar, dini cemaatlerin hizmet alıcılarını belirlemek ve hizmet sunumunda daha etkili olduğu, yerel yönetim yardımlarıyla hayata geçirilen yeniden-bölüşüm uygulamalarıyla ilgilenmektedirler. Aslında bu örtük iş ve dikkat bölümü, neoliberalizmin etkili olduğu başka ülkelerde de ortaya çıkan bir gelişmeye, yani siyasa alanlarının giderek daha fazla bir biçimde mesele/sorun temelli şebekeler (networks) etrafında ayrışmasına ve parçalanmasına (Bkz. Elander ve Strömberg, 2001) koşut bir gelişme olarak ortaya çıkmaktadır.

(iii)

Ortaya çıkan ‘hayır devleti’ne daha yakından bakılacak olursa, yerel ölçekte ortaya çıkan – ve en azından göreceli olarak ilerici - siyasa pratikleri bir kez ulusal bir siyasa gündemine dönüştüğünde, hem yerel yönetimlerin göreceli özerkliği, hem de siyasaların muhattapları olan kent yoksulları ve çalışan sınıflar açısından tahrip edici/bozucu sonuçlar yaratabileceği görülmektedir.

Türkiye’de yoksulluk ve sosyal transferler konusunda son dö-

nemde Türkiye’de yapılmış en iyi çalışmalardan ikisinin (Köse ve Bahçe, 2009 a; 2009 b) sonuçlarından yola çıkarak, AKP’nin iktidarda olduğu dönemde ortaya çıkan üç eğilimden söz edebiliriz: a) hem kentlerde hem de kırdaki, nüfusun artan bir hızla mülksüzleşmesi ve proleterleşmesi; b) nüfusun nesnel sınıf pozisyonları temelinde gelir kutuplaşmasının keskinleşmesi; c) çalışan sınıf kesimlerinin minimum düzeyde biyolojik (temel fiziksel ihtiyaçlar) ve sosyal (toplumsal hizmetlere ve kolaylıklara erişim) hayatiyetini sürdürebilmeleri için giderek daha fazla borç yükü altına girmeleri ve böylece çalışan sınıfın, AKP’nin sosyal siyasalarına bağımlı çalışan yoksullara (2009a: 403-413; 2009 b: 497-501), vatan-
daş olmaktan çıkıp muhtaçlara dönüşmesi.

Yazarların, hükümet transferlerinin farklı sınıfların gelirindeki payına ilişkin çözümlerinde şu türden bulgulara ulaşılmaktadır: hanehalkının istihdamı ya da işgücü piyasasındaki yerinden bağımsız olarak (yani daha önceki bir hizmet ya da çalışma koşuluna bağlı olmadan) yapılan transferler, bugün kentlerdeki işsizlerin gelirinin % 75,3’ünü, kırdaki işsizlerin gelirinin ise % 73,9’unu oluşturmaktadır. Aynı zamanda, AKP’nin iktidara geldiği 2002 yılı ile 2006 yılları arasında bu tür yardımlardan yararlanan hanehalklarının ülkedeki toplam hanehalklarına oranı, % 35,4’den % 48,8’e çıkmıştır. 2006 itibarıyla, 4 milyon hanehalkı bu transferlerden yararlanmıştır (2009b: 503-506). Yıldırım’a göre, 2002 yılında % 2,4 olan aynı yardımların payı, 2005 yılında % 19,29’a yükselirken (yıl sonu değerleriyle), 2003 ile 2008 yılları arasında devlet yardımlarından (yiyecek-giyecek, yakıt, felaket, eğitim, sağlık, ortopedik, vb.) yararlanan toplam vatandaş sayısı 42 milyon, 663 bin kişi, yani ülke nüfusunun yarısından fazlasıdır (2009: 97, 99).

Ancak, burada bir uyarıda bulunmamız gerekiyor. Farklı yazarların adlandırdığı haliyle bu ‘hayır devleti’ (Köse ve Bahçe, 2009a; 2009b; Bakırezer ve Demirer, 2009) esasen, ve yalnızca toplumun göreceli olarak müreffeh kesimlerinin bireysel hayırlarına yaslanmamaktadır. Bu hayır devleti, merkezi hükümet

tarafından almaşık fonlama yöntemleri yoluyla örgütlenmekte ve/veya hizmet ve transferlerin fonlanması, hizmet sunan kurumların (örneğin, her ikisi de başbakana bağlı TOKİ ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü gibi) bütçelerinin genel bütçe dışında tutulması ve enformelleştirilmesi yoluyla çalışır hale gelmektedir (Bakırezer ve Demirer, 2009; ayrıca konut için Bkz. Geray, 2009; ayrıca yerel yönetim maliyesi için Bkz. Yıldırım, 2009).

Hayır devletinin bu agresif genişlemesi, siyasa uygulaması giderek adem-i merkezileştirilirken, siyasa yapım gücünün artan bir biçimde merkezileşmesi sayesinde olanaklı hale geldi. Liberal bir düşünce kuruluşunun yakın tarihli bir raporunu alıntılamanın Yıldırım, merkezi yönetimden yerel yönetimlere aktarılan toplam miktarın, 2002 yılında 4 milyar TL'den (GSYİH'nın %1.3'ü), 2008 yılında 19,6 milyar TL'ye (GSYİH'nın %2'si) çıktığını belirtmektedir (2009: 89).

Yapılacak işin ebadı ve dağıtılacak mali kaynakların büyüklüğü dikkate alındığında, belediyelerin ve belediye başkanlarının etkin işbirliğinin sağlanmasının AKP için stratejik bir mesele haline geldiği ortaya çıkmaktadır. Belediye başkanlarının siyasal figür olmaları itibarıyla sahip oldukları göreceli özerklik ve güçlü belediye başkanlığı geleneğinin artık yerleşmiş olması, AKP'nin ve Erdoğan'ın 2009 yerel seçimlerine girerken partinin aday isimlerini belirlemede daha titiz ve sert bir politika benimsemesine yol açtı. Belediye başkanının partiye sadakati özellikle vurgulanıyordu. Bu, açıkçası, özerk bir siyasa-yapıcı olarak belediye başkanı profiline büyük bir darbe indirdi. Yine de, bütün belediyeleri ve belediye başkanlarını siyasal anlamda tamamıyla kontrol etme imkanının olmaması dikkate alınarak almaşık hizmet sunum mekanizmaları da geliştirilmeye başlandı. Hükümetin hayır-temelli sosyal siyasa uygulamalarını artan bir biçimde valilikler ve valilerin başında bulunduğu il özel idareleri yoluyla hayata geçirmesi de, bu nedenle anlamlı görünmektedir.

Ciddi miktarda mali kaynağın ve yetkenin, kimi bakanlıkların ve merkezi kurumları taşra teşkilatlarıyla birlikte il özel idarelerine (NUTS 1 düzeyi) aktarılmaya başlanması, üye ve aday devletlerin bölgesel idari yönetimler kurmalarını ve/veya güçlendirmelerini zorunlu kılan Avrupa Birliği'nin bölgesel kalkınma ve uyum (cohesion) siyasasına bir yanıt olarak da ortaya çıkmıştır. Şengül (2003)'ün de not ettiği üzere, bu adem-i merkezileşme gündemi aynı zamanda, özellikle MÜSİAD tarafından temsil edilen çıkarları hem iktisadi hem de sosyal siyasaların yapım sürecine daha iyi eklemleyebilmek için atılmış bir adımdır. Bu anlamda, NUTS 2 düzeyindeki bölge kalkıma ajanslarının kurulması önemli bir gelişmedir (Bkz. Gündoğdu, 2006). Ancak, bu adem-i merkezileşme sürecinin siyasa sonuçlarını değerlendirebilmemiz için belirli bir sürenin geçmesi gerekmektedir.

VII. SONUÇ

Eğer neoliberalizmin zamansallığını anlamak istiyorsak, çözümlememizin zamansal çerçevesi basitçe ve yalnızca neoliberal dönemin kendisi olmamalıdır. Yazının görgül bölümünde göstermeye çalıştığım üzere, araştırmamız tarihte biraz daha geriye giderek devletin bugünkü yeniden ölçeklenme sürecini biçimlendiren dinamiklerin köklerine inmelidir. Türkiye'de devletin yeniden ölçeklenmesinin tarihine ilişkin tartışmamız ise, 'bir siyasal strateji olarak devletin yeniden ölçeklenmesi'nin neoliberalizme has bir gelişme olmadığını; ve bir merkezden tasarlanan bir ürün olmaktan çok çatışmalı ve evrimsel bir sürecin ürünü olduğunu vurgulamaktadır.

Bu noktada, bölüşüm ve dışlanma meselerine ve merkezden inşa edilen siyasa programlarına aşağıdan verilen yanıtlara dikkatimizi yoğunlaştırmamız gerekmektedir. Ancak bu bize, devletin yeniden ölçeklenmesinin dinamiğini ilerici gündemlerle gerici gündemler arasında gerçekleşen bir sarkaç hareketi olarak görmek, ya da bu bu süreci (yeniden bölüşüm temelli) yerel

teпки ve talepleri dikkate alarak esasen merkezden tasarlanmış (neoliberal) bir programa ince ayar yapılması çabası olarak görme yanlışlığına götürmemeli. Bir kere, bu türden bir ince ayar yapma sürecinin bile doğal sınırları bulunmaktadır, özellikle de neoliberal siyasaları uygulayanlar kapitalizm ve neoliberalizmi eleştirenlerin safından gelmişse.

Bunların yerine, devletin yeniden ölçeklenmesinin tarihsel tabakalarından; yani, her biri bir önceki dönemin üzerine inşa edilen, kimi zaman devletin devralınan ölçeksel yapısını kısmen değiştirerek kimi ölçeklerde yeni siyasal-yönetimsel yapının kurulduğu ya da varolanların içeriğinin değiştirildiği, bazen de kimilerinin tamamıyla ortadan kaldırıldığı bir tarihsel tabakalanmadan söz edebiliriz. Son olarak çalışmamız, daha örgütlü ve müdahaleci bir siyasa rejimi olarak 'açan (roll-out) neoliberalizm'in, 'daralma (roll-back) dönemi'nin olumsuz sonuçlarına kaçınılmaz bir yanıt olarak ortaya çıkmadığını vurgulamıştır. Öbür türlü bir mantık yürütme, eğer temel mesele gerçekten üretken kapasitelerinin iyileştirilmesi olsaydı (Bkz. Cox, 2009) doğru olurdu. Türkiye örneğinde daralma dönemi, açan neoliberalizm türünde bir tedbirler paketi değil, devletin yeniden ölçeklenmediği bir popülist frenleme/yumuşatma dönemi izlemiş; açılma dönemi hem aşağıdan (Milli Görüş hareketi) hem de yukarıdan (IMF ve Dünya Bankası) gelen çifte baskının sonucunda ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Agnew, J. (1997) "The dramaturgy of horizons: geographical scale in the 'Reconstruction of Italy' by the new Italian political parties, 1992-95", *Political Geography* 16(2), 99-121.
- Aksoy, Ş. [1995] (2003) "Yeni Sağ ve devletin değişimi" B. Aykaç, Ş. Durgun ve H. Yayman (der) *Türkiyede kamu yönetimi. içinde*. Ankara: Yargı Yayınevi, 545-559.
- Alada, A. (1990) "Türk Belediyeciliğine Kronolojik Yaklaşım (1930-1990)",

- Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl (Uluslararası Sempozyum) Bildiriler ve Tartışmalar, Ankara: Metropol İmar A.Ş and IULA-EMME, 119-144.
- Altıok, M. (1998) "1980 sonrası Türkiye'de sermaye birikimi ve kriz", METU Studies in Development 25(2), 245-274.
- Atasoy, Y. (2008) "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today", L Panitch ve C Leys (der) Socialist Register 2008 içinde, New York, Halifax: Monthly Review Press, 121-140.
- Aytaç, F. (1990) "Belediye Kanunu'nun Oluşumu, Uygulanması ve Değişiklikler", Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl (Uluslararası Sempozyum) Bildiriler ve Tartışmalar, Ankara: Metropol İmar A.Ş and IULA-EMME, 86-106.
- Bakrezer, G. ve Y. Demirer (2009) "AK Parti'nin Sosyal Siyaseti", İ. Uzgel ve B. Duru (der.) AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu içinde, Ankara: Phoenix, 153-178.
- Barkey, H. (1990) The state and the industrialisation crisis in Turkey, San Francisco: Westview.
- Bayırbağ, M. K. (1999) Changing Municipal Practice in Turkey and Municipal Firms: The Case of Ankara Metropolitan Municipality, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: ODTÜ.
- Bayırbağ, M. K. (2007) Local Entrepreneurialism, State Re-Scaling and Scalar Strategies of Representation: The Case of the City of Gaziantep, Turkey (Basılmamış Doktora Tezi), Ottawa: School of Public Policy and Administration, Carleton University.
- Bayırbağ, M. K. (2008) "Merkez-Çevre'den Piyasa-İslam Sentezine: İkinci Neoliberal Program ve AKP", Doğudan 6.
- Bekaroğlu, M. K. (2007) "Adil Düzen'den "Dünya Gerçekleri"ne, Siyasetin Sonu. Elips.
- Boratav, K. (1990) "Inter-class and intra-class relations of distribution under 'structural adjustment': Turkey during the 1980s", D. Rodrik ve T. Arıcanlı The political economy of Turkey içinde, New York: St. Martin's Press.
- Boratav, K. (2003) Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002. Ankara: İmge Yayınevi.
- Boratav, K., O. Türel ve E. Yeldan (1995) "The Turkish economy in 1981-92: A balance sheet, problems and prospects", METU Studies in Development 22(1), 1-36.
- Brenner, N. (2004) New state spaces: urban governance and the rescaling of statehood. Oxford: Oxford University Press.

- Brenner, N. (2009) "Open Questions on State Rescaling", CJRES (2), 123-139.
- Bruton, H. (1989) "Import substitution", H. Chenery ve T. N. Srinivasan Handbook of Development Economics, Edition 1, Volume 2 içinde. Elsevier, 1601-1644.
- Buğra, A. (1994) Devlet ve İsadamları. Ankara: İletişim.
- Buğra, A. (1998) "The Immoral Economy of Housing in Turkey", IJURR 22(2), 303-307.
- Buğra, A. (2003) "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD ve Hak-İş Karşılaştırması", N. Balkan ve S. Savran Sürekli Kriz Politikaları içinde, 126-147.
- Büchs, M. (2009) "Examining the Interaction between Vertical and Horizontal Dimensions of State Transformation", CJRES (2), 35-49.
- Cox, K. R. (1998) "Spaces of dependence, spaces of engagement and the politics of scale, or: looking for local politics", Political Geography 17(1), 1-23.
- Cox, K. R. (2009) " 'Rescaling the State' in Question", CJRES (2), 107-121.
- Çakır, R. (1995) "Refah Partisi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1264-1267.
- Demir, Ö., M. Acar ve M. Toprak (2004) "Anatolian Tigers or Islamic capital: prospects and challenges", Middle Eastern Studies 40(6), 166-188.
- Doğan, A. E. (2009) "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", İ. Uzgel ve B. Duru AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu içinde, Ankara: Phoenix, 283-306.
- Elander, I. ve T. Strömberg (2001) "From local welfare regimes to fragmented urban coalitions", Area-based initiatives in contemporary urban policy konferansına sunulmuş yazı, Danish Building and Urban Research and European Urban Research Association, Copenhagen, 17-19 Mayıs 2001.
- Ergüder, Ü. (1991) "The Motherland Party, 1983-1989", M. Heper ve J. M. Landau (der.) Political parties and democracy in Turkey içinde, London and New York: L. B. Tourins and L.G. Ltd.
- Ersoy, M. (1992) "Relations between central and local governments in Turkey: a historical perspective", Public Administration and Development 12, 325-341.
- Geray, C. (2009) "AKP ve Konut: Toplumsal Konut Yöneltili Açısından TOKİ Uygulamaları", İ. Uzgel ve B. Duru (der.) AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu içinde . Ankara: Phoenix, 747-753.

- Göymen, K. (1990) "Türk Belediyeciliğinde Ankara Örneği: 1973-1980 Dönemi", Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl (Uluslararası Sempozyum) Bildiriler ve Tartışmalar, Ankara: Metropol İmar A.Ş and IULA-EMME, 395-404.
- Güler, B. A. (1996) Yeni Sağ ve devletin değişimi: yapısal uyarılama politikaları. Ankara: TODAİE.
- Gündoğdu, İ. (2006) Rescaling of Social Relations Towards Subnational Regional Space: An Investigation of Turkish Case (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: ODTÜ.
- Asaf Bayat ile mülakat (17.09.20008 tarihinde erişildi) "Kent, Modernite ve Yoksulluk", www.birikimdergisi.com
- İlkin, S. (1992) "1980 sonrasında büyük ihracatçıların örgütlenmesi ve Türkiye Dış Ticaret Derneği", METU Studies in Development 19(2), 145-180.
- İşık, O. ve M. Pınarcıoğlu (2001) Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği. İletişim.
- İşık, O. ve M. Pınarcıoğlu (2003) "Yoksulluğun Değişen Yüzü", TÜSİAD Görüş, Haziran 2003, 50-53.
- Jessop, B. (1990) State Theory: Putting Capitalist States in Their Place, Polity Press, Oxford.
- Jessop, B. (2002) "Time and space in the globalization of capital and their implications for state power", Rethinking Marxism 14(1).
- Kalaycıoğlu, E. (1994) "Decentralization of Government", M. Heper ve A. Evin (der) Politics in the Third Turkish Republic içinde, Westview Press, 87-100.
- Keleş, R. (1988) Management of Urban Growth in Turkey. Ankara: Turkish Social Science Association.
- Keleş, R. (1993) Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar (1975-1992). IULA-EMME.
- Keyder, Ç. (2005) "Globalization and Social Exclusion in İstanbul", IJURR, 29(1), 124-134.
- Keyman, F. ve Z. Öniş (2007) Turkish Politics in a Changing World. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- Köse, A. H. ve S. Bahçe (2009a) "Yoksulluk Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", Praksis 19, 385-419.
- Köse, A. H. ve S. Bahçe (2009b) "Hayırsever' Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk", İ. Uzgel ve B. Duru (der.) AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu içinde, Ankara: Phoenix, 492-509.

- Levi, A. (1991) "The Justice Party, 1961-1980", M. Heper ve J. M. Landau (der) Political parties and democracy in Turkey içinde, London and New York: L. B. Tourins and L.G. td.
- Mecham, R. Q. (2004) "From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: the Transformation of Political Islam in Turkey", Third World Quarterly 25(2), 339-358.
- Mahon, R. (2005) "Rescaling Social Reproduction Childcare in Toronto/Canada and Stockholm/Sweden", IJURR 29(2), 341-357.
- Mahon, R. (2006) "Of Scalar Hierarchies and Welfare Redesign: Child Care in Three Canadian Cities", Trans Inst Br Geogr, 452-466.
- Mahon, R. (2007) "Challenging National Regimes From Below: Toronto Child-Care Politics", Politics and Gender (3), 55-78.
- Martinez-Vazquez, J. ve A. Timofeev (2009) "A Fiscal Perspective of State Rescaling", CJRES (2), 85-105.
- Önder, İ. (2003) "Kapitalist ilişkiler bağlamında ve Türkiye'de devletin yeri ve işlevi", A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der) Küresel düzen: birikim, devlet ve sınıflar içinde, İstanbul: İletişim.
- Öngen, T. (2003) " 'Yeni Liberal' dönüşüm projesi ve Türkiye deneyimi", A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der.) Küresel düzen: birikim, devlet ve sınıflar içinde, İstanbul: İletişim, 161-189.
- Öniş, Z. (1997) "The political economy of Islamic resurgence in Turkey: the rise of the Welfare Party in perspective", Third World Quarterly 18(4), 743-766.
- Peck, J. (2002) "Political Economies of Scale: fast policy, interscalar relations and neoliberal welfare", Economic Geography 78(3), 331-360.
- Peck, J. ve A. Tickell (2002) "Neoliberalising Space", Antipode 34(3), 380-404.
- Pinson, G. ve P. Le Galés (2005) "State Restructuring and Decentralisation Dynamics in France: Politics is the Driving Force", Chaier Européen numero 07/05 du pole Ville/métropolis/cosmopolis, Centre d'Etudes Européennes de Sciences po (Paris).
- Scarpa, S. (2009) "The Scalar Dimension of Welfare State Development: the case of Swedish and Finnish Social Assistance Schemes", CJRES (2), 67-83.
- Şengül, H. T. (2001) Kentsel çelişki ve siyaset. İstanbul: WALD.
- Şengül, H. T. (2003) "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler", Praksis 9, 183-220.

- Sönmez, A. (2003) "Panel konuşması", Planlı kalkınma serüveni: 1960'larda Türkiye'de planlama deneyimi, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. (1992) Belediyecilik Yazıları (1976-1991). IULA-EMME.
- Tuğal, C. (2002) "Islamism in Turkey: Beyond Instrument and Meaning", *Economy and Society* 31 (1), 85-111.
- Tuğal, C. (2006) "The Appeal of Islamic Politics: Ritual and Dialogue in a Poor District of Turkey", *The Sociological Quarterly* 47, 245-273.
- Yıldırım, D. (2009) "AKP ve Neoliberal Popülizm", İ. Uzel ve B. Duru (der.) *AKP Kitabı: Bir dönüştürümün bilançosu içinde*, Ankara: Phoenix, 66-107.
- Yılmaz, B. (2008a) "Entrapped in Multidimensional Exclusion: The Perpetuation of Poverty Among Conflict-induced migrants in and Istanbul Neighbourhood", *New Perspectives on Turkey* (38), 205-234.
- Yılmaz, B. (2008b) "Şimdiki Zamana Mahkum Olmak: Mersinden Zorunlu Göç Manzaraları", Mimeo, Yazardan alınmıştır.
-

KENTSEL DÖNÜŞÜM VE
“KAYBETMEDEN MÜCADELE
ETME ARAYIŞI”
GÜLSUYU-GÜLENSU VE BAŞIBÜYÜK
DENEYİMLERİ

*Besime Şen**

*Seni kaybetmek,
hayattan bir renk yitimi gibi...
Çok eksik
hayata karışırken
nasıl da yürekliydin ve çoktun...
Sevgili Sevo*

GİRİŞ

Türkiye’de 2004 yılında gündeme gelen kentsel dönüşüm programı merkezi ve yerel yönetimlerin gündeminde eş zamanlı olarak yer aldı. Temel hedefi “köhnemiş mekânları yenilemek ve kaçak yapılaşmış gecekonduların ortadan kaldırılması” olarak tanımlandı. Bu politika hep bir ivedilik içinde

* Yrd. Doç. Dr. MSGSÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Sevgili arkadaşım Ateş Uslu’ya, yaptığı öneri ve katkılarından dolayı teşekkür borçluyum.

bir an önce kotarılması gereken, “olmazsa olmaz” bir gereklilik olarak ortaya kondu. Fakat bu hedef, bahsi geçirilen yerleşimlerdeki yerleşik ilişkilerin ve hayatın dönüşmesini dayatınca uygulama aşamasında ciddi tepkilerle karşılaştı. Bazı yerlerde ciddi direnişler oluştu. Bu tepkiler ve direnişler öncelikle kentsel dönüşümle gerçekleştirilecek yıkımları durdurmak amacıyla güderken bazı durumlarda ise bu süreç politikleşme eğilimini taşıdı. Bu eğilimin “mekânın politikleşmesi/kentsel politik hareketlerin oluşumu” açısından bir önemi vardı. Yaşanan mücadele deneyimlerinin bütün sonuçları üzerine tartışmak için henüz erken olmasına karşın; sürecin biçimlenmesini belirleyen politik özneler ile toplumsal dinamikler arasındaki ilişkinin gelişim seyri önemli bazı ayrımları önemli kıldı.

Böyle bir kaygı ile bu yazıda, “mahalle dernekleri” örgütlenmesinde yer alan Gülsuyu-Gülensu mahalleleri ile Başbüyük mahallesinin yerel mücadele deneyimleri ele alındı. Yazı, konuyu iki alan örneği ile sınırlamaya çalışsa da, konunun birçok önemli boyutu bu yazının kapsamını aştı. Bu boyutlar başka bir yazının konusu olarak bırakıldı. Bu yazıdaki tartışma, ilan edilen/ uygulamaya geçilen kentsel dönüşüm projelerine karşı geliştirilen “alternatif plan” önerisi üzerine odaklandı. “Alternatif plan” önerisinin, mahallelerdeki örgütlenme deneyimleri ile gerçekleşen politik-ideolojik arayışların yönünü ve içeriğini belirlemesi açısından pratik bir karşılığı oldu. Yazıda, bu çerçeve üzerine bir tartışma yapılarak, sürecin kentsel hareketler açısından önemi ele alındı.

Bu yazıda, Başbüyük mahallesinin yanı sıra ele alınacak olan Gülsuyu-Gülensu mahalleleri, yasal olarak iki ayrı mahalle statüsüne sahip olsa da, özel konumlarından dolayı iki farklı mahalle değil de tek mahalle olarak ele alındı. Bu iki mahal- lenin bu süreçte ortak davranması, ayrıca kuruluş tarihlerinin benzerliği, paralellikleri; mekânsal olarak iç içe olmaları da bu ele alışı destekledi. Bu mahallelerin ne tür örgütlenmeleri nededikleri; mahalle düzeyinde yürütülen mücadelenin yarattığı

politik ve ideolojik etkinin kapsamı; mücadelelerin kentsel sistemde ve politikalarda ne tür değişimlere yol açtığını ele almak, Türkiye'deki kentsel hareketler üzerine olan kuramsal ve politik tartışmalara katkı sağlayacağı düşünüldü.

KENTSEL HAREKETLERİN SINIFSALLIĞI VE POLİTİK DİNAMİKLERİ

Kentsel hareketler, kenti sınıfsal ve politik bir yüzey olarak sorunsallaştıran; politik bilinci etkileyen önemli bir toplumsal hareket kategorisidir. Bu hareketlerin sınıfsal içeriği ve politik hedefleri açısından Castells'in (1997:168) ilk dönem çalışmalarında yapmış olduğu vurgu önemlidir; "...yaşanan mücadele ve protesto süreçleri kentsel sistemin mantığını sorguladığı ölçüde kentsel politik hareket olarak nitelendirilebilir." Kentsel hareketlerin, mekânın politikleşen alanları olarak barınma hakkı, kentsel hizmetlere ilişkin örgütlenmeler, çevresel tahribatların yaşam üzerinde yarattığı tahribatlar gibi çok temel taleplerden ve çelişkilerden hareket eden politik içeriği her durumda, üretim ilişkilerinin çelişkileri üzerinden yükselen sınıfsal örgütlenmelerle politik bir birlik sağlayamamaktadır.¹ Oysa tüketim sürecine bağlı çeşitli eşitsizliklerin sınıf mantığına göre örgütlenmesi² kentsel hareketlerin sınıfsal etkilerini arttırmaktadır:

"Castells'in kuramına göre eşitsizliğin bu yeni kaynaklarının ortaya çıkardığı kentsel toplumsal hareketler, o zamana kadar, kapitalist çıkarların karşısındaki çatışmaya hiç karışmamış nüfusu da ekleyerek, işçi sınıfı mücadelesini güçlendirme potansiyeline sahiptir."(Gottdiener, 2001:258).

Kapitalist kentleşmenin eşitsiz ve çatışmalı yapısı ile sermaye birikimi ve emeğin yeniden üretimi sürecinde şekillenen toplumsal hareketler, politik hedeflerini her durumda sistemin

1 Bu konu üzerine olan bir çalışma için bkz. Şengül, H.T. (2001)

2 Bu tartışmanın bütünü için bkz. Gottdiener, M. age

mantığını sorgulayan bir temelde şekillendirememektedir. Bu hareketler çoğu zaman, “acil” kazanımların veya “kaybetme” kaygısının yarattığı maddi sınırlar içinde kalabilmektedir. Dahası “hareket” kavramının politik hedefleri ve örgütlenme yapısı, böyle bir sonucun oluşmasında belirleyici olmaktadır:

“...Farklı aktörler arasındaki karşılıklı etkileşime dayalı bir ağdır. Formel düzenlemeleri- organizasyonları da içerebilir veya içermez. Gerekliliklere göre değişir. Sonuç olarak tek başına bir örgütlenme, hakim özelliği ne olursa olsun bir toplumsal hareket değildir.” Bu kavram politik partiler ve çıkar grupları ile çokça karşılaştırılır. “Toplumsal hareketler” kavramının, spesifik örgütlenmeler ile interaktif ağların veya vatandaşlık hakları grupları, çevre örgütleri, dini tarikatlar vb. genel adı olarak tanımlanmasında “hareket” kavramına yüklenen anlamın çerçevesini de vermektedir (Della Porta ve Diani, 2001:16). Toplumsal hareketlerin örgüt olmadığı, hatta örgüte dair bir tür bile olmadığı (Tilly, 1988 ve Oliver 1989’den aktaran Della Porta ve Diani, 2001) altı çizilirken, hareketin “ağ” olma niteliği ve kalıcılığının tartışmalı olması gibi özellikler öne çıkmaktadır.

Buna rağmen özellikle Castells’in 1970’lerdeki ilk dönem çalışmaları, kentsel hareketlerin sınıfsallığını kuramsal olarak ortaya koyarken, diğer taraftan mevcut tartışmaların merkezi konularının değişmesinde de başarılı oldu. Pickvance’a (2003) göre 1970’lerin başında Castells’in kentsel hareketleri politik hatta tanımlamasının başka bir anlamı da vardı. Bu dönem, Kuzey Amerika ve İngiliz kent sosyolojisi farklı yönleriyle yaşam biçimi, konut, komşuluk ve arkadaşlık, gönüllü birlikler, suç gibi kentsel sorunlar ve kentin mekânsal yapısı üzerine çalışılan dolayısıyla iktidara dair temel çelişkilerin göz ardı edildiği çalışmaların etkisindedir. Kentsel politika, yerel yönetimler, baskı grupları ve partiler gibi konular siyaset biliminin konuları olarak sınırlanmıştı. Castells tam da bu sorunlu duruma dikkat çekti. Onun çalışmaları, kapitalist toplumlardaki kentsel çelişkilerin ve bunlar üzerinden yükselen politik hareketlerin pratik

ve politik öneminin ötesinde kuramsal bir öneminin olduğunu da ortaya koydu. Bu ilk dönem çalışmaları Marksist yazında kente dair yeni tartışmaları da başlatmış oldu.³ 1960 ve 1970’ler sadece Marksist yaklaşımın kentin politikleşen yapısını çözümlemesinde bir hareketlenme ve değişim yaratmadı aynı zamanda Avrupa ve Amerikan kentlerindeki protestolar ile sivil çalkantılardan etkilenen daha geniş bir kesimin de kente bakışını değiştirdi. Daha önce kentsel politik yaşamı çelişkileriyle analiz etmeyen siyaset bilimcileri örneğin 1960’larda Amerika’da politik kararları kim yapıyor, hükümeti kim etkiliyor gibi konulara odaklanmaya başladı. Batı kentlerinde artan ırkçı saldırılar ve kentsel krizin⁴ etkileri bütün topluma yayılmaya başlamıştı. Sosyal devlet olanaklarının dağılımı, kamusal hizmetler, kent yönetimi sürecine katılım gibi alanlardaki çıkmazlar daha eleştirel bir bakışın ortamını hazırladı (Fainstein ve Hirst, 1995:181). Dolayısıyla başta Kuzey Amerika’da, toplumsal hareketlere dair çalışmalar üzerinde hegemonik etkisi olan “kolektif davranışlar” ve “kaynakları harekete geçirme” gibi kuramlar etkisini kaybetmeye başladı. Mancur Olson⁵ tarafından geliştirilen bu tür kuramsal yaklaşımlar neo klasik iktisadın mantığına uygun biçimde bireysel çıkarlar etrafında formüle edilmişti. Olson’a (1965) göre bireyler ancak avantajlı buldukları hareketleri oluşturacaklardır (aktaran; Lelandais, 2009).

Bu değişimler ışığında kentsel toplumsal hareketler ile yeni toplumsal hareketler kavramlarının içeriklerine bakıldığında, politik hareketler açısından yeni bir dönemin yaklaşmakta olduğu da anlaşıldı. Avrupa ve Amerika’daki politik zemin değişirken eski yaklaşımlara olan ilgi de geriledi. Kentsel toplumsal hareketler açısından “yeni” olan neydi ve bu hareketlerin politik

3 Bu tartışmalar için ayrıca bkz. Lefebvre, H. (1991); Pickvance, C. (1985); Harvey, D.(1985); Gottdiener, M. age

4 Bkz. Castells, M.(1977; 1978)

5 Olson, M. (1965)

içeriği ve ufku neye dayanmaktaydı, bunun için yine Castells'in *The City and The Grassroots* (1983) adlı eserine bakarak bunu anlamaya çalışabiliriz. Bu eser Castells'in kentsel hareketler üzerine fikirlerini oturttuğu çalışmasıdır ve ilk çalışmalarından farklı olarak KTH (Kentsel toplumsal hareketler)'i belirleyen politik kurumlar ile kültürel kavrayışların önemini göstermeye çalışmıştır (Fainstein ve Hirst, 1995:85).

1970'LERDEN GÜNÜMÜZE KALAN MİRAS; "SINIF" A UZAK DÜŞMEK

Kentsel toplumsal hareketler kavramı, daha önce de belirtildiği gibi kapitalizmdeki yapısal çelişkileri ve mücadeleleri kent düzeyinde tanımlayan bir içeriğe kavuşmuştu. Sendika ve politik parti örgütlenmelerini de kentsel hareketin içine alan; yapı-sallıkları ve aktörleri tanımlamaya çalışan bu kavram (Pickvance, 2003) sınıfsal bir vurguya sahipti. Oysa bu içerik, 1970'lerde değişime uğradı. Örneğin Castells'in *The City and The Grassroots* (1983) adlı eserinde "kentsel toplumsal hareketler" kavramı kullanılmaya devam ettiyse de kuramsal dayanağı oldukça değişti. Tartışmanın vurgusu ortak tüketim, sendikacılık, kültürel kimlik ve yurttaşlık haklarının arttırılmasına dair talepler ile bunlarla ilişkili politik gruplar vb. konulara kaydı (Pickvance, 2003). Bu vurgular aynı zamanda "yeni toplumsal hareketler" kavramının tanımlandığı düzlemlerdir.

Kentlerdeki sanayi üretiminin hızla azalması, işçi sınıfı ile sermaye sınıfı arasındaki çelişkiler ve ayrışmalar, toplumsal cinsiyet, kültür, etnisite, yaşam kalitesi gibi boyutlarıyla daha karmaşık bir hal alınca kuramsal ilgi odakları da yer değiştirdi. 1960 ve 1970'lerdeki protestoların yatışmasından sonra yeni toplumsal hareketlerin kentin sosyal ve politik yaşamını etkilemeye devam etmesi, demokratik karar alma süreçlerini gündemde tutması; sınıfsal bölünmenin yanı sıra diğer dayanışma zeminlerinin ve toplumsal bölünmelerin farkına varılmasını

sağladığı öne sürüldü. Bu “yeni” dayanışma zeminlerinin kentsel politikaya bir sivil toplum alanını da katarak zenginleştiği öne sürülünce “pazarlık”, “anlaşma”, “karar üretme” gibi kavramlar da bu yaklaşımın politik alanında anahtar kavramlar oldu (Fainstein ve Hirst, 1995:182). Bu dönemde, kentsel kararların üretilmesi aşamalarında demokratik kanalların işletilmesi gibi sorunlar “yerel” ölçekte formüle edildi ve çözüm arayışları da bu düzeyde yoğunlaştı. Bu yönelimler, yeni kentsel hareketler ile yeni toplumsal hareketlerin politik içeriklerini analiz eden kuramsal yaklaşımların ilgi odağını oluşturdu.

Bu hareketlerin, üretim alanının dışındaki uygulamaları ve katılımcı değerleri taşıması; eşitsiz güç ve kaynak dağılımını destekleyen ve üreten yönetime karşı koyması (Fainstein ve Hirst, 1995:183) gibi özellikleri böyle bir yaklaşımı güçlendirmiştir. Sanayi sonrası toplumlar için tanımlanan bu hareketler, daha çok feminizm veya kültürel radikalizm etrafında oluşan formasyonlardan daha açık politik bir alan olarak da görülmüştür. Buna rağmen amaçları itibariyle özel sayılabilecek politik taviz ve ayrıcalıklara dönüştükleri görülmüştür (Touraine 1981’den aktaran Fainstein ve Hirst, 1995:183). Fransa’daki öğrenci eylemlilikleri ve bununla yükselen yeni politika alanlarının öne çıkışı ise işçi sınıfının dönüştürücü gücü üzerine olan tartışmaları arttırmıştır. Bunun yanı sıra özellikle Fransa’da Alain Touraine gibi kuramcılar tarafından, toplumsal hareketlerin toplumu dönüştürme amacının sona erdiği ilan edilmekteydi (Lelandais, 2009). Dolayısıyla, kentsel toplumsal hareketlerin her durumda dönüştürücü olup olmadığı veya ilerici olup olmadığı sorusunun tarihsel bir önemi oldu. “Sağ ve sol kanat hareketleri” gibi bir ayırım, tartışmanın daha geniş bir zeminde yürümesine de yol açmıştır. Köylü hareketleri, demokratik veya karşı demokratik hareketlere ilişkin çalışmaların sonuçları bu türden politik bir ayırımın önemini ortaya koymuştur. Toplumsal hareketler veya yeni toplumsal hareketler için de bu geçerlidir. Politik içerikleri itibariy-

le oldukça muğlak kavramlar olabilmektedirler. Bu kavramların politik içerikleri tarihsel ve toplumsal yüklenimleri ile açığa çıkabilecektir (Bowie, 2006).

Çağdaş Avrupa'nın 20. yüzyıldaki, özellikle de yüzyılın ikinci yarısından sonraki bütün toplumsal hareketleri⁶ ilerici sayılmazdı. Bunlardan bazıları milliyetçi, yabancı düşmanı, ırkçı veya faşist olarak nitelendirilebilir (Foweraker,1995:118). Brezilya'da askeri rejimin baskısı altındaki sivil toplumun yeniden yapılanması ile ilgili oluşturulan tartışmalarda aile, arkadaş, kilise, sendika vb alanların kurumları içine alarak genişlemesi buna örnek olarak gösterilebilir (Foweraker,1995:119). Yine bazı hareketlerin düzenin güçlenmesi, refahın dağıtımını, devlet gücünün azalması hatta toplumda çok fazla eşitliğin olmasını bir argüman olarak kullanan sağ kanat toplumsal hareketlerin varlığı, politik ayrımların dayandığı konuları ve amaçlarını önemli kıldı (Nash, 2006:47). Bu tür politik bölünmeler, kentsel hareketlerin sınıfsallığının kaybolduğu hatta “yerinden edildiği” ile ilgili iddialarla birlikte tartışıldı. Bu durum ise tartışmanın muğlak bir zeminde kalmasına neden oldu. Çünkü bu tür politik bölünmelerin kaynağında sınıfsal tavırların ve beklentilerin rolü büyüktü. Konjonktürün “sınıf” a uzak yaklaşımlarla beslenmesi tartışmayı da sınırlı konulara hapsetti.

“Kentsel toplumsal hareketler sınıf hareketlerini yerinden etti mi?” (Fainstein ve Hirst, 1995:184) sorusunda görüldüğü gibi kentsel toplumsal hareketler ile sınıf hareketleri karşıtlık içinde kavranabilmektedir. Bu kavrayış özellikle 1990'lar itibariyle öne çıkan ve sınıf temelli politikaya mesafe koyan sivil toplumcu yaklaşım ile güç kazanmıştır. Mekânı belirleyen ve gündelik hayatı işaret eden kültür ve kimlik konuları, kentsel hareket analizlerinin ana odağı olmaya başladı. Bu durum sadece kentsel hareketler ile olmadı, bunda yeni toplumsal hareketlerin de etkisi oldu.

6 Toplumsal hareketlerin tarihsel bir değerlendirmesi için bakınız, Lelandais, G.E. (2009) ve Balta, E.(2006)

Devletin ve ekonominin rolü kültür, bilinç ve kimlik meselesi ile bastırıldı. Daha açık bir ifadeyle sınıfsal çelişkilerin yerine bu tanımlanan “yeni” konular konuldu. Bu yaklaşımın öncülerinden birinin de Alain Touraine olduğu daha önce belirtilmişti.⁷

Sınıf dinamiğini kültür, kimlik vb. ayrımlarla ikame eden sivil toplumcu yaklaşımın yanı sıra Castells’in (1977) son dönem çalışmalarında belirtmiş olduğu gibi bu hareketlerin çoklu sınıf özelliği taşıdığını belirterek, sınıfa mesafesini koyan ya da “kendini sınıf ile sınırlamayan” yaklaşımlar politik mecrada kimi zaman benzer kimi zaman da farklılaşan etkiler yaratmışlardır. Castells(1977:376) *The Urban Question* kitabında kent dolayısıyla işyerlerinde gerçekleşen mücadelenin kentsel toplumsal hareketler ile yerinden edildiğine dikkat çeker. Sınıftan uzaklaşan veya sınıf meselesi ile ilişkisi muğlak olan çalışmaların yanı sıra sınıf dinamiğinin farklılaşarak ama önem kazanarak gerilemediğini gösteren çalışmalar ise eşitsizliğin, yoksulluğun artışına bağlı kentleşmeyle varlığını sürdürmüştür. Mike Davis (2006) yapıları çevre düzeyinde süren çatışmaları, önemli dünya kentlerindeki örneklerle desteklemektedir.

Kentsel toplumsal hareketlerin sınıfsallığı hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak üzere mevcut pratik deneyimler incelendiğinde bu tür hareketlerin sınıfsal içeriğinin, mücadelenin belirli aşamalarına kadar etkili olduğu görülebilmektedir. Yani bir kentsel toplumsal hareket sınıfsal bir örgütlenme ve talepler ile yola çıkmasına rağmen süreç içinde bu politik arayışları farklı yönler kayabilmektedir. Özel tavizler elde etmek üzere çeşitli iktidar düzeyleri ve politik çevreler ile gerçekleştirilen uzlaşmalar bu tür bir yönelimi başlatmada en çok karşılaşılan örneklerdendir.⁸ Sivil toplum ve kimlik gibi kentsel hareket ça-

7 Touraine, A.(1981)

8 Fainstein ve Hirst (1995)’in makalesinde Alman Yeşiller Hareketinin daha militan örgütlenme biçiminden evrilerek ciddi tavizler veren parlamenter bir siyasetin içinde varlığını sürdürmesiyle ilgili tartışma KTH’in kalcılığı ile ilgili önemli bir deneyimi aktarmaktadır.

lışmalarına yön veren kavramsal düzlem, düşünürlerin eleştirilerini provoke ederken; üretim biçimi, sınıf ve kentsel hareketler arasındaki ilişkiler açık bir konu olarak kalabilmiştir. Kentsel süreci belirleyen sermaye mantığı ile sınıf pozisyonlarının popüler bilinci etkileme biçimi ise katılımcı demokrasiyi amaçlayan “yeni popülist” kentsel hareketler ile öne çıkmıştır.⁹

KENTSEL DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK ANLAMI

Türkiye’de 2004 yılından itibaren özellikle eski gecekonduların bölgeleri için gündeme gelen “kentsel dönüşüm” programı, yıkım tehdidi ile eş anlamlı olarak gündeme oturdu. Dolayısıyla dönüşüm alanı ilan edilen bütün mahalleler, gelecekleri ile ilgili ciddi kaygılar duyarak, bu programa karşı koyabilmenin yollarını aramaya başladılar.

Kentsel dönüşümün yasal olarak 2004 yılında “Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu”¹⁰ ile Ankara’da başlamasına rağmen bu politikanın “başkenti” İstanbul oldu. Büyükşehir Belediyesi Mesken ve Gecekondular Müdürlüğü tarafından İstanbul’da “Kentsel Dönüşüm Projesi”ne start verildiği haberlerinin duyulmaya başlaması ve bazı bölge isimlerinin sayılmaya başlanması ile konunun muhatapları da bir nebze öne çıktı. Bunlar eski gecekonduların bölgeleri idi ama aynı zamanda Armutlu ve Gazi Mahallesi gibi politik kimlikleri veya Sarıgöl gibi marjinalize edilmiş olan sosyal kimlikleriyle bilinen mahallelerdi. Buralarda 1500 gecekondunun yıkımına başlandığı haberleri ile dönüşümün yıkımla olacağı da hissedildi. Mesken ve Gecekondular Müdürlüğü’nün 2003 yılında yaptığı araştırmaya göre kent genelinde toplam 85 bin 423 gecekondular bulunduğu bilgisi¹¹ ile bu girişimin kapsamlı olacağı da duyurulmaktaydı (Şen, 2008).

9 Katznelson, (1981) ve Harvey, (1989) ile Kling ve Posner (1990)’in bu konudaki fikirleri için bakınız Fainstein ve Hirst, 1995

10 <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5104.html>: Okuma Tarihi: 8 Eylül 2008

11 www.yapitr.com: 26.7.2004; Okuma tarihi; 8 Eylül 2008

Kentsel dönüşüm konusunda 2004 tarihini takiben yetkili yegane organ TOKİ (Toplu Konut İdaresi) oldu. Bu projeler yasal olarak “Büyükşehir Belediyesi-TOKİ-İlçe Belediyesi”ni içeren üçlü protokol ile uygulanabilecekti. Kentsel dönüşüm konusunda iktidarın yaklaşımı yine TOKİ başkanı Erdoğan Bayraktar’ın sözleriyle formüle edildi.

TOKİ başkanına göre kentsel dönüşümün yapılacağı alanlar iki başlıkta gerekçelendirildi: Birincisi bu alanlar suçun ve terörün kaynağı olarak tanıtıldı.¹² İkincisi, göç ve buna bağlı ekonomik nedenler idi. İstanbul’a yoksul kesimin göçü engellenmeliydi.¹³ Kentsel dönüşümün öncelikli olarak politik kimlikleri öne çıkmış mahallelerin adının anılmasıyla gündeme gelmesini, bu politikanın büyük çoğunluğu muhafazakâr olan toplumsal kesimlerden destek bulmayı umması ile anlayabiliriz. Bununla birlikte uygulama aşamasında durum farklı oldu. Kamuoyu açıklamalarında politik mahallelerin öne çıkarılmasına rağmen ilk kentsel dönüşüm uygulamaları Ayazma (Küçükçekmece) ve Sulukule gibi toplumun her açıdan “en alttakiler”inin yaşadığı yerlerde başladı. Ayazma zorunlu göç ile kente gelmiş Kürt yerleşimcilerin çoğunlukta olduğu bir yer iken Sulukule ise Roman yerleşimcilerin yaşadığı bir yerdi.

Kentsel dönüşüm, TOKİ’nin “mülk sahipliğine” dayalı “herkese” konut edindirme kampanyası biçiminde gelişse de zamanla ciddi bir tehdit oldu. Bu tehdit sadece kentlerdeki dönüşüm projeleri ile oluşmadı aynı zamanda tarımdaki yapısal dönüşümler ile tarım toprakları da benzer bir tehdidi yaşa-

12 TOKİ başkanı Erdoğan Bayraktar’ın açıklaması gecekonduları hedef gösterir nitelikte olmuştur: “Bize göre terörün arkasında gecekondulaşma var... Üniversiteler, meslek odaları, sermaye grupları destek vermeli, gecekondulaşmanın bitmesi için” <http://www.emlakkulisi.com>; Okuma Tarihi; 8 Eylül 2008

13 “Göçü yasaklayamayız ama parası pulu olmayan insanların İstanbul’da yoğunlaşmasının engellenmesi için bir takım tedbirlerin alınması gerekiyor. İstanbul’un güvenlik sorununu halletmek suretiyle yasal olmayan yolları hedefleyen insanların İstanbul’da barınmasını engelleyerek, kentsel dönüşümü yapabiliriz” <http://www.tumgazeteler.com/?a=2360145> Okuma Tarihi: 23 Ekim 2009

maktadır. TOKİ'nin üretmekte olduğu lüks konutları bir tarafta bıraktığımızda üretmekte olduğu sosyal konutlar barınma hakkından uzak, ucuz, niteliksiz; sosyal açıdan suni bir yaşam çevresi oluşturmanın ötesine gidemeyen ve her yerde çok benzer uygulamalarla dikkat çekmektedir. TOKİ'nin bu yaklaşımı, mülk sahipliği için borçlandırmayı öneren hatta avantajlı hale getiren bir mali sisteme de dayanmaktadır. Bu anlayışın mali boyutu “ipotekli konut kredisi” olarak bildiğimiz *morgage* kullanımına dayanır. Konut edinmenin neredeyse bütünüyle mali piyasadaki borçlanmalara dayanan Amerika gibi örnekler ekonomik krize sürüklenirken, Türkiye’de bu yaklaşımın yeni yeni örülmeye ve yaygınlaştırılmaya çalıştırılması ilginçtir. Bu uzun süreli borçlandırmalar, borç sahiplerinin geleceğini de belirsizliğe sürükleyebilmektedir. TOKİ’ye konut üretme alanında verilen yetkiler oldukça genişlemiştir. TOKİ ürettiği konut miktarı açısından da en büyük üretici “firma” özelliğini taşımaktadır. Kısacası TOKİ, “gecekondu ve yoksul karışıklığı” ile oldukça kaygı duyulan bir süreci başlatarak, sosyal konut anlayışını özel mülke dayalı bir çemberin içine hapsedmiştir.

TOKİ'nin hakim olduğu bu süreç sadece konut üretimi ile ilgili bir politikaya dayanmamaktadır. Aynı zamanda arazi üretimi ile planlama sürecini de içeren kapsamlı ve merkezileşen bir politik yaklaşımdır. Bu süreç, toplumsal sınıfların ve özellikle çalışan sınıflar ile marjinalleşmiş yoksul, işsiz, evsiz kesimlerin kentsel sürecin yeniden yapılandırılmasında yani mekân üretiminin dışında bırakılarak, politik güçlerinin de gerilettilmesini hedeflemektedir. Castells’in (1997: 161) 1977’de belirttiği gibi kent ideolojisi hakim sınıflara özgü biçimde yayılmaktadır. Castells bu belirlemede “kentsel çelişki” ile “sınıfsal çelişki” arasında gerçekleşen karmaşaya da dikkat çekmişti. Sınıf çelişkilerinin hakim sınıflar tarafından “kentsel” olarak kabul edilip doğallaştırıldığını belirtmekteydi. Türkiye açısından “gecekondu”ya hakim sınıfların bakışında, bu argümanı des-

tekleyen etkileri görmek mümkün.¹⁴ Türkiye’de kent mekânına dair çatışma ve gerilimler her zaman var olmuştur. Konut sorunu ise bu sorunların hep ilk sıralarında yer almıştır.¹⁵ Bir diğer sorun alanı ise devletin fiziksel çevreyi üretmede yetersiz kaldığı; taraflı davrandığı; bazı bölgelerin gelişiminde eşitsizlik yarattığı ile ilgili olmuştur. Her dönemin somut koşulları elbette oldukça farklıdır. Ülke ekonomisinin kendini oluşturma ve özellikle üretim alanındaki gelişme dinamikleri, çalışma hayatındaki temel ilişkilerin kentsel mekânın üretimini belirlemedeki gücünü öne çıkarmıştır. Büyük kentlerdeki sanayinin işgücü ihtiyacı, göçün artmasını ve nüfusun büyük kentlere doğru akmasını hızlandırmıştır. Bu sürecin bizimle ilgili olan ilginç boyutu, sanayicinin bizzat işgücü ihtiyacını sağlamak üzere, emeğin yeniden üretimiyle ilgili koşulları sağlamayı da vaat etmesidir. Barınma ise bu ihtiyaçların ilk sıralarında yer almıştır. Bu açıdan gecekonduyunun sınıfsal bir boyutu vardır. Bu olgu, ticari bir süreç tarafından içselleştirildiği oranda sınıfsallığını kaybederek karmaşık bir hal almıştır. Gecekonduyunun kent topraklarının değerlendirilmesi sürecine dahil olması, politik düzlemde de karmaşık bir durum yaratmıştır.

Mülk sahipliği doğası gereği, mülkiyet değerlerini arttıran iktisadi politikalarla piyasada karşılık bulmaktadır. Oysa sosyal politikalar, mülk değerleri artışında tavizler vermeyi ve bu değer artışları üzerinde sıkı bir kamu denetimini gerektirmektedir. Sosyal politika mantığı, bu denetimin, mülk sahipliğine erişemeyen toplumsal kesimlerinin ihtiyaçlarını gözeten bir yaklaşımla yapılmasını gerekli kılar. Değer artışı, mekânsal ve sınıfsal ayrışmayı arttırırken, kamu harcamalarının bütün toplumsal kesimlere eşit yönde dağılmasının önünde engeller oluşturması ile sosyal politika alanını zayıflatır. Dolayısıyla değer ar-

14 Bu konuda Şükrü Aslan’ın çalışmaları konuya yaklaşımı ve yeni araştırma sonuçları ile önemli bilgiler içerir. Bkz. Aslan, Ş. (2004; 2006; 2008)

15 Bkz. Keleş, R.(1966) ve Koçak, H.(2008)

tışları ile ilgili muhafazakâr-sağ eğilimler arasındaki ilişkinin arka planında orta ve üst sınıflara özgü bir kent kavrayışı yatmaktadır.

Mülkiyet hakkı ise başka bir tartışma alanını geliştirebilecek başlıktır. Politik anlamda daha ilerici bir konuma sahiptir. Kentsel dönüşüm konusu açısından mülkiyet hakkı mevcut iktidar ilişkileri içinde sıkıntılı bir konudur hala. Çünkü mülkiyet hakkı talebi tek başına liberal bir taleptir. Fakat günümüzde geçekundu alanlarında bu konunun politik bir anlamı da vardır. Bu konuda çelişkiyi üreten tarihsel süreç, emek sürecinin içinden çıkmıştır. İstanbul'un kentsel ekonomik gelişiminde işgücü ihtiyacının karşılanma biçimi, bugüne miras kalan sorunun sınıfsallığını gösterir.

Konut mülkiyetinin sosyal güvenceleri ikame etmesi, politik tepkilerde geriletici bir etki yaratmaktadır. Bu durum sınıf bilincinin geriletilmesinde de etkili olmaktadır.¹⁶ Kapitalizmde alt sınıflar için konut yetersizliğinin önünde yapısal engeller vardır. Piyasa sistemi dahilinde her durumda konut satın alamayacak toplumsal sınıflar olacaktır. Serbest piyasa esaslarında çalışan firmalar zaten yeterli gelir düzeyine sahip olamayan kesimler için üretim yapmayacaktır. Bu kesimler için “sosyal konut” da bazı durumlarda yetersiz kalacaktır.

Kentin sosyal yaşamına hakim olan kamusal hizmetler, refah koşulları, topluluk katılımı vb alanlar, hakim sınıfın meşruiyet alanları olarak biçimlenebilmektedir. Bu durum aynı zamanda sosyal hak kazanımlarının konusu olarak kentsel gerilimlerin kaynağıdır. Bu alanlardaki gerilemeler ile kentsel toplumsal hareketler arasındaki bağ oldukça anlaşılır bir ilişkidir. Bu bağ sadece bazı ülkeleri kapsayan coğrafik bir bağ değil toplumsal ilişkileri içeren nesnel bir bağdır.

16 Bu konuda yapılmış bir çalışma için bakınız, Berber, Ö. (2005)

DEĞER ARTIŞI VE ÇATIŞMA

Kentsel dönüşüm programı, gecekonduları tasfiye etmeyi programlarken, bunu mevcut mülkiyet haklarının satın alınması ile yapmayı tasarlamaktadır. Yasal düzeyde “mülkiyet hakkı” doğmayan gecekondu yaşayanları sürecin en dezavantajlı kesimleri olacaklardır. Bunun sonuçlarını Ayazma ve Sulukule örneklerinde gözlemek mümkün.¹⁷ Kentsel dönüşüm yeni bir inşa sektörü olma yolundadır. Bunun üreticileri ise TOKİ eliyle ihale alan birçok yapı firmasıdır. Yapılacak yeni konutların sahibi olmak için oluşturulan “vadeli ödeme sistemi”, daha önce de belirtildiği gibi mali piyasa ile yapı sektörünün stratejik bir politikasına dayanmaktadır. Bu ekonomik yaklaşım küresel olarak yapılanmaktadır. Harvey’e (2008) göre; “...gelir güvensizliği ve sık malî güçlüklerle kuşatılmış yoksullar varlıklarını görece düşük bir nakit ödemesi ile takas etmeye kolaylıkla ikna edilebilirler. Zenginler tipik olarak değerli varlıklarından herhangi bir fiyata vazgeçmeyi reddederler...”(36). Kentsel dönüşüm; mülk kayıplarından öte geçinme stratejileri, mahalle kültürü, dayanışma ağları, kadınların kentsel mekânı kullanma biçimleri gibi insanların yıllar içinde oluşturduğu yaşam alanının kaybı anlamına gelmektedir. Çünkü uygulanan politika yerinden etmeye neden olmaktadır.

Yeni yapılan konutlardaki değer artışı, bu konutları yapan girişimciler ile yeni kullanıcıları arasında bölüşülmektedir. Sahip oldukları varlıklarından vazgeçen yoksullar ise kentin dışına veya başka coğrafyalara sürülecektir. Bu yaşananların değer artışına bağlı çatışmalar olduğu görülmektedir. Değer artışı koşullarının olmadığı bölgelerde bu çatışma biçimi görülüyor. Değer artışı ile kentin burjuvalaştırılması arasındaki ilişki en çok Londra, Paris, New York vb. büyük metropollerde gözlemlenmiştir. Harvey’e (2008:33) göre Paris kent merkezinin, ban-

17 Ayazma ile ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışma ve tartışma için bkz. Bartu, A.C ve Kolluoğlu, C.B.(2008)

liyölerdeki ayaklanma ve kargaşalara neden olan sonuçlarıyla burjuvalaştırılması yüz yıldan fazla sürmüştür. Bu türden sınıfsal tahliyelerin uzun yıllara yayıldığı, dönemsel olarak farklı ilişkilerle çatışmalara sahne olduğu görülür.

İstanbul metropolü de değer artışı ve çatışmanın çokça yaşandığı bir kent olarak, kentsel dönüşüme bağlı yaşanan gerilimlere ve çatışmalara yabancı değildi. Mevcut toplumsal ilişkilerin değiştirilmeye zorlandığı günümüzde, kentsel dönüşüm tehdidi yaşayan mahalleler açısından bu sürece karşı çıkmak, bir karşı duruşu tanımlamak; politik argümanlara dayalı yeni hak taleplerini formüle etmek, bunun olanaklarını ve gerekliliklerini aramanın vakti gelmişti. Böylece sürecin savunmacı bir konumdan çıkarak “yeni haklar talep eden” ilerici bir niteliğe kavuşması üzerine arayışlar gerçekleşecektir.

KENTSEL DÖNÜŞÜM VE MAHALLELERDE POLİTİK ARAYIŞLAR: GÜLSUYU-GÜLENSU VE BAŞIBÜYÜK

Gülsuyu-Gülensu ve Başibüyük mahalleleri, 2004 yılı itibarıyla kentsel dönüşümün yarattığı yıkım tehdidine karşı koymak için yeni bir politik arayışın içine girdiler. Yazının bu bölümünde yaşanan politik arayışların kentsel hareketler ve mücadele deneyimleri açısından önemi ve farklılıkları ile bu farklılıkların nedeni karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Yazının başında yapılan kuramsal analiz bu alanlara uyarlanmasının tarihsel olarak erken; coğrafik olarak da bazı sınırları olduğunu ve böyle bir tartışmanın başka çalışmalarla ilerletilmesi gerektiğini belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca gerçekleşen mücadele deneyimlerinin yerelin ekonomik, politik, kültürel ve örgütlenme koşullarına fazlasıyla bağlı olması, çalışmanın sonuçları açısından yapılan soyutlama düzeyini düşürebildiğini gözlemlediğimizi de ekleyelim. Fakat buna rağmen bazı somut sorulara yanıt aramanın ve kentsel mücadele deneyimlerini politik nitelikleri ile tartışmak, günümüz kentleşme-

sinin yol açtığı gerilim ve çatışmaları ele almak açısından büyük önem taşır.

Başbüyük ve Gülsuyu-Gülensu mahalleleri İstanbul’un Maltepe ilçelerine bağlı eski gecekondular mahalleleridir. Bu iki mahallenin kuruluş tarihi, sosyo-ekonomik, kültürel ve politik boyutları birbirinden farklı olmasına rağmen, artık kentin büyük bir kısmı bu tür yerleşimlerden oluşmaktadır. Bu yerleşimleri bir “sorun alanı” olarak ilan ederek kentsel dönüşümle radikal bir yeniden yapılandırmaya girişmek ve kentin geriye kalan diğer benzer alanları için ikna edici bir öneride bulunmamak, mevcut yönetimin kentsel politikasında ciddi bir boşluğu gösterir. Bu boşlukların ne zaman nasıl bir politikayla doldurulacağını bilemeyen kentliler, belirsizlikten yararlandıkları “avantajların” arayışı içinde kentsel siyaseti yönlendiren bir duruş da geliştirebileceklerdir. Bu makalede iki örnek alan üzerinden, kentsel dönüşüme bağlı oluşan çatışmalı ortamdan çıkmanın ve sürece etki etmenin arayışı ile oluşan politik arayışlar tartışılacaktır. Tartışmanın odağında ise “alternatif plan” yaklaşımının politik anlamı yer alacaktır.

Ankara Asfaltı Yolu kenarındaki sanayi tesislerinde çalışanların kurdukları gecekondular yerleşmelerinin zamanla gelişmesi, Maltepe ilçesinin gelişim seyrini belirlemiştir. Böyle bir gelişmenin bugün İstanbul’un gerek mekânsal açıdan gerekse nüfusu açısından en büyük niceliksel kesimini oluşturduğunu belirtmeliyiz. Bu niceliksel büyüklüğün aynı zamanda kentsel siyasetin niteliğini de belirlediğini hemen hatırlamalıyız. Büyük kentlerdeki gecekondulaşma tarihi aynı zamanda kentsel siyasetin de tarihi olmuştur.

E-5 ve Ankara Asfaltı deneni D-100 Karayolu’nun doğu ve kuzeyinde kurulan gecekondular kısa zamanda Başbüyük, Gülsuyu ve Gülensu mahallelerini doğurmuştur. 1980 sonrası gecekondular mahalleleri büyümeye devam etmiştir. Sanayinin bu alanlardaki artışı ve aynı dönemde yönetimde olan Anavatan Partisi’nin gecekondular alanlarının yasallaşması yönündeki çabaları bu büyü-

menin temel nedenleri olmuştur. Etkili olan bir diğer faktör ise elbette İstanbul'a olan göçlerin artarak devam etmesidir. Başbüyük, Gülsuyu ve Gülenso mahallelerinin kuruluş öykülerinde de görüldüğü gibi her gecekondu mahallesi hemşerilik, Alevilik-Sünilik veya etnik kimlik gibi sosyal bağlar ile kentle ilişkilenebilir. Gülsuyu ve Gülenso mahallelerindeki ilk yerleşimler, 1953-1954 yıllarında başlar. Mahallelerin mekân ve nüfus açısından büyümesi ile politik kimliğin dinamikleri toplumsal hareketlerin yaygınlaştığı ve "konut sorunu"nu da içerecek şekilde kentsel mekâna taşındığı 1970'li yıllara dayanır. Bu yıllar sadece bu mahallelerde değil ülkenin genel politik hayatında da önemli bir canlanmanın ve çatışmanın olması ile nitelenir. Siyasal yapıların, kent ve konut sorunu ekseninde yeniden ve daha küçük mekânlarda geliştirdiği özgün pratiklerin ilk örnekleri bu mahallelerde görülür. Mahallenin gelişmesi, çevresindeki sanayinin ihtiyacı olan gerekli emek gücünün tetiklediği göçlerle oluşmuştur. Çevredeki Otoyol, Singer, Otosan vb. fabrikalarda çalışan işçilerin bir bölümü bu mahallelere gelerek yaptıkları gecekonduya yerleşmişlerdir. Bu süreç, esas olarak geleneksel ilişkilerle işleyen ama kendisi de bir ticari aktör olan bir dernek aracılığıyla sağlanır (Bozkulak, 2005; Aslan, 2008). Günümüzdeki mahalle verileri ise Gülsuyu/Gülenso Güzelleştirme Derneği ile yapılan söyleşide verilen bilgilere dayalı olarak şöyledir:

"2000 nüfus sayımına göre Gülsuyu Mahallesi'nde 75 sokak, 7 cadde, 2102 bina, 16,463 nüfus; Gülenso Mahallesi 62 sokak, 6 cadde, 2282 bina 14,698 nüfusa sahip olup 1960'lı yıllarda kurulan birinci kuşak gecekondu bölgesidir. Daha çok göçü Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden alıp yoğunlukla emekçilerin yaşadığı bir profile sahip. 1970 ve 80'li yıllarda devrimcilerin örgütlü çalışmasıyla düzene muhalif, kendi kültürünü oluşturmuş bir mahalledir."¹⁸

18 Sosyalist Barikat: 34. Sayı - Ekim 2005

Yukarıda da aktarıldığı gibi iki yerleşimin oldukça yerleşik ve büyük olduğu görülür. Başibüyük ile bu iki mahallenin farkı, sadece sosyal ve politik niteliklere dayanmaz. Mahallelerin kuruluşlarını belirleyen bazı tarihsel ve maddi koşullarda da farklılıklar görülür.

Başibüyük mahallesinin gelişme dinamikleri temelde Süreyya Paşa Hastanesi'nin kuruluşu ile oluşur. Hastanenin ihtiyaç duyduğu emek gücü ihtiyacı ve buranın yeni bir iş alanı olarak görülmesi göç artışına neden olur. Bu süreç 1950'li yıllarda oluşur. Mahallenin eski yerleşimcisi ile yapılan görüşmede mahal- lenin gelişimine dair alınan bilgi şöyledir:

"Hastanede istihdam edilen insanlar öncelikli olarak buraya yerleşiyorlar, yerleştiriliyorlar. Önce tapulu yerler yapılıyor. 1972'den sonra hastanenin B ve C blokları yapılmış 1500 çalı- şanın yerleşeceği alan yaratılıyor, yani yeni evler ve mesken- ler. Bu dönemde bölge köy olduğu için muhtarlıklara el altın- dan para verilip tarlalar ve hazinle arazileri satın alınıyor. Bah- si geçen yerleşimlerde böylelikle oluşuyor."¹⁹

1980'lere gelindiğinde nüfusu 10.000'lere ulaşan mahallenin yasallaşma çabaları, dönemin ANAP'lı belediye yönetimi²⁰ tara- fından tam olarak sonuçlandırılmaz ve kimi vaatlerle yarım bı- rakılır. Bu miras mahallenin günümüzde kentsel dönüşüm ala- nı olarak ilanının gerekçesi olur. Mahallelinin aynı zamanda o döneme yönelik öfkesinin canlanmasının da sebebi olur. Ma- halleli kendilerine ayrımcılık yapıldığını ileri sürer. Çünkü aynı yıllarda benzer sorunu yaşayan mahalleler konutlarının tapula- rına kavuşmuşlardır. Buna rağmen 1980'li yılların başından iti- baren mahalledeki çok katlı yapılaşma artmaya devam eder. Ar-

19 Görüşme notu,(2009) Bu bilgilere göre Başibüyük Mahallesi bugünkü haliyle, 930 dönüm üzerine kurulu olup mevcut alanda 6800 konut bulunmakta ve nüfu- su yaklaşık 25,000 kişiden oluşmaktadır.

20 Tapu tahsis belgeleri 1984 yılında verilmiştir. Halkın yaptığı yollardan sonra alt- yapı çalışmaları ve belediye hizmetleri mahalleye geliyor (Birgün Gazetesi, 20 Mart 2008).

tık ranta bağlı yapılaşma ile ihtiyaca bağlı yapılaşmanın ayırt edilemediği yıllar başlar. Fakat her şeye rağmen, eski gecekondular mahallelerinin kentteki yerleşikliği ve kalıcılığına dair köklü bir yıkıp-yeniden yapma türündeki radikal yaklaşım 2004'e kadar dile bile getirilmez. Ne zaman ki AK Parti büyük bir çoğunlukla belediye yönetimlerine gelir, başta İstanbul ve Ankara kentlerinde “kentsel dönüşüm” bütün kent sorunlarının sonunu getirecek bir politika olarak formüle edilmeye başlanır. Daha önce de belirttiği gibi gerek “çarpık ve kaçak yapılaşma” gerekse “deprem”, “terör ve suç”un artık kentsel dönüşüm ile çözüleceği iddia edilir.

Bu üç mahallenin de kaderini belirleyecek olan gelişme 3 Mart 2004 yerel seçimlerinde AKP'li Fikri Köse'nin Maltepe ilçe başkanlığını kazanması ile gündeme gelir. Fakat kentsel dönüşüm açısından mahallelerin geleceğini belirleyecek gelişmeler ilçe düzeyindeki bu değişiklik ile açıklanamaz. Kentsel dönüşüm ve genel olarak kent politikası, AKP yönetiminin daha merkezi olarak şekillendirdiği bir boyuta sahip olduğuna yarıkarıda değinilmişti. Başbüyük mahallesinde AKP'nin oy oranı %72'dir. Seçimler öncesinde ise AKP'nin başkan adayı tarafından mahalleliye tapu ve imar hakkı sözü verilir. Fakat 3 ay sonra bugün üzerinde kentsel dönüşüm yapılacak olan 400 dönümlük alan TOKİ'ye devredilerek Başbüyük mahallesinin tamamı kentsel dönüşüm alanı ilan edilir.²¹

Mahallenin park alanı imar tadilatıyla konut alanına dönüş-

21 1997 yılına kadar Hazine'ye ait bu yerler için dönemin belediye başkanı Sayın Bahtiyar Uyanık tarafından dava açılmış ve bu alan üzerindeki hak sahiplerinin tapu tahsis belgelerinin tapuya çevrilmesi sözü verilmiştir. Açılan bu dava 2002 yılında sonuçlanarak hakim kararı ile üzerine şerh konularak hak sahiplerine verilmek kaydı ile Maltepe Belediyesi'ne devri yapılmıştır. Fakat dönemin ANAP'lı belediye başkanı Basri Uyanık zamanında bu süreç tamamlanmamış. Bu yönetimin mahalleli ile ilişkilerinin iyi olmaması ayrıca ormanla ilgili bir sorundan dolayı bu sürecin tamamlanmadığı belirtilmektedir (Expres, 2008;sf.36 ve Birgün Gazetesi, 20 Mart 2008). Oysa aynı dönemde Fındıklı, Aydınevler, Yunusevler, Zümrütevler gibi yerlere imar izni verilmiş. Buna rağmen Başbüyük, Gülsuyu ve Gülensu'ya bu hakların tanınmadığı belirtilmektedir.

türülür ve parkın arazisinin belediyeye ait olması itibariyle burası kentsel dönüşümün “denendiği” alan olur.²² Fakat belediyenin bu güç gösterisi yerel seçim sonuçlarında onun sonunu getirir. 2006’da TOKİ, İBB (İstanbul Büyükşehir Belediyesi) ve Maltepe Belediyesi arasında yapılan üçlü protokolü takiben²³ 9 Ekim 2006 tarihinde Maltepe Belediyesi tarafından Başbüyük Kentsel Yenileme (Gecekondu Dönüşüm) Projesine Dair 1/1000 Uygulama İmar Planı kabul edilir.²⁴ 16 Ocak 2007’de Başbüyük Mahallesi Çevreyi Düzenleme ve Güzelleştirme ve Tabiatı Koruma Derneği adıyla mahalle derneğinin kurulması, planın İBB tarafından kabul edilmesinin hemen ardından gerçekleşir. Dolayısıyla Başbüyük mahallesindeki direnişleri takip eden ilk örgütlenme girişimi gerçekleşmiş olur. Derneğin kurulması engellenmeye çalışılır. Mahallenin bilgilendirilmesi ile 1/1000 ölçekli plana 4300 imza ile itiraz edilir. Kentsel dönüşüm ve yıkım tehdidi ile mahalleli 29 Ocak 2007’de sesini duyurmak için Ankara’ya Meclis ziyaretine gider. Fakat aynı gün TOKİ, 1500 polis eşliğinde şantiyeye girmeye çalışır. CHP Genel Başkanı Deniz Baykal’la konuşulması ile polis müdahalesi durdurulur.²⁵ 23 Eylül 2007’de tekrar 3000 kişilik çevik kuvvet ekibiyle şantiye açma girişimi gerçekleşir. 27 Kasım 2007 ise Başbüyük’e şantiye kurmak için giden müteahhit temsili mezarla karşılaşır ve projeden çekilir.

22 16 Temmuz 2004 tarihli 1/5000 ölçekli Uygulama İmar Planı’nda Fındıklı, Zümrütevler, Başbüyük, Gülsuyu ve Gülensu olmak üzere 5 mahalle kentsel dönüşüm bölgesi olarak planlanır. Bu projenin “Kentsel Dönüşüm Bölgesi, 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı’nda 3194 Sayılı İmar Yasası”nın bütününde düzenleneceği belirtilmiştir: Maltepe Belediyesi, Kentsel Dönüşüm Uygulama Projesi Tanıtım Belgesi, 2008

23 Bu protokolün kayıtlardaki resmi başlığı “İstanbul Maltepe Kentsel Yenileme (Gecekondu Dönüşüm) Projesine İlişkin Protokol” olarak bilinmektedir.

24 14 Kasım 2006 tarihinde üçlü protokole ek protokol yapılarak 1391/42 no’lu belediye mülkiyetindeki parselde (park alanı) kentsel yenileme projesi için imza atılıyor. 11 Ocak 2007, Maltepe Belediyesi tarafından hazırlanan 1/1000 uygulama imar planı İBB’de kabul ediliyor.

25 Görüşme notu, 2009

Bu aktarımlardan da anlaşılacağı gibi kentsel dönüşüm uygulaması bu yerleşimler için ciddi bir tehdit kaynağı olur. Kentsel dönüşümün mahallenin sorunlarını çözeceği önerisi ise kimseyi ikna etmez. Yerleşimciler, karşı karşıya kaldıkları bu tehditkâr ortamı aşmak için her türlü dayanışma ve çözüm bulma seçeneklerini denemeye girişir. Hatta Başbüyük'te olduğu gibi polislin yıkım ekipleriyle mahalleye girmesi şiddetli çatışmalara neden olur.²⁶ Bu çatışmalar adeta bir savaş görünümünde geçer. Kamuoyunda da büyük tepki uyandırır.

Gülsuyu-Gülensu'da ise kentsel dönüşümün uygulamasına geçilmediğinden ki bunun nedeni aşağıda açıklanacaktır, çatışmalar da olmaz. Ama mahallede kentsel dönüşüme karşı muhalefet etme arayışları durmaz. Örgütlenme ve mücadele etme yönündeki arayışlar sürer. Gülsuyu-Gülensu mahallelerinin kentsel dönüşümle ilgili süreci, 2004 yılı temmuz ayında onaylanan Maltepe E-5 Kuzeyi Nazım İmar Planı'yla gündeme gelir. Bu plan, Maltepe'deki dokuz mahallenin geleceğini ilgilendirmektedir. Yani 200-300 bin kişinin geleceği ile ilgilidir. Planın getirmiş olduğu kararlar ile mahallede yaşayan nüfusun da sınırlanması söz konusu edilir. Yani yerinden edilmenin gerçekleşeceği bir yeniden yapılanma hedeflenir. Kentsel dönüşüm, belirlenen gecekondü alanlarının yıkımı ve gecekonduda yaşayanların yerinden edilmesini gerektiren bir program olarak geliştiğinden, tepkiler de bu yönde gelişir.²⁷

Gülsuyu-Gülensu'da plana itiraz ve hukuk süreci, bu mahallelerin yükselttiği "karşı duruş"un ilk adımı olur. Belediye'nin yapmış olduğu plana itiraz etme girişimi daha sonra Başbüyük'te de denenilen bir yöntem olur. Plana itiraz edilmesi ve bunun imza toplama biçiminde olması gerektiği konusunda mahalle kendi

26 27 Şubat 2008 günü 3 bin çevik kuvvetle tekrar şantiye açılmak isteniyor. Mahalleli buna direniyor. Malzemeler içeri alınmıyor. 10 Eylül 2008'de Osman Köse tarafından kentsel yenileme projesinin durdurulması için açılan davanın bilirkişi raporu geliyor. Bilirkişi raporu yapılması düşünülen kentsel dönüşüm projesinin yaşayanların yararına olmadığını belirtiyor.

27 Kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme aynı anlama gelen kavramlar oldu.

başına karar vermez, bu konuda dışarıdan bir tür uzmanlık yardımı ve desteği alınır. Gülsuyu-Gülensu Güzelleştirme Derneği ile yapılan söyleşide süreç şöyle özetlenmektedir:

“İlk etapta bu sorunun tek başına muhtarlık ve dernekle çözülecek bir sorun olmadığını anladık. Bu bilinçle önce yöre dernekleri ve DKÖ’yle ilişkiye geçtik. Daha sonra siyasi parti ve dergi çevrelerimizi de davet ederek bu sorunu ortaklaştırmaya çalıştık. Kısa vadede işin hem hukuksal tarafını hem de teknik tarafını öreceğ bir komisyon oluşturduk. Harita Kadastro Mühendisleri Odası (HKMO) İnşaat Mühendisleri Odası ve Avukatlarla düğün salonu toplantıları ile halkı bu sürecin içine kattık. Planın askıdan iniş tarihine kadar 10 günlük bir süreç içinde 6000’e yakın itiraz dilekçesini örgütlemeyi başardık. Planın askıdan inip 60 günlük süre için dava açılması sürecini de zamanında yakalayarak 32 dava 350-400 eve tekabül eden bir ortaklaşma üzerinden oluştu. Bunları yaparken bir Maltepe Belediyesi önünde biri de Büyükşehir Belediyesinin önü olmak üzere iki basın açıklaması, 10 bini aşan imza toplanarak belediyeye teslim edildi. Bu çalışmalarımızın sonucu E-5 kuzeyi Nazım İmar Planı değiştirilerek yerine KENTSEL YENİLEME adı altında 13-07-2005 tarihinde askıya çıkarak yeniden karşı bir manevra geliştirildi.”²⁸

Mahalle derneği kurmak veya olan derneği bu yönde faaliyete geçirmek, kentsel dönüşüm ve barınma hakkını korumaya yönelik başka bir arayışın karşılığı oldu. Fakat Gülsuyu ve Gülensu mahallelerinin farklı bir özelliği vardır. Diğer hiçbir mahallede bu düzeyde bir katılımpla plana karşı yasal itirazda bir araya gelinemez. Kısa bir zaman aralığında biraya gelme, konuyu bütün yönleri ile ele alan tartışmaları örgütleme gibi bir girişim ancak bu mahallenin politik duyarlılığının gelişmiş olması ile gerçekleşebilirdi ki öyle de olur. Plan sürecine (1/1000’lik plan yapım sürecine) katılım, mahalle açısından

28 Gülsuyu-Gülensu Güzelleştirme Derneği ile Yapılan Söyleşi, Sosyalist Barikat, Sayı 34, Ekim 2005

bir karşı duruşun zemini biçiminde örgütlenmeye çalışılır. Bunun için mahallede var olan dernekle birlikte sokak temsilciliği fikri geliştirilir.²⁹ Mahalleler, kentsel dönüşüme karşı koyabilmenin daha geniş bir platformla mümkün olabileceğini çok gecikmeden tartışmaya başlayarak diğer mahalleler için de öncü bir konum sağlamaya çalışır. Bu arayışlar, daha politik bir seçenek ile daha teknik olan yasal-hukuksal seçenek arasında gidip gelir. Sürecin ilk dönemlerinde dernek çevresi ile mağdur olabilecek mahalleliler daha politik bir dil kullanmaktadır. Gülsuyu-Gülensu Güzelleştirme Derneği ile Yapılan Söyleşi’de bunu görmek mümkün:

“Bizler emekçi mahallelerde birleşmeden ve merkezi bir bütünlük sağlayamazsak ki bu bütünlük basit anlamda sadece emekçi halkın değil, muhalif akademisyenlerin, mimar, mühendis, şehir planlamacıların ve hukukçuların katılımıyla, profesyonel donanım ile alternatif bir sürecin de yaratılabileceği merkezi oluşturamazsak yenilgimiz kaçınılmaz olacaktır. Son olarak 2 Ekim Pazar günü yapılan toplantıyı çok anlamlı buluyoruz. Burada merkezi bir birliktelik yaratabilsek emekçilerin İstanbul’unu da yaratabileceğiz.”³⁰

Yukarıdaki alıntıda, kentsel muhalefetin eksenini konulmaya çalışılmıştır. Bu eksen daha merkezi ve emekten yana bir muhalefet arayışıdır. Muhalefetin kimlerden oluşması gerektiği yönünde de ipuçları verilmektedir. Bu seslenişte sadece yerel eksen işaret edilmemektedir. Kendilerini “emekçi mahalleler” olarak adlandıran ve hedeflerine “emekçilerin İstanbul’unu yaratma”yı koyan bu yaklaşım, çok temel bir çelişkiden yola çıkmaktadır. Kapitalist kentleşmenin emek-sermaye ekseninde yoğunlaşan

29 Maltepe belediyesi ile görüşmeler yapıldı. Belediye mahallelinin onaylayacağı planı uygulayacağını ifade etti. Büyükşehir belediyesi ile görüşmeler yapıldı. Büyükşehir belediyesi Gülsuyu’na özgü kentsel dönüşüm modeli üretme işini Mimar Sinan Üniversitesine verdi. Üniversite ile iki kere toplantı yapıldı.

30 Gülsuyu-Gülensu Güzelleştirme Derneği ile Yapılan Söyleşi, Sosyalist Barikat, (2005)

bu çelişki, Türkiye’deki kentsel muhalefetin söylemine ve hedefine ilk kez yerleşmiyor. Böyle bir kentsel politikanın kimlerle yan yana durmayı sağlayacağı ve kimlerle daha mesafeli politik bir duruş geliştirebilmesi, hafızalardaki deneyimlere yeni anlamların katılması ile olanaklı olacaktı. Bu açıdan “mahalle eksenini” ile önemli bir sınav da verilecekti.

MAHALLE EKSENİNDEDEN ÇIKMAYA ÇALIŞMAK

Kentsel dönüşüm konusunda iktidarın ısrarlı yaklaşımı, giderek artan dönüşüm ilanları gibi nedenler mahalle eksenindeki bir mücadelenin etkili olamayacağını gösterir. Bu konuda Castells’in belirtmiş olduğu tanımlamayı burada tekrarlamakta fayda var; “Bir kentsel hareket, sadece başarılı olduğunda oluşur”. Dolayısıyla mahallelerin kentsel dönüşümün yıkım tehdidini aşmak için gerçekten “başarılı” olmaya ihtiyacı vardır. Bunun için örgütlenme ve güçlü olma arayışları artar.

“İstanbul genelinde aynı sorunlarla karşı karşıya kalan mahallelerle sürekli iletişim halinde olundu. Faaliyetlerin ortaklaştırılması için çeşitli çabalar gösterildi.”³¹

Bu alıntıdan anlaşılacağı üzere, kentsel dönüşümü dayatan planların iptal edilmesinin ötesinde başka bir sürecin kurulmasına ihtiyaç vardı. Dolayısıyla planı sorunsallaştıran bir duruşun yetersizliği, belediye ve TOKİ’nin gecekonduya karşı “savaş açma” politikasındaki kararlılık, mahalle yaşayanlarınca plan iptalinin yetersiz bulunmasını doğurur. Başibüyük’teki çatışmalar ve direnişler kamuoyunda da geniş yankı uyandırarak bu soruna karşı duyarlı çevrelerin oluşmasını yaratır. Meslek odaları, üniversite çevreleri, sivil toplum kuruluşları ve bazı parti³² ziyaretleri; mahallede yapımına başlanan inşaatların durdurulması için özellikle de kadınların vermiş olduğu mücadele de-

31 Erdoğan Yıldız, Özgür Üniv., Seminer Sunuşu, 2009

32 DTP milletvekili Sabahat Tuncel ve ÖDP milletvekili Ufuk Uras’ın mahalleyi ziyaret etmesi ve suç duyurusunda bulunması.

neyiminin politik ve sosyal önemi büyük olur. Kadınların direnişi sadece mahalle düzeyinde kalmayarak, mahallenin, kente ve iktidara bakışında da değişikliğe yol açar. Kararlı bir direniş ile yol almaya çalışan Başbüyükler yerleşimciler³³, gaz bombaları, polis dayaağı ve gözaltılar ile giderek sertleşen bir şiddete maruz kalırlar. Mahallede yıkıma ve inşaata karşı bir çadırdan başlayan nöbet, bu alandaki en çarpıcı eylem olur. Bu tür sürekli bir eylem ortamı, aynı zamanda politik ve ideolojik tartışmaların da yapılabilirdiği destek ziyaretleri ile dayanışmanın önemini mahallelilere yaşatır. Dayanışmanın yanı sıra Başbüyük ve Gülsuyu-Güzensu mahallelileri, kamuoyu oluşturmak amacıyla çeşitli platformlarda özellikle İstanbul ve Ankara gibi kentlerde yaşadıkları sorunları anlatmak ve desteğe ihtiyaç duyduklarını dile getirmek için çeşitli toplantı ve sempozyumlara da katılırlar.³⁴

Mahalle direnişleri, mücadele pratikleri yoğunlaşmış ivme kazanınca politik bir mücadele iddiası da daha fazla tartışılır olur. Farklı gruplar arasındaki çatışmalı dil ve tavır da belirginleşir. Farklı grupların neyi amaçladıkları ve karşılarına kimi alıyor oldukları pratik sürecin yönlendirilmesi açısından önem kazanır. Belediye mi, iktidar mı? Oysa daha sonra görüleceği gibi bu

33 Nisan, 7 Nisan 2008 ve 11 Nisan 2008'de mahalleye polis müdahale ederek şiddetli çatışmalara neden oluyor. Mahallede yaşanan gerginlikle ilgili olarak gazete haberlerine bakılabilir: Maltepe'de Kentsel Dönüşüm Gerginliği, Sabah Gazetesi, 29.02.08; İstanbul'da Filistin Manzarası, Radikal Gazetesi, 02.03.08; Kentsel Dönüşüm Savaşları, Birgün Gazetesi, 03.03.08; Başbüyük'te yine olaylar çıktı, DHA, 19.03.08; İstanbul'da Bir Yer Kuşatma Altında, Taraf Gazetesi, 25.03.08; Başbüyük Yine Karıştı, AA, 31.03.08
Bu çatışmalar sonucunda 52 gözaltı, 38 yaralı (bunların ikisi ağır) olmak üzere ciddi kayıplar yaşanmış.

34 Başbüyük Mahallesi derneği temsilcileri ile İstanbul'dan Gülsuyu ve Ayazma mahallelerinden katılımının da olduğu Ankara buluşması gerçekleşmiş ve üç buçuk yıldır kentsel dönüşüme karşı mücadele veren Dikmen Vadisi ile Mamak'ın çeşitli mahallelerinde deneyimler paylaşılmıştır. Üçüncü gezi ise İzmir'e olmuş ve Başbüyük mahallesi temsilcileri bu gezide de yer almışlardır. Şehirciler Buluşuyor Etkinlikleri ile ilgili bilgiler www.toplumunsehicilikhareketi.org adresinden derlenmiştir.

yol ayrımını dayatan hararetli tartışmalar, yerel seçim sonuçlarının yarattığı etkiyle ivme kaybeder. Sosyal demokrat bir partinin kentsel dönüşüm politikasında farklı davranacağına dair alınan sinyaller bu iki mahallede de karşılık bulur. Dolayısıyla oluşan çeşitli grup ve çevrelerin yapmış oldukları tartışmaların politik bir önemi ve değeri oluşur.

Mahallelerde kentsel dönüşümle birlikte şekillenen bu mücadele ortamında yapılan tartışmaların politik mirasın taşınması ve karşılık bulması açısından önemi vardır. Sürecin 1970’lerdeki politik hareketlerden farkını sürekli hatırlatan ve ortaya koymaya çalışan bir söylemle ilerlemesi, politik arayışların arkasında “geçmişten farklı olma” yada “yeni bir örgütlenme tarzı”na duyulan ihtiyaç, ideolojik tartışmaları da hareketlendirmiştir. Ama böyle bir ortam Sosyalist Sol’un varlığına ve politikasına fazlasıyla aşına olan Gülsuyu-Gülensu için geçerli olabilirdi ki öyle de olur. 1970’ler sosyalist solun özellikle 1 Mayıs Mahallesi, Güzeltepe Mahallesi, Gülsuyu-Gülensu Mahalleleri³⁵ gibi bazı bölgelerde etkin olması hatta mahalle kuruculuğunda inisiyatif sahibi olması³⁶ ile yaratmış olduğu toplumsal ve politik etkinin Türkiye toplumsal tarihindeki yeri ayırt edicidir. Mahalleye siyasetin girmesi her dönem tedirginlik yaratan bir durum olmasına rağmen bazı mahallelerin tarihi, politik dinamiklerle nitelek kazandı. Bu durumu sadece mahalle dinamikleriyle açıklamak çok yanlış olur. Mahalle yaşayanların sınıfsal, dini ve etnik kimlikleri hatta bütün bunları içerecek tarzda hemşerilik bağları, politikleşmenin yönünü belirlemiştir.

Yukarıda bahsedilen mahalleler açısından Güzeltepe, yıkım ve barınma hakkını kaybedenleri ile farklı bir direniş deneyimi sergiler. Mülk sahipliği ile kiracılık arasındaki ayrımın politik sonuçlarının ne kadar önemli olabileceğini gös-

35 Bu konuda en özgün çalışmalar Şükrü Aslan tarafından yapılmıştır. Bkz. Aslan, Ş. (2004; 2006; 2008)

36 Başbüyük politik kimliği ve mahalle kuruluşu itibarıyla bu saydığımız mahallelerin dışında kalır.

terir. 22 ve 28 Temmuz 2005 tarihlerinde yıkımla karşılaşan; önce sokakta kalan, daha sonra otobüs durağına sığınan altı ailenin başlattığı Güzeltepe-Otobüs durağı direnişi, gerek eylem tarzı gerekse talepleri açısından çarpıcı bir kiracılar eylemi olur. Direnişe katılan aileler “oturdukları evlerin kiralık olduğunu, eğer evlerini yıkacaklarsa önce kendilerine uygun fiyata kalacak yer sağlamalarını, çünkü evleri yıkılacak olan herkesin çok az gelire sahip olduğunu” belirterek taleplerini dile getirirler.³⁷ Bu direnişe katılan aileler, gerek söylemleri ve gerekse talepleri açısından sınıf bilincine dayalı politik bir duruş ortaya koyarlar. Sınıf bilincine dayalı bir tavır ile barınma sorunu etrafında bir araya gelmenin deneyimi ortaya konur. Bunda, sol politik grupların desteği ve yarattığı etkilerin ne olduğunu ortaya koymak da önemli bir konudur. Fakat bu yazıda bu konu ele alınmayacaktır.³⁸

ALTERNATİF PLAN FİKRİ VE POLİTİK YOL AYRIMI: “KAYBETMEDEN MÜCADELE ETMEK”

İzlemeye çalıştığımız bu üç mahalle için kentsel mücadele zemininin ne üzerinden devam ettiğine baktığımızda, burada önemli bir yol ayrımının yaşandığını görürüz. Kentsel dönüşümü yaratan maddi ve yasal koşullar plan ve proje kararları ile uygulama gücü bulmaktaydı. Bu gücü kırmanın bir yolu da “karşı plan” geliştirmek olabilirdi ki bu kavramın zikredilmesi ile karşılık bulması arasındaki mesafe çok az oldu. Bu karşı plan fikri ilerleyen süreçte “alternatif plan” kavramı ile formü-

37 19 Haziran 2005 pazar günü Güzeltepe meydanında bir basın açıklaması yapılıyorlar. 20 Haziran’da İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin önünde dilekçeler vererek yaşadıkları haksızlığın giderilmesini istiyorlar ama bu eylem 6 Temmuz 2005 Çarşamba günü yine aynı yerde tekrarlanıyor. <http://www.barikat-lar.de/barikat/32/guzeltepe.htm> ve http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3123

38 Ergin, N.B.age’nin çalışması gerek kuramsal açıdan gerekse başarılı alan araştırması ile bu konunun kentsel mücadele deneyimleri açısından önemini başarılı biçimde tartışmaktadır.

le edildi. Bu süreç, kaybetmeyi göze alamayacak bir politik arayışın karşılığı da oldu.

“Alternatif plan” fikri nasıl doğdu? Bu sürecin arka planını sadece bu mahallelere özgü ve kentsel dönüşümle yaratılan ortama bağlamak eksik bir kavrayış olur. Mahallenin kendi öz gücünün ötesinde gönüllü birlikteliklere ve uzmanların, akademisyenlerin yapabileceklerine yönelik beklentisi ve kamu fikrinin evrimi ile de ilgiliydi. Alternatif plan fikri, mahallelilerin kurmuş oldukları toplumsal ve fiziksel yaşam çevrelerinin yarattığı haklar bütününe, kamu önünde sahip olmayı sürdürmeyi yasal olarak güvence altına alabilecek bir yoldu. Plan fikrinin başlangıçta yeni bir talep üzerinden yükseldiğini söyleyemeyiz. Alternatif plan, kentsel dönüşümün yukarıdan mahallelere dayatılan ve zor kullanılarak yaratılan çatışmanın yerine, mahalle yaşayanlarının kendi öneri ve ihtiyaçlarının yer aldığı yani kendilerinin yaptığı bir plan olacaktı. Alternatif plan fikrinin tartışılmaya başlandığı süreçte, kentsel dönüşüm kararının tümüyle ortadan kaldırılması gibi radikal bir öneri ise zaman zaman söylem düzeyinde önerilir fakat gerçekte mevcut “sorunlu” dönüşüm proje/planın yerine başka bir önerinin konulması daha gerçekçi bulunur. Alternatif plan fikri, başta Dayanışmacı Planlama Grubu³⁹ tarafından önerilmesine rağmen, bu öneri mahallelerde tam olarak ne anlama geldiği çok detaylı tartışılmadan bile benimsenir. Çalışmaların ilerletilmesinde de görüldüğü üzere alternatif plan uygulaması da, sahip olunan yaşam ve mülk sahipliğinde yeni hak transferlerini dayatabilecekti. Alternatif plan, bu sorunu nasıl çözümleyecekti? Kiracı ve mülk sahibi olanların yasal ve pratik statülerinin çözümlenmesinde toplumcu bir yaklaşımın geliştirilmesi açısından zorlu tartışmalar yapıldı fakat bu mül-

39 Bu grubun çalışması 2007'nin başında başlar. Daha detaylı bilgi için bakınız: <http://www.mimdap.org/w/?p=1026>; <http://www.ekolojistler.org/halk-planini-kendi-yapiyor.html>

kiyet ilişkilerine dair gerekli radikal çözüm önerisi hiçbir zaman tartışmaların merkezinde yer almaz.

Gelinen aşamada karşı duruşun örgütlü ve politik olması gerektiğini tartışan ortam, planın nasıl örgütlenmesi gerektiğini de tartışır hale gelir. Hatta alternatif plan beklentisi çoğu zaman ön plana geçmeye başladı. Destekleyici katılımlar, destekleyenler arasında kimliklerin oluşması, eylem yöntemlerinin seçimi, hareketleri yönlendiren sosyal, ekonomik ve politik içerik, devlet ve diğer karşı taraflar arasındaki karşılıklı ilişki gibi bağlamlar, mahallenin örgütlenme gücünü oluşturacaktı.

Alternatif plan fikri neden Gülsuyu ve Gülensu mahallelerinde boy verdi? Bunu yaratan iki neden oldu. Birincisi, MSGSÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'ne Planlama Müdürlüğü tarafından verilen bir araştırma işinin yarattığı ilişkilendirme, bazı akademisyen ve öğrencilerin çabaları ile mahalleliyle buluşmaya dönüştürülür ve bu çabaların somut bir fikre doğru ilerletilmesine vesile olur. Fakat "alternatif plan" veya daha sonra oluşacak olan Dayanışmacı Atölye fikrinin bütünüyle üniversite çevresinde oluştuğunu söylemek yanlış olur. Bu fikrin alt yapısı, farklı mahalle çalışmalarından gelen bazı kişilerin çabaları ve önerilerini uygulamak istemeleriyle gerçekleşir. İkincisi; mahallenin politik kültürü ile birleşen "planı iptal etme becerisi, deneyimi"dir. Bu girişim, gönüllü birliktelikler ile büyüyen kamuoyunda farklı kesimlerle de buluşup destek bulur. Çalışmanın çekirdeği üniversitenin bir bölümünde gerçekleştiği için kolay organize olup çevresel destek bulur. Teknik altyapı ve uzman kişi emeğine olan ihtiyaç da böylece karşılanmış olur. Gönüllü akademisyen, uzman, öğrenci vb. kesimlerin özverisi ile süreç ilerletilir. Mahallenin kendi yaşam alanı için plan üretmesinin kuşkusuz ciddi zorlukları vardır. Bu zorluklar sahip olunan mülkiyet hakları ve tanımlarının yasallaşması aşamasında gerçekleşecektir. Kimler taviz verecek ve bu nasıl gerçekleşecektir?

Plan kamusal bir sorumluluk iken bunu halk kendisi, akademisyen ve diğer gönüllü uzman çevreleriyle belediyenin uygulaması için yaparak kendi yerel konumunu da diğer yerelliklerden “özel” koşullar itibariyle farklılaştırmış olmaktadır. Yani bu iki mahalleye özgü oluşmuş bu koşullar, diğer kentsel dönüşüm mağduru mahallelerin erişemeyeceği koşullar da olabilmektedir. Bu durumun diğer ayırıştırıcı özelliklerinden biri de belediye yönetiminin politik yapısı idi. Yerel seçim sonuçlarının bu konuda yarattığı atmosfer bu öngörüğü desteklemektedir.

Alternatif plan çalışmaları Gülsuyu-Gülensu’da sürerken Başbüyük’te böyle bir çalışma ve de koşulları oluşmaz. Oysa mahalleli bu konuda talepkardı. Fakat bunu kimlerle yapacaktı? Konuyla ilgili olarak elbette en çok üniversitelerin bu işe el atması istendi. Üniversiteler böyle bir işe neden koyulacaktı, bu iş nasıl örgütlenecekti? Bu sorunun yanıtı olabilecek anlatıma geçmeden önce başka önemli bir ayrıma değinmekte fayda var. Belediyelerin plan yapma konusundaki kamusal sorumluluğu tartışılmadan, alternatif plan yapma fikrinin bu denli benimsenmesinin arka planında kamuya-devlete karşı duyulan güvenin yıpranmış olmasını öne sürebiliriz. Fakat politik sorumluluk doğuracak bir işin yapılmasında devletin ve kamusal görevleri, sorumlulukları olan kurumların hemen bir tarafa bırakılmasını öne çıkarmış olan bu fikrin, “kamuculuk” ile “sivil topluluk” arasındaki politik farkla değerlendirilmesinin hem kuramsal hem de pratik bir anlamı vardır.

Bir karşı plan sürecinin hedeflenmesi, mahalle derneklerinin önüne kendi sorunlarını çözecek, teknik-yasal bir alt yapı arayışını koymuştur. Üniversitelerden beklentinin öne geçmesi de söz konusu olabilirdi. Bu beklenti diğer mahallelerde de hızla en makbul seçenek olarak benimsendi.

Sonuç olarak; alternatif planı yapılan bir mahalle henüz

yok.⁴⁰ Alternatif plan ile mahallenin gündelik hayat ritmi ve verili mülkiyet ilişkileri mi esas alınacaktı yoksa bu ilişkilerde yeni hak düzenlemeleri gerçekleştirmenin yolları bulunabilecek miydi? Bu süreçlerde toplumsal ilişkilere dair kurucu ve yapısal ilişkileri sorgulayan tartışmalar yapılmış, bütün bu tartışmalar gruplar arasındaki fikir ayrılıklarını ve konuya yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Bunu bir alıntı ile örneklendirebiliriz:

“Dayanışmacı Atölye bütün bu süreçte yoksulun, yok sayılanın yanında, onların yerine konuşmayan, karar almayan, görünmeyen bir özne olarak yer almaktadır. Topluluk olarak “devrimci” ya da başka bir şey olma iddiası yoktur. ...Dayanışmacı Atölye açısından ise yoksulların iradesi olmak değil onların yan yana gelişini kendileri adına kendi iradelerini oluşturmalarını (elimizden bir şey geliyorsa) kolaylaştırmak tercih edilir bir durumdur.”⁴¹

Buradaki sorun, bu kolektif eylem ve ortak güçten doğan birlikte hareket etmenin ne kadar süreceği idi. Bu dayanışma biçiminin bir aşamada kesilmesi ile mahalle yerleşimcilerinin kimlerle, neyle baş başa kalacağını tahmin etmek zor değildir. Aile, hemşerilik yada aynı siyasi partiye oy verme gibi desteklerin hemen devreye gireceğini görebilmek için geçmiş deneyimlere bakmak yeterlidir. Bu ilişki biçimlerinin Türkiye politik hayatı ile kentleşmesindeki gücünün ve yerinin oldukça sağlam olduğu bilinir. Fakat bu ilişkilere dayalı politik tavrın genellikle daha muhafazakar bir politik tavrı güçlendirdiğini görebiliriz. Çünkü bu ilişkiler öncelikle sahip olunanı kaybetmemek üzere hareket ettiğinden yeni hak talepleri açısından yetersiz kalmaktadır.

40 Mahalleli ile analiz sürecini gerçekleştirilmiş fakat plan aşamasına gelinmemiştir. Yakın dönemde Sulukule için “alternatif gelişim projesi” yapılmıştır. Bkz. <http://sulukulegunlugu.blogspot.com/2008/09/sulukule-toplumsal-gelime-ekonomik.html>

41 http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52; Okunma Tarihi; 10 Ekim 2009

Politik yaklaşım ile stratejide ayrışmalara başlarken, sertleşmeye de başlar:

“...ayrıca tartışmadaki devrimcilerin dışlanması eleştirisine verdiği yanıtı dayanarak bir şeyler söylemek gerekli sanırım: yukarıdaki eleştiri dayanışması atölyenin neden devrimci olmadığı yönünde değildir. neden mahalle komisyonu olarak çalışma yapan devrimcileri (yukarıdaki sorularıma da dayanarak) dışladığıdır.”⁴²

Bu tartışmalar her zaman böyle mahalle düzeyinde kalmamış, kente dair hatta toplumsal yapıya dair perspektif geliştirme arayışları ile oluşan yeni çevrelerde konunun boyutu bütün toplumun sorunu olarak formüle edilmeye çalışıldı. TMMOB-İKK (İstanbul İl Kordinasyonu), İMECE-Şehircilik Hareketi, Dayanışmacı Planlama, Halkevleri-Barınma Hakkı Büroları, Halkın Hakları, Sosyal Haklar Derneği gibi grupların politik yaklaşımları ve katılımcıları farklı idi. Bu gruplardaki tartışmalar alternatif plan fikrinin ötesine geçmeye çalıştı. Bazı grupların tartışmaları daha politik olabildi. Kendini sosyalist sol mecrasında tanımlayan grupların, alternatif plan fikrine ve bunu yapmaya çalışan gruplara, çevrelere karşı eleştirel bir tavrı oldu:

“Dayanışma atölyesi çalışanları bir iddianız yoksa peki ne yapmaya çalışıyorsunuz? Kafa bulandırmak, belediyenin işini kolaylaştırmak, lafazanlık, pazarlamacılık.... Biz anlayamadık doğrusu. Peki, sizin misyonunuz nedir? Safınız neresidir?”

“Kendi iradelerini oluşturmaları” sözü mücadele etmeyi yadsıyan bir iradeyse kime karşı ve kim için bir iradeden bahsediyorsunuz.”⁴³

Plan süreci ile özel mülkiyete yasal statü kazandırma meselesi toplumcu bir yaklaşım açısından manipülasyonu zor olan bir konu oldu. İstanbul’da yaşanan süreçte, sol politik perspektife yakın olan gruplar için bu konu önemli bir handikap oldu. Özel-

42 A.g. internet sitesi: Okunma Tarihi; 10 Ekim 2009

43 A.g. internet sitesi: Okunma Tarihi; 10 Ekim 2009

likle de sosyalistler açısından bu tartışma önemli bir yol ayrımı olarak görülmektedir. Çünkü özel mülkiyet, politik mücadeleyi ilerleten bir zemin olarak görülmez.⁴⁴

2007 yılının başlarında İstanbul’da yapılan Mahalleler Koşuyor Sempozyumu sonucunda bir “Sonuç Bildirgesi” (EK-1)’nin metni talepleri ve sorunları formüle ederken demokratik bir uygulama bekleyen, yok sayılmak istemeyen mağdur mahallelerin taleplerini dile getirir. Kiracı-mülk sahibi ayrımı gibi plan üretme sürecinde oldukça politik ayrışmalar ve çatışmalar yaratacak olan konu çok merkeze alınmadan “kiracı olan komşularımızın barınma ve yaşam haklarının da güvenceye kavuşturulması” (EK-1) biçiminde dile getirilmektedir.

Kısacası, mahallelilerin “nasıl bir örgütlenme?” arayışı, politik örgütlenmelerden kendini ayıran bir zeminde şekillendi. Buna rağmen politik perspektiflerin etkisiyle zemin genişlemiştir. Karşı duruşun ve var olan muhalefetin kurumsallaşması ve örgütlü hale gelmesi doğal olarak ya da kaçınılmaz olarak gelişen bir durum oldu. Bu ihtiyaç ile farklı platformlar oluştu. Bu platformların soruna yaklaşımının farklılaşması, barınma hakkı veya kent hakkı taleplerinin ne tür bir politik süreç ile örülmesi fikrine dayalı olarak gerçekleşti. Yani “neleri talep ediyoruz” sorusunun muğlak gelişmesinin somut nedenleri vardı. Zaten ayrılıklar da bu noktada düğümlendi. Alternatif plan mı, hak arayışı temelinde daha geniş kesimleri sürece katarak ilerlemek mi, hukuksal kazanımla plan ve proje sürecini durdurarak mı yetinmek? Sorular uzatılabilir. Kentsel dönüşümün üstten dayatılması ve mahallelerin içinde olmadığı bir süreç oluşturarak gecekonduları sorun alanları olarak tarif etmesi zaten meşru ve politik bir karşı duruşa yol açmaktaydı.

Fakat mahalle ekseninde ilerleyen bir mücadele pratiği ve ör-

44 Türkiye’de kentsel dönüşüme karşı geliştirilen mücadele pratiklerinin bazı örnekleri kendini, 1990’lı yıllarda güçlenmeye başlamış olan “sivil toplumcu” yaklaşımın içinde bularak geliştirdi. İstanbul bunun çok görünür olduğu bir kent oldu çünkü bunun bazı özel koşulları mevcuttu.

gütlenme girişiminin yaratacağı bazı sorunlar vardı. Kendi kültürel kimliklerini sürdürmeye yönelik mahalle grupları, topluluk içindeki bazı önemli ve çözülmesi gereken ayrımları bastırabilecekti. Plotkin’e (Plotkin’den aktaran Fainstein ve Hirst, 1995:185) göre kendi savunmacı karşıtıklarının en kötüsünde, kentsel hareketler düşük gelirli halkı ve kendi topluluklarından arazi kullanımını sosyal olarak isteyen halkı dışlayarak mülkiyet sahipliğinin hakimiyetine girebilmektedir.

Mücadele pratiklerinin mahalle düzeyinde kalmaması için en sık başvurulan yöntem, kamuoyu oluşturma fikri idi. Bunun için diğer mahallelerle iletişimin ve dayanışmaların arttırılmaya çalışılması, bu iletişimin kalıcı bir kurumsallığa dönüştürülmesi, yaşayanların dayanışma ağı üzerinden sempozyum, panel, miting benzeri etkinlikler kamuoyu oluşturmaya dönük çabalar olarak gelişti.⁴⁵ İstanbul’daki örneklerden izlenen bir yöntemin de üniversiteler ile gönüllü işler (ki kentsel dönüşüm açısından söz konusu olan hep “alternatif plan” veya destekleyici yazılar ve konuşmalarla mahalleye destek vermek biçiminde gelişti) yapma önerisi idi. Bir başka arayış ise ilerleyen süreçte “küresel” düzeyde oldu.

KENTSEL DİRENİŞ VE PROTESTOLARIN GÜCÜNÜ BULMAYA ÇALIŞMASI; KÜRESEL ARAYIŞLAR

Gülsuyu-Gülensu ile Başbüyük mahallelerin örgütlenme çabası ve mücadele deneyimlerindeki bir ayrım da küresel hareketler içinde yer bulabilme arayışıdır. Bu arayış çoğu zaman küresel düzeyde bir mücadele içinde olmaya çalışan, kurumsallaşmış veya bir “ağ” niteliğindeki hareketlerin bu alanlara olan ilgiyi ile karşılık buldu. Bu ilgi sürekli ve kalıcı bir bağa-ağa dönüşme de, gerçekleşen çabalar bize kentsel toplumsal hareketlerin ve mücadele deneyimlerinin artık küresel olarak formüle edil-

45 Mahalleler Konuşuyor Sempozyumu Sonuç Bildirgesi, 03.06.2007; http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52

me gerekliliği içine girdiğini gösterir. Bunun koşulları ise daha geniş bir mücadele zemini olan yeni toplumsal hareketlerin konuları ile kentsel politika konularının iç içe geçmesi ile açıklanabilir. Ekoloji ve çevre hareketi gibi daha geniş toplumsal tabanı olan sorun alanları; kapsamlı yerinden edilme ve mülksüzleştirme operasyonları, evsizlik vb sorunlar iç içe geçerek ortak hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Küresel hareket ağlarına eklenme girişimleri, kentsel toplumsal hareketlerin aktörlerini de çeşitlendirmekte ve farklı sınıfların dayanışmalarına örnek olmaktadır. Bu dayanışmaların kalıcılığı ve başarısı üzerine tartışmalı olan boyut, uzman yardımına başvurma gerekliliği idi.

Küresel dayanışma ağlarının kalıcılığı çok tartışmalıdır. Ayrıca bu hareketlerin politik içeriklerinin anti-kapitalist ve iktidarı sorunsallaştıran niteliği olsa dahi bunun sembolik olmanın öte kalıcı bir değişim yaratamadığı üzerine ciddi eleştiriler vardır.

Bu gruplar arasındaki en önemli tartışmalar, kentsel dönüşüm ve yıkıma karşı “uzlaşmacı, sorun çözücü” biçimde mi hareket edileceği yoksa sorunu politik olarak formüle edip yıkım tehdidini yaratan hatta barınma hakkını ortadan kaldıran, sınırlayan hakim politikaya ve iktidara karşı bir söylem ve karşı koyuş ile mi ilerleneceği idi. Bu ayrım, iki ayrı “kamp” gibi şekillenmedi. Henüz sürecin başında olduğundan bunun için gerekli bir ortam yoktu. Dayanışmalar çoğu zaman platformlar biçiminde tartışma ortamlarına, birliklerine dönüştü.

Harvey’e (2008) göre tarihin bu noktasında ağırlıklı olarak mali sermayeye karşı verilen küresel bir savaşımın anlamı vardır çünkü kentleşme süreçleri artık bu ölçekte işlemektedir:

“Kesinlikle böyle bir yüzleşmeyi düzenleme politik görevi yıldırıcı değilse bile zordur. Bununla birlikte fırsatlar çoktur çünkü bu kısa geçmişin gösterdiği gibi kentleşme çevresinde hem yerel hem de küresel krizler aralıksız patlak verir ve artık anakent, en az iyi durumdakilerin mülksüzleştirilmesi aracılığıyla birikim ile varsıllar için mekânı sömürgeleştirmeyi amaç-

layan gelişimsel dürtü üzerinden şiddetli çarpışma –sınıf savaşı- demeye cesaret edelim mi?- noktasıdır. Bu savaşımı birleştirmeye doğru bir adım temel slogan ve siyasi erek olarak kent hakkını benimsemektir..."(39-40).

SONUÇ

Mahalle hareketlerinin mücadele deneyimlerinin yerel düzeyde yapılanması ve sınıfsal tavırlarının muğlak olmasının yarattığı handikaplar, kentsel toplumsal hareketlerin farklı toplumsal kesimlerden alabileceği desteği de düşürebilmektedir.

Düşük kira talebi, kentsel hizmetlerin ve fiziksel çevrenin iyileştirilmesi gibi daha toplumcu bir talep, Türkiye’de, politik talepler içinde kendi başına politik bir alan olamamıştır. Bu alanlar, genel ekonomik ortamın verileri içinde sınırlı bir alana hapsedilmiş, politik taleplerin doğrudan konusu olamamıştır.

Bugün derinleşen kentsel çelişkileri, kapitalizmin yapısal çelişkileri içinde ifade eden eleştirel-kuramsal bir dile ihtiyaç vardır. Bu dil yeni bir siyasetin toplumsallaşmasının da dili olabilecektir. Bu önermeyi anlamlı kılacak yeterli maddi dayanak ve söylem oluşmaya başlamıştır. Mahalle derneklerinin kendi örgütlenmelerini güçlendirme ve farklı toplumsal kesimlerin gözündeki meşruiyetlerini sağlamak üzere başvurdukları söylem bunun kanıtıdır. "Gecekonducuların işgalciliği" gibi hakim ideolojik bir şablon fikri tersine çevirmek ve alternatif bir söylemi yerleştirmek üzere kendi göçmen kimliklerini; kentin emekçileri haline gelişlerinin tarihini kendilerinin anlatmaya başlaması ile önemli bir ikna ve meşruiyet ortamı doğmuştur. Hakim ideolojik bakışa ve söyleme karşı oluşan bu alternatif söylemin ve bilgi kanalının gündelik bir anlatıdan çıkarak farklı bir soyutlama düzeyinde ifadesini bulması sorunu, akademik çevrenin de meselesi olmuştur artık.

Kentsel direniş ve protestoların kentsel süreci dönüştürebilme etkisi henüz olanaklı değildir. TOKİ sosyal konut yapmaya-

caktır örneğin. Belki bazı dönüşüm projelerinin alanlarından vazgeçecektir. Kentsel mücadele deneyimleri ile örgütlenme girişimlerinin geriye bir siyasal alan bırakıp bırakmayacağı sorusunu bugünden yanıtlamak zordur. Yaratılan etki düzeyi açısından kentsel-kamusal hizmetlerin niteliklerindeki iyileştirilmelere ve bu hizmetlere özellikle kent yoksullarının ne kadar erişebildiğine bakmak önem taşır.

Yerel yönetimlerdeki politik değişiklikler, yerel seçim sonuçları göz önüne alındığında bu sınırlanmış anlamıyla kentsel mücadele deneyimlerin bir başarısından bahsedilebilir.⁴⁶ Fakat kentsel dönüşüm süreci nasıl AKP'yi bu mahallelerde geriletken bir politika olduysa, sorunu çözemeyecek bir CHP de bu süreçte yıpranabilecektir. Bu açıdan bu partiden yeni seçilmiş yönetimlerin önünde ciddi sorumluluklar durmaktadır. Kentsel dönüşüm üzerinden şekillenene mücadele deneyimleri, farklı ve muhalif yaklaşımlara olan ihtiyacı göstermiştir. Çünkü halkın beklentileri de farklılaşmıştır. Yerel yönetimdeki başkanlıklara-onların kişisel gücüne, tavrına yönelik beklenti, abartılı bir hal alarak, bugüne kadar biçimlenen sürecin gerilemesine neden olabilir. Ama hak temelindeki bir mücadelenin hala büyük önemi vardır. Bunun aşağıdaki alıntının vurgusu oldukça önemlidir:

“Modern sivil toplumda haklar sadece etik yükümlülükler değildir aynı zamanda yetkilendirmedir. Haklar sadece bireysel değil, dayanışmanın, işbirliğinin, iletişimin aracıdır... Devlet ile toplum arasındaki yeni kamusal ve politik alanın oluşturucusudur.” Foweraker (1995:122-123)

Toplumsal üretim ilişkileri içinde gerçekleşmeyen kentsel hareketler, sınıfsal bir hedefi tutturmada başarılı olamayabilir. Çünkü bu tür hareketler, mülkiyet ilişkileri ve özellikle özel mülkiyetin belirleyiciliği altındadır. Harvey'e göre kentsel süreç üzerinde denetim sağlayabilme gücüne erişmenin anlamı, “kent

46 Bunun için yapılmış yeni bir çalışmaya bakınız. Doğan, (2009)

hakki" kavramı ile somutluk kazanır. Talepleri formüleştirmek üzerine Harvey(2008) şöyle bir analiz yapar:

"Ola ki bir şekilde bir araya geldiler, ne talep etmeliler?" Son soruya yanıt ilkesel olarak yeterince basittir: artı-değer ve kullanımı üzerinde daha büyük demokratik denetim. Kentsel süreç artık kullanımının önemli bir yolu olduğundan onun kentsel yayılması üstünde demokratik yönetim kurmak kent hakkını oluşturur."

Uitermark (2004:228) ise bir hareketin oluşmasını sağlayan tarihsel bağlamın yok olduğunda harekete ne olduğu ve geriye neyin kaldığını sorarak "kalıcılık" konusu üzerinden bu tür mücadelelerin sonuçlarına bakmaya çalışır. Yani kentsel mücadele deneyimlerinin toplumsal talepleri politikleştirme becerisi; yarattığı katkılar; toplumsal sınıflar açısından mevcut çelişkilere müdahale etme gücünü yaratması açısından taşıdığı önemin yanı sıra hareketlerin, mücadelelerin geriye neyi bıraktığı, nasıl bir müdahale etkisi yarattığını sorgulamak da önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslan, Şükrü; (2004) 1 Mayıs Mahallesi 1980'den Önce Toplumsal Mücadeleler ve Kent, İletişim Yayınları
- Aslan, Şükrü; (2006) "Yıkılmayı Bekleyen Gecekondu: Eyüp İlçesi Güzeltepe Mahallesi Bir Konut Bölgesi" PLANLAMA Dergisi, TBMMO ŞPO Yayını, Sayı:2006/2
- Aslan, Şükrü; (2008) "Ümit Kaftancıoğlu'ndan Emek Caddesine Bir Politik Mekânın İnşası: Gülsuyu Mahallesi'nin Öyküsü", İstanbul Dergisi, Ocak 2008
- Balta, E.(2006) Toplumsal Hareketler Üzerine, Yeni Yol Dergisi, Sayı:22, sf.16-38
- Bartu,A.,Kolluoğlu, C.B.(2008) "Emerging Spaces Of Neoliberalism: A Gated Town And A Public Housing Project in Istanbul", New Perspectives on Turkey, No. 39: 5-46
- Berber, Ö. (2005) "Sınıf Bilinci ve Sınıf Kültürü: Eti Alüminyum Fabrikası Ör-

- neği”, I.Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, SAV Yayınları, İstanbul:91-105
- Bowie, A.Katherina (2006) “The State and Right Wing: The Willage Scout Movement In Thailand”, in *Social Movements*, (ed) June Nash, , Blackwell
- Bozkulak, Serpil; (2004) “Ekonomik ve Kültürel Açından Türkiye’de Gecekondulaşmadan Varoşlara Geçiş Süreci” (Yüksek Lisans Tezi) MÜ, SBE,
- Castells, M. (1977), *The Urban Question*, Londra: Arnold
- Castells, M. (1983), *The City and The Grassroots*, Londra; Arnold
- Castells, M. (1997), *Kent, Sınıf ve İktidar*, Bilim ve Sanat Yay, Ankara
- Çoban, B.(Ed) (2009) *Yeni Toplumsal Hareketler*, İstanbul: Kalkedon Yay.
- Davis, M. (2006) *Gecekondu Gezegeni*, Metis Yay., İstanbul
- Doğan, A.E. (2009) AKP’nin Yoksullarla İlişkisinin Geleceği Açısından Kentsel Dönüşüm ve Yerel Seçimler, *İktisat Dergisi*, (Yayınlanacak yazı)
- Donatella Della Porta and Mario Diani (2001), *Social Movements; An Introduction*, Blackwell
- Engels, F. (1997), *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol Yay. Anakara
- Ergin, N.B. (2006), *Grassroots Resistance Against Urban Renewal: The Case Of Güzeltepe*, İstanbul, Yayınlanmamış Tez, METU
- Ergin, N.B.(2006) *Grassroots Resistance Against Urban Renewal: The Case Of Güzeltepe*, İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: METU
- Fainstein, S.S. and Hirst, C., (1995) “Urban Social Movements”, 181-204: David J., Stoker, G. And Wolman, H. (Ed.)*Theories of Urban Politics*. London: Sage Publication
- Fainstein, S.S. and Hirst, C., (1995) “Urban Social Movements”, 181-204: David J., Stoker, G. And Wolman, H. (Ed.)*Theories of Urban Politics*. London: Sage Publication
- Foweraker, J. (1995), *Theorizing Social Movements*, Pluto Press, London
- Foweraker, Joe (1995), *Theorizing Social Movements*, Pluto Press, London
- Gottdiener, M. (2001)”Mekân Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru”, *Praksis: Ç. Keskinok (Çev)*, sf: 250-251, Sayı 2, Ankara
- Gottdiener, M.(2001) “Mekân Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru”, *Praksis Dergisi*, Sayı 2:248-270
- Harvey, D.(1985) *Consiousness and The Urban Experience*, Baltimore: John Hopkins UP

- Harvey, D.(2008), "Right To City", New Left Review, Sayı 53:23-40
- Harvey (2008), http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=22579
- Joe Foweraker (1995), *Theorizing Social Movements*, Pluto Press, London
- Keleş, R.(1966) "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerine Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi: 167-234
- Koçak, H.(2008) "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yılları: 1950'ler", Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı 113:90-126
- Lefebvre H.(1991) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell
- Lelandais, G. E. (2009) "Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme", Yeni toplumsal Hareketler (Ed. Barış Çoban), Kalkedon Yay.
- Pickvance, C. (1985) "The Rise and Fall of Urban Movements and The Role of Comperative Analysis" *Society and Space*, Sayı 3; 31-53
- Pickvance, C. (2003) "From Urban Social Movements to Urban Movements: A Review and Introduction to a Symposium on Urban Movements", *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 27.1, March, 102-109
- Şengül, H.T. (2001) "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı", *Praksis Dergisi*, Sayı 2: 9-31
- Touraine, A.(1981) *The Voice And The Eye*, Cambridge: Cambridge University Press
- Uitermark, J. (2004) "Framing Urban Injustices: The Case of the Amsterdam Squatter Movement", *Space and Polity*, Vol.8, No. 2: 227-244
- Uitermark, Justus (2004) *Looking Forward by Looking Back: May Day Protests in London and the Strategic Significance of the Urban*, *Antipode*, 706-727
- Gazete ve DergiSosyalist Barikat: 34. Sayı - Ekim 2005, "Gülsuyu/Gülensu Güzelleştirme Derneği ile yapılan Söyleşi"
- Birgün Gazetesi, 20 Mart 2008
- Birgün Gazetesi, 20 Mart 2008
- Expres, 2008;sf.36
- Radikal Gazetesi, 02.03.08
- Birgün Gazetesi, 03.03.08
- DHA, 19.03.08
- Taraf Gazetesi, 25.03.08

AA, 31.03.08

Sabah Gazetesi, 29.02.08;

Gülsuyu-Gülensu Güzelleştirme Derneği ile Yapılan Söyleşi, Sosyalist Barikat, Sayı 34, Ekim 2005

İnternet Kaynakları

Harvey (2008), http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=22579

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5104.html>: Okuma Tarihi: 8 Eylül 2008

www.yapitr.com: 26.7.2004; Okuma tarihi; 8 Eylül 2008

<http://www.emlakkulisi.com>; Okuma Tarihi; 8 Eylül 2008

<http://www.tumgazeteler.com/?a=2360145> Okuma Tarihi: 23 Ekim 2009

www.toplumunsehircilikhareketi.org

<http://sulukulegunlugu.blogspot.com/2008/09/sulukule-toplumsal-gelime-ekonomik.html>

http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52

<http://www.newleftreview.org/?view=2740>

http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52

http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52: Okunma Tarihi; 10 Ekim 2009

Bkz. <http://sulukulegunlugu.blogspot.com/2008/09/sulukule-toplumsal-gelime-ekonomik.html>

<http://www.mimdap.org/w/?p=1026>; <http://www.ekolojistler.org/halk-planini-kendi-yapiyor.html>

<http://www.barikat-lar.de/barikat/32/guzeltepe.htm>

http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3123

Diğer:

Maltepe Belediyesi, Kentsel Dönüşüm Uygulama Projesi Tanıtım Belgesi, 2008

Erdoğan Yıldız, Özgür Üniv., Seminer Sunuşu, 2009

Görüşmeler:

Görüşme notu, 2009

Görüşme Notu, Mahalle Derneği Başkanı, 2009

EK-1 MAHALLELER KONUŞUYOR SEMPOZYUMU SONUÇ BİLDİRGESİ/ 03.06.2007

Caferağa Spor Salonu, Kadıköy/Birgün 16.06.2007

Aşağıda adı geçen ve Kentsel Dönüşüm mağduru olan İstanbul'daki 23 mahalle olarak;

Bizler, ister imar planı revizyonu-tadilatı yoluyla, ister çeşitli yasalara dayanarak olsun, kamu kurumlarının mevcut “Kentsel Dönüşüm” proje ve uygulamalarının, sermayenin küresel vitrin yaratma amaçlı “Rantsal Bölüşüm” proje ve uygulamaları olduğunu düşünüyoruz.

Bizler, bu ülkenin oy ve vergi veren, askere giden ve çeşitli yurttaşlık vebelerini yerine getiren yurttaşları olduğumuz halde, mevcut projeler aracılığı ile yok sayılmak ve yaşadığımız yerleşimlerden sürgün edilmek isteniyoruz ve bu durumu kabul etmiyoruz.

Bizler, yarım asırlık emek ve çabayla barınmak için kurduğumuz mahallelerimizin ve dost yaşamlarımızın altüst edilerek, geleceğimizin borçlandırılmasını kabullenemiyoruz. Doğup büyüdüğümüz yerlerde, torunlarımızla yaşlanabilme-yi istiyoruz.

Bizler, mevcut mahallelerimizi terk etmeden toplu kentsel hizmetlere (barınmadan, altyapı, ulaşım, sağlık ve eğitime) eşit ve yeterli bir biçimde sahip olmayı istiyor; kentsel haklarımızın, “ne zaman, ne olacak” endişesi yaşamamak üzere artık hukuki güvenceye kavuşturulmasını talep ediyoruz.

Bizler, demokrasinin bir iletişim, tanınma ve söze kıymet verme zemini olduğunu düşünüyoruz. Yaşamlarımıza bu denli etki eden emrivaki proje ve uygulamaları, bizleri yok saydığı için anti-demokratik buluyoruz.

Bizler, mahallelerimizde kiracı olan komşularımızın barınma ve yaşam haklarının da güvenceye kavuşturulması için kamu kurumlarını gerekli projeleri üretmeye ve sosyal devlet olmanın gereklerini yerine getirmeye davet ediyoruz.

Bizler, yaşam alanlarımızın tarihi, sosyal, kültürel ve ekolojik değerlerini koruyan ve mekânsal kalitesini yükselten bir planlamadan yanayız. Bu yönde “Yerinde Çözüm”ü esas alan, ihtiyaçlarımıza ve düşüncelerimize değer veren, bizim de katılabileceğimiz plan çalışmaları istiyoruz.

Bizler, aşağıda adı geçen 23 mahalle olarak, kendi içinde siyasi, etnik, dinsel ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin, yukarıdaki talepler doğrultusunda bir arada davranırken sadece mahallelerimizin değil tüm İstanbul'un geleceğini sahiplendi-

ğimizi; önümüzdeki seçim sürecinde bu ihtiyaç, beklenti ve taleplerimize kulak vermeyen adayların seslerine ve sözlerine itibar etmeyeceğimizi kamuoyuna ilan ederiz.

Bizler, Sempozyum Sunuş Bildirgesinde kamuoyuna seslenerek yukarıdaki talepleri savunurken, aynı zamanda aciliyeti nedeniyle:

4 Haziran 2007 pazartesi günü, Sarıyer Maden Mahallesi Dereçi Sokak sakinlerinin içme suyuna sahip olmak için yapacakları eylemi desteklediğimizi;

6 Haziran 2007 çarşamba günü, Ankara TOKİ'de ihalesi yapılacak olan Maltepe Başbüyük Mahallesindeki park alanının **konut** alanına çevrilmesi projesine karşı, Başbüyük halkının direnişinin yanında olduğumuzu;

Sarıyer Cumhuriyet Mahallesinde bir yerleşim adasının sağlık ocağı ve yol inşası "bahanesi" ile boşaltılmasına karşı mahallelinin haklı mücadelesinin yanında olduğumuzu ilan ederiz.

EK- 2: MAHALLELER KONUŞUYOR SEMPOZYUMU'NA KATILAN MAHALLE ÖRGÜTLERİ VE ÇEVRELERİ

BEŞİKTAŞ

Akatlar Kültür ve Dayanışma Derneği (Karanfilköy)

BEYOĞLU

İstiklal Mahallesi (Hacıhüsrev) Çevre Koruma ve Güzelleştirme Derneği

Okmeydanı Çevre Koruma ve Güzelleştirme Derneği (Piyalepaşa, Mahmut Şevket Paşa, Fetihtepe, Kaptanpaşa, Keçecipiri, Örnektepe)

EYÜP

Karadolap Mahallesi Güzelleştirme Derneği Girişimi

KARTAL

Hürriyet Mahallesi Güzelleştirme Derneği

Yakacak Mahallelerini Koruma, Yaşatma ve Güzelleştirme Derneği

MALTEPE

Başbüyük Mahallesi Doğayı ve Çevreyi Koruma Derneği

Gülensu Gülsuyu Mahalleleri Güzelleştirme ve Yardımlaşma Derneği

SARIYER

Boğaziçi Çevre Kültür Dayanışma Derneği (Reşitpaşa, Emirgan)

Derbent Mahallesi Güzelleştirme, Yardımlaşma, Kültür Derneği

Fatih Sultan Mehmet Mahallesi Güzelleştirme Derneği (Armutlu, Rumelihisarüstü, Balta Limanı)

Kazım Karabekir Yardımlaşma, Dayanışma, Güzelleştirme Derneği (Dağevleri, Kocataş, Sarıdağ)

Maden Mahallesi Dereçi Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

Dayanışmacı Atölye (Üniversite Mensupları, Meslek İnsanları ve Konuyla ilgilenen gönüllülerden oluşan bir topluluktur)

Teşekkür: Mahalleler konuşuyor sempozyumuna katılarak destek veren TMMOB ve bağlı odalara, sivil toplum kuruluşlarına ve basın mensuplarına duyarlılıkları için teşekkür ederiz.

http://www.planlama.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1716&Itemid=52

SOSYALİST-SOL YEREL STRATEJİ?: YERELLİKLER, KENT PLANLAMA VE SULUKULE ATÖLYESİ

*İbrahim Gündoğdu**

Son otuz yılda neoliberal politikalar eşliğinde kapitalizm, hem üretim hem de yeniden üretim alanlarını olağanüstü bir biçimde yeniden yapılandırdı. Ücretler, çalışma koşulları, iş güvenliği ve emek sürecinin dolaysız veçheleri üzerinde patronların egemenliği tekrar bina edildi. Eğitim, sağlık, ulaşım ve konut gibi yeniden üretim alanlarındaki kolektif kamusal haklar önemli ölçüde sarsıldı, bireysel meselelere dönüştürüldü. Bir tarafta yeni üretim bağlantıları eşliğinde bankacılıktan inşaat değişik sektörlerde devasa sermaye birikimi gerçekleştirirken, diğer tarafta işsizlik, yoksulluk, sosyal dışlanma, uyuşturucu ticareti, yabancılaşma ve umutsuzluk içerisinde yığınlar birikti. Öyle ki güvenlik kapitalist düzenin farklı ölçeklerde başat meselelerinden biri haline geldi (Davis, 2007). Dünya ölçeğinde gözlemlenebilecek bu değişime, bizim gibi geç-kapitalistleşmiş ülkelerde, KOBİ'ler yoluyla yeni coğrafyalara sıçrayan kapitalist üretim, çözülen tarımsal nüfus ve göç baskısı, kentleşme, proleterleşme ve enformel sektör gibi özgül dinamikler eklemelen-

* Arş. Gör. ODTÜ SBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı
Bu kitabın editörlüğünü yürüten Ali Ekber Doğan ve Besime Şen'e yazının ilk hali
üzerinde yaptıkları eleştirisi ve önerileri için teşekkür ederim.

di. Bir başka ifadeyle, son otuz yılda kapitalist ilişkiler toplumsal olarak derinleşirken mekansal olarak da saçaklandı. Bu durumun diyalektik sonucu, kuşkusuz, hem yeni çatışma konuları ve toplumsal mücadelelerin ortaya çıkması hem de yeni mücadele coğrafyaları olacaktı.

Nitekim artan baskıcı devlet uygulamalarına rağmen, çeşitli coğrafyalarda işçi direnişleri, çiftçi eylemleri, su ve toprak savunusu biçiminde toplumsal hareketler parlıyor, mücadeleler yürütülüyor. Kapitalizmin güvenlik ve ‘demokrasi’ çağında büyük değer taşıyan bu başkaldırıları, daha geniş coğrafyalara taşınamamasına karşın, buldukları yerelliklerde tüm sıcaklığıyla ayakta tutulmaya çalışılıyor. Örneğin bugünlerde Ümraniye OSB’de Sinter fabrikasında 380 işçi, Tuzla Tersanesinde 19 gemi işçisi İzmir Karşıyaka’da 140 belediye işçisi, Bursa’da Asil-Çelik fabrikasında 750 işçi, Eskişehir’de ETİ fabrikasında 2067 işçi işten çıkartma, ücretlerde kesinti, taşeronlaştırma gibi kapitalist uygulamalar karşısında buldukları bölgelerde mücadelelerini sürdürüyorlar. Ya da, Uşak-Eşme’de köylüler siyanürlü altın arama faaliyetlerine karşı tarım topraklarını savunuyor; Rize’de Hemşin bölgesinde barajlara karşı bölge halkı su ve doğa hakkı mücadelesini yürütüyor; üstelik Antalya Kurşunlu Şelalesi bölgesinde taş ocağı işletmesine karşı köylüler beş aydır yürüttükleri mücadelelerini kazandılar, işletmenin kapatılmasını sağladılar.¹ Toplumun geniş bir çoğunluğunun katkısı veya en azından haberi bile olmadan, bu tür hareketler sınırlı yerel coğrafyalarda ortaya çıkıyor, örgütleniyor ve mücadele ediyor. Bu çerçevede, özellikle küresel ekonomik krizinin derinleştiği günümüzde, yerellikler ve yerel mücadelelerin anti-kapitalist yaklaşımlar açısından giderek daha önemli hale geleceği anlaşılıyor.

PLANLAMADA “ALTERNATİF” ARAYIŞLARI

Son yıllarda yerellik temelli dinamikler, kentsel dönüşüm

1 http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=24977

projeleri ve etrafında gelişen mücadeleler bağlamında gelişiyor. İstanbul başta olmak üzere emekçi nüfusu barındıran büyük şehirlerimizde sermaye sınıfının iştahını kabartan kentsel rantlar, TOKİ önderliğinde yürütülen bir "otoriter-devletçi kentleşme" biçimiyle sermaye birikimine akıtılıyor (Gündoğdu, 2009). Kentsel dönüşüm projelerine konu olan mahallelerde yaşayan emekçiler, gecekondü sahipleri, kiracılar, kadınlar, işsizler ve küçük esnaf ise yerinden edilme tehdidi karşısında direnme, örgütlenmeye çalışıyor. Oldukça karmaşık mülkiyet ilişkileri ve sosyal dokular üzerinde yükselen bu tür kentsel-mahalli direnişlere sol örgütlerin ve ilgili meslek odalarının verdiği geleneksel desteklerinin yanısıra, akademik alanının sınırlarını aşan aktivist akademisyen-öğrencilerin verdiği destekler dikkat çekici olmaya başladı. "Başka bir dönüşüm mümkün" yaklaşımıyla "alternatif plan" ya da "alternatif yerel kalkınma" biçiminde gündeme gelen bu tür aktivist-akademisyen desteğinin, gerek dönüşüm baskısı altındaki halkın sesini çeşitli çevrelere duyurabilmesi gerekse seferber ettiği üniversite öğrencilerinin emekçi sınıfların yaşam alanlarıyla temasını sağlaması nedeniyle, değişik düzeylerde gözardı edilemeyecek katkıları olduğu söylenebilir. Ayrıca 1970'li yıllarda devrimci öğrencilerin gecekondü yapımına ve eylemlerine verdiği destekleri çağrıştıran biçimiyle, "alternatif plan" türündeki çalışmaların bir tür olumlu psikolojik-siyasal hava taşıdığı da belirtilebilir.

Ne var ki daha derinlikli bir yaklaşım, alternatif planlama türündeki yerellik temelli girişimlerin 1970'lerin toplumsal-ekonomik bağlamından oldukça farklı bir döneme, kapitalizmin neoliberal çağına doğduğuna işaret etmektedir. Kapitalist ilişkiler neoliberalizmle birlikte yerelliklere nüfuz etme ve onları kullanma kapasitesini hayli geliştirmiş durumdadır. Benzer mücadele stratejilerinin farklı bağlamlarda oldukça farklı hatta birbirine zıt sonuçlara yol açması muhtemeldir. Dolayısıyla günümüzün yerellik temelli mücadelelerini, geçmişle şekilsel karşılaştırmaların ötesinde değerlendirmek gerekmektedir.

dir. Bu çerçevede sözkonusu türden yerel girişimlerin kapitalist yerellik mantığına karşı alternatif oluşturma iddiası tartışılmalıdır. Daha geniş coğrafyalardaki dinamiklerin yoğun etkisi altında, yerel girişimlerin hangi biçimlerde anti-kapitalist bir mantığı üretebileceği önemli bir sorudur. Üstelik planlama gibi kapitalist ayrımları (kamu-özel, politika-ekonomi, devlet-toplum) veri olarak toplumsal düzeni sağlamaya çalışan bir pratiğin, sözkonusu ayrımlardan kaynaklanan çelişki ve gerilimlerden soyutlanmış bir biçimde, “çözüm aracı” olarak değerlendirilmesi titizlikle sorgulanmalıdır. Bununla bağlantılı olarak alternatif planlama adıyla bu tür yerel girişimler daha özel bir soruyu ve iddiayı da beraberinde getirmektedir: “ilerici” bir mekansal planlama paradigması ne tür ilkeler üzerinde kurulabilir ve toplumsal dönüştürücü bir politikanın aracı olabilir mi?

Bu yazıyı tetikleyen gelişme, İstanbul-Sulukule’de TOKİ tarafından yapılacak kentsel dönüşüm projesine karşı direnen mahalle halkının mücadelesine destek amacıyla başlatılan ve sözünü ettiğimiz türde bir yerellik stratejisi sunan Sulukule Atölyesi’nin destek-çağrı metniyle karşılaşmamız oldu. Daha önce Dayanışmacı Atölye ismiyle İstanbul-Maltepe ilçesi Gülsuyu ve Gülensuyu mahallelerinde kentsel dönüşüm karşıtı mücadeleye yine alternatif planlama çalışması şeklinde katılan aktivist-akademisyen/öğrenci grup, Sulukule’de alternatif bir mekansal plan çalışması yürütme kararı almıştı. Sulukule Atölyesini önceki girişimden farklılaştıran, alternatif plan çalışmasının bir mücadele aracı olmanın ötesinde doğrudan bir çözüm aygıtı olarak gündeme getirmesi idi. TOKİ, biraz da Sulukule mahallesinin özgünlüğünden kaynaklı olarak bir ölçüde devreye sokulan -başta Avrupa Birliği gibi- uluslararası kamuoyunun etkisiyle, Sulukule Atölyesinden daha önceki ilkesel plan önerilerini daha belirgin bir dönüşüm projesi haline getirmelerini teklif etmişti. Sulukule Atölyesi hazırlayacakları planın alternatif bir dönüşüm ve yerel kalkınma modeli oluşturacağını iddia ederken, elbette TOKİ daveti ve işbirliğinde sınırlı bir alanda

yürütülecek bu girişim hem kuşku hem de eleştiri konusu oluşturacaktı. Yerel mücadelelere katılmak-eyleme geçmek ile işbirliği ve yerel-kısmi düzenlemelere karşı olmak arasına sıkıştırılması muhtemel bu tartışma düzlemini, daha geniş bir bağlamda, günümüz toplumunda sosyalist bir yerel strateji sorusu etrafında ele almak anlamlı olacağı benziyor.

SULUKULE ATÖLYESİ: SOSYAL SORUMLULUK MU, KENT HAKKI MÜCADELESİ Mİ?

Yüzü aşkın aktivist-akademisyen/öğrencinin gönüllü katılımıyla oluşturduğu belirtilen Sulukule Atölyesi, “sosyal sorumluluk anlayışı çerçevesinde, ...hukuki zorunlulukları da göz ardı etmeksizin” olabildiğince çok Sulukule’yi mahalleye geri getirmeyi amaçlayan yeni bir plan çalışması yürütüleceğini ilan ediyor. Bunun salt fiziki-mekânsal bir proje değil, mahalledeki iş olanaklarını ve kültürel ilişkileri geliştirecek sosyo-ekonomik bir girişim olacağı belirtilerek, sürecin “hakçılık, katılımcılık, yaşama kültürü, koruma ve geliştirme, yaşanabilirlik ve kullanım değeri” ilkeleri üzerinde geliştirileceği taahhüt ediliyor.² Böylelikle Sulukule’de hem barınma hakkını hem de Roman kültürünü koruyacak bir alternatifin gerçekleştirileceği müjdeleniyor.

Bu çerçevede ilk adım olarak “devletin barınma hakkını güvenceye alması gerektiği ilkesinden yola çıkarak mağduriyet durumuna göre bir öncelik sıralaması” yapılması; ardından ilgili kurumlar ve mahalle derneğinin katılımıyla kurulacak Hak Sahipliği Komisyonu eliyle belirli bir konut edindirme ve barınma modelinin uygulanması isteniyor. Bu doğrultuda, öncelikle gelir durumuna göre taksitle konut satışı yapılması, yetersiz kaldığında ise TOKİ sosyal konutları projeleri devreye girmesi ve ayrıca mahalle kooperatifinin edineceği düşünülen bir kısım ko-

2 “Alternatif Sulukule Projesi: Sulukule Sosyo-Ekonomik ve Mekânsal İyileştirme ve Sürdürülebilirlik Projesi”, <http://www.mimdap.org/w/?p=22870>. İndirilme tarihi: 25 Ağustos 2009.

nutun uygun kira ile kullanıma sunulması öneriliyor. Bununla birlikte “her üç modelde de ödeme zorluğu çekenler için devletin sübvanses etmesinin kaçınılmaz olduğu” belirtiliyor. Öte yandan planda mahallelilerin hem çalışabileceği hem de kütürlerini geliştirebilecekleri bir eğlence kütür merkezi önerildiği hatırlatılarak, projenin bu yolla aynı zamanda alternatif bir yerel ekonomik girişim niteliği kazanacağı ileri sürülüyor. Böylelikle Sulukule Atölyesinin, “kentsel dönüşüm ve yenileme süreçlerinde emsal teşkil edebilecek” bir alternatif model ortaya çıkaracağı iddia ediliyor.³

Fakat tam da bu noktadan itibaren bazı temel sorular gündeme geliyor. Sulukule Atölyesi, mahallede TOKİ projesinin yol açtığı sosyal-kentsel hak mücadelesini kent planlama bilgisiy-le güçlendirme rolünün ötesine geçiyor ve artık kendini bir çözüm modeli olarak tanımlamaya başlıyor. Üstelik bu model arayışı, hakçalık (equity) ve katılım gibi mevcut eşitsizliklerin toplumsal kaynaklarına yönelmeyen ve daha çok toplumsal istikrarı sağlamak için kullanılan içeriği belirsiz kavramlara yaslanıyor. Kullanım değeri bir ilke olarak anılmasına karşın, mevcut hukuksal çerçeve bir sınır olarak belirlenmekte ve dahası bu sınırları zorlayabilecek bir toplumsal-kentsel hak söylemi öne çıkartılmamakta, ürkek bir dille ifade edilmektedir. Ayrıca çoğunluğu düzensiz işlerde çalışan ya da işsiz olan Sulukule halkı için önerilen konut edinme modellerinin etkisinin hayli yetersiz kalacağı bir gerçek iken, konut hakkı etrafında devletten politika geliştirmesini talep etmek yönünde temel bir ilkenin belirlenmemesi ihmal edilemez bir boşluktur. Dolayısıyla mevcut toplumsal ilişkileri ve yapılar da toplumsal haklar lehine gedikler açmaya yönelmeyen bir yerel girişimin, nasıl “alternatif model” oluşturacağı önemli bir soru olarak durmaktadır.

3 “Alternatif Sulukule Projesi: Sulukule Sosyo-Ekonomik ve Mekânsal İyileştirme ve Sürdürülebilirlik Projesi”, <http://www.mimdap.org/w/?p=22870>. İndirilme tarihi: 25 Ağustos 2009.

Atölyenin projede bölgenin kültürel dokusuyla uyumlu müzik-eğlence sektörüne yer vermesine gelince, bunu ekonomik gelişme ve iş olanaklarını artırmak bakımından değerli çaba olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat anaakım ekonomik etkinliklere göre kısıtlı kapasiteye, güce ve kalıcılığa sahip kooperatif türü yerel sosyal ekonomilerin, bir bölgedeki sosyo-ekonomik sorunların çözümünde ya da hafifletilmesindeki rolleri abartılmamalıdır. Yaygın işsizlik, düzensiz gelir ve düşük ücretli çalışmanın biçimlendirdiği Sulukule özelinde, kültür-eğlence merkezi etrafında kurulacak bir topluluk ekonomisinin hakim ekonomik ilişkiler üzerinde niceliksel olduğu kadar niteliksel açıdan da dikkate değer bir ilerici etki yaratmayacağını belirtmeliyiz. Bu çerçevede daha geniş ölçeklerde işleyen ekonomik ilişkiler veri iken, Sulukule Atölyesinin önerdiği sosyal ekonomi girişiminin yerel ekonomik kalkınmaya dönük ilerici bir model olacağı iddiası oldukça yetersizdir.

Son olarak Sulukule Atölyesinin neden TOKİ'nin ilgisine mazhar olduğu meselesini, politik kuşkuculuğun ötesinde, eleştirel teorinin ışığında sorgulamak gerekiyor. Sulukule halkı, TOKİ ve Fatih belediyesi karşısında verdikleri mücadelede, mahallede hakim Roman kültürünü oldukça etkin bir biçimde kullanmaya çalıştı. Hatta bu çabalar çoğu zaman, aslında başat kapitalist süreçlerin (sermaye birikimi, piyasa mantığı ve neoliberal politikalar) yol açtığı kentsel dönüşüm, yerinden edilme ve toplumsal dışlanma olgularını, Romanların kentten sürülmesi biçiminde ifade etmeye, dolayısıyla sadece bir kimlik çatışması olarak göstermeye yöneldi. Bu durum kültür-kimlik eksensel toplumsal çatışmalara sempatiyle bakan uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye başarsa da, ne yazık ki başka yerelliklerdeki mücadelelere yönelik bir sempati bilinci ve dayanışma pratiği geliştirilmesine engel oldu. Böylelikle Sulukule mücadelesi daha geniş ölçekte işleyecek bir kentsel-toplumsal haklar mücadelesinin bileşeni olmakta sorunlar yaşarken, ironik bir biçimde, hükümet ve TOKİ üzerinde belirli ölçüde baskı oluş-

turabildi. TOKİ'nin ön uygulamaları başlamış kendi projesini askıya alarak Sulukule Atölyesine alternatif çalışma teklifinde bulunmasında, bu tür ulus-üstü baskının etkisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte daha derin bir düzeyde bakıldığında, TOKİ'nin hüsn-i kabulunun ardında mahalli ölçeklerde yürütülecek toplulukçu (communitarian) düzenlemelerin hakim dönüşüm dinamiklerine 'olumlu' etkileri olabileceği, sürecin gerilimsiz ve çatışmasız ilerlemesini sağlayabileceğine dönük bir değerlendirme bulunabilir. Hatta daha önce sözünü ettiğimiz Türkiye'de kapitalizmin saçaklanması ve yol açtığı köklü sosyomekansal dönüşüm süreciyle birlikte değerlendirildiğinde, bu tarz uygulamalar sadece kentleşme alanında değil diğer alanlarda da bir politika aracı ve biçimine dönüşebilir: çünkü belirli sosyal ve mekansal sınırlara hapsedilebilecek yerel ekonomik girişimler ve toplulukçu düzenlemeler hakim kapitalist dinamiklere karşı değil, aksine tamamlayıcı bir unsur olarak işleyecektir.

Yukarıdaki değerlendirmelerimiz aşırı-kuşkucu, önyargılı ve hatta eleştiri-maksatlı değerlendirmeler olarak görülebilir. Ancak bunun için acele etmeden, yerel sosyal ekonomiler, toplulukçu düzenlemeler ve kapitalist dinamikler arasındaki ilişkilere dair daha geniş bir perspektiften bakmayı öneriyor.

YEREL SOSYAL EKONOMİLER, TOPLULUKÇU DÜZENLEMELER VE KAPİTALİST ÇELİŞKİLER

Özel mülkiyet, emegücü-ücret ilişkisi ve meta üretimi üzerine kurulu kapitalist üretim tarzı, bizzatıhi sahip olduğu bireysel sahiplik ilişkisi nedeniyle, gerek sermaye birikimini sürdürmekte gerekse toplumun yeniden üretimini sağlamakta yapısal olarak yetersizlikler taşır ve toplumsallaştırma (socialisation) düzenlemelerine eğilim gösterir (Gough, 2002). Kapitalist ilişkiler içerisindeki bu eğilim, ihtiyaçlarını karşılayamayan çalışan sınıflar ve işsizler temelinde gelişebileceği gibi, daha büyük

oranda, sermaye sahiplerinin birikim sürecindeki sorunlarını giderme arayışlarından kaynaklanır. Toplumun bütünü temsil etme iddiasındaki devlet ise politik alanda kapitalist üretim tarzının bir parçası olarak var olurken, aynı zamanda sözkonusu toplumsallaştırıcı düzenleme arayışlarının hem merkezi alanı hem de merkezi aktörü olur. Dolayısıyla kapitalist birikim süreci sermaye sahipleri, çalışan sınıflar ve devlet arasında değişik işbirliği biçimlerine yol açar. Bu süreçte kriz dinamikleri farklı mekânlara yayılmaya, zamansal olarak ertelenmeye ya da daha uygun kalıplara yerleştirilmeye çalışılır (Harvey, 1999 [1982]; Smith, 1990). Bir başka deyişle kapitalizm, bir yandan özel mülkiyet, piyasa ve sınırsız bireycilik temelinde bir ilişkiye dayanırken, diğer yandan birikim ve toplumsal yeniden üretimin değişik uğraklarında (üretim, güvenlik, fiziksel altyapı, eğitim, sağlık, çevre, aile vb.) toplumsallaştırma pratikleri örgütlemeye çabalar. Bu, kapitalist toplumsal ilişkinin çelişkili karakterini olduğu kadar, çatışma kaynağını da oluşturur.

Kapitalizmin dünya ölçeğindeki krizine yanıt olarak geliştirilen piyasa ve bireysellik eksenli neoliberal politikalar, bu çelişki faylarını derinleştirmiş ve genişletmiştir. Neoliberalizm toplumsal yeniden üretim alanlarında ve sermaye birikim süreçlerinde çeşitli yetersizliklere yol açmış, kar oranlarında beklenen artışı gerçekleştirememiş ve nihayetinde çatışma kaynaklarını artırmıştır (Harvey, 2005). Güvenlik, kimlik ve liberal demokrasi uygulamalarıyla toplumsal çelişkilerin üzeri örtülmeye ya da hafifletilmeye çalışılmasına karşın, sonuç ekonomiden kentleşmeye birçok alanda “sürekli kriz” halini almaktadır. Sonuçta kapitalizmin hem üretim hem de yeniden üretim alanlarında piyasa-dışı düzenlemelere, yeni koordinasyon mekanizmalarına kısacası toplumsallaştırma pratiklerine ihtiyacı artmakta; bu da kapitalist üretimin özel mülkiyet ve bireysellik temelli dinamikleriyle çelişkili bir durum yaratmaktadır (Gough, 2002).

İşte bu noktada, yerel sosyal ekonomiler, gönüllü çalışma pratikleri ve benzeri toplulukçu düzenlemeler söz konusu kapi-

talist çelişkilerinin idaresine yönelik yeni bir mekanizma olarak gündeme gelmektedir (Gough, vd., 2006:143-168). Bu tür pratikler anaakım kapitalist ekonomilerin meta üretimi çerçevesinde organize edemediği ilişkileri ve piyasa kanalıyla sunamadığı ürünleri belirli ölçülerde tedarik edebilmektedir. Öte yandan çoğunlukla eğitim ve meslek edindirme uygulamalarını içeren sosyal ekonomi girişimleri, ekonomik ya da politik olarak dışlanmış kesimlere iş kültürü ve pratiği aşılama, ve böylelikle kapitalist emek pazarına taze kan pompalanabilmektedir. Ayrıca bu tür girişimlerde hakim olan “patronsuz ve topluluk hesabına” çalışma şekli, kapitalist üretimde emeğin çelişkili yapısını (soyut emek ve somut emeğin birliği) hem maddi hem de ideolojik olarak perdeleyebilmekte, dolayısıyla fark edilmeden sermayenin genişleyen yeniden üretim zincirine eklenilmektedir. Üstelik tüm bu girişimler toplumsal-ekonomik sorunları yatırım eksikliği çerçevesinde düşündüğünden baştan, gizli bir apolitizm ile yüklenmektedir: “daha fazla gerilim ve toplumsal mücadele değil, fakat daha fazla yatırım çekmeli ve iş yaratmalı” Söz konusu apolitizmin en dramatik sonuçlarından biri, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, ekonomik refah ya da barınma gibi temel ihtiyaçların karşılamasını, eşitlikçi bir çerçeveye sahip toplumsal haklar alanından daha çok sosyomekânsal farklılıkları kullanma ve ekonomik girişim yönünde seferber etme sürecine bağlamasıdır: kalkınma için daha çok girişim yaratmalı, daha fazla fon kapmalı ve daha verimli olmalı (Eisenschitz ve Gough, 2008).

Dolayısıyla başka bir toplum için başlanan yolculuk, örgütlenme, politik mücadele yürütme ve eşitlikçi kolektif haklar elde etme geleneğini geride bırakırken, sosyal disiplin ve yarışma etrafında kapitalist pratiklere açılan bir yola dönüşebilmektedir. Bu çerçevede demokrasi ve katılım kavramları öne çıkarılmasına karşın, etkinlik alanları yerellikler ile sınırlandırılmakta ve daha geniş coğrafyalardaki (özellikle ulusal düzeydeki) süreçlerden özenle uzak tutulmaktadır. Böylelikle demokra-

si yerellikler-arası bir proje yarışması, katılım bir tür çatışmasızlık ve disiplin aracı haline dönüşürken, bu kavramların çalışan sınıflar için taşıdığı eşitlikçi-özgürlükçü karşılıklar da geçersizleşmektedir. Sonuçta yerel sosyal ekonomiler neoliberalizmin derinleştirdiği kapitalist çelişkilerin üzerini örtme, idare etme ya da hafifletme mekanizmaları olarak işleyebilmektedirler. Çeşitli düzenleme araçlarıyla gündeme gelen söz konusu girişimler, neoliberalizm ve sosyo-ekonomik dışlanma karşıtı bir şekilde bürünmesine karşın, kendi başına yapabilir olma, gelişme sağlama, başka yerelliklerdeki girişimlerle (ve dolayısıyla çalışan sınıflarıyla, yoksullarıyla) yarışma yoluyla aslında arka kapıdan kapitalist pratiklere dahil olmaktadır. Üstelik toplumsallaştırma pratiklerine içkin politikleşme tehdidi önemli ölçüde ortadan kaldırılmış biçimde: “aşırı talepte bulunmak yerel girişime zarar verebilir, biraz gerçekçi olmalı”. Açıkçası sermaye ve devlet tarafından başarılamayacak bir sosyal çözüm!

(KENT) PLANLAMA VE TOPLUMSAL MÜCADELE

Öte yandan söz konusu yerel ekonomiler ve toplulukçu düzenlemeler içerisinde, planlama başat bir uygulama aracı olarak gündeme getirilmektedir. Dinamik bir süreç, daha fazla katılım ve daha etkin demokratik mekanizmalar eşliğinde planlama pratiği “alternatif” bir şekilde kurgulanmaktadır. Alternatif planlama girişimleri, Sulukule örneğinde olduğu gibi, kentsel çelişkilerin öne çıktığı mahalli durumlarda mekânsal bir boyuta da taşınabilmektedir. Böylelikle başta konut olmak üzere daha çok gündelik hayata içkin temel ihtiyaçlar, alternatif mekansal düzenlemeler yoluyla çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Fakat bu noktada yukarıda sözünü ettiğimiz sorunlara, planlamaya/kent planlamasına yönelik fetişik algılar eklenmektedir. Çalışma alanlarından yaşam alanlarına kentsel yaşamın değişik boyutlarının üzerinde geliştiği mekânların organizasyonu yapan kent planlama, bir yandan politik süreçlere hayli du-

yarlı iken diğer yandan kapitalist toplumsal ilişkilere derinden gömülü bir alandır. Açıkçası kent planlama, kapitalizme özgü ekonomi-politika, kamu-özel ve devlet-toplum ayrımlarına içkin bir müdahale biçimidir (Eisenschitz, 2008). Dolayısıyla sınırları ve gücü, söz konusu ayrımlar tarafından belirlenir: kapitalist üretim, sivil toplum, kentsel toprakların özel mülkiyeti ve profesyonel meslek pratiği. Bu sınırlar içerisinde planlama çelişkili bir role sahip olur. Bir yandan toplumsal sınıflardan gelen barınma, erişim ya da sosyal çevre gibi taleplere yanıt geliştirmek durumunda iken, diğer taraftan kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinin gerektirdiği sanayi bölgeleri, köprüler, alışveriş merkezleri ya da güvenli siteler gibi yapıları çevreleri oluşturmak durumundadır. Bu çerçevede hem kullanım değeri ağırlıklı toplumsal düzenlemeleri hem de değişim değeri eklenli düzenlemeleri barındırır. Böylelikle birbirine zıt iki farklı değer mantığının gerilimi altında gelişir. Bu nedenle planlama kamu yararı ve sosyo-mekânsal düzeni sağlayan bütünleştirici pratikler ile kapitalist üretim ve yeniden üretimi sürdürmeye dönük dışlayıcı süreçler arasında salınır (Harvey, 1985). Kapitalist ayrımlara gömülü bu şizofrenik hal planlamayı toplumsal dönüşümü hedefleyen bir mücadelenin parçası olmakta zorlaştırmakla birlikte, taşıdığı politikleşme gerilimleri nedeniyle belirli ölçülerde kolaylaştırıcı bir araç olmasını da sağlayabilir.

Ne var ki bu politikleşme dinamiği hakim planlama pratiği içerisinde sönümlenme eğilimindedir. Kent planlama bunu bir kaç yoldan yapar. Öncelikle, kapitalist ekonomi ve politik süreçlerin bir parçası olarak ortaya çıkan kentsel sorunları sadece fiziki mekânsal boyutuna indirgeyerek kavrar ve bu çerçevede çözümler geliştirir. Böylelikle toplumsal-kentsel sorunlar (ve çözümler) ekonomik ve politik kaynaklarından ayrılır ve teknik bir düzeyde tartışılır. Planlamayı teknik bir dile doladığı ölçüde, bu tutum toplumsal-mekânsal çelişkileri/çatışmaları çarpıtmaya ve bizzat teknik terimlerin kendisine terk etmeye varır: “kentsel dönüşüm”, “kentsel yenileme/canlandırma”, “koruma”,

“sosyal-kültürel doku” gibi. Üstelik profesyonel bir meslek alanı olarak işlediğinden söz konusu kavramların yabancılaştırıcı etkisi kurumsal güce dönüşür ve plancının toplumsal mücadelelerle bağı ortadan kalkar. Bu doğrultuda planlama toplumsal-mekânsal çelişkilerin politikleştirilmesini değil, aksine teknik kalıplarla ayrıştırılmasını ve böylelikle kontrol edilmesini sağlar (Eisenschitz, 2008: 139-141).

Bununla birlikte planlamanın politikleşme kanallarını artırması ve ilerici bir toplumsal mücadelenin etkin bir parçası olması da mümkündür. Hakim pratiğin aksine, planlama ekonomik ve politik süreçlerle birlikte düşünülebilir ve kavramları teknisist çerçevenin ötesinde toplumsal ölçütler etrafında yeniden tanımlanabilir. Bu çerçevede kent planlama özerk bir alanın iç ideolojisi/pratiği olmaktan çıkarılıp, daha geniş sosyal çevrelerin konusu haline getirilebilir. Dolayısıyla sorunlara mekânsal çözümler geliştiren plan kararları biçiminden daha çok, mekânsal sorunların daha geniş toplumsal ilişkilerin bir parçası olduğunu gösteren bir çatışma süreci olarak kavranabilir. Böylelikle kent planlama, sermaye-dışı çevrelere toplumsal taleplerini yürütecekleri bir alan ve araç olarak sunulabilir (Eisenschitz, 2008:141-3). Bu doğrultuda kapitalist ilişkilerin anti-demokratik doğası ve irrasyonel sonuçları toplumsal sınıflara daha fazla ve daha açık biçimlerde gösterilerek, toplumsal mücadeleler ile planlama arasında daha yakın bir zemin kurulabilir. Bu zeminde bir taraftan toplumsal mücadelelerin talepler üzerinden planlama üzerinde daha fazla baskı oluşturması, diğer taraftan plancıların da etkin bir biçimde bu talepleri ilerici düzenlemeler için kullanması sağlanabilir. Böylelikle bir müdahale biçimi olan planlamaya içkin kapitalist sınırlar zorlanabilir, gevşetilebilir ve hatta belirli ölçülerde aşılabılır.

Ancak bu tür sınır aşımalarının ilerici bir rol oynaması için, toplumsal mücadeleler ile planlama pratiği arasındaki sözünü ettiğimiz ikili hareketin hem kapsam hem de ölçek açısından sürekli genişleyen bir karaktere sahip olması gerekir (Gough ve

Eisenshitz, 2010). Çünkü, yukarıda açıkladığımız gibi, kapitalist ayrımlar içerisinde kaldığı ölçüde planlama ilerici-dönüştürücü değil, aksine düzen ve istikrar sağlayıcı bir rol üstlenir. Özellikle toplumsal yeniden üretim krizlerinin açığa çıktığı dönemlerde, planlama sınıfsal çelişkileri hafifletmek, örtmek ya da kontrol etmek için bizzat kapitalist aktörler tarafından gündeme getirilebilir. Dolayısıyla kent planlama ile toplumsal mücadeleler arasında dönüştürücü politik bir ilişki olanağının yanında, apolitikleştiren kapitalist yenilenmeci bir damar tehlikesi bulunmaktadır.

Bu bağlamda İngiltere’de neoliberal rekabetçi uygulamalarının başarısızlıkları ardından iktidara gelen İşçi Partisinin “üçüncü yol” projesini büyük ölçüde planlama pratiği etrafında geliştirmesi oldukça anlamlı bir örnektir (Gough vd., 2006:209-221). Thatcherizmin çalışan sınıflar, toplumsal yeniden üretim ve nihayetinde kapitalist üretim üzerinde yol açtığı kriz ve çatışmalar, Blair hükümeti tarafından önemli ölçüde (kent-üstü) bölge, kent ve (kent-altı) topluluk/mahalle ölçeklerinde geliştirilen çeşitli koordinasyon mekanizmaları, sosyo-ekonomik müdahaleler ve düzenleme araçlarıyla hafifletilmiş, ertelenmiş ve kontrol edilmiştir. Bu dönemde daha yoğun müdahaleci uygulamalar özellikle daha küçük ölçeklerde, çalışan sınıfların yaşadığı mahallelerde/ komşuluk birimlerinde gerçekleştirilmiştir. “Topluluklar için Yeni Düzenleme” (New Deal for Communities) ve “Komşuluk Bölgesi Yenileme” (Neighbourhood Renewal) programlarıyla yoksul mahalleler toplumsal-ekonomik sorunların öncelikli çözüm alanı olarak belirlemiş ve katılımcı müzakereler içerisinde toplumsal entegrasyon, yoksullukla mücadele ve yaşam kalitesini artırma amaçlı planlar geliştirilmiştir. Ne var ki bu mahalli planlarda işsizlik sorununa dönük yerel sosyal ekonomi türü girişimlerin ötesine geçen düzenlemeler geliştirilemediği gibi, katılım adıyla mahalleliler sorumlu konumuna yerleştirilerek toplumsal sorunları daha geniş coğrafyalara taşımaksızın ortak mahalli girişimlerle çözmeye yönlendirilmiştir.

Böylelikle neoliberalizmin parçaladığı toplumsal-kentsel yapılar yerel mahalli planlama yoluyla politikleşmeden yeniden bi-tiştirilebilmiş ve kapitalist ilişkilere yeni dinamikler olarak eklendendirilmiştir.

SONUÇ YERİNE

Bu yazıda gündeme getirmek istediğimiz yerel sosyal ekonomiler ve planlama pratiğinin kapitalist çelişkiler içindeki rolü, kuşkusuz Sulukule Atölyesinin alternatif plan çalışmasının kapsamının ötesinde bir çerçevede gerçekleşecek bir durumdur. Burada amacımız Sulukule Atölyesi üzerinden, yakın zamanda giderek öne çıkmakta olan yerel kentsel toplumsal hareketlere ilişkin stratejik bir tartışma yürütmektir. Ancak söz konusu çalışmanın mücadele araçları ve önerdiği strateji, tartışmamızı daha somut ve güncel referanslarla yürütme imkanı verdi.

Günümüz kapitalizminin sosyo-mekânsal dinamikleri farklı coğrafyaları birbirleriyle daha derin ve hiyerarşik ilişkilerle bağlarken aynı zamanda her bir coğrafyayı daha fazla kapitalist çelişkilerin alanı ve parçası haline dönüştürüyor. Neoliberalizmin daha geniş ölçeklerdeki karar merkezlerini siyasetsizleştirdiği bir bağlamda, yerellikler toplumsal mücadelelerin parlama yerleri oluyor. Yerellikler toplumsal sorunlarla ilk elden, görünür ve ertelenemez biçimlerde karşılaşma olanağı sunduğundan, daha geniş çevrelerin katılımını kolaylaştırabilir. Bunun yanı sıra yerelliklerde gömülü sosyal bağlar, güven ilişkileri ya da tanışık olma halleri kolektif mücadelelerin örgütlenmesini ve uzun erimli yürütülmesini sağlayabilir. Dolayısıyla yerellikler anti-kapitalist hareketler için ihmal edilemez politikleşme olanakları ve sızrama-dayanak fırsatları sunabilir. Ne var ki sol politik stratejilerin bir kısmı yerel hareketleri siyasal iktidar için yetersiz görüp büyük ölçüde ihmal ederken, diğer (yukarıda tartıştığımız) kısmı ilerici toplumsal mücadelelerin öncelikle itiraz ve taleplere dayalı muhalif yapıda olması gerekti-

ğini gözardı ederek yerel hareketleri fetişleştiriyor ve yerel çözümler geliştirmeye girişiyor. Bu ise bir tarafta kendinden menkul bir siyasal iktidar lafzı oluştururken, diğer tarafta toplumsal mücadeleleri işbirlikçi (cooperatist) ve apolitikleştirici kapanlara hapseden yerel adacıklar yaratıyor.

Halbuki özellikle günümüz kapitalizminin sosyo-mekansal gerçekliğinde, sosyalist-sol bir yerel strateji mümkün ve gerekli gözüküyor. Mahalle ölçeğinde dahi başlatılabilecek yerel stratejiler, (i) çözümün değil öncelikle taleplerin aracı olmalı, (ii) toplumsal sorunların yerel düzeyde ekonomik, politik ve sosyal alanlardaki bağlarını ve yerel-üstü ölçeklerdeki süreçlerle ilişkisini ortaya koymalı, (iii) bu doğrultuda sendikal hareketler ve başka yerelliklerle mücadeleleri ortaklaştırmaya dönük daha geniş ölçeklerde koordinasyon merkezleri ya da platformlar geliştirmeli (iv) ekonomik ve politik karar alma alanları üzerinde toplumsal haklar lehine baskı oluşturmalı ve bu baskıyı kalıcılaştıracak mekanizmalar yaratmalı (v) ve sonuçta kapitalist toplum ve devlet içerisinde -fakat ona karşı- toplumsal-kentsel hak gedikleri açmalıdır.

KAYNAKÇA

- Davis, M. (2007), *Planet of Slums*, Verso: London and NY.
- Eisenschitz A. ve Gough, J. (2008), "Socialism and Social Economy", University of Sheffield Department of Town and Regional Planning Working paper.
- Eisenschitz, A. (2008) "Town Planning, Planning Theory and Social Reform", *International Planning Studies*, 13(2), ss.133-149.
- Gough J. ve Eisenschitz A. (2010) "Local Left Strategy Now", Pike, A., Rodriguez-Pose, A., ve Tomaney, J. (eds) *A Handbook of Local and Regional Development* içinde, Routledge.
- Gough, J. (2002), "Neoliberalism and Socialisation in the Contemporary City: Opposites, Complements and Instabilities", *Antipode*, 34(3), ss.405-26.
- Gough, J., Eisenschitz, A. ve McCulloch, A. (2006) *Spaces of Social Exclusion*, Routledge: NY.
-

- Gündoğdu, İ (2009), “Kentsel Dönüşüm ve TOKİ: Yeniden Dağıtımçı Kentsel Siyasalardan Birikim Amaçlı Otoriter-Devletçi Kentleşmeye Geçiş?” *İktisat* 499, ss. 70-78.
- Harvey, D. (1999 [1982]) *The Limits to Capital*, London and NY: Verso, second edition.
- Harvey, D. (1985), “On Planning the Ideology of Planning” D.Harvey, *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization* içinde, Baltimore: John Hopkins University Press, ss.165-84.
- Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, New York:Oxford University Press.
- Smith, N. (1990) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
-



(ZORUNLU) GÖÇ
KİMLİK
VE
SINIFLAR



MİLLET VE İSKÂN: ÇOKLUKTAN TEKLİĞE VE HARİCİDEN DAHİLİYE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ DENEYİMLERİ

*Şükrü Aslan**

GİRİŞ

Geçtiğimiz iki yüzyıl boyunca hemen bütün ulus devletlerin inşasında önemli bir araç olarak başvurulan “iskân” (ikamet ettirme, yerleştirme) uygulamalarını hem toplumsal bağlamına oturtmak hem de arka planındaki değişkenleri tartışmak, göç sosyolojisi alanındaki akademik araştırmaların önemli bir eksiği olarak durmaktadır. Literatürde sürgün, yerinden edilme, zorunlu göç gibi farklı kavramsallaştırmalara konu olan iskan uygulamaları devlet söyleminde genellikle “güvenlik” gerekçesiyle açıklanmıştır. Gerçekte bu, “can güvenliğinin” çok ötesinde anlamı olan ve ulusun “güvenle” inşasını içeren karmaşık süreçtir.

Bu bağlamda Osmanlı Devletinin son dönemlerinden başlayarak erken cumhuriyet yıllarında devam eden iskan uygula-

* Sosyolog, Öğr. Gör. Dr. MSGSÜ Devlet Konservatuarı

maları ve bunu hazırlayan yasal süreçlerin anlamını bir ulusal kimlik inşa etme perspektifi açısından anlamaya çalışmak; konuyla ilgili olarak günümüzde devam eden tartışmaları doğru biçimde yorumlamak açısından da gereklidir.

Erken cumhuriyet dönemi iskan pratikleri içerik düzleminde gözden geçirildiğinde, ulusun inşası ile büyük ölçüde ilişkili olduğu görülmektedir. Ulusun, din eksenli olarak tarif edildiği 1920’li yılların önemli bir bölümünde iskan politikalarının muhatapları genellikle Müslüman olmayan topluluklar olduğu halde, ulusun Türk etnik kimliğiyle eş anlamlı olarak tarif edildiği 1920’li yılların sonlarından itibaren bu politikaların muhataplarının Müslüman ama Türk etnik kökeninden gelmeyen topluluklar; özellikle de Kürtler olduğu söylenebilir.

Bu makalede, kitlesel ve zorunlu göç örnekleri olarak iskan politika ve pratikleri ile millet (ya da ulus) kavramına yüklenen anlam arasındaki ilişkiler, erken cumhuriyet dönemi deneyimleri üzerinden irdelenmektedir.

MİLLET VE MİLLİYETÇİLİK SÖYLEMİNDEKİ KUTSALLIK İMGESİ

Milliyetçiliğin tarihsel yönüne bakarken aslında bütün bir insanlık tarihine değil, onun son iki yüzyıl gibi kısa bir dönemine bakmış oluyoruz. Zira ulusal kimliğe yönelik hakim söylem esas olarak aydınlanmayı referans alır. Buna göre insan, ortaçağın karanlık yapısı içinde kaybolmuş bir özne iken aydınlanma sürecinde ulus kimliği ile her yerde krallık ve imparatorlukların yerini almıştır. Ulus, “uç hal teorisi”ndeki biçimiyle dönemin sosyolojik söyleminde toplumsal örgütlenmenin en ileri aşaması olarak tarif edilmiş (Comte, 1952(1852): 352-368) ve Ernest Gellner’in de işaret ettiği gibi giderek “üstün” bir varlık olarak adeta kutsanmıştır. (Gellner, 1998: 87-112) Sınırları belirlenmiş ve homojenlik ideali taşıyan bu kutsallık alanı, kendi simgelerini de hızlı bir biçimde üretmiş; ulusal marş, dil, bayrak, gü-

venlik örgütü, ordu, parti, sanat, meclis, müzik, politika vb. her şey ulusun adıyla anılmıştır. Burjuvazi tam da bu süreçte ulusun yüce çıkarları ve ulusal birlik söylemi çerçevesinde, kendi emekçilerini de etrafında toplamayı öngörmüştür.

Kapitalizmin gelişmesi ve Fransız Devrimi sürecinin yarattığı iklim ulus üzerine fikirlerin gelişmesine de uygun ortam yaratmıştır. Fransız tarihçi Jules Michelet milleti, bireysel özgürlüğün teminatı olarak görmüş; devrim sonrası kardeşlik çağında fakir-zengin, soylu-köylü ayırımının artık önemsizleştiğini vurgulamıştı. Ulusa işaret eden vatanseverlik ona göre adeta insanın tapınması gereken bir dindi. Alman tarihçi Heinrich von Treitschke de devletin birliğinin, milliyete dayalı olması gerektiğini; en üstün değer olarak milliyetin, demokrasi dahil bütün değerlerden önce geldiğine işaret etmişti. İngiliz düşünürü John Stuart Mill’de bu dönemde özgür siyasi rejimler kurmanın yolunun türdeş bir milli kimlik oluşturmaktan geçtiğini; dolayısıyla temel siyasi birimin ulus olması gerektiğini vurgulamıştı (aktaran, Özkırımlı, 2008: 43-Ulusçuluğun yüceltilmesi sadece hakim söylem içinde değil, muhalif söylemde de kendine yer bulmuş; emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı mücadele, ulusal bağımsızlık çerçevesinde desteklenmiş, ulusallıkların inşası ve hatta ulusallıklar arası dayanışma örgütleri kurulmuştur.¹

Giderek her ulusun “yüce çıkarları”, başka ulusların bu konuda olası itiraz hakkını da önemli ölçüde sınırlandırmıştır. “İç

1 Bu konuda iki kaynaktan sözedebiliriz. İlki, Lenin’in 1910 yılından başlamak üzere ilerleyen yıllarda yazdığı makalelerin toplamından oluşan ve Türkçede 1970 yılında yayınlanan “Doğuda Ulusal Kurtuluş Hareketleri (Ant Yayınları) başlıklı kitaptır. Lenin’in bu yazılarında “emperyalist devletlere karşı milli kurtuluş mücadelelerinin sadece mümkün ve muhtemel değil aynı zamanda kaçınılmaz, ilerici ve devrimci savaşlar olduğu” tezi vurgulanmaktadır. Diğer kaynak, 1-8 Eylül 1920 tarihinde Baküde gerçekleştirilen Birinci Doğu Halkları Kurultayıdır. III. Enternasyonal’in II. Kongresinde alınan bir kararla toplanan ve Türkiye’den 325 delegenin de dahil olduğu kurultaya kendisini “komünist” olarak tanımlayan toplam 1891 delege katılır. Kurultayda yapılan konuşmalar, genellikle ulusal bağımsızlık mücadeleleri ile proletaryanın sosyalist devrimleri arasında kurulması gereken ittifaka gönderme yapar.

işlerine karışmama ilkesi” ulus devletler için can simidi işlevi görmüş; her ulusun kendi sınırlarında etnik dışlama uygulamaları ve hak ihlallerine diğer ulus devletlerin müdahalesi, egemenlik hakkının ihlali olarak tarif edilmiştir.²

Bu süreç bir bakıma dışlama/kapsama olarak yorumlanabilecek nitelikte büyük çaplı kitlesel yer değiştirmelerin gerçekleştiği dönemdir. Zira ulusal kimliğin inşası homojen bir topluluk yaratmayı öngörmüş ve bunun sonucu olarak bu kimliğe dahil olmadığı varsayılan kesimler, devlet gücü kullanılarak kimi zaman “ulusun” dışına atılmış kimi zaman da “ulusun” içine serpiştirilmişlerdir. Ulusun inşasına eşlik eden iskan uygulamaları akademik nitelikteki çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (Ağanoğlu, 2001; Yılmaz, 1996; Dündar, 2001).

ULUS TARTIŞMALARINDA DİL BİRLİĞİ VE ETNİSİTE İLİŞKİSİ

Sosyal Bilimlerin konusu olarak milletlerin tanımı ve kökenine ilişkin tartışmaların vurgularından biri, milliyetçiliğin geleneksel toplumla modern, endüstriyel toplum arasındaki ayırırda ortaya çıktığını ileri süren tezdır. Gellner (Gellner, 1983: 1), milliyetçiliğin modern çağa özgü bir olgu ve yalnız modern dünyada sosyolojik bir gereklilik haline geldiğini vurgulamıştı. Benedict Anderson’da (1993 (1983): 52-62) ulusu, hayal edilmiş bir topluluk olarak büyük ölçüde kapitalizmin ve iletişim teknolojisinin gelişmesiyle insanoğlunun dil çeşitliliğinin birleşmesi sonucunda oluştuğuna işaret etmişti. Tam da bu bağlamda modern ulusların kapitalizm ve dille ilişkileri özellikle önem kazanmıştır.

Aslında sadece akademik anlamda değil, politik anlamda da ulusal homojenlik arayışı, zorunlu olarak bu homojenliğin da-

2 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Aslan Gündüz, “Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar İle İlgili Temel Metinler”, Beta Basım Yayım, İstanbul, Ocak 1987 s. 21-26

yandığı dinamikler üzerine sürekliliği olan bir tartışmaya yol açmıştır. Burada “vatan” ve “ırk” gibi sınırları görece belirsiz ölçütlerden çok dil (lisan) birliği öne çıkmış; geçmişten kalan miras ne olursa olsun modern dönemde millet kurma süreci, esas olarak ilgili etnik grubun tarihi, dili ve geleneklerine ilişkin bilgi toplayarak başlamıştır (Özkırımlı, 2008; 201). Ulusun inşasında dil birliğinin önemi daha sonra “tek dil” “resmi dil” gibi kavramlarla hukuki metinlere de girmiş ve ulusu tanımlayan en önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmiştir.

Ulus ve dil ilişkisine yönelik bu vurgu sosyalist yazında da kapsamlı olarak yer almıştır. Ekim devrimi öncesinde yazdığı “Marksizm ve Ulusal Sorun” başlıklı makalesinde Stalin, ulusu, “tarihi olarak oluşmuş, dil, toprak, iktisadi yaşantı birliği ve kültür birliğinde ifadesini bulan ruhi şekillenme temelinde oluşmuş istikrarlı bir insan topluluğu” (Stalin, 1989 (1913); 258) olarak tanımlamıştır. Stalin’e göre ulus, rastgele ve gevşek bağlarla örgütlenmiş olan değil, istikrarlı bir insan topluluğudur ve bu tür toplulukların ulus olabilmeleri toprak birliği, ulusal kültür birliği gibi diğer faktörlerin yanısıra ortak bir dil ile mümkündür. Dil birliği, ulusun ortak karakteristik belirtilerinden biridir (Stalin, 1989 (1913): 256-258).

Gerçekte 19. ve 20. yüzyılın ulusçuluk tartışmaları ve pratikleri gözden geçirildiğinde ulusu oluşturduğu varsayılan bu belirleyicilerin aynı ölçüde etkili olmadıkları, ulusun inşasında dilin çok daha önemli bir araç olarak algılandığı görülmektedir. 1789 Fransız Devrimi ‘tek ulus-tek dil’ hedefini ülke sınırları içinde gerçekleştirmeyi en büyük amaçlarından biri olarak ilan etmiştir. Aynı dönemde izlenen ulusal siyasetlerle halkın konuştuğu dil esas alarak, standart bir dil oluşturulmaya başlanmış ve bu hareket 20. yüzyılın başlarında büyük mesafe kat etmiştir. Öyle ki 1800-1900 yılları arasında Avrupa’da standart dillerin sayısı 14’ten 30’a yükselirken 1930-1937 yılları arasında 53’e yükselmiştir (Ayaz, 2005).

Dil birliğine yapılan vurgu, ulus tartışmalarında zorunlu ola-

rak yeni yaratılacak bir dil değil, var olan bir dilin; dolayısıyla hakim etnik unsura ait dilin merkeze konulmasını gerektirir. Bu bakımdan ulus devleti anlamak, öncelikle hakim bir etnisite üzerinden giderek sorgulama yapmayı gerektirir. Zira ulus devlet modeli yurttaşlıkla etno-kültürel kimliğin iç içe geçmesini öngörür, hatta bunu idealize eden çeşitli politikalar üretir. Bu politikalarda genel olarak çekirdek bir etno-kültürel kimlik temel alınır; devleti kuran çekirdek etno-kültürel grup, kendinden olmayanları bir şekilde dışlar, asimile etmeye çalışır; baskı altına alır, bazen göçe zorlar ve etnik temizliğe yönelir (Özdoğan, 2007). Bu bakımdan ulusu, farklı etnik özelliklerle ilişkilerin dışarıda bırakıldığı bir çerçevede anlamak oldukça zordur ve bu araçsal açıklama büyük ölçüde dil üzerinden doğru anlaşılabilir.

ERKEN CUMHURİYET YILLARINDA ULUS: ÇOKLUKTAN TEKLİĞE YÖNELİŞ

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında bir dizi ülkeden Türk ve Müslüman göçmenlerin akınına uğrayan Türkiye’de ulus algısı büyük ölçüde din birliğine dayanıyordu. Bu konuda diğer devletlerle yapılan anlaşmalar, Müslümanlık kimliğine özel vurguyu içeriyor; Türk olmakla Müslüman olmak arasındaki paraleliğe işaret ediliyor ve Türkçe konuştuğu halde Müslüman olmayanlar azınlık sayılıyordu (Ersanlı, 2003: 104). 1920 yılının ilk aylarında bir “Kurucu Meclis” toplanması için mücadele eden Mustafa Kemal, bu meclisi oluşturacak üyelerin niteliklerini sıralarken “medeni cesaret, fikri kabiliyet, dini ve millî selahet sahibi olmaları” gerektiğini vurgulamış; gayrimüslim unsurların seçime iştirak ettirilmeyeceklerini belirtmişti. (Nur ve Ellison, 2007: 16) Daha sonra Kurucu Meclis yerine Millet Meclisi teşekkül etmiş ve Mustafa Kemal, meclis hakkındaki görüşlerini açıklarken “biz ittifakı cumhura her kuvvetten ziyade selahiyet bahşeden İslamiyet esaslarını dikkate alarak Meclis-i Alinizi bütün millet işlerine doğrudan doğruya vazüliyet tanımak ta-

raftarıyız” (Nur, Ellison, 2007: 23) diyerek İslami kimliğin altını çizmişti. Nitekim ilk Meclisin açılışı “Allahın yardımıyla 23 Nisan Cuma günü, Cuma namazından sonra Büyük Millet Meclisi açılacaktır” ifadesiyle duyurulmuş, Hatm-i Şerif’in son bölümü uğur getirmesi için Meclisin önünde, cuma namazından sonra okutulmuş ve mecliste konuşma kürsüsünün üzerine şura suresinin 38. ayetinin yazılı olduğu bir levha konulmuştur (Öztürk, 1999: 53-55). Mustafa Kemal 1920’de mecliste yaptığı bir konuşmada “meclis-i alinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslamiyedir” diyerek bütün bu politik tercihlerin altını çizmişti (Sevim, Öztoprak ve Tural, 2006: 104-105). Nitekim Müslüman kimliğe vurgunun ötesinde din adamları %17 gibi bir oranla ilk TBMM’de önemli bir ağırlık oluşturmuşlardı (Şengil, 1996: 89).

Atatürk, “Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türk halkına Türk milleti denildiğini” (İnan, 1969: 351) ifade ederek ulusu birleştiren temel unsurun, Osmanlı’da olduğu gibi henüz dilden çok din olduğunu başka konuşmalarında da açıkça vurgulamıştı. TBMM’nin 14 Ağustos 1920 tarihli oturumunda: “Vakıa bize milliyetçi derler. Fakat biz öyle bir milliyetçiyiz ki bizimle işbirliği yapan bütün milletlere hürmet, riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin icaplarını tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz herhalde hotbinane ve mağrurane bir milliyetçilik değildir ve bhusus, biz İslam olduğumuz için, İslamiyet nokta-i nazarından, bizim ümmetçiliğimiz vardır ki; milliyetçiliğin çizmiş olduğu dar daireyi, na mütenahi bir sahaya nakleder” ifadelerini kullanmıştır (Giritlioğlu, 1965: 456).

6 Aralık 1922 tarihinde Ankara’da Hakimiyeti Milliye (Ulus) Yenigün ve Öğüt Gazetelerinin muhabirlerine verdiği tarihi demeçte Atatürk, “Tanrının izniyle milletimizin de bağımsız ve hür yaşamıyla bütün medeni milletler arasında yerini alması gecikmeyecektir” demekte ve “milletin her sınıf halkından, hatta İslam dünyasının en uzak köşelerinden bile kendisi-

ne iftihar duyacağı teveccühün geldiğini vurgulamaktadır. Burada İslam ve Tanrı vurgusunun yanında milletin farklı sınıfları olarak halktan söz etmesi dikkat çekmektedir. Diğer bir deyişle farklı sınıflar, farklı halklar olarak ifade edilmektedir. Bu da Atatürk'ün, 1920 yılında ifade ettiği İslam eksenli millet tanımıyla örtüşmektedir (Milletin Hizmetinde 40 Yıl, 1963: 7).

Cumhuriyetin kuruluş sürecinin ideolojik yapısını hazırlayan aydınlardan biri olarak Ziya Gökalp'in "ulus, ortak eğitim, ahlak, sosyalleşme ve estetiğe oturtulmuş, hep birlikte paylaşılan bir hars tarafından birleştirilmiş bireyler topluluğudur" tanımını da bu çerçevede bir değerlendirmeyi içermektedir. (Gökalp, 1952; 15) Gökalp'in görüşlerinde "hars" özellikle Müslüman kimliğine yapılan bir vurgudur.³

Genel olarak bu dönem politikaları dikkatle incelendiğinde büyük ölçüde pragmatik nitelikler gösterdiği söylenebilir. Kozmopolit toplumsal yapıda bir denge oluşturabilmek ve uzun vadeli kararların uygulanması için gerekli iklimi yaratmak temel bir tercih olarak görünmektedir. Ulus tanımına dahil edilmiş çokluk ya da çeşitlilik bu çerçevede anlam kazanmaktadır.

Ancak ilerleyen yıllarda ulus tanımındaki çokluk unsuru ya da Müslümanlık vurgusu yavaş yavaş yerini ulusun daha özgün bir ögesine; etnik kökene ve onun üzerinden yükselen dil birliği-

3 1924 Anayasasınının 88. Maddesi "Türkiye ahali din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur" şeklinde vatandaşlığa ilişkin bir tanım yapmıştır. Sözü edilen yasa taslağının ilk halinde "vatandaşlık" ifadesi yer almamaktadır. Bu durum görüşmeler sırasında "tabiiyet" ve "milliyet" tartışmalarına yol açar. Rum ve Ermenilerin "Türk" olamayacakları vurgulanarak, "hars birliği"nin yazılması önerilir. Bu arada sorunu çözmek için "Türk" yerine "Türkiyeli" ifadesinin kullanılması da gündeme getirilir. Ahmet Hamdi (Yozgat), Hamdullah Suphi (İstanbul) Mazhar Müfit (Denizli) Feridun Fikri (Dersim) Abdullah Azmi (Eskişehir), Süreyya Bey (Karesi), Naim Nazım (Konya) ve Celal Nuri (Gelibolu) arasında süren bu tartışmalar sonucunda "din ve ırk farkı gözetilmeksizin" ama "vatandaşlık itibarıyla" Türk sayılır ifadesi benimsenir (Gözübüyük, - Sezgin, 1957: 437-441). Bu çerçevede daha somut olarak "ecnebi babanın sultanından Türkiye'de doğup da memleketinde ikamet eden ve sinn-i rüşde vusulünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veya vatandaşlık kanunu mucibinde Türklüğe kabul olunan herkes Türktür" (Erdem, 1982: 39) tanımı benimsenmiştir.

ne bırakmıştır. Bu dönemdeki milliyetçilik anlayışı “bir ırk yok olmak, egemenliğini kaybetmek ve yabancı ulusların ve imparatorlukların etkisi altında kalmak istemiyorsa tek bir yolu vardır: milliyetini yeniden yaratmaktır” diyen Alman düşünür Fichte’nin izlerini taşımaktadır (Fichte’ten Aktaran, Balaban, 1939: 28/29).

Atatürk’ün, bir ulus inşa etme konusundaki görüşlerini anlayabilmenin, Fichte’yi anlamaktan geçtiği, erken cumhuriyet dönemi yayınlarında vurgulanmıştır. Mehmet Saffet, Fichte’nin bu süreçte milliyetçiliğin sağlam temellerini kurduğunu, Alman milletine adeta peygamberlik yaptığını vurgulamış (Saffet, 1934: 412); “tarihin en harikalı dehası olan büyük gazimizin yarattığı muazzam Türk inkılabının birinci prensibini anlamak için Fichte’nin fikirlerine vakıf olmamızın faydalı olacağını ifade etmiştir (Saffet, 1934: 408-409).

Fichte’ye göre (Fichte’den aktaran Balaban, 1939; 71-72) “yeni ırkı yaratma araçlarının başında dil ve eğitim gelir. Çünkü “insanlar, dili teşkil etmekten ziyade, dil insanları teşkil eder.” “Dil, bir milletin inkişafı üzerine eşsiz bir etki yapar. Ferdin en derin noktalarında olan en gizli arzu ve düşüncelerine nüfuz eder. Onları ya zapteder ya da şaha kaldırır. Kendini konuşan milleti birbirine bağlı bir kitle yapar.”

1920’li yılların ikinci yarısından itibaren büyük ölçüde Fichte’ye dayandırılan bu yeni ulus anlayışının etkili olma-ya başladığını ve adım adım ilk dönem ulus tanımının yerini aldığını görmekteyiz. Bunun ilk örneği 1927’de toplanan CHF’nin II. Büyük Kurultayında kabul edilen yeni ulus tanımıdır. Sözkonusu nizamnamenin (tüzük) 5. maddesi; vatan- daşlar arasında en kuvvetli rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve kültürünü bi- hakkın yaymak ve inkişaf ettirmeyi esas kabul eder” şeklinde- dir. 1931 yılında toplanan 3. Büyük Kurultayda da “millet; dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teş- kil ettiği, bir siyasi içtimai heyettir” ifadesi yer almaktadır (Gi- ritlioğlu, 1965; 458-459).

Atatürk “Büyük Nutuk”ta “muhtelif milletleri, müşterek ve umumi bir unvan altında cem etmek ve bu muhtelif unsur kütlelerini aynı hukuk ve şerait altında bulundurarak kavi (kuvvetli) bir devlet tesis etmek parlak ve cazip bir nokta nazarı ve fakat aldatıcı olduğuna işaret etmişti (Giritlioğlu, 1965; 454). Dolayısıyla daha spesifik birlik noktaları üzerinden giden “kuvvetli” birleşmeler savunuluyordu. Dil, bu bakımdan önemlidir.

Ersanlı'nın da vurguladığı gibi başlangıçta ırk, ulusun tanımlanmasında bir analiz birimi olarak kabul edilmeyordu. Ama daha Osmanlı döneminde bazı aydınlar milliyetçiliği hem devlet bütünlüğü hem de dilin Türkleştirilmesi olarak görüyorlardı (Ersanlı, 2003: 72). 1920'li yıllardaki tartışma da bunun bir devamı gibiydi ve “millet” ve milliyetçilik kavramlarına yüklenen anlamlarda tedrici bir gelişme görülmekteydi (Ersanlı, 2003; 104-105).

Dil birliğinin, ulusun inşasındaki önemi 1920'li yılların ikinci yarısında giderek toplumsal karşılığı daha çok yerel düzeyde örgütlenen “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları ve buna eşlik eden şiddet ortamının örgütlenmesi üzerinden okunabiliyordu. Yahudi cemaatinin, ibadetlerini bile Türkçe yapacağına dair taahhüdü ve bir Yahudi yazarın; “Türkçe konuş, isimlerini Türkleştir, havralarda hiç değilse duaların bir kısmını Türkçe oku, mekteplerini Türkleştir, Türklerle düşüp kalk” (Bali, 1999: 150) şeklindeki sözleri, dönemin resmi yönelimi ve etkisini kavramak açısından oldukça önemlidir.⁴

1931 yılında ortaya atılan Türk Tarih Tezi, bu anlayışa uygun şekilde Türk Milliyetçiliğinin hızlı yükselişini belgelemekteydi (Çoker, 1983: 1-8). Elamlar ve Sümerler gibi pek çok uygarlığın orta Asya ve Türk kökenli oldukları tezi ders kitapları-

4 Doğrusu şu ki bu politikanın Müslüman olmayanlara uygulanması nispetten kolay olmuş ve muhatapları üzerindeki etkisini de kısa sürede göstermiştir. Nitekim buna bir örnek olarak Tekin Alp'in (Moiz Kohen) sert ve keskin şekilde değişimini düşünebiliriz. Tekin, İsmet İnönü'nün “Görevimiz, bu yurt içinde bulunanları ne yapıp edip Türk yapmaktır” sözünü ilke olarak aldığını söyleyecek ve bir parçası olduğu Yahudi cemaatine Türk dilini öğretmeyi on emir içinde tarif edecek kadar “Türkçülük” taraflısıdır (Alp, 2001).

na geçmiş (Tarih Ders Kitabı, 1931-41: 87/88) ve Türklerin şanlı bir millet olduğu düşüncesi hızla öğretilmeye başlamıştır. Artık Türk ulusunu tarif ederken Türk dili ve Türk soyundan gelmiş olma gibi ölçütler Türk Tarih Kongresi gibi resmi toplantılarda yüksek sesle dile getiriliyordu (Maksudyân, 2005: 51-71) .

Yine bu anlayışa uygun olarak Recep Peker de ulusal birliği, inkılap ve istiklal ile birlikte üç kutsal sütundan biri olarak tarif etmiş; (Peker, 1935; 117) ve bir dönem gayri-müslimleri de “dil ve emel birliğinde iştirak kaydı altında Türk olarak kabul ettiklerini belirtmişti. 1946 yılında çok partili döneme geçildiğinde ilk başbakan olan Recep Peker artık farklı kimliklerin varlığına değinirken özellikle dil ve kültür birliğinin altını çizmekteydi. (Gül, 1998; 37)

Bir bütün olarak bakıldığında Türkiye, 1920’li yılların ikinci yarısından itibaren o dönemde Doğu Avrupa’da örneğine çokça rastlanan ve tek bir hakim milletin, devlet içinde yaşayan çeşitli azınlık gruplarına hakim olduğu ulus devlet modelinin bir örneği idi (Çağaptay; 2003; 167). Milliyetçi söylemde ‘Türk’ nitelemesinin öne çıkması aslında hâkim anlayışta etnik bir kimliğe işaret ediyordu. Gayri Müslimler, Kürtler ve başkalarının salt kimliklerinden dolayı peşinen ‘yabancı’ ve ‘tehlikeli’ sayılması, bu kimliklerin horlanması, gayet olağan ve yerleşik bir tutum haline gelmesi (Özdoğan, 2007) bu eğilimin bir sonucuydu.⁵

5 Bu dönemdeki milliyetçilik söyleminin özelliklerinden birisi de kabul etme ve dışlama politikalarının bir arada dile getirilmesidir. Öyle ki Türk etnik kökeninden gelmeyenlere yönelik bir yandan dışlayıcı yasal önlemler alınırken diğer yandan onların da aslında Türk olduklarını kanıtlamaya yönelik yayınlar dikkat çekmektedir. Örneğin Dersim Zazaları’nın aslında Kürtlerden farklı ve zaman içinde kendi kültüründen kopmuş ya da koparılmış Türkler olduğu yönünde tezler, yazılı metinlere konu olmuştur (Sevgen, 1999; Uluğ, 2001: 22). Daha sonraki yıllarda da Kürtlerin aslında Türk oldukları yönünde yayınlar yapılmaya devam edilecektir. Buna bir örnek olarak Bkz. Mehmet Eröz, Doğu Anadolu’nun Türklüğü, Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1975

Hatta bu konuda valiliklerin öncülük ettiği akademik çalışmalar yapılmıştır. Buna bir örnek olarak da 1985 yılında Tunceli’de yapılan Doğu Anadolu’nun Sosyal Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu verilebilir. İlerleyen dönemde Kürtlerin zamanla kültürel köklerinden kopmuş Türk oldukları tezi de aynı tonda savunulmuş ve bu amaçla çeşitli araştırma ve yayınlar yapılmıştır (Kırzioğlu

İSKÂN YASALARININ MUHATAPLARI: HARİCİDEN DAHİLİYE DÖNÜŞ

İskân etme/edilme hali, aslında büyük ölçüde ulus devletlerin inşası sürecinde gözlemlenen bir toplumsal olgu olarak ulusun nasıl tanımlandığı ile doğrudan ilişkili bir biçimde gelişmiştir ve bu bir olgudur. Gerçekte ulus devlet açısından dışarıdan gelen nüfusu yerleştirme ve içeriden dışarıya nüfus ihraç etme gibi bir dizi uygulamanın temelinde homojen bir topluluk yaratma arayışının etkili olduğu söylenebilir. Zira ekonomik/güvenlik gibi nedenlerle gerçekleştirilen iskân örneklerinde de yine ulusal ekonominin kurulması ve ulusal güvenliğin inşası gibi ulus devlete özgü parametreler yer almaktadır.

Bir ulus devlet örneği olarak Türkiye’de erken Cumhuriyet yıllarında çıkarılan İskan Yasaları, bu yasaların çıkarılma gerekçelerinde de görüldüğü gibi, büyük ölçüde bu temel yönelim ve amaçla ilgilidir. Bunun, Türkiye Cumhuriyeti için ne ölçüde önemli bir sorun olduğunu anlayabilmek için TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi)’nin 1950 yılına kadar tam 15 kez iskan yasalarında değişiklikler yaptığını anımsamak yeterlidir. Her defasında daha önce çıkarılan yasalara yeni maddeler eklenmiş ve bazı maddeler ihtiyaca göre değiştirilmiş ya da yeni yasalar yapılmıştır.

Ulus tanımında olduğu gibi iskan politikalarının muhataplarının niteliği yönünden de, 1920’li yılların sonlarından itibaren bir farklılaşma olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda iskan uygulamalarını kategorik olarak daha çok ülke dışından getirilen Türk ve Müslüman asıllı göçmenlerin yerleştirilmesi ve ülke içinden farklı coğrafyalardaki nüfusun ikamet yerlerinin değiştirilmesi gibi iki ana döneme ayırabiliriz. İki dönem arasında geçişkenlikler olmakla birlikte birinci dönemde iskanın muhatapları daha çok dışarıdan gelenler/getirilenler olduğu halde, ikinci dönemde bunlara dahili nüfus da eklenmiş, giderek dahili nüfusun iska-

nı önem kazanmıştır. “Ulus” kavramının nasıl tanımlandığına baktığımız zaman ilk dönemde “Türk ulusu”nun daha çok Müslümanları anlattığı, ikinci dönemde ise daha çok etnik bir grup olarak Türklüğü anlattığı görülebilir. Dolayısıyla ilk dönemin iskan politikaları, daha çok Müslüman olmayan nüfusun dışarıya gönderilmesi ve Müslüman nüfusun ithal edilmesi biçiminde gerçekleşirken, ikinci dönemde buna dahili Müslüman nüfus içinde Türk etnik kökeninden gelmeyenlerin “uygun görülen kimi bölgelere” yerleştirilmeleri de eklenmiştir. Bu ikinci grup iskan politikalarının gerekçesi artık din değil, ulusal inşa ve güvenlik çerçevesinde sorun olarak görülen dil ve kültürdür.

Nitekim ilk dönemin büyük göçü TBMM Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında imzalanan Türk ve Yunan halklarının mübadelesine ilişkin sözleşme ve protokol uyarınca Rum Ortodoks nüfusun gönderilmesine karşılık, getirilen Müslüman nüfusu kapsıyordu (Sarısakal, 2007: 319). Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 1934 yılında verdiği bilgilere göre 1923'ten itibaren Türkiye'ye gelen 660.000 muhacirden 400.000 kadarı anlaşmanın hemen ardından mübadele çerçevesinde gelmişlerdi (Seferoğlu, 1937: 174). İlerleyen yıllarda bunların sayısı azalacaktı. Zira artık iskan edilecek nüfus farklılaşmaktaydı.

Bu değişim süreci, konuyla ilgili olarak hazırlanan yasal süreçler üzerinden okunabilir. Artık dışarıdan gelecek Müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri işini esas alan Mübadele İmar ve İskan Vekaleti bir anlamda işlevini doldürmüştür. 7 Kanuniesani 1341 (1926) tarihinde çıkarılan 529 sayılı “Mübadele İmar ve İskan Vekaletinin Lağvile Vazifesinin Dahiliye Vekaletine Devri Hakkında Kanun” iskan politika ve uygulamalarına dahil alanı da katması açısından dikkate değerdir. Beş maddeden oluşan bu kanun, Dahiliye Vekaletine bağlı olarak “İskan Genel Müdürlüğü”ün kurulmasını hükme bağlıyordu (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt: 10 s. 17). Kanunun çıkarılmasını izleyen günlerde (20 Kanuniesasi 1341 (1926) iskan işlerinin nasıl yürütüleceğine dair bir de hükümet kararnamesi çıkarılır ve her vilayette bir İ-

kan Müdürlüğü kurulması öngörülür.

31 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 885 sayılı “İskan Kanunu” ilk kez “dahili memleketteki seyyar aşiretlerin, göçebelelerin ve sıhhi esbab dolayısıyla nakli icap edenlerin, dağınık bazı köylerde ikamet edenlerin ve casusluklarından şüphe edilen eşhasın nakli” konusunda Dahiliye Vekaletinin yetkili olduğunu belirtir (Madde 3). Nitekim bu yasadan bir yıl sonra (19 Haziran 1927) çıkarılan 1097 sayılı “Bazı Eşhasın Şark Mıntıkasından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun” ile 1400 kadar eşhas ve ailesiyle 80 kadar asi ailesinin garp vilayetlerine nakli için hükümete yetki verilir. Bu naklin iki ay içinde yani Ağustos ayı sonuna kadar tamamlanması kanunda öngörülür. Bu kişilerin yeni ikamet edecekleri bölgeyi terk etmemek koşuluyla seyahat haklarının geçerli olduğu aynı zamanda terk ettikleri mıntıka gidişlerinin de yasaklandığı belirtilir (Madde 5).⁶

Bu değişim süreci göstermektedir ki ulus tanımının çokluktan tekliğe; Müslümanlık eksenli olmaktan Türklük eksenine kaydığı 1920’li yılların sonlarından başlayarak giderek artan bir şekilde Müslüman ama Türk etnik kökeninden gelmeyen toplumsal kesimler de iskan pratiklerinin konusu ve muhatabı olmaya başlamışlardır. Artık “Türk dili ve kültürünü bu topraklarda yaymak yeni ve asıl amaç” olarak benimsenmiştir.

YENİ ULUS ALGISININ İSKAN YASALARINDA CİSİMLEŞMESİ: 2510 SAYILI İSKAN KANUNU

Bu yeni ulus tanımı ve algısının hedef kitlesi artık aynı

6 1926 yılında çıkarılan 885 sayılı yasadan önce Şeyh Said İsyanı sonrasında dahili nüfusun iskan sözkonusu olunca, tam olarak bu duruma uygun bir yasa bulunamamış; 10 Aralık 1925 tarihinde çıkarılan 675 sayılı “Mahalli İskanlarını İzin-siz Terk Eyleyen Muhacir ve Mültecilerle Aşiretler Hakkında Kanun” uygulanmıştır. Bu kanun uyarınca Diyarbakır ve çevresinden İzmir, Aydın, Saruhan (Manisa), Antalya, Bursa’ya 500 kişi sürgün edilmiştir (Beysanoğlu, 2001; 1026). Bu durum, o tarihe kadar yürürlükte olan iskan yasalarının daha çok dışarıdan gelen göçmenlere yönelik hazırlanmış, iç iskanın planlanmasında henüz yeterince hazırlıklı olunmadığını göstermektedir.

dinden gelen ama aynı dil ve kültür dışında kalan toplumsal kesimler ve onların en kalabalık bölümü olarak Kürtler olduğu söylenebilir. Dolayısıyla yeni çıkarılacak iskan yasaları bu amaçla düzenlenmişlerdir. Bu bağlamda 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskan Kanunu, 2006 yılına kadar süren dönemde kilit rol oynayan en önemli yasadır. 07.06.1934 ve 14.06.1934 tarihli iki ayrı oturumda kabul edilen yasanın özgün yanı iskanı dahili bir mesele olarak ele alması ve hemen her maddesinde “Türk kültürü”, “Türk dili”, “Türk ırkı” gibi kavramların işlenmiş olmasıdır. Yasa, Türkiye’de nüfus oturuş ve yayılışının düzeltilmesi” maksadını birinci maddede tanımladıktan sonra ülkeyi Türk kültürünü temel alarak üç bölgeye ayırır:

1. Türk kültürlü nüfusun yoğunluğu istenilen yerler
2. Türk kültürünü temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerler
3. Diğer sağlık, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve güvenlik nedenleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve yerleşimi yasak edilen yerler. (Madde 2)

Burada “Türk Kültürü”nün ne olduğu göreceli yanıtları olan bir konudur, “kimlerin ve hangi memleketler halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağı İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararıyla tesbit olunacağı” da yasada yer alır (Madde 3).

“Türk ırkından olup, hükümetten iskan yardımı istemeyen muhacir ve mülteciler, Türkiye içinde istedikleri yerde yerleşmeye serbest bırakılırlar. Ancak hükümetten iskan yardımı isteyenler, hükümetin göstereceği yerlere gitmeye zorunludurlar (Madde 7/A). “Türk ırkından olmayanlar, hükümetten yardım istemeseler bile hükümetin göstereceği yerde yurt tutmaya zorunludurlar. İzinsiz başka yere gidenler ilk defasında yerlerine çevrilirler, yinelenmesi durumunda Bakanlar Kurulu kararıyla vatandaşlıktan düşürülürler” (Madde 7/A).

Yasada dil birliği ve kültür vurgusu şu maddelerde açıkça vurgulanmaktadır. “Türk tebaasından olup da Türk kültürüne

bağlı bulunmayan aşiretler, fertlerinin dağınık olarak 2 numaralı mıntıkalara yerleştirmek öngörülür (Madde 10/C).

“Ana dili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı, kendi soydaşlarının tekeline alması yasaktır. (Madde 11/A) “Türk kültürüne bağlı olmayanlar ya da Türk kültürüne bağlı olup da Türkçe’den başka dil konuşanlar hakkında da, kültürel, askeri, siyasi, toplumsal ve güvenlik nedenleriyle Bakanlar Kurulu kararıyla İçişleri Bakanı gerekli görülen önlemleri almaya zorunludur.” (Madde 11)

Kültürel homojenlik arayışı ve önemi “kasabalarda ve şehirlerde yerleşen ecnebilerin tutarı belediye sınırları içindeki bütün nüfus tutarının yüzde onunu geçemez ve ayrı mahalle kuramazlar” ifadesiyle açıkça belirtilir (Madde 11/C). 1 numaralı mıntıkaya buranın eski yerlileri olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin sokulmasına kesinlikle izin verilmeyeceği belirtilir (Madde 12/A). Bu mıntıklarda “dışarıdan gelecek Türk kültürlü muhacirler (Madde 12/C), 3 numaralı mıntıka halkından Türk kültürlü vatandaşlar (madde 12/D) ve Türk ırkından olup bu mıntıkada askerlik yapmış olanların yerleştirilmeleri (tabii kendi istekleriyle) öngörülür. (Madde 12/E) Türk ırkından olmayanların serpiştirme sureti ile köylere ve ayrı mahallelere veya küme teşkil etmeyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskânları mecburidir” (Madde 13/3) denilir.

1 numaralı mıntıkaya yerleştirilenler dahil olmak üzere tüm göçmenlere, iskan edildikleri yerde en az on yıl kalma zorunluluğu getirilir (madde 29/A) ancak 2 nolu mıntıkada iskan ettirilen “Türk tabiiyetinden olmakla birlikte Türk ırkından⁷ olmayanla-

7 O dönemlerde ırk ve üstünlük vurgusunun çok yaygın bir şekilde işlendiği görülüyor. Kasım 1938 de çıkarılan Ergenekon Dergisinin temel sloganı “Ülkümüz, ırkdaşlarımızın saadetidir” ve “Her şeyin üstünde Türk İrkı” şeklindedir. Bir yıl sonra çıkarılan Bozkurt Dergisinin de aynı sloganları benimsediği ve her sayısında yer verdiği görülmektedir. 1940’lı yıllarda Türkçülük cereyanı çok daha hız-

rın on yıl sonra bile Bakanlar Kurulu kararı olmadıkça başka yerde yurt tutmalarının yasak olduğu belirtilir (Madde 29/B).

2510 sayılı yasa kuşkusuz belirli bir duruşun, bir arayışın, bir özlem ve stratejik planlamanın ürünü olarak görüldüğünde anlam kazanır. Esasen yasanın hazırlanma sürecine bakıldığında bu stratejik amaç daha iyi anlaşılabilir. Tasarı 1932 yılında hazırlanıp TBMM başkanlığına sunulmuş; yasallaşması yaklaşık olarak iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Yasa, bir anlamda Cumhuriyet ve ulus üzerine yapılan tartışmaların 1930'lu yıllardaki devamı niteliğindedir. 1920'li yılların sonlarında benimsenen yeni ulus anlayışı ve bu bağlamda “dil birliği”nin sağlanmasına verilen önem yasanın gerekçesinde sık sık vurgulanmıştır. Orada ifade edildiği gibi “dahili iskan safahatı cümlesinden olarak ana dili Türkçe olmayan nüfus terakümlerinin mennine ve mevcutlarının dağıtılması şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin korunmasına ait tedbirlerin ittihaz ve tatbiki için hükümete kanuni selahiyet alınması düşünülmüştür”⁸ (Aktaran Beşikçi, 1977; 131/132).

Yasanın maksadına ilişkin şu açık tespit yapılmıştır:

“... Maksat, bunların (Türk kültürünün dışında kalanların -bn-) süratle anadillerini unutmaları, Türklerle karışması olduğundan büyük köylerde bir mahallede veya birbirine komşu ve kolaylıkla toplanır bir yerde olmamak koşuluyla oturtulmalarında beis görülmemiştir” (TBMMZC. Devre IV, İçtima 3. Cilt: 23 s. 10

lanmış görünmektedir. Bu dönemde çıkarılan dergilerde “Türk kanının temizliği”, “asil Türk kanı”, Türk milli ruhu”, gibi ifadeler sıklıkla yer almakta ve asil Türk olmayanların hayat haklarının dahi bulunmadığına yer verilmektedir (Uyar, 1998: 148-153).

- 8 2510 sayılı İskan Yasası, ulusun inşası ve dil birliği projesinin etkili bir aracı olduğu açık olmasına karşın bu özelliği genellikle görülmemiş; daha çok aşiretçiliği yasaklayan hükümlerine dayanılarak feodalizme karşı demokratik bir mücadele, köylülüğün feodal düzenin çarklarından kurtulması bakımından olumlu bulunmuş ve desteklenmiştir. O dönem uluslararası sosyalist hareketin değerlendirmelerinin de genellikle bu yönde olduğu görülmektedir (Tacibayev, 2004: 314). Daha önce vurguladığımız gibi bu yargılar büyük ölçüde ulusa atfedilen üstünlük ve kutsallık algısının, bir tür kolektif algıya dönüşmesinin de sonucudur.

TBMM Matbaası, 1934).

Yasanın mimarı İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya göre bu yasa 'dile, uygarlığa girme, göç, yerleşme ve topraklandırma' amacıyla düzenlenmişti" (Turan, 1996: 198). Benzer yaklaşımları yasa üzerine yapılan konuşmalarda gözlemlemek mümkün. Bunlardan Kütahya milletvekili Naşit Uluğ'un ifadesi oldukça serttir:

"Aziz arkadaşlarım, yurdumuza ülkümüzdeki şekli verecek, bugünkü bakir varlık üzerinde hür, zengin ve sağlam nesilleri yaşatabilecek, Türk olmanın şeref ve değerini bu topraklara yaşayanların iliklerine kadar işletecek olan inkılabın ana kanunlarından belli başlısı olmak mümtazlığındandır" (Babuş, 2006: 218). Artık bundan sonra Türk vatandaşının dili bir, duygusu bir, kültürü, ülküsü bir olacaktır (Babuş, 2006: 222).

Bu yasa, Türk ulusal kimliğini dil ve kültür üzerinden inşa ederken büyük ölçüde Kürt nüfusunu muhatap saydığını gösteren önemli belgelerden birisi de İnönü'nün Kürt Raporudur.

1935 yılında (yasanın çıkarılmasından bir yıl sonra) Başbakan İnönü tarafından hazırlanan ve çok gizli olduğu için ancak 2007'de yayınlanabilen rapor bu eğilimin nasıl resmi bir politika olarak benimsendiğini göstermektedir. Hemen tüm Doğu ve Güneydoğu illerini gezdikten sonra hazırladığı raporda İnönü ilginç deneyimlere ve önerilere yer verir. O yıllarda Diyarbakır, Bitlis, Van, Hakkâri, Muş, Mardin, Urfa, Siirt illerinde 228 282 Türk'e karşılık 765.150 Kürt, 5085 Ermeni, 20.508 Süryani, 92.274 Arap yaşamaktaydı. Diğer bir deyişle Türkler, bölgedeki toplam nüfusun yaklaşık % 25 kadarını oluşturuyorlardı. Yine de İnönü bölgenin Türkleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştı. "Muş, Van, Erzincan ve Elazığ ovalarında kuvvetli Türk kütleri vücuda getirmek mecburiyetindeyiz" diyen İnönü, devamla "şarkta iskân kaynağı başlıca Karadeniz halkıdır. Başarının tılsımı ilk muhacirlerin memnun olması ve Karadenizlileri teşvik etmesidir. Bunun için ilk muhacirlerin yerleşmesinde ortalama iskân masrafı pahalı olsa da memnun etmek esas meseledir. De-

vamlı ve geniş bir iskân siyasetini ancak bu ilk tecrübelerden sonra daha faal yürütebiliriz (Öztürk, 2007: 58) demektedir.⁹

Raporda lisan öğretme işi başlı başına önemli bir konu olarak ele alınmıştır. “Türk camiası içinde kaynaştırmak istediği-miz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe ile konuşur hale getirmek icap eder. Bunun için, köyünde köylüsünün, anasının, babasının yediğinden ayrılmak, yatağını basit tahta kerevetini kendilerine temin ettirmek suretiyle devşirme köy çocuklarını alıp yatılı mektepler kurmak icap eder” denilmektedir. Bu okullarda sırf Türkçe konuşmayı ve Türklük propagandasını, Türk büyüklere karşı sevgi uyandıracak bir program takip edilecek, öğrenim süresi üç yıl olup çocuk senenin on, on bir ayında da okulda kalacak. Bunun için kanun çıkarılmalı. Bu misyoner tarzında bir temsil takibidir. Bu okul kaza merkezlerinde, hatta kalabalık memuru, subayı olan nahiye merkezlerinde genel beş yıllık okullara engel olmayacaktır (Öztürk, 2007: 79-80).10

O yıllarda bölge Müfettişi Abidin Özmen’in raporunda yer alan bazı fikirler de bu eğilimi içeriyordu. Özmen’e göre işi olan köylü, Türkçe bilmiyorsa bile memur onunla derhal Kürtçe anlaşmaya başlamamalı, memur olmayandan bir tercüman getir-

9 Türk kültürüne kazanma projesi sadece Kürtlerin batıda iskan edilmesiyle değil, İnönü’nün Karadeniz halkı için vurguladığı gibi Türk kültürlü nüfusun doğuda iskanı biçiminde de cereyan etmiştir. Örneğin 1934 yılından sonra Bulgaristan, Yugoslavya, Kudüs ve Romanya’dan gelen ve göçmenlerin Diyarbakır’da iskan edildiği köyler ve nüfusları şöyledir: Merkeze bağlı 8 köy: Abbas, Karabaş, Kabi, Köprübaşı, Tavuklu, Matrani, Şemami, Yeniköy, Toplam 461 hane 1903 kişi. Bismil ilçesine bağlı 6 köy: Ambar, Çöltepe, Göksu, Mollafeyyat, Salat, Ulam. Toplam 535 hanede 1926 kişi. Çınar ilçesi merkezi ve Beşpınar köyü: Toplam 159 hane, 612 kişi. Ergani ilçesi merkezi ve buna bağlı Herbetu köyü: Toplam 52 hane, 259 kişi (Beysanoğlu, 2001; 1027-1028).

10 Bunun önemli örneklerinden birisi 1937/38 öğretim yılında açılan Elazığ Kız Enstitüsü içinde Dersim ve Bingöl köylerinden getirilecek kız çocukları için bir yatılı bölümün oluşturulması pratiğidir. Okul Müdürü, bu öğrencilerin Türk kültürüne kazanılması için kendisine “gerçek bir Türk misyoneri olarak” görev verildiğini belirtir (Avar, 2004; 47). Sonuçta deneysel anlatılarında yer aldığı çalışmalarında bu okulda toplanan ve büyük bölümü Dersimli kız çocuklardan oluşan öğrencilerin Türk kültürü ve diline dahil edilebilmişlerdir. (Yeşil, 2003).

meye mecbur tutulmalıdır. Bu suretle yaratılacak zorluk onun meramını Türkçe anlatmaya zorlayacaktır. Memurlardan Kürtçe konuşanlar, birincisinde yazılı ihtar, tekrarında maaş kesmesi, Kürtçe konuşmaya devam ederse memuriyetten çıkarılmalı. Her yıl yaklaşık 3000 kişinin batı illerine alınması uygulamasına geçilmeli, böylece on beş yirmi yıllık düzenli bir programla halkı ortadan kaldırmış, kalanları da Türk kültürüne yönelmiş bir hale getirmiş olacaktır (Öztürk, 2007: 82).

Bütün bu resmi rapor ve belgelerde görüldüğü gibi ulusal devletin inşası, Türklük ekseninde iskânı gerekli kılıyordu. Tekeli'ye göre 1930'larda doğudan batıya yerleştirilen Kürtlerin sayısı, 5074 hanede 25.381 kişiyi bulmuştu (Tekeli, 1990: 64).¹¹ Ne var ki bu sayının gerçekçi olduğunu söylemek de güçtür. Çünkü sadece 1938 yılında ve sadece Pülümür ilçesinde 4.066 kişi bu yasaya dayanılarak yerlerinden edildiğine (Ülkü, 2001;) ya da Dersim'de 1938 yılında 7-12.000 dolayında kişi sürgün edildiğine göre (Aygün, 2009: 22) toplamda uygulamalardan yüz binlerin etkilendiği tahmin edilebilir. Nitekim İnönü'nün 1939 yılında Cumhurbaşkanlığı dönemindeki günlüklerinden öğrendiğimize göre bölgeden 24.000 ailenin iskanını hazırlanmış ve bunun için 17 milyon TL bütçe ayrılması öngörülmüştü. İnönü'ye göre "iskan ve temsil işleriyle mütemadiyen uğraşmak için 100 milyon liralık bir program yapılması" gerekiyordu (Demirel, 2001; 279) ve bu büyük iskanın asıl gerekçesi Türk dili ve kültürünün dışında kalan kesimleri süratle ana dillerinden koparmaktı.

SONUÇ

Sonuç olarak erken Cumhuriyet yıllarında Türkiye'de iskan sorunu büyük ölçüde ulusal kimliğin inşasına paralel bir biçimde ve bu inşayı destekleyecek bir araç olarak ele alınmıştır. Nü-

11 Bu dönemde gerçekleştirilen iskan uygulamalarının muhataplarından bir bölümüyle yapılan söyleşiler, iskanın hangi toplumsal kesimleri hedef seçtiğini de açıkça gözler önüne sermektedir (Diken, 2005).

fusun din ya da dil yönünden homojenleşmesini amaçlayan iskan yasalarının çıkarılması ve bu çerçevede kitlesel yer değiştirmelerin gerçekleştirilmesi devletin doğrudan örgütlediği bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir.

1920'li yılların başında benimsenen din eksenli millet tanımı, Türkiye sınırları içindeki Müslüman olmayan nüfusun dışarı çıkarılması ve dışarıdaki Müslüman nüfusun da dahili mekanda iskan edilmesini gerektirmiştir. Bu süreçte Türkiye ve Balkan ülkeleri arasında milyonlarca insan yer değiştirmek durumunda kalmıştır.

1927 yılında ulus tanımında artık Türk etnik kimliğine uygun yeni bir anlayışın benimsenmesi Türkiye'de yaşayan, Müslüman olmakla birlikte Türk etnik kökeninden gelmeyen toplumsal kesimlerin "Türk dili ve kültürüne dahil edilmesi"ni gerektirmiş; bu dönemin iskan yasa ve pratikleri esas olarak Kürt nüfusun yer değiştirmesiyle sonuçlanmıştır.

1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskan Kanunu, bunlar arasında dil ve ulus ilişkisini en açık şekliyle yansıtan ve en kapsamlı yasa olarak dikkat çekmektedir. Yasa, sonraki yıllarda kısmi değişiklikler geçirmiş olsa da 2006 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu arada geçen yıllarda da iskan yasalarının içeriği bu yönüyle aslında fazla değişmemiştir.

Zorunlu iskânla ilgili önemli bir değişiklik 27 Mayıs 1960 tarihinde Demokrat Parti iktidarını devirerek yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi tarafından yapılmıştır. Kabul edilen 19 Ekim 1960 gün ve "2510 sayılı kanuna ek 105 sayılı kanun"un 1. Maddesine göre: "Dini his veya gelenekleri veya yabancı ideolojileri alet etmek veya cebir ve şiddet kullanmak suretiyle ikametgâhının veya maliki veya zilyedi olduğu gayrimenkulün bulunduğu mıntıkada yaşayan halkın tamamı veya bir kısmı üzerinde tesis ettiği nüfuza dayanarak kişilerin ve dördüncü dereceye kadar yakınlarının zorunlu olarak başka bir bölgede iskan edilmesini mümkün kılmaktadır (Beysanoğlu, 2001: 1030). Ancak buradaki zorunlu iskan "milli bütünlüğü bozucu

girişimleri” içermekle birlikte esas olarak güvenlik gerekçelerini öne çıkarmaktadır.

1983 yılında kabul edilen 2935 sayılı OHAL yasasının bazı maddeleri de 1930 ‘lu yıllardaki iskan yasalarını hatırlatmaktadır. Yasa, bölgenin belirli yerlerinde yerleşimi yasaklamakta, belli yerleşim yerlerini boşaltmak veya başka yerlere nakletmekte, kamu düzeni veya kamu güvenliğini bozabileceği kanısını uyandıran kişi ve toplulukların bölgeye girişini yasaklamakta, bölge dışına çıkartmakta veya bölge içerisinde belirli yerlere girmesini veya yerleşmesini yasaklamakta ilgili valiliğe yetki vermektedir (Ersoy, ve Şengül, 2001: 41-43). Bütün bu değişiklikler, “güvenlik” kaygısına dayandırılmış olmakla birlikte, bu sorunun arkaplanında erken Cumhuriyet yıllarından bu yana süregelen etnik ve millî problemlerin bulunduğunu unutmamak gerekir.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu H. Yıldırım; (2001) Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Markus Talihi: Göç, Kum Saati Yayınları, İstanbul
- Alp Tekin; (2001) “Türkleştirme” TC kültür Bakanlığı Yayınları, 2774
- Anderson, Benedict; (1993) (1983) Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması, Metis Yayınları İstanbul
- Avar, Sıdika; (2004) Dağ Çiçeklerim, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara
- Ayaz, Necat; “Dil ve Siyaset İlişkisi” Gündem Gazetesi Forum Köşesi, 4 Haziran 2005
- Aygün, Hüseyin; (2009) Dersim 1938 Ve Zorunlu İskân, Dipnot Yayınları, Ankara
- Babuş, Fikret (2006) Osmanlı’dan Cumhuriyete Göç ve İskân, Ozan Yayıncılık, İstanbul
- Balaban, Rahmi; (1939) Fichte’nin Hitabeleri, Dereli Basımevi, İzmir
- Bali, Rıfat; (1999) Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni, İletişim Yayınları
- Beşikçi, İsmail; (1977) “Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi”, Belge Yayınları

- Beysanoğlu, Şevket; (2001) Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Cilt: 3, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları
- Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri, (1975) Bakü 1-8 Eylül 1920 (Çev: Ali Alev) Koral Yayınları, İstanbul
- Comte, Auguste; (1952) (1852) Pozitivizm İlmihali, (Çeviren: Peyami Erman) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
- Çağaptay, Soner; (2003) “Kim Türk Kim Vatandaş, Erken Cumhuriyet dönemi Vatandaşlık Rejimi üzerine Bir Çalışma” Toplum ve Bilim Dergisi Sayı: 98
- Çoker, Fahri; (1983) Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, TTK Yay. Ankara
- Demirel, Ahmet; (2001) İnönü, İsmet; Defterler, I. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, (Gün Gün İnönü'nün Ajanda Notları 28 Aralık Perşembe 1939), Ankara
- Diken, Şeyhmus; (2005) İsyân Sürgünleri, İletişim Yayınları, İstanbul
- Doğu Anadolu'nun Sosyal Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, 13-15 Mayıs 1985, Tunceli. Gazi Üniversitesi Basın Yayın yüksek okulu Matbaası
- Dündar, Fuat; (2001) İttihat Ve Terakkinin Müslümanları İskan Politikası, İletişim Yayınları
- Erdem, Tarhan; (1982) Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1976-1982, Milliyet Yayınları
- Eröz, Mehmet; (1975) Doğu Anadolu'nun Türklüğü, Türk Kültür Yayınları, İstanbul
- Ersanlı, Büşra; (2003) İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937), İletişim Yayınları
- Ersoy, Melih; H. Ve Tarık Şengül; (2001) Kent, Göç ve Yoksulluk Diyarbakır Örneği, ODTÜ Kentsel Planlama Politikası ve Yerel Yönetimler Anabilimdalı Yayını (Yayın no. 6)
- Gellner, Ernest; (1998) (1994) Milliyetçiliğe Bakmak, İletişim Yayınları
- Gellner, Ernest; (1983) Nations and Nationalism, Oxford; Blackwell
- Giritlioğlu, Fahir; (1965) Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Ayyıldız Matbaası, Ankara
- Gökalp, Ziya; (1952) Türkçülüğün Esasları, TTK Yayınları, Ankara
- Gözübüyük A. Şeref, - Sezgin, Zekai; (1957) 1924 Anayasası Hakkındaki

- Meclis Görüşmeleri, Ankara Üniversitesi SBF İdari İlimler Enstitüsü Fakülte Yayını No: 78-60, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara
- Gül, Teoman; (1998) Türk Siyasal Hayatında Recep Peker, Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 2143, Ankara
- Gündüz, Aslan; (1987) Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar İle İlgili Temel Metinler, Beta Basım Yayım, İstanbul,
- İnan, Afet; (1969) Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları, TTK Yayınları, Ankara
- Kızıoğlu M. Fahrettin; (1968) "Kürtlerin Türklüğü" Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Talebe derneği Yayınları, Ankara
- Lenin V.I. (1970) (1910-1920) Doğuda Ulusal Kurtuluş Hareketleri, Ant Yayınları
- Maksudyan, Nazan; (2005) Türklüğü ölçmek, Metis Yayınları, İstanbul
- Milletin Hizmetinde 40 Yıl CHP, (1963) Ankara Basım ve Ciltevi
- Nur, Dr. Rıza ve Grace Ellison; (2007) İlk Meclisin Perde Arkası, 1920-1923, Örgün Yay. İst.
- Özdoğan, Günay Göksu; (2007) "Bu Yapı Aşağıdan Nasıl Gözükür" Radikal Kitap, 2 Şubat
- Özkırımlı, Umut; (2008) Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yay. Ankara
- Öztürk, Kemal, (1999) İlk Meclis, İnkılap Yayınları, İstanbul
- Öztürk, Saygı; (2007) İsmet Paşanın Kürt Raporu, Doğan Kitap Yayınları İstanbul
- Peker, Recep; (1935) İnkılap Dersleri Notları, Ulus Basımevi, Ankara
- Saffet, Mehmet; (1934) "Milliyetçiliğin Felsefi Esasları" Ülkü Dergisi Sayı: 12
- Sarısakal, Baki; (2007) Belge ve Tanıklarla Samsun'da Mübadele, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları
- Seferoğlu, Şükrü; (1937) "Şükrü Kaya'nın Sözleri Yazıları" Der. Ekrem Ergüven, İstanbul Cumhuriyet Matbaası
- Şerafettin Turan; (1996) Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938, Bilgi Yayınevi, Ankara
- Sevgen, Nazmi; (1999) (1945) Zazalar ve Kızılbaşlar, Kalan Basım Yayım, Ankara
- Sevim, Ali; İzzet Öztoprak, Akif Tural; (2006) Atatürk'ün Söylev ve De-

-
- meçleri 1906-1938, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara
- Stalin J. V.; (1989) (1913) Eserler Cilt: 2, (Çev: İsmail Yarkın) İnter Yayınları, İstanbul
- Şengil, Mizyal Karaçam; (1996) Birinci TBMM'de Düşünce Akımları 1920, Cem Kültür Yayınları İstanbul
- Tacibayev, Raşid; (2004) Kızıl Meydandan Taksime Siyasette Kültürde Sannatta Türk Sovyet İlişkileri, (1925-1945)Truva Yayınları, İstanbul
- TARİH Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941) Kaynak Yayınları Cilt 1, 2000
- TBMMZC. Devre IV, İçtima 3. Cilt: 23 s. 10 TBMM Matbaası, Ankara 193 TBMM Zabıt Ceridesi Cilt: 10 s. 17
- Tekeli, İlhan; (1990) Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi Toplum ve Bilim, Sayı: 50
- Uluğ, Naşit Hakkı; (2001) (1931) Derebeyi ve Dersim, Kalan Yayınları, Ankara
- Uyar, Hakkı; (1998) Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Kitapları, İstanbul
- Ülkü, Fethi; (2001) Anılarla Tunceli, 4Renk Matbaa Yayımcılık, Ankara
- Yeşil, Sevim; (2003) Unfolding Republican Patriarchy: The Case of Young Kurdish Women At The Girls' Vocational Boarding, (Master Thesis) The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University
- Yılmaz, Mehmet; (1996) Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914) Selçuk Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
-

KENTE YÖNELEN KÖYLÜLER: KIRSAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜ, GÖÇ VE GECEKONDU

*Sinan Yıldırım**

Göç, her ne sebeple gerçekleşirse gerçekleşsin büyük bir dönüşümün, toplumsal altüst oluşun göstergelerinden birisidir. Toplumların ekonomik yapılarının analizini yaparken göçün sebep ve sonuçlarını ortaya koyabilmek aslında bu yapıların temel bileşenlerini de göstermek anlamına gelecektir. Bu sebepten 1945–1960 döneminde Türkiye’de kırsal yapının dönüşümünün inceleneceği bu çalışmanın kalkış noktası olarak göç alınacak ve buradan yola çıkılarak dönem içerisinde ekonomik anlamda görülen dönüşümün toplumsal etkilerinin neler olduğu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Mehmet C. Ecevit içgöç kavramsallaştırmalarının ikili yapısı hakkında şunları söylemektedir: “İç göçün anlaşılmasında kırsal ilişkilerin analizi bir zorunluluktur; ama, aynı zamanda, iç göçün kavramlaştırılma biçimi de, kırsal ilişkilerin analizini etkiler. Bu nedenle, belirli bir göç kuramı, anlayışı veya yorumu tersine dönüp kırsal ilişkilerin analizi için de kullanılır hale gelir.” (Ecevit, 1997: 494). Bu durum özellikle 1950-1960 yılları arasında Türkiye’de yoğun bir biçimde yaşanan kırdan kente göçün

* İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

analizi için oldukça geçerlidir. Göç ve kırsal yapıların dönüşümü aslında o kadar birbiri içine geçmiş meselelerdir ki hangi birinden başlarsanız diğerine değinmeden geçmek mümkün olmayacaktır. Fakat bundan daha önemlisi, Ecevit'in de dile getirdiği temel sorun, başladığınız yer itibariyle kavramsallaştırma ve sorunsallaştırma biçimlerinizin diğerini veya sonuçlarınızı da tanımladığı meselesinin çoğu zaman atlanmış olmasıdır. Bu çalışmada tarımsal yapıların dönüşümü ve göç ilişkisinde konunun bu geçişli karakterinin her zaman göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanacak ve bu döneme ilişkin yapısal dönüşüm ve göç ilişkisinde yerleşik hale gelmiş sorunlar dile getirilerek bu sorunların epistemolojik kökenlerinin çözümlenmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Tarımsal yapıların dönüşmesi aynı zamanda köylüye dönük algının da dönüşmesini getirecektir. Bu dönüşümün en iyi gözlemlenebileceği olgulardan biri olduğu için, bu bölümde “kırdan kente göç” temel analiz alanı olarak seçilmiştir. Kırsal dönüşümün sonucunda oluşan “yeni” köylülük, bir önceki dönemin “soyut” düzeyde tanımlanmış köylülüğünden daha farklı bir gerçekliğe kavuşacaktır. İdeolojik köylülük tanımları yanında, ekonomik dönüşümün yarattığı ve göç ile kendini gösteren yeni kırsal ekonomik ilişkiler, köylülüğün varlığını daha “somut” bir hale getirecektir. Köylüler, kırsal yapının dönüşmesi sonucunda kentlere yönelecek ve bu anlamda daha somut bir düzeyde “görünür” hale geleceklerdir. Önceki dönemlerde ideolojik bir soyutlukta tanımlanırken, artık kentlere inen köylüler, elle tutulabilecek somutlukta birer varlık olarak tanınacak ve kabul edileceklerdir.

Göç meselesinin akademik veya popüler araştırma konusu haline geldiği ilk andan itibaren ana sorun, artık gözden kaçırılmayacak derecede yoğunlaşmış olan göç hareketliliğinin sebeplerini anlayabilmek olmuştur. Eğer göçün neden gerçekleştiği anlaşılabilirse nasıl önlem alınabileceğinin de ortaya konabileceği düşünülmekteydi. Fakat çalışmaların başladığı 1950'ler-

den itibaren giderek artan biçimlerde 1960'larda, 1970'lerde ve 1990'larda kırdan kente göçlerin devam ettiğini ve bugünlerde bile bu göçün biraz hız kesmekle birlikte sonlandırılmadığını söyleyebiliriz. Bunun sebebi elbette ki sorunsalın iyi belirlenememiş veya çözümlenememiş olmasında değildir. İlhan Tekeli ve Yiğit Gülöksüz'ün belirttiği biçimiyle asıl sorun, günümüze kadar gelen kırsal yapının çözülmesi-göç ilişkisinin kuramsallaştırılmasında, yakın zamanlara kadar, göçün nasıl önlenebileceği yönündeki çabaların kuramsal algıyı biçimlendirmesinde yatmaktadır (Tekeli ve Gülöksüz, [1983]: 1234-1238). Bu yüzden, kapitalist gelişme, modernleşme ve kentleşme ilişkisi kırın çözülmesi ve kentlere doğru yaşanacak göçün anlaşılmasında temel eksenini oluşturmalıdı.

KAPİTALİZM, MODERNLEŞME VE KENTLEŞME

Kentlerin ilk ortaya çıkışı M.Ö. 3500-2500 tarihlerine kadar geri götürülebilir. Fakat bugünkü anlamıyla kentlerin oluşumunu kapitalizmin gelişimi ile birlikte burjuvazinin, kırdaki aristokrasinin hegemonyasından kurtulmak için, daha özgür bir pazar ve üretim ortamını kentlerde oluşturmasıyla başlatabiliriz. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiltere'de ilk sanayi kentlerinin ortaya çıkışıyla eş zamanlı olarak kırdaki yaşanan çözülmeye birlikte mülksüzleşen köylülerin kentlere yönelmesi, modern sanayi kentlerini üretimin ve tüketimin ve böylelikle de kapitalizmin merkezleri haline dönüştürmüştür. Bu çerçevede kentleşmenin büyüklüğü aynı zamanda kırdaki çözülmeye de büyüklüğü anlamına gelmektedir.

Kentlerin ve kapitalizmin gelişimi aynı zamanda modernleşme sürecinin de bir parçasını oluşturmaktadır. İlhan Tekeli'nin tanımlamasıyla modernleşme birbiriyle ilişkili dört boyutta oluşturulmaktadır. Bunlardan ilk ve en temel ekonomik boyut kapitalizmin gelişmesidir. İkinci olarak toplumsal organizasyon ve yaşam tarzının bilgisinin oluşturulması yani poziti-

vist normların kurgulanmasını gerektirmektedir. Üçüncü boyut, gelenekselcilikten bireyselliğe yönelişle birlikte oluşturulan “yurttaşlık” olgunun yaratılmasıdır. Son boyutu ise bütün bu olguların üzerinde ortaklaşabileceği bir kurumsal alan olarak ulus-devletin oluşumudur (Tekeli, 1999: 137).

Geç kapitalistleşen ülkelerde ise birbiriyle bağlantılı bütün bu süreçlerin işleyişinde farklılıklar görülmekle birlikte temelde benzer bir yöneliş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu anlamda, Osmanlı-Türkiye modernleşme süreci de kendine özgü biçimleri doğuracak ve hem kapitalizme özgü kurumların oluşmasında hem de kentleşme düzeyinde ilk örneklerle göre daha hızlı bir geçiş süreci yaşamak durumunda kalacaktır. Bu hızlı geçişin yarattığı sosyal gerilimden kaçınmak için Cumhuriyet tarihinin ilk yıllarından itibaren kentleşmeye karşı bir ideolojik konumlanma ihtiyacı doğacak ve bunun sonucunda köyü yücelten ve kente karşı bir duruşu içeren “halkçılık” anlayışının geliştiği görülecektir.¹

Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelişen kentler kapitalist gelişmenin yaygınlaştığı mekânlar olmasına rağmen, kırsal yapının kapitalist üretim ilişkileri içerisine eklemlenmesi daha geç bir dönemde olacaktır. Cumhuriyet ilk yıllarında, eski kent yapılarının modernleşmeci bir anlayışla yeniden düzenlenmesi çabaları görülmekle birlikte, kırların kapitalizmle eklemlenecek düzeyde bir modernleşmeye geçişi arzulanmamış ve kapitalizmin ülke içindeki gelişmişlik düzeyinin de engellemesiyle kentlerin köylerle olan bağlantısı sınırlı olmuştur. Üretim ilişkilerinin ulaştığı gelişmişlik düzeyi Cumhuriyetin ilk yıllarında kırların bütünüyle kapitalistleşmesini gerektirmeyecek boyutlardaydı. Bu durum Cumhuriyet yönetiminin ulus-devlet anlayışı ile örtüşmektedir. Tekeli'nin sözleriyle: “[Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet yapısı] *piyasa mekanizması için*

1 Halkçılık ve onun köycü söylemle ilişkisi için bkz. Karaömerlioğlu (2006); Toprak (1977).

de sanayileşen bir ülkenin pazar bütünlüğünü sağlarken oluşturduğu ulus bilincine dayanmaz. Bir imparatorluğun parçalanması sırasında ortaya çıkmış, ulus bilinci büyük ölçüde yeniden inşa edilecek bir ulus-devlettir. Ulus-devlet siyasal olarak kurulmuş olmasına rağmen, toplumsal bilinç düzeyinde yeniden oluşturulacaktır.” (Tekeli, 1999: 145). Bunun için, kapitalist ilişkiler arzu edilen ulus-devlet anlayışını benimseyebilecek kentler dışında yaygınlaşmadan önce, kırdan bu yöne doğru yeni bir bilincin yerleşikleştirilmesi gerekecektir. Ancak o zaman kapitalizm için gerekli olan bütünleşmiş pazar anlayışının bir uzantısı olarak kırların da bu bütünün içinde yer alması düşünülebilir. Bu süreç geç kapitalistleşmenin bir sonucu olarak yeni ulus-devletin ihtiyaçları ile belirlenecektir. Kapitalizmin kırsal yapı üzerindeki yıkıcı etkisi kendisini göstermeden, başka bir deyişle bu etkinin gerçekleşmesi olabildiğince ertelenerek, Kemalist rejim öncelikle kentler üzerinde ulus-devletin ihtiyaçları doğrultusunda denetimini oluşturma kaygısı güderek, kırsal yapının çözülmesini engelleyici uygulamalarla kentlerin ilk aşamada istenen yapısını bozacak bir gelişmenin önüne geçmek istemiştir. Bir anlamda H. Tarık Şengül’ün sözleriyle “Kemalist ulus-devlet projesi modernite projesine çevreden girmenin sıkıntısını yaşamıştır.” (Şengül, 2001: 75). Bu sıkıntıyı aşabilmek için Kemalist modernleşme projesinin kendisine seçtiği yeni kent merkezi (Ankara) anlayışı çerçevesinde pozitivist yurttaşlık normlarının oluşturulması çabasına girilir ve kırsal yapının bileşenlerinin de bu anlayış etrafında kente gelmesine gerek olmadan bilinçlendirilmesi amaçlanır.

Fakat bu süreç istenilen sonuca tam olarak ulaştırılmadan, büyük oranda uluslararası sistemin yarattığı zorlamayla, kesintiye uğrayacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya sistemindeki gelişmeler ve kapitalizmin uzun süreli savaşlarla bölünmeden istikrarlı bir yayılma dönemine girmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti bu yeni yapının içerisinde bir yer edinme gayretini içerisine girecektir. Korkut Boratav’ın “dünya ekonomisiyle

farklı bir eklemlenme denemesi” olarak tanımladığı bu geçiş süreci içerisinde tercih edilen yol, “dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğilimini” (Boratav, 1998: 101) yansıtmaktadır. Tercih edilen yeni kapitalist gelişme yöntemine göre, tarımsal üretimin arttırılması ve uluslararası pazarlarda tarımsal mallar üzerinde bir uzmanlaşma öngörülmekteydi. Bunu elde edebilmek için ise tarımsal üretimin arttırılması yollarının uygulamaya geçirilmesi ve üretim alanlarıyla uluslararası pazarların bağlantısını kurabilecek altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi gerekiyordu. Kentleşme söz konusu olduğunda, bu durum önceki iktisadi tercihten bir uzaklaşmayı ve kırların olabildiğince hızlı bir biçimde pazar için üretim yapar hale getirilmesinin önündeki engellerin kaldırılmasını gerektirmekteydi. Böylelikle kırsal yapının hızlı bir biçimde ticarileşmesinin sağlanmasıyla büyük oranda rasyonel olmayan, ama kökleşmiş bir halde Türkiye tarımında hâkim olan, küçük işletmeciliğin dönüştürülmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Bu sürecin bir gereği olarak özellikle kırlarda hızlı bir ticarileşme sürecinin yerleşmesi, aynı zamanda eski “köylüyü köyünde tutma” anlayışının da terki anlamına gelecektir. Henüz tam anlamıyla oluşturulamamış bütünleşmiş bir pazar olgusuna, ülke içinde kapitalizmin istenilenden hızlı ve yaygın bir biçimde gelişmesinin tercih edilmesi sonucunda, daha çabuk ulaşma çabası görülecektir. Bu durum, kırsal yapının çözülmesini, hızlı bir biçimde kırdan kente göç olgusunun başlamasını ve kentlerde de kentleşme hızının yüksekliği sebebiyle yeni bir tür kentleşme sürecini, yani “gecekondulaşma”yı doğuracaktır.

İdeolojik alanda ise, yeni ulus-devlet anlayışının yaratmaya çalıştığı “yurttaşlık” anlayışının da terkedilmesi ve yerine yeni bir birleştirici unsurun yerleştirilmesi gerekmektedir. Bu dönemde bu birleştirici unsur, içinde yer alınan uluslararası bloğun da ihtiyaçlarıyla örtüşür bir biçimde, çoğu zaman anti-komünizm ve milliyetçilik söylemleriyle kurgulanacaktır.

1945–1960 dönemi içerisinde “kente yönelen köylüler” olgu-

sunu açıklayabilmek için bütün bu analizin bileşenlerinin göz önüne alınması gereklidir. Aslında en başta da söylendiği gibi, hangisini analiz etmek için yola çıkılırsa çıkılışın diğerlerini de içermeyen bir bakış eksik kalacaktır. Bu eksiklik özellikle kırdan kente göç olgusunu açıklamaya çalışan araştırmalarda oldukça sık rastlanan bir yanlışlığa, İlhan Tekeli'nin de ifade ettiği biçimiyle göçün "mekanik" bir yorumunun literatürde yerleşik hale gelmesine yol açmaktadır (Tekeli, 1978; 2007).

ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU, MARSHALL PLANI, KÜÇÜK KÖYLÜLÜK VE GÖÇ

1945–1960 döneminde kırdan kente göçün anlaşılabilmesi için tarımda gelişen temel iktisadi oluşumların da hatırlanması ve göç ile olan ilişkisinin belirlenmesi gerekmektedir. Hepsinin ayrı araştırmaların konusu olabilecek genişlikte olmasına rağmen, burada yalnızca göç ile olan ilişkileri incelenmeye çalışılacaktır. Genel olarak bu çalışmada da savunulacağı gibi, 1945–1960 döneminde kırdan kente göçün temel sebebi bu iktisadi gelişmelerin bir bileşiminde aranmalıdır. Buna göre en sonunda söylenecek olanı baştan söylemek gerekirse, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK), beraberinde kırdan kente göçü doğuracak olan ekili arazi miktarındaki artışı sağlayan hukuki alt yapıyı hazırlamış, Marshall Planı ile birlikte hem ekilen toprak miktarındaki artış sağlanabilmiş hem de göçün teknik olanakları yaratılmış ve yüksek hızlarda gerçekleşen ticarileşmeye rağmen Türkiye tarımda hâkim üretim birimi olan küçük köylülük de göçün beşeri kaynağını oluşturmuştur. Bütün bu bileşenlerin detaylı bir analizi burada gerçekleştirmek mümkün olmadığından yalnızca göç ile ne türden bir ilişkiselliğe sahip oldukları vurgulanacaktır. Bu ilişkiselliği göstermekteki amaç, kırdan kente yaşanan göçün sebepleri ve kırsal yapının dönüşümü ile ilişkisini ortaya koyarken, bu ilişkiselliğin sürekli olarak akıldan tutulması gerektiğini vurgulamaktır. Daha çok bir özet gibi

okunması gereken bu bölümde sayısal verilerden daha çok genel süreç anlatılacaktır. Sayısal veriler tekrarı önlemek için daha çok göçün genel olarak anlatıldığı bölümde sunulacaktır.

ÇTK, Türkiye’de çok partili siyasal yaşama geçişin görünür sebeplerinden birisini oluşturmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Cumhuriyet Halk Partisi’ne (CHP) muhalif kesimler ilk olarak bu kanun tartışmaları sırasında kendilerini görünür hale getirmiş ve sonrasında kanun karşısında oluşan bu ittifak Demokrat Parti’nin (DP) kuruluşuna giden süreci başlatmıştır. Aslında devam eden yılların, tarım ve köylülük tartışmaları üzerinden şekilleneceğinin de bir göstergesi olmuştur.

ÇTK, en genel haliyle, topraksız veya az topraklı köylülere, hem belirli bir dönümün üstündeki toprak sahiplerinin kamulaştırılmış arazilerini hem de hazineye ait toprakları dağıtmayı ve böylelikle politik ve iktisadi bir sorunu halletmeyi amaçlayan bir kanun olarak tanımlanabilir.² Fakat yasa ilk amaçlandığı biçimiyle hiç uygulanamamış ve özellikle 1945-1950 arası dönemde iktidarın hem muhalefetin eleştirilerini azaltmak istemesi hem de uygulamada çekinceli davranması sebebiyle toprak dağıtımını oldukça yavaş işlemiştir. Geçen zaman içerisinde yasanın en radikal yönlerinin ortadan kaldırılması ile birlikte DP iktidarı döneminde ÇTK, daha önce tarıma açılmamış olan toprakların ekilmesini sağlayacak bir uygulamanın aracı haline dönüşmüştür. 1947’den 1962’ye kadar 1.8 milyon hektar arazi ÇTK yoluyla 360,000 aileye dağıtılmıştır Bu dağıtılanların yalnızca 8,600 hektarı devlet arazisi olmayan, kamulaştırılmış özel mülklerdir (Ahmad, 1993: 115).

ÇTK ile köylülere toprak dağıtım süreci DP’nin iktidara gelmesinden sonra hızlanmıştır. Aslında başta yasaya karşı olan DP, yasada yapılan değişikliklerle yasanın en büyük uygulayıcısı haline dönüşecektir. Bu artışta önemli iki faktör rol oynamış-

2 ÇTK hakkındaki tartışma ve yorumlar için bkz. Karaömerlioğlu (2006); Keyder ve Pamuk (1984-1985); Barkan (1980); İnan (2005); Balta (2002).

tır. Bunlardan ilki, Bulgaristan'dan gelen Türk asıllı göçmenlere toprak tahsis etme ihtiyacı ve diğeri de Marshall planı dâhilinde tarımın mekanizasyonu ile toprağı işleme imkânının artması ve yeni toprakların bu kanun çerçevesinde üretime katılmasının sağlanmasıdır (Hershlag, 1968: 158).

ÇTK uygulaması, göç açısından iki yönden etkide bulunmuştur. Bunlardan ilki Marshall Planı bahsinde daha detaylı olarak işleneceğı gibi, makineleşme sonrası göç etmesi beklenen topraksız, yarıcı ve ortakçılara dağıtılan küçük miktarlardaki toprağın, bu kesimlerin göçe katılmasını ertelemesine yol açması durumudur. Göç konusu tartışıldığı zaman, çoğu zaman bu kesimlerin ÇTK ile yetersiz düzeylerde de olsa toprak sahibi oldukları atlanmaktadır. İkinci etkisi ise, ideolojik düzeyde bir farklılaşmanın ÇTK'nın uygulanması sürecinde ortaya çıkmasıdır. Kanun tasarısının ilk halinde yer alan çeşitli unsurlar, uygulanması düşünülen planın aslında tek parti "köycülük" anlayışından farklı olmadığını göstermektedir. Kırsal yapıda toprak dağıtılması sonrasında oluşacak dönüşümün kentleri etkilememesi ve kırdan kente göçü yaratmaması düşünülmüş, köylüyü köyünde tutma anlayışı sürdürülmek istenmiştir. Köycülük anlayışının kentleşmeye karşı tavrının arkasında aslında kentlere gelen mülksüzleşmiş köylülerin proleterleşerek Batıdaki gibi sanayi devletlerinin yaşadığı problemleri yaşatmasından duyulan korku yatmaktaydı (Karaömerlioğlu, 2006: 135). Eleştirilerle birlikte bunu engellemeye yönelik çabaları ifade eden maddeler yasa tasarısından çıkarılmıştır.

Aslında bu duruma başka bir gözle bakıldığında, eleştiriler gelmese bile CHP'nin DP'den önce başlattığı dünya ekonomisiyle eklemlenme sürecinin bu türden bir engellemeyi içerebilecek bir duruma karşılık geldiği görülebilir. Tarımsal üretim ilişkilerine bu türden bir yaklaşım, gerçekte, iktisadi anlamda artık içinde yer alınmak istenilen uluslararası bloğun gereklerine de aykırı bir durumu yaratacaktır. Tarımsal üretimin uluslararası pazarın ihtiyaçları çerçevesinde örgütlenmesi süreci aynı

zamanda, tarım alanında belirli düzeylerde mülksüzleşmeyi ve beraberinde de kentlere yönelen köylüler olgusunun ortaya çıkışını zorunlu hale getirecektir. Bu durumda ideolojik düzeyde her ne kadar köylüyü köyünde tutma isteği bulunursa bulunsun, amaçlanan değişimin zorlamasıyla bu planın kısa zamanda, yasada yer alsa bile, uygulanmadan kaldırılması gerekebilirdi. Bu anlamda, ekilen toprak miktarının artırılması ve bunları işleme biçimlerinin belirlenmesinde, ÇTK, göçün sebebi olacak tarımsal dönüşümün hukuki dayanağını oluşturmuştur demek çok da yanlış olmayacaktır.

Marshall Planı, Amerika Birleşik Devletleri'nin II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin güçlenmesi karşısında komünizmin yayılmasını engellemek için Avrupa devletlerinin direncini arttırmaya yönelik yeniden yapılandırılmasını içeren bir kalkınma planıdır.³ Türkiye de, savaşa girmemesine rağmen, hem savaşın ekonomik etkilerini yaşayan ve hem de SSCB'nin komşusu bir ülke olarak bu yardımlardan pay alacaktır.

Marshall Planı'nın kırdan kente göç ile ilgili en önemli etkisi iki temel alanda yapılan yatırımlarla kendisini gösterecektir. Bunlardan ilki tarımda mekanizasyonla birlikte üretimin artırılması ve hızlandırılmasıdır. Bu gelişme kendisini bu dönemde "traktörleşme" ile görünür kılacaktır. Hem doğrudan hem de tarımsal üretim için sağlanan krediler yoluyla görülmemiş bir hızda Türkiye tarımı makineleşecektir. Bunun iki etkisinin olduğundan bahsedebiliriz. Öncelikle tarımda makineleşme üretimi arttırmış ve pazar için üretim yapabilme kapasitesini geliştirmiştir. Fakat bundan da önemlisi ekilen toprak miktarını arttırmıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmediği için önceki savaşlarda olduğu gibi daha çok tarımsal üretimde yer alan emek gücünü kaybetmemiş, aksine nüfusu artmıştır. Fakat üretimde artış sağlamaya yol açacak denli etkili teknik gelişmeyi

3 Marshall Planı'nın Türkiye uygulaması hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Tören (2007).

yaratamamıştır. Tarımda çalışan nüfus sayısı artsa bile, köylülerin toprağı işleyecek en basit araçlara erişim imkânı kısıtlı kalmıştır. Marshall Planı ile bu eksiklik giderilecek ve ilk etapta yeterli emek düzeyine rağmen ekilemeyen topraklar ekilmeye başlanacaktır. Bunun yanında, ÇTK'nın sağladığı imkânla birlikte daha önce tarımsal üretime girmemiş mera, orman ve hazine arazileri de işlenmeye başlanacak ve ekilen toprak miktarı artacaktır. Bu durum istenildiği gibi üretimde bir artışa yol açacaktır. Göçe etkisi açısından ise, makineleşme tarım işçisi olarak çalışan kesimler üzerinde önemli bir etkide bulunacaktır. İlerleyen bölümlerde bu durum daha da detaylandırılacaktır.

Marshall Planı'nın göçe olan ikinci etkisi ise, tarımsal ürünlerin pazara en hızlı bir biçimde ulaşmasını sağlamak için geliştirilen ulaşım alanında olacaktır. Tarımsal ürünlerin bozulmadan en hızlı ve düşük maliyetli bir biçimde pazara yöneltilmesi için özellikle karayolları yapımına öncelik verilir ve bu gelişme köyleri pazar ile yakınlaştırdığı gibi kentlere erişimi de kolaylaştıracaktır. Böylelikle, köylülerin kentlere yönelmesini kolaylaştıracak teknik altyapının da Marshall Planı'nın uygulanması sırasında tamamlandığını söyleyebiliriz.

Türkiye'nin kırsal yapısının analizinde belki de en tartışmalı konulardan birisi de küçük köylülüğün varlığı ve sürekliliği üzerinedir. Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi karşısında köylülüğün alacağı biçimler üzerine yapılan tartışma ve araştırmaların çoğunda küçük köylülüğün varlığı ile birlikte gelişen kapitalist tarımsal yapıların niteliği ve bunların politik etkileri üzerine teorik açıklamalar getirmek ihtiyacı görülmektedir.⁴ 1960 ve 1970'lerdeki tartışmalarda köylülüğün konumunu belirlemek aynı zamanda sınıf mücadelesi açısından da bir anlam içermekte ve köylülüğün işçi sınıfı hareketi ile ittifak halinde bir mücadelenin bileşeni olup olmayacağı bu tartışmaların odağında yer almaktaydı.

4 Genel olarak kapitalizm, tarımsal yapılar ve Türkiye üzerine tartışmalar için bkz. Aydın (1986); Boratav (2004); Seddon ve Margulies (1984).

1945–1960 dönemi tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve üretimin pazar odaklı bir yapıya yönelmesiyle nitelendirilmektedir. Fakat teorik düzeyde bu türden bir kapitalistleşmenin aynı zamanda büyük toprak sahipliğini ve büyük tarım işletmeciliğini de geliştireceği düşünülmekteydi. Dönemin sonunda yapılan tarım sayımları dikkate alındığında gerçek durum daha farklı bir gelişmeyi işaret etmekteydi. 1963 tarım sayımı sonuçlarına göre 1952 ile 1963 yılları arasında tarımsal işletme sayısında iki katı bir artış gözlemlenmiş ve 1,527,000 olan işletme sayısı dönem sonunda 3,100,000'e çıkmıştır (Akşit, 1999: 177). Bu gelişmenin birden çok sebebi olduğu söylenebilir.

Öncelikli sebep, ÇTK ile birlikte küçük miktarlarda toprakların köylüye dağıtılmış olmasıdır. Yasanın uygulanmasıyla birlikte, önceki dönemdeki toprak sahipliği sabit kalmak kaydıyla, yeni toprak sahibi büyük bir kesimin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bir diğer sebep de İkinci Dünya Savaşı döneminde artan hane halkı sayısının daha sonra miras yoluyla toprakların bölünmesinde işletme büyüklüklerini küçülttüğü gibi, işletme sayısını da arttırmıştır. Yine iki dönem arasında yapılan bir karşılaştırmaya göre işletme başına düşen ortalama toprak miktarı 1952 yılında 77 dönüm iken, 1963 yılında 35.46 dönüme düşmüştür (Serper, 1964: 161). ÇTK uygulaması sırasında yine bir kısım büyük toprak sahibi, sahip olunan toprakları ailenin bütün fertleri arasında dağıtarak, sahip olunması gereken maksimum toprak miktarının altında beyanda bulunmuşlardır (Karpaz, 1959: 124; Margulies ve Yıldızoğlu, 1990: 303). Gerçekte büyük tarımsal işletme düzeyinde değerlendirilmesi gereken bu işletmeler böylelikle küçük işletme sınıflandırmasına girmişlerdir.

Çağlar Keyder (1988: 171), küçük topraklılığın bu düzeyde bir artış göstermesini devletin kapitalist gelişme karşısında aldığı tavra bağlayarak tarihsel ve politik gerekçelerle dışarıda tutulan Güneydoğu bölgesi hariç küçük köylü işletmeciliğinin gelişmesinin Türkiye’de kapitalist gelişmeyi engelleyici niteliğine dikkat çekmek istemiştir. Fakat Türkiye’de tarımda yaşanan ka-

pitalistleşme aslında küçük köylülüğün varlığını da içeren bir yapıda gelişmiştir ve bir ölçüde geç kapitalistleşmiş çevre ülke özellikleri göstermektedir demek daha doğru bir nitelendirme olacaktır. Zira küçük köylülüğün varlığına rağmen artan düzeylerde yaşanan kırdan kente yaşanan göç küçük köylülüğün tarımda kapitalist ilişkilerin gelişiminin önünde en azından başlangıç aşamasında çok büyük engel yaratmadığını göstermektedir.

Küçük köylülüğün varlığı aslında bir anlamda göçü yaratan sebeplerden biri haline gelmiştir demek çok yanlış olmayacaktır. Tarımda yeterli düzeyde geçim sağlayacak büyüklükte toprağa sahip olmayan köylüler, topraklarını kiralayarak kente göç etmektedirler. İlerleyen bölümlerde anlatılacağı gibi, göçün temel insan unsurunu, tam olarak topraktan kopmuş mülksüzleşmiş köylülerden çok, köylerinde sınırlı miktarda bulunan topraklarını kiraya vererek belirli bir birikime sahip olabilmeye imkânını bulabilen küçük köylülük oluşturmaktadır. Artan üretim ve tarım fiyatları, kısa zamanda artan toprak miktarına rağmen doğal sınırlarına ulaşan ekilebilir arazinin kira ve satış fiyatlarını da arttıracak ve bu durum sınırlı miktardaki toprağı işlemek yerine onu büyük toprak işletmecileri üzerinden kiraya verip kente göç eden yeni bir kesimi oluşturacaktır. Aslında burada küçük toprak mülkiyetinin kiralanması üzerinden gelişen bir orta ve büyük toprak işletmeciliği tipinin yaygınlaştığı görülebilir. Bu durum, kendine yeterli ve pazar için sınırlı üretimde bulunan ve tam anlamıyla bir kapitalistleşmeyi engelleyen küçük üreticilik yerine, tarımda kapitalist gelişmeyi engelleyemeyen ara biçimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mülkiyet ve işletme biçimlerinin birbirinden ayrıldığı yeni, karma bir tipin oluştuğu gözlemlenebilmektedir (Margulies ve Yıldızoğlu, 1990: 307). Böylelikle aslında kırsal yapıda yaşanan dönüşüm tek tip bir işletme ve mülkiyet biçiminden farklı bölgelerde farklı biçimlerin bir arada yaşamasını doğuracak bir yapı yaratmıştır.

KÖYDEN KENTE GÖÇÜN NEDENLERİ YA DA GÖÇ ANALİZİNDE TEK BİR TİPOLOJİ YARATMAK MÜMKÜN MÜDÜR?

Bu soruyu hemen yanıtlamak gerekirse, cevap elbette ki “hayır” olacaktır. Ama aslında 1945–1960 dönemi göçlerini açıklarken başta türlü düşünülemezmiş gibi gelen bu sorunun cevabını tekleştirmeye dönük bir algının sosyal bilimlerde hâkim olduğunu söylemek çok da yanlış değildir. Türkiye üzerine çalışan herhangi bir sosyal bilimler öğrencisine, “1945–1960 döneminde köyden kente göçün sebepleri nedir?” diye sorduğunuzda gayet kısa ve net bir cevap verecektir: Makineleşme. Bunun bilgisini nereden edindiğini sorduğunuzda ise en çok tekrarlanan birkaç çalışmayı referans olarak gösterecektir. Bahsedilen kaynaklara bakıldığında ise aslında o kaynaklarda bile tam olarak bu kadar kesin bir sonuca varılmamış olduğu görülmektedir. Çok detaylı olmayan bir inceleme ile bile, Türkiye tarihi hakkında öncelikle okunan bazı kitaplarda bu konuya ilişkin net bir değerlendirmenin yapılmamış olduğunu ve genel bir makineleşme olgusundan bahsedilmekle birlikte kırdan kente göçün sebeplerini genel tarımsal yapının dönüşümüne bağladıklarını görmek mümkündür.

Örneğin Erik J. Zürcher (1993: 283) bu konuda şunları söylemektedir: “Türkiye’deki hızlı nüfus artışı, tarım alanlarındaki yetersizlikler ve yeni sanayinin çekiciliğiyle birleşerek 1950’lerden başlayarak insanların kırdan büyük şehirlere doğru akınını arttırmıştır.” Doğrudan bir makineleşme etkisi Zürcher’de yer almakla birlikte hem kent hem de kırdaki gelişmeleri göçün temel sebebi olarak gösterdiği anlaşılmaktadır. Feroz Ahmad ise traktörleşmeye vurgu yapmakta fakat bunu daha çok ortaklığın devamındaki etkisi açısından da değerlendirmektedir. Yani Ahmad, hem topraksız yarıcılarının göçün unsuru olduğundan bahsetmekte hem de toprağı olanların dahi traktör veya çekim hayvanı gibi araçlardan mahrum kalmasından dolayı ağa veya tüc-

cara borçlanarak ortakçılığa devam etmek durumunda kaldığını söylemektedir. Sonuçta makineleşmenin etkisini göstermekle beraber doğrudan bir ilişkiyi Ahmad da kurmamıştır (Ahmad, 1993: 115-116). Bir diğer çok başvurulan kaynak olarak Çağlar Keyder ise makineleşmenin etkisiyle yarıcılarının tarım içindeki öneminin azaldığından bahsederek “bir kısım” yarıcısının da kente göç etmek durumunda kaldığını belirtmektedir. Fakat bunun yanında şehre göç edenlerin birçoğunun da topraklarını terketmediğini, göç etmiş olmalarına rağmen yine de tarımsal üretimle bir biçimde ilişkide olduğunu eklemektedir (Keyder, 1999: 178, 188).

Türkiye iktisat tarihi kaynaklarında ise tarımda makineleşmenin göç ile olan ilişkisinde daha çok tarımsal mülkiyet ilişkileri ve bu sürecin tarımsal fiyat ve gelirlere yansımaları değerlendirilmektedir. Örneğin Korkut Boratav’ın çalışmasında (1998: 105), makineleşme ekilen alan ve artan üretimle olan ilişkisi üzerinden değerlendirilmiş ve genel olarak köylülerin bölüşüm ilişkilerindeki bozulan konumuna dikkat çekilmiştir. Memduh Yaşa ise yalnızca ortakçıların konumundaki değişiklikten ve makineleşme etkisiyle “işgücü talebinin bir miktar gerilemesi”ne vurgu yapmaktadır (Yaşa, 1980: 143). Bu türden kaynaklar arasında makineleşme ve göç ile doğrudan kurulan ilişki en kesin dille Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk’ün çalışmasında (2004: 108) görülebilmektedir: “[1945-1962 döneminde] *Başta traktör olmak üzere çağdaş girdi kullanımı artmış, bu durum öncelikle işlenen alanın genişlemesi ve işgücü fazlasının kentlere akını sonucunu vermiştir.*”

Fakat bunun yanında yine çokça kullanılan bazı kaynaklarda neredeyse kesinlik derecesinde makineleşme-göç ilişkisi kurulmaktadır. Örneğin Oya Köymen (1999: 263), 1960’larla ilgili belirttiği küçük köylülüğün göçteki katkısını 1950’ler için de genişletmeden 1950’ler göçünün sebeplerini büyük ölçüde traktörleşme ve toprak temerküzüne bağlamaktadır. Kemal Karpat, ilginç bir biçimde daha önceki çalışmalarında ve burada ele alınan çalışmasının değişik bölümlerinde göçün sebeplerine yö-

nelik farklı ve bu mekanik ilişkinin dışında tanımlamalar yap-sa bile, yine de hiçbir yerde görülmemiş bir sayısal ilişki kurarak “*Bu dönemde tarıma giren yaklaşık 40,000 traktör 1,000,000 ci-varında kişiyi tarımdan çıkardı*” yorumunu yapmaktadır (2003: 104). Bu dönemde tarımda makineleşmenin yol açabileceği iş-sizliğin oranı hakkında çeşitli tahminler yapılmış olsa bile hiç-bir kaynakta 1 traktörün 25 kişiyi işsiz bırakabileceği yönünde aşırı yüksek bir yorum yapılmamıştır.

Diğer bir örnek ise Tansı Şenyapılı'nın çalışmasında karşı-mıza çıkmaktadır: “*Bir yandan işletme büyüklükleri, traktör sa-yıları ve verim artarken öte yandan traktörün yerini aldığı ortak-çı, yarıcı gibi tarım emekçileri sektör dışı kalıyordu. Bir traktör en fazla 10 emekçinin yerini almakta idi. Bu emekçiler için tarım sektöründen ayrılmaktan başka seçenek yoktu. Öte yandan kent-lerden başka gidecek yer de yoktu.*” (Şenyapılı, 2004: 118). De-vamında küçük çiftçilerin göç kaynakları açısından yaptığı yo-rum daha geçerli bir açıklamaya karşılık gelse bile bir defa bu mekanik ilişkinin kurulmuş olması diğer açıklamaların etkisini azaltmaktadır. Bir başka benzer yorum da Mehmet Doğan'dan gelmektedir: “*Tarımda makinalaşmanın gelişimi karşısında, bu kesimde kullanılan işgücü azalmış, tarım işçilerinin yerini maki-ne kullanmada ihtisas sahibi elemanlar almıştır. Bununla birlik-te, umumiyetle bir traktörün on kişiyi işsiz bıraktığı söylenebilir. (...) iç göç ve şehirleşme büyük bir hız kazanmıştır(...), bu bir bakı-ma makinalaşmayla da ilgili olmalıdır.*” (Doğan, 1977). Son ör-nek ise tarih araştırmacıları ve öğrencileri için genel bir Türkiye Cumhuriyeti Tarihi kitabı olsun diye yetkili devlet kurumu ta-rafından yayınlanan bir kitaptan verilebilir. Cumhuriyet Döne-minde Ekonomik Gelişmeler başlığının DP dönemi ile ilgili kıs-mında bu konudaki en mekanik yorumu görmek mümkündür: “*Tarımın makineleşmesi hızlandırıldı. Elverişli koşullarla sağla-nan dış kaynakla traktör ithalâtı büyük ölçüde artırıldı. Bu hız-lı makineleşme tarımda işgücü fazlası doğurdu. Bu işsizler büyük kentlere göçe zorlandı.*” (Yalçın, 2004: 332).

Bütün bu kaynakların neredeyse hepsinin anlatılarını aynı kaynaklar üzerinden geliştirdiği görülmektedir. Bu kaynakların en önde geleni ise 1954 yılında ABD’li ve Türk uzmanların Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi aracılığıyla yürüttükleri ve makineleşmenin yaşandığı köylerde düzenlenen anketler üzerinden Türkiye’de makineleşmenin etkilerinin ölçülmeye çalışıldığı istatistiksel bir araştırmadır (A.Ü. S.B.F., 1954). Ancak istenildiği takdirde bu kaynaktan bile mekanik göç-makineleşme ilişkisini çıkarmamak mümkündür. Zira ilgili kaynaktan ankete dahil olan ve traktör yüzünden işsiz kalan ortakçı ve yarıcılarının sayısının verildiği tabloda, oransal olarak çok az bir kısmının kente göç etmiş olduklarını, işsizlerin çoğunluğunun göç etmeyip yerinde kalıp başka işler buldukları sonucunu da çıkartmak mümkündür. Yine çokça kaynak gösterilen bu araştırmanın ilgili kısmında kente göç etmeyen işsizlerin bir kısmının kendilerine toprak bularak ziraat yapmaya devam ettikleri de söylenmektedir (A.Ü. S.B.F., 1954: 129).⁵

Bir diğer çok alıntılanan kaynak ise Barbara ve George Helling’in yaptıkları çalışmadır. Bu çalışmada yer alan bir traktörün 5 ile 9 tarım işçisini işinden edeceğine yönelik yapılan değerlendirme üzerinden, traktörün işsizliği ve böylelikle de göçü teşvik ettiği yorumuna gidilmektedir (Helling ve Helling, 1958: 29). Fakat yine yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi makineleşme yüzünden işsiz kalan ortakçı ve yarıcılarının sanki otomatik olarak şehre göç edecekleri varsayımıyla hareket edilmektedir. Gerçekte ise, işsiz kalanlar öncelikle önceki işlerine yakın iş arayışına girmekte ve bu kesim tarafından göç etmek genelde en son seçenek olarak tercih edilmektedir. Örneğin yine bu türden, traktörün işsiz bırakacağı kişi sayısını hesaplayan ve oldukça sık kullanılan bir diğer kaynağa göre, 1948-1952 yılları arasında her yeni traktörün 3.4 kişiyi yerinden edeceği söylenmektedir. Fa-

5 Örneğin yine aynı tabloda, traktör yüzünden işsiz kalan Ege’deki 3,270 yarıcı ve ortakçıdan yalnızca bir (1) tanesinin kasaba veya şehre göç ettiği belirtilmektedir.

kat bu sayı, ilgili kaynaklarda, sözü geçen çalışmaya referansla yer alsın bile aynı yazarın hemen ardından söylediği, bu oranın tüm Türkiye’de yaklaşık olarak 79,000 yarıcı ve ortakçıya karşılık geleceği ve bunların da 64,000 kadar büyük bir kısmının kendi köylerinde kalacağı yönündeki hesaplaması dile getirilmemektedir (Nicholls, 1955: 66).

Bu ilişkilendirme biçimlerinin neden bu şekilde farklılaştığı hakkında yapılacak yorumu sonraya bırakarak, makineleşme ve göç ilişkisi üzerinden kırsal yapıdaki farklılaşmayı anlatmaya başlayabiliriz. Kırdan kente göç ve makineleşme ilişkisini, en geniş açıdan İlhan Tekeli’nin 1978 tarihinde yaptığı çalışmasında görebilmek mümkündür (Tekeli, 1978). Bu yazıda da savunulacağı gibi, Tekeli, Türkiye’de kırdan kente göç olgusunu anlayabilmek için öncelikle kırsal yapının geçirdiği dönüşüme ve dönüşüm sonrasındaki yapı içerisindeki ilişkilerin niteliğine bakmak gerektiğini ileri sürmektedir.

1948 ve 1970 yılları kırsal yapılarının karşılaştırmasını içeren Tablo 1’de de görülebileceği gibi tarımda kapitalist gelişmenin yarattığı yeni yapılar tekleşmekten çok farklılaşmaya yönelmekte ve bu farklılaşma aynı zamanda birbirleriyle bağımlılık ilişkisi içerisinde olan yeni ilişkiler yaratmaktadır. Bu durum, Tekeli’nin de belirttiği üzere, makineleşmenin de içinde yer aldığı bir dönüşüm olmakla birlikte, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi doğrudan bir belirleme ilişkisi değildir. Kırdan kente göç söz konusu olduğunda makineleşme tek başına bu dönüşümün sebebi değil ama önemli bir bileşenidir.

Makineleşmenin göç ile olan ilişkisinde çoğu zaman unuttulan ama aslına en etkili olan unsur, ÇTK ile hukuksal altyapısının oluştuğundan bahsettiğimiz ekilebilir toprak miktarının artmasıdır. 1945 yılında toplam ekilebilir arazi miktarı 12,664,000 hektardan 1960 yılında neredeyse bugünkü toprak miktarına, yani doğal sınırlarına ulaşmış ve 23,264,000 hektara yükselmiştir. Aynı dönem içerisinde traktör sayısı mekanizasyonun başladığı 1948 yılına kadar 1,500 civarında iken hızlı

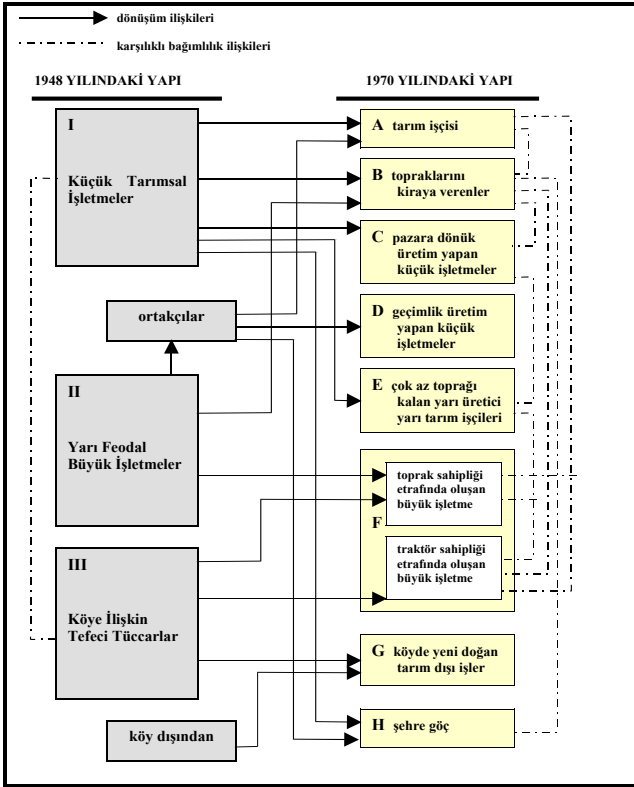
bir artış ile 1955 yılında 40,282'ye iki yıl sonra ise 44,144'e ulaşmış, 1960 yılında ise 41,896'ya düşmüştür (D.İ.E., 1966: 5). Bu istatistikler bu konu hakkında yapılan bütün çalışmalarda yer alsaydı bile, konunun yalnızca traktör sayısındaki artışın yüksek hızına vurgu yapılarak artan toprak miktarı gözardı edilmektedir. Aslında artan ekilebilir toprak miktarının artış hızı düşüldüğünde traktördeki artıştan daha büyük bir dönüşüme işaret etmektedir.

Bununla birlikte göz ardı edilen diğer bir istatistiksel gelişme ise, hızlı bir artış gösteren traktörlerle işlenen arazi miktarındaki artıştır. 1948 yılında 688,000 hektar arazi traktörle işlenirken, 1960 yılında yalnızca 3,160,000 hektar toprak traktörle işlenmektedir. Yani aslında ekilebilir toprak miktarındaki neredeyse 12 milyon hektarlık artışa rağmen toprakların yalnızca 1/8'i traktörle işlenebilmektedir.⁶ Bunun yanında hayvanla işlenen arazi miktarında ise büyük bir artış gözlenmiş ve 1948'de 12.5 milyon hektardan, 1960'da 20 milyon hektara çıkmıştır (D.İ.E., 1966: 5). Bu durum, istatistiksel olarak traktörün yerinden etmesi muhtemel kişi sayısı ne kadar büyük olursa olsun, bu dönemde ekilebilir toprak miktarında görülen artışın insan gücüne tarımsal üretimde hala çok ihtiyaç olacağını göstermektedir (Tekeli, 1978: 304).⁷

6 William Hale, traktörle işlenen arazinin oranının 1950'de %8.6 iken 1950'lerin sonuna doğru ancak %14'e çıktığını hesaplamıştır. Bkz. Hale (1981: 95).

7 Yine bir başka çalışma, bir traktörün 10 tarım işçisini işinden edeceğinden bahsederken, hemen ardından eğer traktörler yeni toprak kazanımı için kullanılırsa kimseyi yerinden etmeyebileceğini de söylemektedir, bkz. Robinson (1958: 398).

Tablo 1: Kırsal Yapının Dönüşümü 1948-1970



Kaynak: Tekeli (1978: 311).

Makineleşme-göç ilişkisinde en sık kullanılan kaynak olmasına ve aynı veriler kullanılmasına rağmen gözden kaçırılan bir diğer istatistiksel veri de tarımla uğraşan kişi sayısındaki artıştır. Ankara Üniversitesi'nin anketine göre makineleşme öncesinde ankete katılan ailelerin %96'sı tarımla uğraşırken, %4'ü makineleşme sonrasında tarımsal üretime dâhil olmuştur. Yani, makineleşme daha önce çiftçilik yapmayan %4'lük bir kesimi tarımsal üretim yapmaya teşvik etmiştir (A.Ü. S.B.F., 1954: 126).

Tablo 2: İşlenen Arazi, Çalıştırılan İş Hayvanı ve Traktör Sayıları ile Çift başına düşen İşlenmiş Arazi Miktarları

Yıllar	İşlenen Saha (1000ha)			Çift hayvanları (çift sayısı)	Traktör sayısı	Traktörle işlenen arazi (1000 ha)	Hayvanla işlenen arazi (1000 ha)
	Ekim	Nadas	Toplam				
1944	8 170	4 814	12 984	2 228 291	956	72	12 912
1945	8 044	4 620	12 664	2 287 030	1 156	87	12 577
1946	8 413	4 680	13 093	2 284 235	1 356	102	12 991
1947	8 902	4 673	13 575	2 393 868	1 556	117	13 458
1948	9 477	4 423	13 900	2 442 494	1 756	132	13 768
1949	8 990	4 274	13 264	2 510 780	9 170	688	12 576
1950	9 868	4 674	14 542	2 495 256	16 585	1 244	13 298
1951	10 600	4 672	15 272	2 506 148	24 000	1 800	13 472
1952	11 775	5 586	17 361	2 349 417	31 415	2 356	15 005
1953	13 021	5 791	18 812	2 389 868	35 600	2 670	16 142
1954	13 208	6 408	19 616	2 592 419	37 743	2 831	16 785
1955	14 205	6 793	20 998	2 563 878	40 282	3 021	17 977
1956	14 556	7 897	22 453	2 578 148	43 727	3 280	19 173
1957	14 392	7 769	22 161	2 591 316	44 144	3 310	18 851
1958	14 764	8 001	22 765	2 476 938	42 527	3 190	19 575
1959	15 020	7 920	22 940	2 596 460	41 896	3 142	19 798
1960	15 305	7 959	23 264	2 647 695	42 136	3 160	20 067

Kaynak: D.İ.E. (1966: 5).

Bütün bunlarla birlikte, aslında ekilen toprak miktarını artırma süreci oldukça sancılı geçmiştir. Yine Ankara Üniversitesi'nin araştırmasına göre, tarımda makineleşme sonrasında ankette dâhil köylerde traktör sebebiyle köyler arasındaki ihtilaflarda %44 oranında bir artış yaşanmıştır. Muhtarların beyanına göre ankete dâhil köylerde son bir yıl içinde 6,304 arazi ihtilafı meydana gelmiştir. Arazi ihtilaflarının en çok görüldüğü bölgeler Orta Anadolu ve Akdeniz bölgeleridir. Makineleşmenin dolayısıyla toprak miktarında yaşanan artışın en az görüldüğü Karadeniz bölgesinde ise arazi ihtilafları en düşük düzeydedir (A.Ü. S.B.F., 1954: 135). Arazi ihtilafları, büyük oranda, köyler arasında sahi-

binin hangi köy olduğunun tam olarak belirlenemediği mera ve otlaklar üzerinde yaşanmaktaydı. Makineleşme ile ekilen toprak miktarını kendi lehine arttırmak isteyen bir köy, diğer bir köyün kullandığı ya da daha önce ortak olarak kullanılan tarla veya mezarları işgal etmek istemektedir. Eğer anlaşma sağlanamazsa köylüler arasında sonu ölümle biten kavgalar yaşanmaktadır. Dönemin basını bu türden haberleri oldukça sık yayınlamaktadır.⁸

Arazi ihtilaflarının çözümü ise çoğu zaman patronaj ilişkileriyle belirlenmektedir. İktidara yakın olan köy, özellikle diğer köy karşı partiyi destekliyorsa, arkasına siyasal iktidarı da alarak kendi lehine tarla kazanımına gitmek istemektedir. İktidar da çoğu zaman kendisini destekleyen köylülerin tarafında yer alacağı için, diğer tarafın köylüleri adaleti kendileri sağlamaya çalışmakta ve bu durumlarda köyler birbiriyle silahlı kavgalara girişmektedirler.

Yine de kendini özellikle “traktörleşme” olarak gösteren, ve 1940’ların sonu ve 1950’lerin başında tarımda sermaye birikiminin sembolü (Singer, 1977: 199) olarak tanımlanabilecek olan makineleşme olgusu kırsal yapının dönüşümünde çok önemli etkilere yol açmıştır. Dünya Bankası uzmanlarının, ülkenin mevcut toprak sistemi göz önüne alındığında 8,000 kadar traktörün yeterli olacağını söylemesine rağmen, kısa zamanda ihtiyaçtan fazla sayıda traktör ithal edilerek hem dış ticaret dengesine büyük bir yük bindirilmiş oldu,⁹ hem de ekonomik olarak rasyonel olmayan bir tüketim çılgınlığına yol açtı. Traktör satın almak köylerde kısa sürede bir prestij ve zenginlik göstergesi olarak algılanmaya başlayacak¹⁰ ve rasyonel olmayan küçük iş-

8 Örneğin, “Köylüler arasında iki kanlı kavgâ”, Cumhuriyet, 11 Mayıs 1951; “Bu haller ne zamana kadar devam edecek”, Karagöz, 12 Ocak 1953; “İki Köy Halkı Arasında Savaş!”, Karagöz, 12 Kasım 1954.

9 Morris Singer’a göre, kaba bir hesaplama ile 1950-1952 yılları arasında yalnızca traktör ithalatının getirdiği yük 111,225,000 \$ civarındadır. Bkz. Singer (1977: 203-204).

10 Traktörlerin ekonomi dışı faktörlerle satın alınması ve kullanılması bu dönemde

letmeler, işledikleri toprak yoluyla ödeyemeyecekleri kredi borçlanmalarına gireceklerdir. Bir çift sürme hayvanının işleyebileceği rasyonel büyüklük 5.5 hektar olarak hesaplanmaktadır. Bununla birlikte bir traktörün işleyebileceği rasyonel büyüklük olarak 75 hektardır (Tekeli, 1978: 310). Bu miktardan küçük toprak sahiplerinin traktör sahibi olma çılgınlığına kapılması, bu çiftçilerin bir süre sonra borçları yüzünden hem yerel tefecilerle hem de bankalarla sorunlar yaşamasına yol açacaktır.

Traktörleşmenin en büyük etkisi yukarıda da bahsedildiği gibi üretim için gerekli ekilebilir toprak miktarında yarattığı artış üzerinde olmuştur. Makineleşme ekilen toprak miktarındaki görülen büyük artışı açıklamakla birlikte aynı zamanda daha önce ekilemeyen toprakların işlenebilmesi için gerekli teknik donanımı sağlaması bakımından da önemlidir. Daha önceki dönemlerde mevcut ekilebilir toprakların tamamı insan ve araç yokluğu sebebiyle ekilemezken, bu dönemde yeni toprakların açılabilmesi bu açığın tamamlanmasıyla mümkün hale gelecektir. En genel anlamıyla ekilebilir topraklardaki artış makineleşme ile birlikte, tarımsal yatırımların hızlanması, fiyatların desteklenmesi, ulaşımın iyileştirilmesi ve tarımsal kredilerde görülen artışın bir arada görülmesiyle olanaklı hale gelmiştir (Yaşa, 1980: 151).

Bu durum üretimde de artışın yaşanmasına yol açacaktır. Burada üzerinde durulması gereken en önemli unsur, üretimde yaşanan artışın makineleşme yüzünden değil, makineleşme ile artan ekilebilir toprak miktarından kaynaklandığıdır. Hatta yer yer, makineleşmenin sulama ve gübreleme ile desteklen-

makineleşmeye yönelik yapılan eleştirilerin başında gelmektedir. Bu konuya değinen çoğu kaynakta köylülerin prestijlerini kanıtlamak için giriştikleri traktör yarışları ve arazi tipine uygun olmayan ama gösterişli makinelerin tercih edilmesiyle makinelerin atıl durumda kalması konuları hicvedilecektir. Traktörlerin aslında çok da uygun olmayan bir biçimde ulaşım ve taşıma amaçlı kullanılmasına sıkça rastlanmaktadır. Kemal Karpat bunlara en uç örnek olarak bir Batı Anadolu köyü olan Pamukova'dan Almanya'ya traktörle ailesiyle birlikte giden bir köylüden bahsetmektedir. Bkz. Karpat (1960: 92).

memesi dolayısıyla, toprak için zararlı etkileri de görülmüştür. Ekili arazilerdeki en büyük artışın görüldüğü hububat üretiminin dönem içerisindeki seyri gözlemlendiğinde bu gelişme daha açık bir biçimde anlaşılacaktır. 1945 yılında 2,189,318 ton olan buğday üretimi, süreç içerisinde çok büyük dalgalanmalar yaşamakla birlikte, 1953 yılında 8,000,000 tona ulaşmıştır. Fakat daha sonraki yıllarda, toprak miktarındaki artışa rağmen yine, yıllar içerisinde aşağıya doğru yaşanan dalgalanmalarla birlikte, 1960 yılında 8,450,000 ton olabilmıştır (D.İ.E., 1966: 6). Özellikle tahıl üretiminde hava şartları üretimin miktarını belirlemede bu dönemde çok önemli bir yere sahiptir. 1953 dönemine kadar üretim için uygun hava şartlarının gerçekleşmesi bu üretimin artışında, ekilen toprak miktarının artışıyla birlikte en önemli paya sahiptir.

Hava koşullarının normal bir seviyede seyretmesi halinde bu dönemde üretimde gerçekleşen artışın asıl sebeplerinin oransal olarak hangi gelişmelerden etkilendiğini hesaplayan bir çalışmada, dünya tahıl fiyatları ve pazarının elverişli durumunun %12; mekanizasyonun %10; ulaşımdaki gelişmelerin %5; tohum iyileştirmelerinin %2 ve gübre kullanımının da göz ardı edilebilir seviyelerde bir etkisinin olacağı hesaplanmıştır. 1948-1953 yılları arasında normal hava koşullarında tahıl üretiminde %43 oranında bir artışın gerçekleşeceğini hesaplayan bu çalışma, üretimde yaşanan bu artışın 5/6'sının ekim alanlarındaki artıştan ve yalnızca 1/6'sının iyileştirme çalışmalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır (Nicholls, 1955: 62). Hava koşullarının da dâhil edildiği bir başka çalışmada da üretimden kaynaklanan artışın %36'sinin ekim alanlarındaki artıştan, %32'sinin hava koşullarında, %10'unun makineleşmeden ve %10'unun taşımacılıktan kaynaklandığını ve ıslah çalışmalarının yalnızca %7 etkide bulunduğu bahsedilmektedir (Ahmad, 1996: 137). Artan toprak miktarı üretimde bir artış sağlamakla birlikte, hektar başına düşen üretim miktarında yani verimlilikte pek bir gelişme yaşanmamıştır. Örneğin hava ko-

şullarına rağmen üretimde daha istikrarlı bir artışın görüldüğü pamuk üretiminde, toplam ürün miktarı 1950’de 118,377 ton-
dan 1960’da 195,000 tona çıkmış olsa bile bu dönem içinde hekar başına üretim 250-300 kilogram aralığında seyretmiş, ancak 1962-1963 yıllarından sonra verimlilik artırıcı önlemlerle birlikte 400 kilogram seviyesi aşılabılmıştır (D.İ.E., 1966: 8).

Sulama ve gübreleme gibi tarımsal üretimi geliştirme tekniklerinin yaygınlaştırılmaması, makineleşmenin etkisini azalttığı gibi tarımsal üretimde de ilerisi için geri dönülemez etkilerde bulunmuştur. Eski hayvanlarla çekilen ahşap sabanlar toprağın yalnızca 15 santimetre dibine doğru kazabilirken, traktörle birlikte kullanılan metal sabanlar toprağı altüst ettiği gibi 25 santimetre derine inebilmekteydi. Fakat sulamanın ve hava şartlarının yetersiz olduğu dönemlerde altüst olan ve derin kazılan toprağın üstte kalan verimli kısmı rüzgâr yoluyla erozyona uğramakta ve yeni yerleşen teknolojik gelişmenin etkisini yalnızca azaltmayıp verimde de düşüslere yol açmaktaydı (Singer, 1977: 211).

Üretimde yaşanan bu görelî artış, elbette ki kısa vadede köylünün refah seviyesine de etkide bulunmuştur. Fakat reel tarım fiyatlarındaki artışa rağmen, sınaî malları karşısında tarımsal malların fiyatlarında bu dönemde bir gerileme olduğunu söylemek mümkündür. Kore Savaşı sebebiyle dünya tarım fiyatlarında bir artış görülse bile, bu fiyat artışından yararlanan tek önemli ürünün pamuk olduğunu söyleyebiliriz (Boratav, 1998: 104). 1938-1968 yılları arasında köylünün refah seviyesindeki gelişmeyi hesaplayan Nur Keyder, iç ticaret hadlerinde bu dönemde tarımın aleyhine bir gelişme gözlemlenebileceğini söylemektedir. Bu dönemde tarımda yaratılan artık tarım dışı sektörlerle aktarılmıştır (Keyder, 1970: 52). Fakat buna rağmen, yani tarım ticaret hadlerinde gözlenen gerilemenin, toplumun diğer kesimlerine göre köylünün ekonomik durumunu bozduğunu söylemek pek doğru olmayacaktır. Artan üretim ve dünya fiyatlarındaki gelişme diğer dönemler ve toplumsal kesimler düşünlüdüğünde, köylünün eline eskisine göre daha fazla para geç-

mesine yol açmış, bu durum köylüde görelî bir zenginlik hissini yerleşmesine sebep olmuştur. Tarım fiyatlarında sınaî mallara göre bir gerileme yaşansa bile eskiden eline doğru düzgün para geçmeyen köylülerin bu dönemde yaşanan gelişmelerle birlikte hızla parasal ilişkilerin içerisinde yer almaya başladığını söyleyebiliriz. Boratav'ın sözleriyle (1998: 106) bu dönemde “*geniş köylü kitlelerinin [...] fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini, üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telafi edebildikleri bir dönem[dir].*”

Buradan itibaren, ilk baştaki sorumuza geri dönersek, Tekeli'nin çizmiş olduğu kırsal yapının farklılaşma biçimlerini de açıklayacak biçimde, neden göç için tek bir tipoloji yaratılmayacağını makineleşmenin bölgesel olarak ne türden farklı etkileri olduğunu göstererek yanıtlamaya çalışalım. Bu çalışmanın başında da belirtildiği gibi makineleşmenin bu dönemdeki etkisi için neredeyse tek bir ortak sonuçta birleşmeye dönük bir yönelim bulunmaktadır. Bu etki ise, makineleşmenin tek başına göçe yol açtığı ve bu etkinin neredeyse mekanik bir belirlemiş ilişkisi olduğu biçimindeydi. Bu araştırmanın okumaları sırasında görülmüştür ki, bu çıkarımı bu kadar kesin bir dille yapabilmek pek mümkün değildir. Cahit Tanyol'un, makineleşme sonrasında Gaziantep ve Urfa çevresinde yer alan Barak Ovası'ndaki köylerde görülen değişimleri incelediği 1950'li yıllarda yaptığı araştırmasında ortaya koyduğu sonuçlar, makineleşmenin etkisinin tek bir değişken ile açıklanamayacağını hatta beklenenden farklı tepkilerin de gelişebileceğini bize göstermektedir. Bu araştırmaya göre, traktör girmediği halde nüfusun azaldığı köylerle, traktörün girmesine rağmen nüfusun arttığı köylerin var olduğu görülebilmektedir (Tanyol, 1958-1959: 200). Nüfusu artan köylere gelen insanların büyük kısmı traktörün köye gelmesiyle artan iş olanaklarından faydalanmak için diğer yoksul köylerden göç etmektedirler. Aslında, traktör burada işsiz bırakacakken iş olanağı yarattığı için göç hareketine sebebiyet vermektedir. Bunun yanında Tanyol, özellikle efendi-ağa

köyü olarak adlandırdığı daha feodal ilişkilerin sürdürüldüğü topraklarda traktörün girmesiyle birlikte belirli bir miktar göçün yaşandığını da eklemektedir. Ama bu göçün zaten toprak-sız olan köylülerin kentte, özellikle inşaat faaliyetinde görülen artışlarla birlikte, yeni iş sahalarının açılmasını değerlendirmeleriyle gerçekleştiğini iddia etmektedir (Tanyol, 1958-1959: 215).

Gerçekte, yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi, makineleşmenin etkisi oldukça farklı sonuçlar doğuracak biçimde olmuştur. Makineleşme işsiz bıraktığı kesimlerin yanı sıra yeni iş olanakları da yaratmış ve böylelikle, aslında işsiz kalan birçok ortakçı ve yarıcı, hemen şehre göç etmek yerine bu yeni yaratılan iş olanaklarından faydalanmak yolunu tercih etmiştir.

Bunun yanında daha farklı uygulamaların da görüldüğünü söyleyebiliriz. Özellikle feodal ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı ve köylülerin üretim araçlarından en fazla mahrum kaldığı bölgelerde ÇTK ve mekanizasyonun birbirini tamamlamasıyla, traktörleşmenin işsiz bıraktığı yarıcı ve ortakçıların kendilerine yeni topraklar açarak, topraksızlıktan küçük toprak sahibi köylülüğe dönüştüğü görülebilir. Bu dönem içerisinde bu bölgelerde yapılmış röportajlarda yarıcıların toprak sahibi olma süreçleri dile getirilmektedir. Aşağıda birkaç örneğini sunacağımız bu toprak sahibi olma süreci, bunun yanında bir başka özelliği daha ortaya çıkarmaktadır. Bu da yarıcı ve ortakçıların bu dönemde toprak sahibi olmasına rağmen, toprağı işlemeye yara-yan makine ve hayvan gücünden yoksun olmaları durumudur. Örneğin Yaşar Kemal bu durum şöyle anlatmaktadır:

Tektek dağlarına 1948'den bu yana üç yüzden fazla köy kurulmuştur. Bundan önce Tektek dağları bomboştur. Çobanlardan başka insan ayağı değmemiştir Tektek dağlarına. Vakta ki traktör gelir memlekete, traktör gelir, ziraat makineleşir. Yıl yıl yarıcılar topraklarından atılırlar. Gidecekleri yerleri yok. Başlarını alırlar giderler Tektek dağlarına. Tektek dağlarının suyu yoktur ama, Tektek toprakları verimlidir. Ve üç yüz tane köy kurulur. Hükümet de toprakların tapularını köylülere verir.

Ama her köylüye seksen, çok çok yüz dönümlük tarla verir. Bunların toprağı bire ondan fazla taş çatlasa veremez. Buna göre bir aile için seksen dönüm azdır. Yaraya merhem olmaz. Her neyse topraksızlıktan çok daha iyi. Başlarını sokacak bir evleri, saban atacak bir toprakları var. (Kemal, 1973: 478-479)

Yılmaz Gümüşbaş da, köylülerin toprak sahibi olmasını anlatarak, daha sonra tekrar ellerinden kaybetmeleri sürecine vurgu yapmaktadır:

Viranşehir yakınındaki Cırcıp adıyla tanınan sırtların arasında Cırcıp düzü uzanır. Genişliği 150.000 dönümden fazla olan bu düzün sahipleri, bugün devleti bile söküp atmak üzere buradan. Toprak devletin, sahipleri kişiler. Adı icara işliyorlar. 1955’de dağ köylerinde yaşayan binlerce topraksız uzun süren direnmeleri sonunda, buradan kendilerini besleyecek kadar toprak almışlar. Fakat sadece toprak. Ondan sonra ne arayan olmuş, ne soran. Köylülerle çevrenin ve illa da kentlerin büyük ağaları birbirlerine girmişler. Direnme yıllarca sürmüş. Kredi ve tarım aracı alamadıkları için köylüler gün gelmiş tohumluklarını bile bulamaz olmuşlar. Ve bütün bunların sonucu da ağalara borçlanmışlar. Borçlar gittikçe büyümüş ve bir gün gelmiş ki ağalar “ya para, ya toprak” demişler. Köylüde ne para gezer. Vermiş toprağını çekilmiş dağına yine. (Gümüşbaş, 2001: 92)

Aslında bu durum Tarım/Toprak Reformu tartışmalarında da oldukça sık dile getirilen bir gerçeğe karşılık gelmektedir. Toprağı işlemek için gerekli çekim gücünden yoksun olan ve kısa zamanda bunu elde edebilecek birikime sahip olamamış bulunan köylüye dağıtılan toprak kısa sürede çeşitli mekanizmalar yardımıyla ya el değiştirmekte ya da kiralama yoluyla topraksızlaşma süreci başlamaktadır. ÇTK tartışmalarında bu duruma vurgu yapan Keyder ve Pamuk (1984-1985: 60-61), toprak reformunun bir “öküz reformu” ile desteklenmedikçe toprak dağıtılan köylülerin kısa sürede yeniden ortakçılığa geri döneceklerini söylemektedirler. 1950’lerde bu süreç, kredi ve makineleşme olanaklarından eşit oranlarda faydalanma imkânlarının yaratılmaması dolayısıyla, yüksek düzeyde makineleşmeye rağmen gerçekleşmiştir.

Makineleşme ve göç ilişkisinin bu dönemde ne ölçüde olduğunu analiz etmemize yarayacak bir diğer faktör de göç eden kesimlerin belirlenmesidir. Günümüzde yapılan çoğu göç analizinde bu faktör çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Bu durum kırdan kente olan göçün algısını şekillendirmede önemli bir yere sahiptir. Göç anlatıları, yukarıdaki gazete röportajlarında da görülebildiği gibi genelde yarıcı ve ortakçılarını konu alarak göçü etkileyen bir dizi diğer faktörü görmemizi engellemektedir. Gerçekte, bütün bu anlatıların tersine, bu dönemde gerçekleşen kırdan kente göç yarıcı ve ortakçılığın yoğun olarak yaşandığı Güneydoğu Anadolu ve Çukurova topraklarından değil, bu tür ilişkilerin çok az görüldüğü bölgelerden gerçekleşmektedir. Yukarıdaki örneklerde de bahsedildiği gibi aslında makineleşme ve toprak miktarındaki artışın en yoğun görüldüğü Çukurova gibi bölgeler, bu özelliklerinden dolayı diğer çevre illerde işsiz kalmış olan tarım işçilerini de bölgeye çekmiş, bu anlamda göç vermek yerine göç almışlardır.

Fakat yine de makineleşmenin bu bölgeler için hiçbir etkisinin olmadığından bahsedemeyiz. 1950'lerin ikinci yarısı ve özellikle 1960'ların başından itibaren ithal ikameci sanayileşmeyle makineleşmenin bazı eksikliklerinin giderilmesi ve sürecin hızlanmasıyla yarıcı ve ortakçılar üzerindeki etkileri daha fazla olacaktır. Bu dönem içerisinde makineleşmenin ve ekilen toprak miktarındaki artışın yarattığı yeni iş sahaları ve ÇTK ile küçük toprak sahibi olabilme fırsatının ortaya çıkması 1950'lerdeki ortakçı ve yarıcılar için kente göç etmelerini geciktiren mekanizmaların kırsal yapının içerisinde oluşmasını sağlayacaktır.¹¹ Dönemin sonları ve 1960'larda bu imkânların ortadan kalkması aynı zamanda geciktirici mekanizmaların da yok olması demek olacağından göç eden kesimlerin büyük bir kısmını bu sefer ortakçı ve yarıcılar oluşturacaktır. Fakat bu dö-

11 Birçok kaynakta bu yeni açılan iş sahalarının önemine vurgu yapılmaktadır. Bkz. Avcıoğlu (1978: 630); Karpat (1960: 92-93); Tekeli (1978: 318).

nemin ve kırdan kente göç sürecinin başlangıcında kente göç edenlerin büyük çoğunluğunu bir kısım Doğu Anadolu'dan gelebilen topraksızlarla birlikte özellikle Karadeniz Bölgesi'nden gelen küçük toprak sahibi köylülerin oluşturduğunu söylemek doğru olacaktır.¹²

Aslında tek başına bu verinin değerlendirilmesi bile göçün sebebi olarak gösterilen makineleşmenin, en azından çoğu zaman zikredildiği mekanik biçimiyle, kolaylıkla yanlışlanabileceğini gösterir. Coğrafi olarak dik ve arazilerin dağılışı itibariyle de dağınık bir karakter gösteren Karadeniz bölgesi, aynı zamanda tarımda makineleşmenin başlamasından sonra en az makineleşebilmiş bölgedir.¹³ Makinenin en az girdiği ama göçün en yoğun yaşandığı bölge olarak Karadeniz bölgesi, bu türden bir mekanik ilişkiselliğin kurulamayacağıının en açık kanıtıdır.

Sonraki dönemlerde de devam edecek olan Karadeniz göçünün bu dönem için göçün niteliğini ortaya koyan ayrı bir öne mi vardır. Göçün makineleşme ile olan ilişkisinde kilit yere sahip olmasının yanında, Karadeniz göçünün niteliğini incelediğimizde göçün sebepleri üzerine de yorumda bulunabilmekte-

12 1950-1960 dönemi iç göçleri hakkında detaylı bir çalışma yapan Erol Tümertekin göç eden kesimlerin geldikleri yerler ve yöneldikleri bölgeler açısından şu sınıflandırmayı yapmaktadır: "*Gerçekten, iç göçler, esas itibarı ile, memleketin Doğu yarımından, özellikle, Orta Karadeniz'i de içine alan Kuzeydoğu'dan Batı'ya, fakat genellikle Kuzeybatı'da İstanbul'a, Ege'de İzmir ve civarına yönelmiş bulunmaktadır.*" Tümertekin (1968: 34). Sami Öngör ise en çok hangi illerin göçe katıldığını şu şekilde sıralamaktadır: Rize, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Elazığ, Giresun, Bitlis, Çankırı, Artvin, Isparta, Kastamonu, Kırşehir, Kayseri, Siirt, Yozgat ve Sivas. Oransal olarak belirlenmiş olan bu sıralamada mutlak olarak en çok göç veren iller ise Trabzon olarak belirlenmiştir. Öngör'ün hesaplamalarına göre araştırmanın yapıldığı 1950'lerin sonu itibariyle Trabzon dışında yaşayan Trabzonluların sayısı 83.000'dir. Bkz. Öngör (1958-1959: 103, 105).

13 Gümüşhane'nin Kırıntı köyünden İstanbul'a göç etmiş gecekondulular üzerine yaptığı çalışmasında Peter Suzuki, köyün makineleşme durumu hakkında şunları söylemektedir: "...bu köylerde çok az demir dişli saban bulunmaktadır ve köylülerin kullanabileceği küçük bir traktörün ilçede mevcut olmasına rağmen her köylünün çok parçalı tarım arazisine sahip olması yüzünden bu traktör çok az kullanılmıştır." Suzuki (1966: 429).

yiz. Karadeniz göçü, geçmişten gelen bir özelliğinin olmasının yanında, kırdan kente yaşanan göçün, nüfus artışı, küçük toprak sahipliği ve artan toprak fiyatları ile olan ilişkisini de en somut olarak gözlemleyebileceğimiz verilerini sağlamaktadır.

Karadeniz ve özellikle de Doğu Karadeniz'deki illerden başta İstanbul olmak üzere büyük ve gelişmiş kentlere olan göçün tarihsel bir temeli de bulunmaktadır. İstanbul'da yaşayan Karadenizlilerin tüm İstanbul nüfusuna oranı 1950'de bile % 12,5 civarındadır (Baydar, 1994: 407). Bu veri bize bu kırdan kente gerçekleşen göçlerin varış yeri itibarıyla tarihsel bağlarının belirleyici olduğunu göstermektedir. "Gurbetçilik", Karadeniz bölgesindeki köylü erkekler için çok eski dönemlerden beri hem toprak sisteminin hem de nüfus artışının zorlamasıyla yerleşik hale gelmiş bir pratiktir. Kemal Karpat'ın sözleriyle, "*Cumhuriyet döneminde işsizlikten çok bunalmış olan Karadeniz bölgesi insanları, Türkiye'nin doğusundaki demiryollarını inşa eden işgücünün büyük bir kısmını sağladılar. Birçoğu sonunda İstanbul'a ulaştı ve orada kuşaklar boyu meslek sahibi oldu.*" (Karpat, 2003: 102). Kömür madenlerinin bu bölgede yoğun olarak yer alması ve bölge insanının bu madenlerde çoğu zaman zorunlu çalışmaya yönlendirilmesi bu bölgede gurbetçiliğin ve köy dışında çalışmanın da yerleşikleşmesine yol açmış ve ilerleyen dönemlerde artan ulaşım imkânlarının da etkisiyle gönüllü olarak çalışmak üzere kentlere yönelmesini de kolaylaştırmıştır. Uzun süreler İstanbul'a yönelen Karadeniz göçü, ulaşım imkânlarının artmasıyla birlikte Ankara'ya da ulaşmış (Yerasimos, 1989: 338) ve böylelikle Türkiye'nin en büyük şehirlerinde yoğun bir Karadeniz nüfusunun yerleşik hale gelmesi sonucunu vermiştir.

Bütün bu tarihsel ilişkilerin göçü kolaylaştırmasının yanında, Karadeniz göçü için en temel harekete geçirici sebep mevcut toprak sahipliği çerçevesinde gerçekleştirilen üretimin artan nüfus baskısı karşısında temel gereksinimleri bile karşılamaya imkân bırakmamasıdır. Yapılan hesaplamalara göre Karadeniz bölgesindeki tarımsal gelirin Türkiye ortalamasının %

58 oranında altında (Kazgan, 1957-1958: 388) olduğu düşünüldüğünde bu yetersizlik daha net olarak anlaşılacaktır. Toprağın coğrafi sınırlamalarla diğer bölgelerde görüldüğü gibi genişlemeye de imkân vermemesi bu dönemdeki göçün en büyük bileşeninin oluşmasına yol açacaktır.

Bununla birlikte bu dönemde Karadeniz’de göçü yavaşlatan bazı unsurların da gelişmekte olduğundan bahsetmek gerekir. Dönem içerisinde artan tarımsal rekabette dezavantajlı konumda bulunan Karadeniz bölgesinin bazı yerlerinde göç etmeyi engelleyecek ürün farklılaşmasına gidildiği görülmektedir. Özellikle Rize’de çayın bu dönemde yaygın bir biçimde ticari bir ürün olarak yerleşmesi bu bölgede göçü bir miktar olsun yavaşlatmıştır. Aynı zamanda Ereğli, Zonguldak ve Samsun gibi sanayi ve liman şehirleri de İstanbul veya Ankara’ya doğru yönelmeyip en azından bölgede sınırlı bir göç haline dönüşmesine de yol açmıştır (Tümertekin, 1968: 27). Ürün farklılaşmasına gitmek diğer bölgelerde de sıkça rastlanan bir uygulamadır.¹⁴ Eski ve pazar açısından getirisi düşük ürünlerden, daha karlı sanayi ürünlerine geçiş küçük toprak sahibi köylülerde göçü sınırlandıran bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Karadeniz’de daha yoğun olmakla birlikte diğer bölgelerde de göçün en önemli sebeplerinden biri tarım ile geçinen ailelerde görülen artan nüfus baskısı olacaktır. XX. yüzyıla büyük savaşlar ve yıkımlarla giren Anadolu insanı, cumhuriyetin kurulmasından sonra bir istikrar dönemine girmiş ve savaşlarla neredeyse tükenme noktasına gelen beşeri kaynakların yeniden yaratılması süreci başlamıştır. Yeni devletin temel hedeflerinden birisi de üretim için gerekli olan nüfusu arttırmak olacaktır. İkinci Dünya Savaşı’na Türkiye’nin katılmamış olması da bu politikanın etkilerini arttırmıştır. 1930’ların itibaren halk sağlığı yönünde gösterilen gayretler, 1950’lere doğru keşfedilen yeni antibiyotikler, DDT ve penisilinlerin savaş sonrasında yaygın-

14 Güneydoğu Anadolu için bkz. Tanyol (1958-1959: 198).

laştırılması, frengi ve malarya gibi salgın hastalıkların azaltılmasına yönelik çabalar ve artan üretimin getirdiği beslenme ile birlikte çocuk ölümlerindeki azalmalar nüfusun hızlı bir biçimde artmasına yol açacaktır (Konyar, 1997: 684; Barkın, Okyar ve Avcioğlu, 1959: 8; Tunçay vd., 1996: 79). Tablo 3'te de görüleceği gibi 1927 yılından 1950 yılına kadar yaşanan 7 milyonluk nüfus artışının 5,5 milyonu köylerde gerçekleşmiş ve kent nüfüsündeki artışa rağmen toplam köy nüfusu oranında neredeyse hiç değişme yaşanmamıştır. Bu durum, özellikle toprağın kıt ve verimsiz olduğu bölgelerde geçinme düzeylerinde büyük bir düşüşün yaşanmasına ve köylülerin ihtiyaçlarını karşılamak için tarım ve köy dışında yeni yolları bulmaları yönünde bir baskı doğuracaktır. 1950'li yıllara gelindiğinde Cumhuriyet döneminin bütün bu çabaları ana-baba kütesinde yani toplam hane sayısında da bir artışa yol açacaktır. Toplam hane sayısının artışı ise, özellikle küçük toprak sahiplerinin mülklerinin miras yoluyla daha da bölünüp küçülmesi sonucuna doğuracak ve böylelikle geçinmesi zaten güç olan bu bölgelerde göçe yönelen bir faktör haline gelinecektir.¹⁵

15 Ana-baba kütesindeki artış ve göç ilişkisi hakkında bir çalışma için bkz. Darkot (1961).

Tablo 3: Toplam Nüfus / Şehir ve Köy Nüfusu

Sayım Yılları	Toplam	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Şehir ve Köy Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	
				Şehir	Köy
1927	13 648 270	3 305 879	10 342 391	24,22	75,78
1935	16 158 018	3 802 642	12 355 376	23,53	76,47
1940	17 820 950	4 346 249	13 474 701	24,39	75,61
1945	18 790 174	4 687 102	14 103 072	24,94	75,06
1950	20 947 188	5 244 337	15 702 851	25,04	74,96
1955	24 064 763	6 927 343	17 137 420	28,79	71,21
1960	27 754 820	8 859 731	18 895 089	31,92	68,08

Kaynak: TÜİK (tarihsiz).

Böylelikle, Tablo 1’de gösterilen Tekeli’nin dönüşüm çizelgesinde de yer alan, küçük köylülüğün göç ile doğrudan bir ilişki içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Küçük köylülük, aslında, makineleşme ile göç ilişkisinde en çok dile getirilen topraksız köylülerden daha çok, kırdan kente gerçekleşen göçün öznesi olarak tanımlanmalıdır. İncelediğimiz dönemde, ÇTK sağladığı hukuksal imkân, Marshall Planı’nın sağladığı teknik altyapı ve nüfus baskısı ile birlikte gelişen küçük köylülüğün, sayısı hızla çoğalan hâkim bir tarımsal mülkiyet biçimi haline geldiği söylenebilir. Fakat bu ilişki biçiminde göz ardı edilmemesi gereken önemli bir boyutu, küçük toprak sahibi köylülerin göç ederken geride bıraktıkları arazilerin durumudur.

Tablo 4: Ortalama Tarımsal İşletme Büyüklüğü ve İşletme Biçimleri Oranları

Yıllar	Ortalama İşletme Büyüklüğü (dönüm)	Mülk Arazisi Oranı (%)	Kira ile Tutulan Arazi (%)	Ortakçılıkla Tutulan Arazi Oranı (%)
1948	847	87	6	7
1949	875	85	7	8
1950	944	82	9	9
1951	1 011	77	12	11
1952	1 113	74	14	12

Kaynak: Kanbolat (1963: 40).

Tablo 4'te verilen bazı sınırlı rakamlar tarımsal yapıların dönüşümünde önemli bir gelişmenin varolduğunu göstermektedir. Yukarıdaki tabloya göre ortalama işletme büyüklüğü çok hızlı ve büyük oranlarda artmamakla birlikte tarımsal işletmelerin yapısında arazi sahipliği oranında bir düşüş trendi yaşandığı gözlemlenmektedir. Buna karşılık işletmelerde bir biçimde kiralanan (kira ve ortakçılık) toprak miktarında artış izlenmektedir. Bu durum Türkiye'deki tarımsal yapıların küçük mülkiyet temelinde gelişmesiyle birlikte işletmelerin mülkiyetlerini elde ederek değil fakat kiralama yoluyla fiili olarak orta ve büyük işletmeler haline dönüşmesi sonucunu vermektedir. Bu gelişmenin nasıl devam ettiğini anlayabilmek için ileriki dönemlerden bir örnek vermek yerinde olacaktır. Örneğin, 1970 yılında 500 dekadardan büyük işletmelerin yüzde 18.8'i, işletmelerinin yarısından fazlasını kiralamaktadır (Tekeli, 1978: 319). Yine aynı tarihleri içeren bir başka rakamsal veride de görülebileceği gibi, resmi istatistiklerde toprak sahiplerinin %42'sinin toprak miktarının 2.5 hektardan az olarak görünmesine karşılık, İç Anadolu'da buğday üreten işletmelerin yalnızca %9 kadarının bu büyüklükte olduğu ortaya çıkmıştır (Margulies ve Yıldızoğlu, 1990: 307).

Bu durum 1950'lerde tarımsal yapının dönüşmesiyle ortaya

çıkan bir gelişmenin sonucudur aslında. Tarihsel ve demografik sebeplerle giderek küçülen tarımsal mülkiyet büyüklükleri ve ÇTK'nın sağladığı avantajlarla küçük toprak sahipliğinin artması, görünürde küçük köylü mülkiyetinin hâkimiyetini kurmasını sağlarken, mülkiyet açısından değil fakat ekonomik denetim veya işletme büyüklükleri açısından orta ve büyük toprak işletmeciliğinin gelişmesine yol açacaktır. Tarımsal üretimin pazarla daha doğrudan bir ilişkiye girmesi, bu üretimin yapılması için gerekli araçlara (tarımsal kredilere erişim ve makineleşme) sahip kesimlerin mülkiyetlerini büyütme yoluyla değil, fakat topraklarını işlemek yoluyla yeteri düzeyde gelir elde edemeyecek kesimlerin topraklarını kiralamak yoluyla, işletme büyüklüklerini arttırmasına yol açmıştır.¹⁶ Tarımsal fiyatların artışıyla birlikte artan toprak fiyatları küçük toprak sahiplerinin yetersiz ürün almak yerine topraklarını kiralamasını da daha cazip hale getirmiştir.

Zaten yetersiz düzeyde üretim yüzünden geçim sıkıntısı içerisinde olan bu kesimler büyük oranda göç ederken, geride bıraktıkları arazilerini satmak yerine kiralamakta ve böylelikle göç için gerekli olan ilk sermayeyi de elde etmiş olmaktadır. Ortakçı ve yarıcıların bu dönemde göçe küçük köylülerden daha az düzeyde katılmış olmalarının sebebini de burada bulmak mümkündür. Topraksız köylülerin göç edebilmek için gerekli olan ilk sermayeye bile ulaşım imkânları bulunmadığından, en azından göç için gerekli yol ve sonrasında şehirde yerleşim için gerekli birikimi elde etmeleri de mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden bu dönemdeki göçlerde mülksüz kesimlerden daha çok geçinmelerine imkân vermeyecek düzeyde küçük mülk sahibi köylülerin göçe katıldıklarını ve bu durumun ülkede küçük toprak sahipliğinin sürekliliğini de pekiştirdiğini söyleyebiliriz.

Makineleşme bu dönemde yarıcı ve ortakçıların işsiz kalmasına yol açmakla birlikte, doğrudan göç etmelerini sonucu, bu değerlendirmeler dikkate alındığında da, vermemekte-

16 Deniz Kandiyoti 1950'li yıllarda tarımın makineleşmesi sürecinde Sakarya'daki gelişmeleri analiz ettiği çalışmasında da benzer bir yorumda bulunmaktadır. Bkz. Kandiyoti (1974: 49).

dir. Göç edebilecek birikimi sağlamak için topraksız köylüler işsiz kaldıkları zaman iş bulabilecekleri ama tarımsal üretim dışına çıkmayacakları biçimleri tercih etmek durumunda kalmışlar ve makineleşme yolu ile özellikle ekili toprak miktarının artısının büyük boyutlara ulaştığı bu yüzden de emek gücünü hala gereksinim duyulan Çukurova gibi bölgelere tarım işçisi olarak gitmeye zorlanmışlardır. 1950'lerin ilk döneminde yaşanan hızlı makineleşmenin etkilerinin görülmeye başlandığı 1950'lerin ikinci yarısında Adana ve çevresine daha yoğun bir göçün yaşanmış olması da bu durumu kanıtlamaktadır.¹⁷

Göçün gerçekleşebilmesi için bir miktar sermaye birikimi ihtiyacının yanında bir diğer önemli faktör de ulaşım sisteminin gelişmesidir. Bu dönemde özellikle karayollarında görülen gelişmeler göçün önemli bir sebebi olarak gösterilmektedir. Göç etmek için her türlü gerekçeye sahip olunmasına karşın, eğer ulaşım göç etmeyi elvermeyecek ölçüde zorlu ise, göç kararı daha geç alınabilmekte ve böylelikle göçe katılım ulaşımın gelişmiş düzeyiyle de orantılı bir seyir izlemektedir.

Tablo 5: Şehirler Arası Mesafelerde Görülen Değişmeler (saat)

Şehirler	50 Yıl Önce Araba veya At ile	1957 Yılında Motorlu Araçlarla	1949 Yılında Otobüsle	1951 Yılında Otobüsle
Ankara-İstanbul	79	7:30	18	14
Ankara-Kayseri	69	5:00	11	9
Ankara-Samsun	96	7:00	20	16
İzmir-Balıkesir	37	3:45	-	-

Kaynak: Tütengil (1962: 26-27).

Türkiye ve dünyadaki göç literatürü özellikle üçüncü dünya ülkelerinde yollarının inşa faaliyetinin hızlanmasının kırdan

17 1955-1960 döneminde önde gelen bütün göç alan kentlerde önceki yıllara göre göç hızında bir azalma yaşanırken, Adana'da tersi bir durum vardır ve Adana'ya yönelen göç miktarı bir önceki dönemin iki katına çıkmıştır. Bkz. Tümertekin (1968: 41).

kente göçü kolaylaştıran ve hızlandıran bir etken olduğunu vurgulamaktadır (Karpat, 2003: 54). Göç için genellikle kullanılan iki temel etkenin, yani çekici ve itici güçlerin, aslında üçüncü bir güç ile tamamlandığı yönündeki tanımlamalar Türkiye’de bu dönemde oluşan göçün niteliğini belirlemek açısından önemlidir. Bu üçüncü güç, itici ve çekici güçlerin etkisinin harekete geçmesini sağlayan ulaşım olanaklarındaki gelişme veya bir diğer adıyla “iletici” güçtür (Keleş, 1972: 37; Sencer, 1979: 66-67). İletici güçlerin gelişmemiş olması diğer iki faktörün etkisini de azaltmakta ve göçün hızını doğrudan etkilemektedir. Ulaşım olanakları ne kadar gelişmişse göçün gerçekleşme hızı da o kadar artmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde hem ulaşımdaki güçlükler hem de maddi olanaksızlıklar köylülerin merkezle olan bağlantısını sınırlandırmıştır. Değil köyden şehre köyden köye bile ulaşım büyük güçlüklerle yapılmaktaydı. Bu dönemde köylünün kente veya idarenin merkezine ulaşması değil, devletin köye ulaşması yeterli görülmekteydi (Konyar, 1997: 681). 1950’lerden önce özellikle Karadeniz bölgesindeki göçlerin gelenekselliğini de oluşturan deniz yolları göç için kullanılmakta, Karadeniz sahilinde limanlardan kalkan vapurların “ambar” tabir edilen en ucuz mevkie binen halk, Trabzon ve Giresun üzerinden İstanbul’a gelebilmekteydi. Bunun yanında Cumhuriyet döneminde yapılan demiryolları güzergâhları da göçün yönünü belirleyen temel araçlardan biri olarak düşünülmelidir (Tunçay vd., 1996: 76).

Marshall Planı’nın bir uzantısı olarak tarımsal üretimin artırılmasıyla birlikte bu üretimin pazara en hızlı ve düşük maliyetli bir biçimde ulaştırılması için en çabuk tamamlanabilecek bir proje olarak karayollarının geliştirilmesi düşünülmüştür. 1948 yılında Hiltz Raporu olarak bilinen “Türkiye’nin Yol Durumu” isimli çalışma Amerikan Yol Heyeti tarafından hazırlanarak Türkiye’nin bu yeni ekonomik yapı içerisinde yapacağı alt yapı değişikliklerinden en önemlisi üzerindeki önerilerini sıralamıştır. Hemen ardından karayollarının geliştirilmesi-

ne yönelik hukuki altyapı da oluşturularak 11.2.1950 tarihinde kabul edilen “Karayolları Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun” ile bu raporun işleme konulduğunu söylemek mümkündür (Tütengil, 1961: 20-21). Kısa süre içinde karayolları yapımı büyük bir hızla başlar. Devlet ve İl yollarının uzunluğundaki artış 1947 yılı 100 olarak kabul edildiğinde 1957 yılında 228 oranına varacaktır. 1946 yılında 532 km olan asfalt kaplama yol miktarı 1957 yılında 4,376 km’ye kadar uzayacaktır (Tütengil, 1961: 22-23). Bu gelişmeyle birlikte, Tablo 5’te verilen örneklerde de görülebileceği gibi, şehirlerarası mesafeler büyük bir hızla azalmış ve artan taşıt miktarıyla birlikte bu şehirlerarasında yolcu ve yük taşımacılığı oranı artmıştır. 1948-1958 yılları arasında belli bir noktadan geçen ortalama taşıt sayısı 26’dan 120’ye yükselmiştir (Tütengil, 1961: 163).

Bir diğer gelişme ise taşıma ve ulaşım maliyetlerinde görülen düşüğe ilişkindir. Karayolları projesinin uygulanmaya başladığı ilk yıllarda, ekonomik gelişmenin de uygun seyretmesi sebebiyle yük ve yolcu taşıma maliyetleri düşecek, örneğin 1948 yılında ton/km başına taşımacılık maliyeti 25 kuruş iken 1953 yılında 14.5 kuruşa düşecek, yolcu/km ücreti ise 2 kuruştan 1.7 kuruşa düşecektir. Fakat daha sonra ekonominin seyrinin pek iyi gitmemesi, başgösteren krizler ve hızla yükselen enflasyonla bu fiyatlar oldukça yükselecek, 1958 yılında taşımacılık 47 kuruşa, yolcu ücreti ise 5.2 kuruşa çıkacaktır (Tütengil, 1961: 77).

Karayollarının gelişmesi maliyetler üzerinde etkili olduğu kadar köylülerin kültürel ve sosyolojik yaşantıları üzerinde de doğrudan etkilere yol açmıştır. Öncelikle, köylerin kentlerle olan bağlantısı artmış ve artık köyler kentlere her anlamda hiç de o kadar uzak kalmamaya başlamıştır. Gazeteler artık yolların iyileştirilmesinin sağladığı hız ile köylere daha çabuk ulaşmakta ve bu köylülerin bilinçlerinde dönüşüme sebep olmaktadır. Hürriyet gazetesinin bu dönemde başlattığı dağıtım servisi ile birlikte köylere gazeteler her zamankinden daha hızlı ve çok girmeye başlamış, örneğin Edirne’ye 1955 yılında özel bir kamyo-

netle gazete gönderilmesi Trakya'daki satışları 2500'den 6500'e çıkartmıştır (Tütengil, 1962: 28-29).

Mekânsal olarak kentlerin yakınlaşması, kentlerdeki tüketim alışkanlıklarının köylere de yayılmasını ve radyo, gazete reklamlarının da etkisiyle köylerde artık kentlerden getirilebilen konserve ürünlerin satıldığı bakkalların yaygınlaşmasını sağlamıştır (Karpat, 1960: 90). Mekânsal yakınlaşma beraberinde zaman algısında da yakınlaşmayı ve köylerin ülkesel zaman algısıyla bütünleşmesini doğurmuştur. Artık belirli bir tarife göre kentlere gidip gelen taşıtlar, alaturka saat yerine ulusal saat sisteminin benimsenmesini kolaylaştırmıştır (Tütengil, 1962: 25).

Bu aşamada yol ve göç ilişkisinin özellikle göç kararının alınmasında belirleyici bir önemi olduğundan bahsedebiliriz. Ulaşım imkânlarının artması, köylerin kentlerle yakınlaşması ve artık kentlerin korkulan, bilinmez bir yer olmaktan çıkması, kentlerin bilincine varılmasıyla köylüler için kentin çekici bir mekan haline dönüşmesi, göç için gerekli maliyetin karayollarındaki gelişmeyle birlikte düşmesi kırdan kente göçün belirleyenlerindedir. Bununla birlikte, ulaşımın gelişmemiş olduğu bölgelerde göçün daha sınırlı olduğunu da eklemek mümkündür. Özellikle Güneydoğu Anadolu gibi gelişmemiş bölgelerde topraksız köylüler kırdan kente göçün bu ilk aşamasında çok fazla yer alamayacaklardır. Bunun sebepleri ise, göç etmek için gerekli birikime sahip olmamalarıyla birlikte ulaşım imkânlarının da gelişmemiş olmasıdır. Bu bölge insanların göç etmeye başlamaları 1950'lerden sonra, 1960'ların ortalarına doğru olacaktır.

Bütün bu açıklamalardan sonra baştaki soruya geri dönerek makineleşme ve göç ilişkisinde neden tek bir tipoloji yaratılamayacağına genel değerlendirmesini yapabiliriz. Tablo 1'de gösterildiği gibi, bu dönemde yaşanan kırsal yapının dönüşümü birbirinden farklı yapıların oluşmasına yol açmış ve eski yapının tek bir yöne doğru değil, çeşitli ekonomik, coğrafi, demografik ve kültürel etkilerle farklılaşarak birbiriyle ilişkili yeni ya-

pılara dönüşmesini sağlamıştır. İlhan Tekeli bu gelişmeyi şu şekilde açıklamaktadır:

Tarımda kapitalistleşme ve mekanizasyon sürecinin yarattığı dönüşüm iki yönlü bir gelişim ortaya çıkarmaktadır. Bir yandan mekanizasyon ve kapitalistleşme, mülksüzleşme ve kırdan kopuş mekanizmasını oluştururken, öte yandan bir çeşit kırsal marjinal kesim yaratarak kırdan kalmaya olanak sağlayan mekanizmalar oluşturmaktadır. İşte kırsal kesimde böyle bir marjinal kesim oluşumunun varlığının gösterilmesi, kırdan kopuşun açıklanmasını kıra dıştan giren tek bir bağımsız değışkene bağlı olmaktan kurtarıyor. (Tekeli, 1978: 328).

Yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi makineleşme göçe sebep vermek yerine, göçü engelleyici ara mekanizmaların da oluşmasına yol açmıştır. Ekilen toprak miktarının artması ve makine ile birlikte gelen yeni iş imkânları bunların en önde gelenleridir. Hatta çoğu zaman makineleşme ve göç ilişkisinin göç konusunda ters orantılı bir ilişkiye sahip olduğu söylenebilir. Gülten Kazgan bu ilişkiselliği şöyle açıklamaktadır:

Makinalaşma memleketimizde ne dereceye kadar şehirlere akını şiddetlendirmiştir? Bilindiği gibi, ziraî makinalar Türkiye’de daha ziyade “ortakçı-yarıcı” denilen topraksız zümreyi yerinden etmiştir. Ancak, köyden dışarı kazanç maksadiyle gidenlerin çoğunlukla modern ziraî âlet ve makinaların girdiği zengin köyler değil, fakat henüz makinanın girmedığı, hayat seviyesi çok düşük köylerden olduğu anlaşılmaktadır. B. ve G. Helling hayat standardı ve köyden dışarı kazanç maksadiyle giden işçiler arasında ($r = -5,543$) gibi küçümsenmeyecek menfi bir korrelasyon tesbit etmiştir. Bu husus da bize, makinalaşma dolayısıyla köyden dışarı akının öneminin henüz pek fazla olmadığını göstermektedir. Gerçekten, çiftçi aile sayısının 2,5 milyon civarında olmasına karşılık, traktör sayısının 45 bin kadar olması dolayısıyla makinalaşma nisbeti ancak 1/600 nisbetinde demektir. Köyden dışarı işgücü gönderen bölgelerle modern makinaların mevcut bulunduğu bölgeler arasında ters orantılı bir münasebet bulunduğu, diğer bir deyişle, ziraî âlet ve makinalar kıymetinin düşük bulunduğu bölgelerde

köyden dışarı daha kuvvetli bir akının mevcudiyeti [...] açıkça görülmektedir. (Kazgan, 1957-1958: 386).

Bütün bu açıklamaların sonucunda, makineleşme ve göç ilişkisinin doğrudan ve mekanik bir etkileşim olarak tanımlanmasının üç farklı sebebi olduğundan bahsedilebilir. İlk olarak mekanik açıklamaların, genelde başka bir konu anlatılırken, kolaycı bir yöntemle benimsenmesinin etkili olduğu söylenebilir. Kent çalışmalarında çokça karşılaşılan bu durum asıl meselesi kent olan araştırmacıların kentin dönüşümünü inceleyenlerken, araştırmalarında kenti ilk olarak dönüştüren kırsal dönüşüme yeterince önem vermeyerek, kolaycı ve mekanik açıklamaları tercih etmesi sonucunda yerleşik hale gelmektedir. Özellikle 1960 ve 1970'lerde hızlanan kent çalışmaları kent ve kırsal mekânsal ve teorik olarak ayrı düşünerek bu mekanikleştirme sürecine katkıda bulunmuşlardır. Fakat Mehmet Ecevit'in de belirttiği gibi (1997: 501), *“nasıl bir göç dinamiğinin söz konusu olduğu bilinmeden, ‘nasıl bir kent’ sorusuna da cevap verebilmek neredeyse imkânsız hale gelir.”*

İkinci olarak DP dönemine ilişkin algının yarattığı bir önyargının bu sonucu pekiştirdiğini söyleyebiliriz. Özellikle 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında DP döneminde yapılanları sorgulamadan yargılamak yönünde bir çabanın buna temel oluşturduğu iddia edilebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin girdiği yeni ekonomik yönelimin bütünlüklü yapısı göz ardı edilerek yalnızca Amerikanlaşma-Marshall Planı-makineleşme-göç çizgisi üzerinde ilerleyen bir yorum dönüşümün bütün boyutlarını kavramayı zorlaştıracaktır.¹⁸ Burada anlatıldığı gibi, ancak savaş sonrası uygulamalarla birlikte ÇTK, Marshall Planı ve küçük köylülük yapısının sürekliliği birbiriyle ilişkisel bir biçimde ele alınarak bu yapısal dönüşüm doğru bir çizgiye oturtulabilir.

18 1945-1960 döneminin mekanik bir ilişkisellik sonucunda değerlendirilmesinin yarattığı teorik sorunlar ve döneme ilişkin yargıların oluşumu süreci için bkz. Yıldırım (2009).

Son olarak kırdan kente göç olgusunun bütün dönemlerinin tek bir süreçmiş gibi algılanmasının bu duruma yol açtığı söylenebilir. 1960 ve 1970’lerde kırdan kente gerçekleşen göçlerde makineleşmenin etkileri daha açık bir biçimde izlenirken, bu dönemde ÇTK ile birlikte gelişen süreç, kırdan göçü engelleyen yeni mekanizmaların da yaratılmasını doğurmuştur. İki dönem arasındaki bu farklılıklar göz ardı edilerek bütüncül bir göç ve makineleşme ilişkisi yorumu, göçün ilk başladığı andan itibaren varmış gibi bir algının oluşumunu sağlamaktadır. Fakat 1950’lerde başlayan göç süreçleri 1960 ve 1970’lerden farklı olduğu gibi 1950’lerin ikinci yarısında bile farklılaşmaya başlayacaktır. Bu bütüncül bakış ihtiyacı aslında, yazının başında da belirtildiği gibi, göçün yarattığı sorunların çözümünü bulmaya yönelik gayretlerin de bir sonucudur. Kırdan kente giderek artan oranlarda sorun yaratmaya başlayan göç sürecinin en çabuk yoldan nasıl çözülebileceğine dönük bir sorgulama, sorunun en kısa yoldan nasıl tanımlanabileceğine dönük bir algılamayı da beraberinde getirmekte ve makineleşme-göç ilişkiselliğinin mekanik yorumunun yerleşmesine katkıda bulunmaktadır. Elbette ki sorunun çözümlenmesine dönük bir çaba anlamlıdır, fakat aceleci çözümler sorunlu tanımlamaları da beraberinde getirmektedir.

KENTE GELEN KÖYLÜLER VE “GECEKONDU”NUN İCADI

İlhan Tekeli’ye göre (1998: 11) kişilerin mekânda yer değiştirmesinin sanayi toplumunun üretim düzeni açısından üç temel sonucu vardır. Bunlar; emeğin, sermayenin ve tüketicinin ya da pazarın yer değiştirmesidir. Bütün bu bileşenler aslında ekonominin de temelden değişikliğe uğradığını göstermektedir. Ekonominin toprak ve makine gibi sabit değişkenleri dışında bütün bu değişkenlerinin kırlardan kentlere doğru yönelmesi tam anlamıyla bir kapitalist üretim sürecinin gelişmeye başladığının da göster-

gesidir. Bu durum kentlerde de kapitalist ilişkilerin göç ile beraber emek, sermaye ve pazarın da yer değiştirmesi ile kapitalizme ilişkin yeni dönüşümlerin yaşanacağı anlamına gelmektedir. Bu dönemde kentlerdeki kapitalist ilişkiler açısından kırdan kente göçün biri üretim ilişkileri ve emek süreçleri diğeri de mekânsal yapılar üzerinde olmak üzere iki temel etkisi olacaktır. Bunlardan ilki göç ile gelen yeni işgücünün kentte iş bulma süreci ve kent- sel ekonominin gelişmişlik düzeyiyle orantılı bir biçimde bu yeni emek arzını içerebilme kapasitesi üzerinden belirlenecektir. İkinci ise kente yeni gelenlerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için kentte oluşturacakları yeni bir yapılanma biçimine, yani çok bilinen ismiyle “gecekondulaşma”ya yol açacaktır.

Bundan önceki bölümlerde makineleşme ve göç ilişkisinin en azından doğrudan bir belirleyicilik ilişkisi içerisinde gerçekleşmediği gösterilmeye çalışılmıştı. Fakat bununla birlikte makineleşmenin, bu dönemde kırdan göçü engelleyen yeni mekanizmaların oluşumuyla birlikte etkisinin azalmasına rağmen, ilerleyen dönemlerde göçe etkisinin daha doğrudan olacağını da belirtmiştik. Bu durum incelediğimiz dönem içerisinde çalışmalarını yürüten araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir (Kazgan, 1957-1958: 388). William H. Nicholls, makineleşme- de görülen gelişmelerin sanayileşme atılımlarıyla desteklenmesi gerektiğini, tek parti dönemi ekonomi politikalarıyla DP dönemi ekonomi politikaları arasındaki farklılığa da dikkat çekecek biçimde, “ilerleyen dönemde ‘Bayar’ın öküzleri’nde (traktörler) yaşanacak bir artışın ‘Atatürk’ün minareleri’ (fabrika bacaları) ile desteklenmesi gerekir” sözleriyle dile getirmektedir (Nicholls, 1955: 67). Bu iki özelliğin yani, tarımda görülen mekanizasyon ile sanayide görülen ilerlemenin birbirini tamamlamadığı durumlarda, özellikle değişen kırsal yapı ilişkilerinin yaratacağı göç dalgası, kentlere yeni gelen potansiyel işçilerin yer bulabilmesi sorununu ortaya çıkaracaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik olarak kentlerin oldukça geri kaldığını ve özellikle sanayi yatırımları açısından

göç ile birlikte yeni kente gelenlerin istihdam edilmesini sağlayacak büyüklüğe ulaşamadığını söyleyebiliriz. Kentlerin iktisadi yapısı hem İkinci Dünya Savaşı dönemi yatırımların azlığı hem de genel iktisadi tercihler sonucunda fazla gelişmemiştir. Bunun sonucunda kente gelenler marjinal sektör olarak tanımlanan, sanayi dışı ve çoğunlukla kayıt altına alınmamış sektörlerde çalışmaya başlayacaklar ve bu alanın kentlerde göç eden emek gücünün çalışabileceği bir alan olarak yerleşmesine yol açacaklardır. 1950-1960 döneminde kente göç eden kesimler öncelikle dönemin en aktif üretim sektörü olan yol ve bina yapımına odaklanan inşaat sektörüne gireceklerdir.

Kente gelen göçmen işçiler, yapıları itibarıyla kent kültürünün dışında yetişmiş oldukları için kentin eski emek gücü ile aralarında bir ikili yapı oluşmasına yol açacaklardır. Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci ve İsmail Aydıngün'ün (1998: 211) "parçalanmış bir işçi sınıfı" oluşumu olarak adlandırdığı bu süreç, *"bir yanda, kentlerde daha önce işçileşmiş ve böylece görece olarak çok daha örgütlü, bilinçli, kurumsallaşmış bir işçi kitlesi [...], diğer yanda ise işçileşme sürecinin bir noktasında bulunan, sınıf bilinci anlamında çok daha zayıf, örgütsüz, ancak sunduğu işgücü ile ilk olarak saydığımız bilinçli işçi kümesi ile yoğun bir rekabet içinde olan yeni göçmen işçiler"* olarak farklılaşacaktır.

Çoğunlukla yukarıda detaylıca anlatılan köylülerden oluşan bu yeni işçi sınıfı, küçük köylü mülkiyeti yapısının devamlılığını sağlayan mekanizmalar yoluyla tam olarak mülksüzleşmemiş, böylelikle aslında tam olarak da işçi sınıfına özgü bir yapı niteliği kazanamamıştır. Fakat bunun yanında kentte birlikte çalıştığı kentte daha önce var olan işçi sınıfı ile de çatışmalar yaşamakla beraber üretim ilişkileri içerisindeki yerleri itibarıyla ortaklaşan yeni bir tür emek piyasasının doğmasına yol açacaktır. Yine İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün'ün tanımlamalarını (1998: 235) kullanarak, bu yeni göçmen işçilerin, tüm sektörlerle ucuz işgücü sağlayarak, taklit ve kayıt dışı üretim yoluyla arz boşluğunu kapatarak, seyyar satıcılık ve benzeri yollar ile

dağıtım olanaklarının hem yaygınlaşmasını hem de ucuzlamasını sağlayarak, kentte üretimin gelişmesini desteklemek adına sürekli artması gereken iç talebi destekleyerek, kırdaki üretim yapısının sürekliliğinin getirdiği imkânlarla küçük de olsa elde edebildiği birikimini kente aktararak 1950'lerin sonunda ve 1960'larda hâkim biçim olarak yerleşecek olan ithal ikame modelinin yaşamasına katkıda bulunacaklardır. Bir anlamda, göç ve kente gelen köylüler, beraberinde getirdikleri emek güçleri ve sürdürdükleri yapısal biçimlerle birlikte, 1960'lara doğru kentsel sanayi üretiminin oluşmasını sağlayan temel unsurlardan biri haline dönüşeceklerdir.

Bu yeni emek piyasasının sürekliliği iki temel faktöre bağlanabilir. İlk olarak Türkiye'de kentsel üretimin ucuz emek ihtiyacının sürekliliği kente göç eden emek gücünün yeni üyelerinin iş bulabilme imkânlarını arttırmıştır. Bir anlamda, sanayinin gelişmesi karşısında maliyetleri düşürücü bir unsur olarak kente göç eden köylü-işçiler yedek işgücü deposu olarak işlevsel kılınmıştır. İkinci faktör ise, bu bölümde üzerinde daha detaylı olarak duracağımız ikinci konu olan, göç eden köylülerin geçimlerini kolaylaştıran ve böylelikle göç edenlerin emek piyasasından talep ettikleri oranı yükseltmemesine yol açacak, toplam maliyet içinde barınma maliyetlerini düşürücü bir unsur olan ve aslında böylelikle kente maliyet açısından ilk anda pek fazla yeni yük getirmeyen kaçak yapılaşmanın, yani Türkiye'deki adıyla "gecekondulaşma"nın yaygınlaşmasıdır.

Gecekondulaşma, iki temel sektörün, yani tarım ve sanayinin, birbirinden farklı hızlarla gelişmesinden kaynaklı bir "sorun" olarak tanımlanmaktadır. Mübeccel Kıray'ın tanımlamasıyla (Kıray, 1972: 561) gecekondu, "*tarımda pazara yönelik üretime (cash cropping) geçişin göresel olarak hızlandığı ve kentteki nüfus yığılmasının hızla artmasına karşılık, çok yavaş bir sanayileşmenin gerçekleştiği toplumlarda*" ortaya çıkmaktadır. Bu türden bir gelişmenin aslında çoğu geç kapitalistleşmiş ülkenin özelliği olduğuna dikkat çeken Kemal H. Karpat, genel olarak

squatter terimiyle tanımlanabilecek olan bu türden yerleşimlere 20 farklı ülkeden örnekler vererek, aslında bu isimlerin “her ülkenin fakire, başkasına ait araziye el koymaya ve diğer konulara dair kültür ve bakış açısını ifade ettiği için” çok anlamlı bir kültür araştırmasına da konu olabileceğini söylemektedir (Karpap, 2003: 9, 34-35). Türkiye’de ise “gecekondu” terimi, devlete ya da özel şahıslara ait mülkler üzerine izinsiz, altyapı olanaklarından yoksun ve derme çatma bir biçimde oluşturulan yerleşim yerlerine karşılık gelmek üzere, kamuoyunda yapıların hızlı ve bir gecede inşa edilmesine duyulan şaşkınlığın bir sonucunda, icat edilmiş bir kavram olarak günümüze kadar kullanılacaktır. Yine Karpap’ın deyişiyle, “gecekondu semtleri hızlı iktisadi kalkınma ve sanayileşmenin, tarımdaki değişmelerin ve mesken kıtlığının bir yan ürünü olarak” tanımlanmalı ve daha çok sanayileşmiş kentlerde görülen çöküntü bölgeleri ya da ABD’deki örneği ile “slum”lar ile karıştırılmamalıdır (Karpap, 2003: 50). “Slum”lar dış görünüş itibariyle gecekondu ile benzerlik gösterse bile hem oluşum ve yaşam tarzları, hem de içinde barındıkları insan grubunun özellikleri itibariyle farklıdır.¹⁹

1940-1960 dönemi Türkiye’de olduğu gibi aslında dünyanın diğer bölgelerinde de benzer gelişmelerin yaşandığı bir süreç karşılık gelmektedir. 1940-1960 döneminde az gelişmiş ülkelerin kentsel yerleşim alanları 220 milyondan 490 milyon kişiye çıkmıştır. Bu gelişmenin sonucunda 1970 yılı itibariyle Birleşmiş Milletler, Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki 23 ülkede gecekondu yerleşimlerinin bu ülkelerdeki toplam kentsel nüfusun yüzde 35’ini oluşturduğunu hesaplamıştır (Tas ve Lightfoot, 2005: 263-264). Türkiye’de bu göç ve kentleşme süreci ba-

19 Nephth Saran, Türkiye’deki gecekondu tipinin İngiltere ve Hindistan tipleri arasında bir yerde durduğunu belirtmektedir. Bütün bu üç ülkede de kırdan kente yoğun bir göç yaşanmasına rağmen İngiltere’de devlet belediyeler aracılığıyla kente yeni gelenlere ev yapmakta ve dağıtmaktadır. Buna karşın Hindistan’da ise yeni gelenler parklarda, sokaklarda ve tren istasyonlarında yatmaktadırlar. Türkiye’de ise kente yeni gelen göçmenler devletten bir şey beklemeden ve sokakta yatmak yerine kendileri bina inşa etmeyi seçmişlerdir. Bkz. Saran (1974: 330).

tılı örneklerinden çok hızlı gerçekleşmiş, Tekeli'nin vurguladığı gibi (2007: 455) bu dönüşüm “bir kişinin yaşam süresi içinde olup bitmiştir”. Göçle gelen kentleşme o kadar hızlıydı ki doğal artışın kat kat üstünde bir kentleşme hızı Türkiye'nin belli başlı büyük kentlerinin yapısını çok hızlı bir biçimde dönüştürmekteydi. Örneğin Ferhunde Özbay'ın hesaplamalarına göre İstanbul eğer hiç göç almasaydı 1990 yılında doğal nüfus artışı ile kent nüfusu kabaca ancak 2,5 milyon civarında olacaktı. Oysa aynı yıl İstanbul'un nüfusu 7,5 milyona varmıştı bile (Baydar, 1994: 406). Bu kadar hızlı göç ve göçü karşılayamayacak düzeyde sanayileşme ve kentleşme gecekondu olgusunu ortaya çıkarmış ve Türkiye'de aslında 1950'lerle birlikte hızlanan kentleşme, gecekondulaşma ile tanımlanmaya başlanmıştır. 1960 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın yaptığı bir araştırmada Ankara'da konutların %64'ünün, Adana'da %46'inin, İstanbul, İskenderun ve Erzurum'da ise %40'ünün gecekondu olduğu belirlenmiştir. Yine bu araştırmaya göre kentlerde gecekondularda oturanların diğer tip meskenlerde oturanlara oranı Ankara'da %59.22, İstanbul'da %45 ve Adana'da %44.95 olarak hesaplanmıştır (Karpat, 2003: 33).

Karpat'ın da dile getirdiği gecekonduların oluşmasında etkili olan en önemli unsurlardan biri de mesken kıtlığı ya da Türkiye'de tartışıldığı biçimiyle “mesken buhranı”dır. Gecekondu yerleşimlerinin oluşmasında en önemli sebep olarak söyleyebileceğimiz kırdan kente yoğun bir biçimde yaşanan göçün kentlerde yerleşebilmesi için gerekli sayıda meskenin bulunmaması gecekondu tipi bir oluşumu neredeyse zorunlu hale getirmiştir. “Slum”lardan farkı da en başta burada ortaya çıkmaktadır. Kent yoksullarının ya da göç ile kente yeni gelenlerin yerleşebilecekleri ucuz veya kentin eski sakinleri tarafından terk edilmiş, boş bina veya alanların yokluğu durumunda yoksulların veya göçedenlerin yerleşmesi için tek alternatif yeni meskenlerin inşası olacaktır. Bu eksikliğin devlet ya da özel sektör tarafından karşılanamadığı, ya da devlet veya özel sektör tarafından sağla-

nan imkânların yoksullar ve göçedenler tarafından talep edilemeyecek düzeyde yüksek değerlerde oluşu, alternatif, sistem dışı yolların icat edilmesini doğurmaktadır. Türkiye’de gecekondulaşımı sürecinde bu alternatif alanın ortaya çıkışı devletin ve özel sektörün İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarındaki yetersizliği ile açıklanabilir. Kaçak konut inşa etmek Türkiye’de Osmanlı döneminde bile görülebilen bir uygulama²⁰ olmasına rağmen, gecekondulaşım tipinde yaygın bir mesken inşa süreci İkinci Dünya Savaşı sonrasında şartlarıyla doğrudan bağlantılıdır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde çeşitli sebepler yüzünden mesken yapımında bir duraklama söz konusu olmuştur. İstanbul için yeni göç olmadan 1942-1948 yılları için yapılması gereken mesken sayısını 11,200 olarak kabaca hesaplayan Gerhard Kessler (1949: 131), bu sayının yetmeyeceğini ve yeni meskenlerin acilen yapılmaması halinde giderek artan oranlarda mesken sorunuyla karşılaşılacağını 1949 yılında duyurmaktadır. Dönemin başlarında da çokça tartışılacağı biçimiyle “mesken buhranı” temelde şehirlerin konut ihtiyacının var olduğu biçimiyle bile giderilememesi ve gecekondulaşım için ortam yaratması olarak tanımlanabilir.

Ekmel Zâdil mesken buhranı için üç temel sebep saymaktadır. Bunlar; yerine yenisi yapılmadan gerçekleştirilen istisnâlar, savaşın getirdiği ekonomik yıkım ile hızla duran inşaat faaliyetleri ve bütün bunları kapsayacak bir sebep olarak Milli Korunma Kanunu’nun kira fiyatları için koyduğu kısıtlamalar.²¹ 01.01.1940 gün ve 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu’nun 30. maddesi kiracıları savaş döneminin fiyat artışlarından korumak için 1939 yılı kira sözleşmelerinde hiçbir değişiklik yapılamayacağını, kiraların da hiçbir gerekçeyle arttırılmayacağını ve birkaç gerekçe dışında mal sahibinin kiracıları

20 Bkz. Erinç (1968).

21 Zâdil’in hesaplamalarında, 1938 senesi 100 kabul edildiğinde inşaat faaliyetlerinin düşüşünü göstermek için 1940: 78, 1941: 47 oranları verilmektedir. Bkz. Zâdil (1949: 72-74).

tahliye edemeyeceklerini belirtmekteydi. Bu durum kira gelirlerinin düşmesine ve rant temelli inşaat faaliyetlerinin durmasına yol açacaktır. Savaş döneminde inşaat faaliyetlerinin durmasının temel sebeplerinden biri inşaat hammaddelerindeki yükselişe rağmen, kira ve satış fiyatlarında devletin düşük fiyat politikasına zorlaması olacaktır. Bu durum savaş sonrasında hem kentin o anki ihtiyaçlarını, hem de göç ile yeni kente gelen insanların yerleşmesi için gerekli mesken ihtiyacını karşılamaktan yoksun bir yapı yaratacaktır. Zâdil bu durumda ev arayan ailelerin üç çareden birini tercih ettiklerini söylemektedir. Bunlardan ilki ailelerin birleşerek bir evde oturmaları olacaktır.²² Bir diğeri ise, kiracılar artan fiyatların sonucunda ev sahiplerinin kendilerini korumak için bulduğu yeni bir yöntem olan, savaş koşulları ve Milli Korunma Kanunu'nun gerekleri ortadan kalksa bile getirisinin yüksekliği nedeniyle daha sonra da devam eden, "hava parası"nı²³ ödemek suretiyle bir eve yerleşebilirlerdi. Fakat bunun da masrafı çok olacağı için çoğu kiracı oturduğu evi terk etmemekte ve böylelikle emlak piyasasına yeni boş ev pek fazla çıkmamaktaydı. Son olarak da Zâdil'in sözleriyle (1949: 75-76) "*boş arsalarda kurulan gayri sıhhi barakalarda ikamet zarureti, yâni Gece-kondular*". Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği bu sıkıntılar dönemin gazete ve dergilerinde oldukça sık tartışılacak ve bu durum ancak 1950'lere doğru çözümlenebilecektir. Fakat artık kente göç başlamış ve gecekondulaşma da kente yeni gelenler için kullanışlı bir ilk yerleşim mekânı olarak kalıcı bir konuma yükselmiştir.

Gecekondu yerleşimi açısından İstanbul her dönem için en

22 Kemal Demirel'in İkinci Dünya Savaşı döneminde bu türden bir evde yaşananları anlattığı Evimizin İnsanları isimli anı kitabı daha sonra Tunç Başaran tarafından "Piyano Piyano Bacaksız" adı ile 1992 yılında filme çekilecektir.

23 Gerhard Kessler "hava parası"nın icadını savaş zenginlerinin gayri meşru bir uygulaması olarak görür ve şu sözlerle tanımlar: "*Varlıklı kimseler kanuna riayet etmiyerek, yeni bir mesken bulabilmek için, kanuni kiralardan yanibaşında, bugün herkesin malûmu olan hava parası namundaki büyük bir meblâğı gayri meşru olarak tediyeye cihetine giderler.*" Kessler (1949: 132).

göze batan yerlerden biri olmuştur. En çok nüfusun yaşadığı ve ekonominin merkezi olması ve kentleşme bakımından da kendine ait bir kültürü olan İstanbul, gecekondular ile dönüşümün ve tartışmaların merkezi haline gelecektir. İstanbul’da gecekondular yerleşimlerini kuranların hangi bölgelerden geldiğine bakıldığında, kırdan kente göçün yaşandığı bölgelerle aynı olduğu görülmektedir. Özellikle ilk gecekondular yerleşmelerinin görüldüğü Zeytinburnu ve Kazlıçeşme civarına Karadeniz bölgesinden gelenlerin, daha sonra Balkanlardan gelen göç dalgasıyla birlikte Taşlıtarla (Bayrampaşa) semtinde hem Karadenizliler hem de Balkan göçmenlerinin ve bu dönemde en son Boğaz çevresi ve Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe ve Kâğıthane sirtlarına da yine Karadeniz, Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgelerinden gelenlerin yerleştiği görülecektir (Baydar, 1994: 410).²⁴ Gecekondular bölgelerini kuranların aynı zamanda kırdan kente göç edenler olduğu düşünüldüğünde, makineleşmenin görece daha az gerçekleştiği ve küçük köylülüğün hâkim olduğu kırsal yapılardan göçün gerçekleşmiş olduğunu bir defa daha söylemek mümkündür.

Gecekondulara ve gecekondularda yaşayanlara yönelik hem popüler hem de akademik algılarda dönemlere göre farklılıklar görülmektedir. Örneğin Tahire Erman’ın sınıflandırmasına göre gecekondular kurguları başlıca dört dönem içinde toplanmaktadır: 1950 ve 60’lı yıllarda “Köylü Gecekondular,” 1970’li yıllarda “Sömürülen/Dezavantajlı Gecekondular,” 1980 ve 1990’lı yıllarda “Haksız Kazanç Sahibi Gecekondular”ya karşı “Kent Yoksulu Gecekondular” ve 1990’lardan bugüne kadar gelen süreçte ise “Sakıncalı Gecekondular olarak Varoluş”ya karşı “Özne Olarak Gecekondular” tanımlamalarını yapmakta-

24 Tarihsel ve dönemsel olarak İstanbul’a en yoğun göçün Karadeniz bölgesinden geldiğini dönemi inceleyen sözlü tarih anlatılarında da bulmak mümkündür. Örneğin Taşlıtarla ile ilgili bir çalışmada 1950’lerin başında Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç edenlerle yapılan görüşmelerde gecekondular yapımı için o bölgede hakim olan mafya tipi örgütlenmelerin bile Karadenizlilerden oluştuğu söylenmektedir. Bu durum Karadeniz göçünün yoğunluğunu ve eskiliğini de kanıtlamaktadır. Bkz. Toplumsal Tarih (2005: 88).

dır (Erman, 2004: 1). Bizim üzerinde durduğumuz dönem için “köylü gecekondu” tanımı oldukça uygun düşmektedir. Zira kentleşmenin ve göçün bu kadar hızlı olduğu bu ilk dönemde henüz yeni oluşan bu yapıların ne olduğunu tanımlanmasında güçlük çekilmekte ve bu yeni gelenler tam olarak kenti kabul edilmemekle birlikte köylü olarak tanımlanması tercih edilmektedir.

Bununla birlikte, kente yeni gelen bu köylülerle birlikte yan yana aynı mekânları paylaşmak çoğu zaman eski kent sakinlerini, yeni gelenleri dışlayıcı bir tutum almaya yöneltecektir. Karpat bu tepkileri şöyle nitelendirmektedir: “*Kentin eski sakinleri, yani eski orta sınıf değerlerine sahip kendinden emin, tanınmış, yerleşik aileler göçü bir köylü istilası saydılar. [...] Eski seçkinin ve onun değerlerinin sadık savunucuları olarak, bu aileler kendi seçkin semtlerinde yaşamaya devam ederken, kıldan yükselen bu dalga tarafından tedricen kuşatıldılar.*” (Karpat, 2003: 114). Bunun yanında bu yeni gelişmeleri coşkuyla karşılayanlar da bulunmaktadır. Örneğin Gerhard Kessler ve öğrencisi Ekmel Zâdil gecekonduları yaratan emeğe övgüler düzmekte ve bu yeni gelenleri kentin politik yapıları içine dâhil etmek ge-

rektiğini bile dile getirmektedirler.²⁵ Fakat buna rağmen genel toplumsal algı, kentsel yapının bozulduğu²⁶ ve buna devletin bir çare bulması gerektiği yönünde olacaktır.

Devlet ise bu hızlı göç süreci karşısında hazırlıksız yakalanmış gözükmektedir. Yetkili kurumlar engelleyici çözümler üretmeye çalışsa bile çoğu sonuçsuz kalmaktadır. Gecekondu yerleşimlerinin özü itibarıyla yasa dışı bir faaliyet olduğu, ilk yerleşimlerden kısa bir süre sonra devlet yetkililerinin duruma el koymasına ve bu izinsiz yapılaşmaların yıkım yoluyla kontrol altına alınmaya çalışılmasına yol açacaktır. Fakat hızlı ve ucuz bir yapılanma olan gecekondu, göç edenler tarafından devletin müdahaleleri sonrasında bir

25 Kessler şu sözlere söylemektedir: *"Bu vesile ile evvelâ, bu kendi kendine yardım tedbirine baş vurmuş olan insanları son derece takdir ettiğimi belirtmek isterim. Bunlar ailelerine karşı olan sevgilerini, azimkârlık ve fedakârlıklarını ispat etmişlerdir. Şehrimizin en çalışkan ve kıymetli hemşehrileri arasına dahildirler ve insan bunların aralarındaki en iyileri gelecek seçimlerde Şehir Meclisine ve Millet Meclisine intihap etmelidir."* Kessler (1949: 132). Ekmel Zâdil ise kendi gözlemleriyile bir gecekondu mahallesini adeta bir ütopya kentini anlatır gibi idealize etmektedir: *"Bunlardan gezdiğim ve bir marangoza aid olanı güzel döşenmiş, iyi ısınmış bir evdi. Gayet temiz iç açıcı vaziyetteki böyle bir evi bugün şehir içinde 60 liraya bulamazsınız. Bahçesinde ak sakallı 80 lik bir ihtiyar çalışıyordu; marangozun babası olduğunu söyleyen ve müstakil bir evin sahibi olmak gurur ve zevkiyle bahçesini daha güzelleştirmeye ve daha verimli bir hâle kalbetmeye çalışan bu dinç ihtiyarı hayranlıkla seyrettim. Hemen her evin ilk mektep çağında bir çocuğu var. Bahçelerinde öyle keyifli ve neşeli oynuyorlardı ki, insan, çocuklarının sıhhat, neşe ve sadeti için büyük mahrumiyetlerle buralarını meydana getirenleri yeni bir sevgi ile takdir etmekten kendini alamıyordu. Yürüdükçe hayretimiz artıyor; yeni yeni bakkal dükkânları, kahvehane ile karşılaşıyorsunuz. Burada kasa, kömürcü ve oduncu da var, berber ve terziden daha evvel bahsetmiştim. Diyorum ya insan kendini yeni bir komünde zannediyor. Emniyet işleri dört tane jandarma tarafından temin ediliyor, halbuki böyle resmi beşiklere hiç de hacet yok zira burası Beyoğlundan daha emin. Herkes birbirin biliyor ve sayıyor. Hırsızlık ve sarkıntılık vakalarına hiç rastlanmadığını söylüyorlar. İşçi kızlar gece geç vakit fabrikalarından hiç korkmadan ve çekinmeden geldiklerini söylediler."* Zâdil (1949: 83).

26 Bu yönde erken sayılabilecek bir değerlendirmeyi içeren edebiyat örneği için bkz. Başkut (1962). Başkut'un bu tiyatro eserinde kente göçen köylülerin kente uyum sağlamadaki hızı ve başarısı gösterilirken, kentin eski sakinlerinin gelişmeler karşısında artık kentte barınamayıp taşraya "göç" etmesi hicvedilmektedir.

gecede tekrar yapılarak, devlet açısından çözümü imkânsız bir mücadeleyi sürecini başlatacaktır. Gecekonduların nasıl inşa edildiği ve bir gecekondu mahallesinin manzarasını Taşlıtarla'ya 1950'lerin başında göç etmiş bir Bulgar muhaciri şu şekilde anlatmaktadır:

Akşamları birimize gecekondu yapıyorduk, sırayla, Gecekondu 54-55'te yaptım. Bulgaristan'dan annemin getirdiği beşbiryerdesi vardı, Kapalıçarşı'da sattım onları. Bi ufak oda, bi büyük oda, bi de ufacak terasdan oluşan gecekondu yaptık. Onu da yaparken başımıza neler geldi. Jandarmalar geliyor, onlar bi uçtan yıkıyor, biz bi uçtan yapıyoruz, su yok, kaynaktan su taşıyoruz, geceleri falan. Mesela gündüzden temelini kazıyorduk, hava kararmaya başladığı zaman hemen temelini yapıyorduk, gece briketleri işliyorduk, böyle elimizlen. Harç yerine çamur koyuyorduk. Bu arada çok saygılıydık birbirimize ve iyi komşuluk ilişkileri vardı. Gaziosmanpaşa'da o zamanlar yollar toprak, su yok, elektrik yok, tabii, mecburen gaz lambalarıyla oturuyordu insanlar. Akşam olduğu zaman geç kalamıyorduk, geç kaldın mı evleri bulamıyorduk. Çünkü evler, hepsi birbirine benziyordu, aynı kiremit, aynı çatı, aynı bahçe... (*Toplumsal Tarih*, 2005: 88).

Gecekondulular, zaman zaman pazarlık ya da mücadele biçimlerinden birini tercih ederek devlet yetkililerine karşı direniş sergileyebilmekteydiler. Yıkımları önlemek için gecekondu sakinlerinin çeşitli direniş biçimleri geliştirdikleri o dönemlerde dahi bilinmekteydi.²⁷ Örneğin 1948 yılında Zeytinburnu'nda gecekonduları yıkmak için gelen kaymakam ile yapılan pazarlıklar sonucunda kaymakamın da onayı alınarak gecekondu yıkımı engellenmiştir (Saran, 1974: 333). Bir başka örnekte, Ankara'da Altındağ bölgesinde 1,500-2,000 kişinin jandarmayla ellerindeki kazma küreklerle çatışarak işgal ettikleri bölgeyi savundukları görülebilmektedir (Şenyapılı, 2004: 198). Gece-

27 Yıkımlara karşı gecekondu sakinlerinin geliştirdikleri direniş biçimleri için bkz. Yıldırım (1964).

konduların yaygınlaşmasından kısa bir süre sonra gecekonduda yaşayan halk örgütlenerek kentsel haklardan kendilerinin de faydalanması gerektiği yönünde çalışmalar ve mitingler bile düzenleyeceklerdir. Tansı Şenyapılı bu yöndeki çabaları şöyle anlatmaktadır:

Hürriyet gazetesinin 21 Şubat 1955 tarihinde ilettiği bir haberde, İzmir Araphasan Mahallesinde yıkılan 100 gecekonduda yaşayan 600 kişinin bir 'protesto mitingi' düzenlendiğini ve Başbakan Menderes'e 600 imzalı bir telgraf çektiklerini iletir. 6 Mayıs'ta ise İstanbul Gecekondularını Güzelleştirme Derneği yedi kişilik bir heyetle Ankara'ya gelir ve yıkılması söz konusu olan 5.000 gecekondu için yer gösterilmesini ister.

22 Ağustos'ta ise gecekonduları Güzelleştirme Derneği bir toplantı yaparak basına Ankara ve İzmir gecekonduları ile birleşerek bir federasyon kurmak istediklerini açıklar. Aynı toplantıda gecekondululara, iş takibi için resmi dairelere giderken tırnaklarını kesmeleri, saçlarını taramaları, temiz ve kıyafet yasasına uygun biçimde giyinmeleri öğütlenir. Bu ilginç öğütler gecekonduların kendilerinin kentle bütünleşmemiş ayrı gruplar olduğunun bilincine vardıklarını ancak bu bütünleşme sorununun bir biçimde çözülebileceği sanısında olduklarını gösterir. Yöneticiler gecekondu nüfusunun kentin olağan konutlarına benzeyen konutlarda barındırabilirlerse sorunun çözüleceğine inanmaktalar, buna karşın gecekondular da kentli gibi giyinip davranabilirlerse bütünleşebileceklerine inanmaktadırlar. Her iki taraf da sorunu benzer bir yüzeysel düzeyde düşünmektedir. (Şenyapılı, 2004: 200-201)

Bu gelişmeler sonucunda bu alanların genişlemesi ve nüfuslarının artmasıyla siyasi olarak da önem kazanan gecekondu bölgeleri, devletin engellemesini ilerleyen dönemlerde sık sık çıkarılacak olan aflar yoluyla ortadan kaldıracaktır. Bir anlamda devlet, kendi halkının konut ihtiyacını karşılayamamaktan doğan bir duruma razı olmuş ve yalnızca ayrıcalıklı bir azınlığın değil, gecekondulunun da kentte toprak spekülasyonu yapabileme hakkının varlığını tanımıştır (Tekeli, 2007: 465).

Kentle bütünleşme bu dönemin en önemli sorunlarından birisidir. Kentin eski sakinleri ile göç yoluyla kente gelen yeni ve gecekonducularda yaşayan sakinleri arasında yeni bir gerilim oluşacaktır. Kente yeni gelen köylülerin eski kentlilerin alışkanlık ve kültürlerinin dışında davranış biçimleri geliştirmesiyle ortaya çıkan bu gelişme, “kentlileşme” adı altında yeni bir literatürün de doğmasına yol açacaktır. Bu yeni literatür, göç ile kente gelen köylülerin kente intibaklarının ne düzeyde olduğunun araştırmasına dayanmaktadır. Bu literatürün temel sorunsallarından birisini göç ile kente gelen köylülerin ne kadar köylü ne kadar kentli sayılması gerektiğine ilişkin olacaktır. Modernleşme kuramından etkilenen bu yaklaşımların özünde, kent baskın niteliğinden ötürü göç ile gelenleri dönüştürerek sisteme katacak ve bu anlamda kentlileştirecektir. Fakat bu etkinin kısa bir zaman içerisinde görülmemesi ve göç edenlerin kentlerde yeni mekanizmalar geliştirmeleri bu durumun incelenmesini ve göç edenlerin kentlere uyumunu sağlayacak yeni politik önermelerin yaratılmasını getirecektir. Mübeccel Kıray, göç edenlerin kentte kendilerini hala köylü olarak tanımlamalarına ve kentlerde yaşamalarına ve geçimlerini kentsel işlerden elde etmelerine rağmen, bu kesimlerin köylü değil kentli olarak tanımlanması gerektiğini söylemektedir. Zira sonuç itibarıyla, bu kesimler bir gün köylerine geri dönmeyi istememekte, içinde buldukları durum ne kadar kötü olursa olsun kentte kalmayı köye dönmeye tercih etmektedirler. Buna rağmen ellerinde yine de küçük bir miktar toprak sahipliğini tutmayı tercih etmelerini bir güvenlik mekanizması olarak açıklamaktadır (Kıray, 1972: 570-572).²⁸

Bütün bu çelişkili gibi görünen tanımların arkasında aslında

28 1960’larda gecekonducularda yapılan bir araştırmada, “Köyünüze dönmek ister misiniz?” sorusuna ankete katılanlar %94 oranında “hayır” cevabını vermiştir. Bkz. Saran (1974: 358). Fakat buna rağmen, 1990’larda yapılan bir çalışmada bile, gecekonduca yaşayanlar arasında kendisini köylü olarak tanımlayanların oranı %49.5 olarak belirlenmiştir. Bkz. Erman (1997: 304).

kente gelen köylülerin kentin zorlu şartlarında yaşamlarını devam ettirebilmek için geliştirdikleri savunma ve direnme stratejilerinin etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Kente gelen köylüler, hem geçimlerini sağlamak için hem de gecekondularıyla devletle karşı karşıya gelmeleri yüzünden kendilerini koruma ihtiyacıyla çeşitli dayanışma ve birlikte hareket etme pratikleri geliştireceklerdir. Bu pratiklerin en önemlisi “hemşehrilik” biçiminde karşımıza çıkacaktır. Ayşe Güneş-Ayata'nın tanımlamasıyla “hemşehrilik” göç eden gruplar için bir tür “kimlik kazanma” mekanizmasıdır:

Kalabalık şehir hayatında yer alan insanlar ilk göç edenler için ayrılmamış bir bütündür. Akrabaları vardır, aynı köyden gelenler vardır, onları “biz” olarak görürler. Zaman içinde “biz” tanımları çoğalmakta ve farklılaşmaktadır. Bu farklı “biz” tanımları göç eden nüfusun şehirdeki grupları farklılaştırmasına ve böylelikle kendisine başka gruplarla ilişkilendirmesine ve şehre uyum sağlamasına yardımcı olmaktadır. İşte bunun için hemşehrilik sürekli olarak korunur, bunda da beklenen, ihtiyaç halinde yardıma koşmak yanında, bir aidiyet duygusu yaratmak ve yaşatmaktır. (Güneş-Ayata, 1990-1991: 101).

Hemşehrilik kente gelen köylülerin geldikleri yerlerden beslenmiş olsa bile, asıl olarak kente ilişkin bir biçimdir. Herkesin aynı yerden olduğu bir mekânda hemşehrilik bir savunma ya da kimlik biçimi olmaktan çıkar, onun yerine farklılaştırıcı ya da tanımlayıcı başka kimlik örüntüleri gelişir. Örneğin köyde sınıfsal farklılıklar daha açık bir biçimde tanımlanabilirken, kentte sınıf farklılıkları aynı köyden gelenler arasında göz ardı edilebilir. Peter Suzuki (1964: 211), kente göç eden köylülerin oluşturduğu bir yardım sandığından bahsederek bu sandıkta toplanan paranın hem kente yeni gelenlere hem de köyde kalanlara destek olunması için kullanıldığını anlatmaktadır. Bu durum, kente gelen köylülerin köy ile bağlarını koparmadıklarını, bir tür “gönül borcu” içinde kentteki kimliklerini oluşturan bir yapıyı sürekli kılacak mekanizmaları yarattıklarını göstermektedir.

Belediye imkânlarının yeni kurulan gecekondu bölgelerine geç gelmesi veya hiç ulaşmaması durumunda gecekondulular kendi aralarında yeni dayanışma biçimleri örgütleyebildikleri gibi farklı deneyimler de geliştirmektedirler. Örneğin “dolmuş” uygulaması bunlardan biri olarak değerlendirilebilir. Yeni kurulan yerleşim yerleri tam olarak belediye sınırları içerisinde kabul edilmediğinden bu yerlere şehir merkezlerinden ulaşımı sağlamak mümkün olmamaktaydı. Bu yüzden “dolmuş” olarak adlandırılan yeni bir tür ulaşım birimi icat edilerek bu bölgelerin merkezle bağlantısı kurulmuş olacaktır (Kepenek ve Yentürk, 2004: 125).

Kente gelen köylüler, modernleşme teorisinin kentin dönüşüreceği ve zaman içinde yok edeceği unsurlar olarak görmesine rağmen, çeşitli ara yapılar ve dayanışma örüntüleri yaratarak mevcut kentin bir parçası haline gelmekten, farklı bir eklenme süreci yaşamışlardır. Gülsüm Baydar Nalbantoğlu'nun vurguladığı gibi (1999: 165) “köylü göçmen kentte hayatını sürdürebilmek için mimari söylemin bugüne değin pek de üzerinde durmadığı mekânsal ve mimari taktikler keşfediyordu. Varolan kentsel ve mimari düzenleri yerine göre özümser, değiştirir ya da taklit ederken hiçbir zaman katı bir gelenekçilikle kentin dilini yadsımıyordu.” Gecekondu olarak beliren bu yeni mimari biçim aslında göçün niteliğini de göstermekteydi. Türkiye’de kırdan kente göçün ve kentleşme sürecinin köylülerin tam olarak topraktan kopmadığı ve tam olarak da kentler tarafından indirilemediği bir ilişkisellelikle belirlendiğini söylemek mümkündür. Bu durum cumhuriyetle birlikte Türkiye’de güçlü bir kentsel geleneğin yerleşememiş, hâkimiyetini kuramamış olmasında da kaynaklanmış olabilir. Özellikle bir önceki dönemde kent kültürünü oluşturan unsurların yeni cumhuriyetin dışında bırakılmış olması, yeni devletin kendi ihtiyaçlarıyla örtüşen yeni bir kent anlayışını yerleştirmeye çalışmasını gerekli kılmıştır. Fakat kırsal çözülmenin ve hızlı kentleşmenin başlamasıyla birlikte henüz tam olarak yerleşememiş bir kent yapısının bu sefer de kent dışından gelen etkiler yoluyla dönüştürüldüğü ve çok da

istenmeyen bir yapı haline geldiği görülebilmektedir.

İlerleyen dönemlerde kentlere yönelen bu büyük kitlenin politik ve ekonomik ihtiyaçları, siyasi otoritenin gecekondululara, sahip oldukları oy potansiyeli yüzünden, daha yumuşak davranmalarını getirecek ve böylelikle gecekondular siyasi patronaj ve populizmin merkezleri haline gelecektir. Bir anlamda “*kente göçeden ‘köylüler’, kentte geçirdikleri süre içinde, hem kendileri değişmişler hem de kenti değiştirmişlerdi ve kentin iş piyasası da, konut piyasası da, yerel siyaset yapısı ile kentsel kurumlar da bu değişimden nasibini almışlardı... [...] Kente göçedenlerin yeni hayatları köylerinden taşıdıkları kültürel özellikleri, kentte yaşadıkları deneyimlerle, büyük ölçüde yeniden biçimlenmiştir. Bu etkileşimin sonucunda da, eskisinden çok farklı nitelik taşıyan ‘yeni kentliler’ ve ‘yeni İstanbullu’ gruplar ortaya çıkmıştır.*” (Erder, 1996: 12-13). Bu durum aslında Karpat’ın belirttiği gibi (2004: 19), sınıfsal anlamda bir farklılaşma yaratsa bile, ülke çapında belirli düzeyde kültürel, politik ve dinsel homojenizasyon da yaratmıştır. Birbiriyle karşılıklı bir dönüşen-dönüştüren ilişkiyle varolan kentsel yapılar ve göç, bu anlamıyla sınıfsal farklılıkların üstünü örtmekte ve bu yönde belirli bir ortak bilincin oluşmasına hizmet etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada temel olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında kırsal yapının dönüşümüne odaklanılmıştır. Kırsal yapının dönüşümü hem uluslararası ekonomik gelişmelerin hem de bu gelişmelere uyum sağlamak adına değiştirilen ulusal ekonomik politikalarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ÇTK, Marshall Planı ve küçük köylülüğün sürekliliği üzerinde durulmuş, kırsal yapının dönüşümüne ve kırdan kente göçe olan etkileri değerlendirilmiştir. Dünya ekonomik sisteminin yeniden yapılanması sürecinde Türkiye’nin de ekonomik politikalarını değiştirmesi, sanayi temelli bir kalkınma modelinden tarım temelli kalkınma modeline geçiş ile olacaktır. Bu politik

değişikliğin etkileri kırsal yapının bütünüyle dönüşümünde temel oluşturacaktır.

Bu çerçevede 1950'li yıllarda kırdan kente göçü yaratan faktörler bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmuş ve göçün mekanik olarak gerekçelendirilmesine karşı kırsal yapının topyekûn dönüşümünün göç hareketlerinin nedeni olarak görülmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu dönemde tarımsal üretimde görülen makineleşme, kırdan kenti göçü yaratan sebeplerden biri olarak değerlendirilebilse bile tek sebep bu değildir. Makineleşmenin en büyük etkisi kırsal yapıyı bütünüyle değiştirecek olan ekilebilir arazi miktarını arttırmak olacaktır. Bu durum ÇTK ile birlikte düşünüldüğünde Türkiye'de küçük köylülüğün sürekliliğini ortaya koyabilecek önemli bir unsurdur.

Kırdan kente göç köylülerin büyük kitleler halinde kentlere yerleşmesini ve kentin yapısı içerisine girmesi anlamına da gelmektedir. Bu yüzden göç yalnızca kırsal dönüşümün bir sonucu olarak gerçekleşmekle kalmayıp aynı zamanda kentsel yapıların da dönüşümüne yol açacak bir etkiye sahip olacaktır. Bu anlamda kırsal yapının dönüşümü kentsel yapıların da dönüşümüne yol açmıştır demek çok yanlış olmayacaktır. Bu çerçevede kırsal dönüşümün kentsel dönüşüm üzerindeki etkisini görebilmek için bu dönemde icat edilen bir kentsel yerleşim biçimi olarak gecekondu üzerinde durulmuştur. Gecekondu Türkiye'ye özgü bir kentsel yerleşim biçimi olarak İkinci Dünya Savaşı'nın kentlerde yarattığı tahribatın da bir sonucu olarak gelişecektir. Kırsal dönüşümün giderek artan boyutlarda gerçekleşmesi bunun yanında kentlerin savaş sonrası dönemde yeterli ölçüde büyümemesi bu tür gecekondu tipi yerleşimlerin oluşumuna temel hazırlayacaktır. Gecekondulaşma köylülerin kentlere gelişile birlikte göçün kendisinden daha çok tartışılan bir olgu haline gelmiştir. Bunun en temel sebebi kentsel kesimlerin göçün doğrudan etkisini bu şekilde hissedebilmesinde yatmaktadır.

Tek parti dönemi kentleşme politikası kentleri ve köyleri birbirinden ayrı tutma esasına dayanmaktaydı. Ekonomi politikaları açısından da bu durum kendi içinde yeterli kentsel ve kırsal üretim olarak ayrılmaktaydı. Fakat İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişen ekonomi politikaları bu ayrımı ortadan kaldıracak bir sonuca yol açacaktır. Kırsal yapının kendine yeterlilikten pazar için üretim yapmaya doğru dönüştürülmesi zorunluluğu kırsal yapının da dönüşmesini öncenin sanayi temelli kalkınmacılık anlayışının, tarım temelli üretim anlayışıyla değiştirilmesini getirmiştir. Amerikan raportörlerinin de direktifleriyle önceki dönemin sanayi-demiryolu ilişkisi bu dönemde tarım-karayolları ilişkisine dönüşecektir. Bu dönüşüm hem pazar ile tarımsal üretimi birleştirecek hem de kentlerle köyleri birbirine yakınlaştıracaktır. Kırsal yapının dönüşümü sonrasında kente göçü hızlandıran ve kolaylaştıran sebeplerden birisi de göç yollarının karayolları ile desteklenmesi ve kolaylaştırılması olacaktır.

Kırdan kente göçün başlaması daha önce köylüyü köyünde tutma anlayışı içerisinde geliştirilen ideolojik yaklaşımın da değişmesine ve köylülerin kentlere yönelmesine yol açacaktır. Bu türden bir göç akınına çok da hazır olmayan kentler yeni gelenlerin hem istihdamında hem de barınma sorunlarının halledilmesinde sorunlar yaşayacaktır. Gecekondulaşma bu soruna bir çözüm olarak geliştirilecektir.

Gecekondulaşmanın kentlerde yarattığı şaşkınlık köylülerin de yeniden tanımlanmasını getirmiştir. Daha önce birbirinden ayrı tutulan kent ve kır, göç ile birlikte kentlerde birleşmeye başlamıştır. Gecekondularda yaşayanlar tarımsal üretimden tam anlamıyla kopmamış dolayısıyla mülksüzleşmemiş kesimlerden oluşmaktadır. Bu durum göçmenlerin kentli kimliklerinden daha çok köylü kimlikleriyle kentlerde varolmasını getirecektir. Bu durumda göç ile kente gelen köylüler “köylü-gecekondu” olarak tanımlanacaktır.

Köylüler, kente geldikleri zaman oluşturdukları ve dönüş-

türdükleri yeni biçimler üzerinden tanımlanacak ve ilk defa yoğun bir biçimde kentlerde köylüler ve kentliler karşılaşacaktır. Gecekondulaşma sorunu kamuoyunca oldukça tartışılan bir mesele olduğu için göç kentlerde varlığı hissedilen bir “gerçeklik” olarak algılanacaktır. Bu anlamda kırdan kente göç yalnızca köylüleri ilgilendiren bir süreç olmaktan çıkarak kentleri de dönüştüren bir ilişki haline gelmiştir. Kentlerde bu yolla köylülerle karşılaşan kentliler için, köylüler daha önce varlığı çok da bilinmeyen bir “tahayyül” olmaktan çıkarak, kentlilerin gündelik yaşamına da etkide bulunan somut bir “gerçeklik” olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce soyut düzeyde tanımlanan köylülük, kentlere gelmesiyle birlikte elle tutulabilir, gündelik hayatta karşılaşılabilir bir “gerçekliğe” dönüşecektir. Bu anlamda kırsal yapının dönüşümü, kırdan kente göç ile birlikte köylülerin “gerçekliğini” oluşturan bir sonuca yol açmıştır. Göçün kentsel alana yaptığı bu müdahale, kent sorununun akademik bir alan olarak gelişmesine ve yalnızca kırlardaki köylülerin değil kentlerdeki köylülerin de gerçekliğinin ve yarattığı sorunların incelenmesini doğurmuştur. Böylelikle köylüler göç ile birlikte “gerçekten var olan” ve kentlerde yarattığı sorunlar ölçüsünde gerçekliği artan bir araştırma nesnesi haline de gelmiştir.

KAYNAKÇA

- A.Ü. S.B.F. (1954) Türkiye’de Ziraî Makinalaşma, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Ahmad, F. (1993) *The Making of Modern Turkey*, London; New York: Routledge.
- Ahmad, F. (1996) *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, İstanbul: Hil.
- Akşit, B. (1999) “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”, O. Baydar (der.) *75 Yılda Köylerden Şehirlere içinde*, İstanbul: Tarih Vakfı, 173-186.
- Avcıoğlu, D. (1978) *Türkiye’nin Düzeni*, İstanbul: Tekin.
- Aydın, Z. (1986) “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler I-II” 11. Tez, 3: 125-155 ve 4: 171-216.
-

- Balta, E. (2002) "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu?" *Praksis*, 5: 277-298.
- Barkan, Ö. L. (1980) "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu' ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi içinde*, İstanbul: Gözlem, 449-521.
- Barkın, R., O. Okyar ve D. Avcıoğlu (1959) *Şehirlere Akın ve Mesken Davası*, Ankara: C.H.P. Araştırma Bürosu.
- Başkut, C. F. (1962) *Göç*, İstanbul: İnkılap ve Aka.
- Baydar, O. (1994) "1950 Sonrası Göç", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde*, İstanbul: Kültür Bakanlığı; Tarih Vakfı, 406-410.
- Boratav, K. (1998) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- D.İ.E. (1966) *1944-1965 Tarım İstatistikleri Özeti*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Darkot, B. (1961) "Türkiye'nin Nüfus Hareketleri Üzerinde Yeni Gözlemler", *Türk Coğrafya Dergisi*, 17(21): 1-12.
- Doğan, M. (1977) *Tarih ve Toplum - Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Dergah.
- Ecevit, M. C. (1997) "İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri", II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç (20-22 Kasım 1996, Mersin) içinde, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 493-501.
- Erder, S. (1996) *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul: İletişim.
- Eriñç, O. (1968) "250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu Kaçak İnşaat Sahil Yağması Sorunları ve Çareleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 10: 54-58.
- Erman, T. (1997) "Şehirli Olmak ya da Köylü Kalmak: Kentteki Kır Göçmenin Kendini Tanımlaması Olayı", II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç (20-22 Kasım 1996, Mersin) içinde, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 303-307.
- Erman, T. (2004) "Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondu Kurguları", *European Journal of Turkish Studies*, 1 ("Gecekondu" özel sayısı); <http://www.ejts.org/document85.html>.
- Gümüşbaş, Y. (2001) *Toprak Ağrısı (Röportaj)*, Ankara: ÇGD.
- Güneş-Ayata, A. (1990-1991) "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik", *Toplum ve Bilim*, 51-52: 89-101.

- Hale, W. (1981) *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London; Sydney: Croom Helm.
- Helling, B. ve G. Helling (1958) *Rural Turkey: A New Socio-Statistical Appraisal*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Herslag, Z. Y. (1968) *Turkey: The Challenge of Growth*, Leiden: E. J. Brill.
- İçduygu, A., İ. Sirkeci ve İ. Aydınğün (1998) "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", Türkiye'de İçgöç içinde, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 205-244.
- İnan, S. (2005) "Toprak Reformunun En Çok Tartışılan Maddesi: 17. Madde", *Journal of Historical Studies* 3: 45-57.
- Kanbolat, Y. (1963) *Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Kandiyoti, D. (1974) "Some Social-Psychological Dimensions of Social Change in a Turkish Village", *The British Journal of Sociology*, 25(1): 47-62.
- Karaömerlioğlu, A. (2006) *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim.
- Karpat, K. H. (1959) *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, New Jersey: Princeton University.
- Karpat, K. H. (1960) "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Village", *Social Research*, 27(1): 83-103.
- Karpat, K. H. (2003) *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm-Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2004) "The Genesis of the Gecekondu: Rural Migration and Urbanization (1976)", *European Journal of Turkish Studies*, 1 ("Gecekondu" özel sayısı); <http://www.ejts.org/document54.html>.
- Kazgan, G. (1957-1958) "Şehirlere Akın ve İktisadi Değişme", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19(1-4): 375-394.
- Keleş, R. (1972) *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, İstanbul: Gerçek.
- Kemal, Y. (1973) *Bu Diyar Baştan Başa*, İstanbul: Cem.
- Kepenek, Y. ve N. Yentürk (2004) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kessler, G. (1949) "İstanbul'da Mesken Darlığı, Mesken Sefaleti, Mesken İnşaatı", *Arkitekt*, 18(5-6): 131-134.

- Keyder, Ç. (1988) "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi", Pamuk, Ş. ve Z. Toprak (der.) Türkiye'de Tarımsal Yapılar içinde, Ankara: Yurt Yayınları, 163-173.
- Keyder, Ç. (1999) Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim.
- Keyder, Ç. ve Ş. Pamuk (1984-1985) "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", Yapıt, 8: 52-63.
- Keyder, N. (1970) "Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Köylünün Refah Seviyesi" ODTÜ Gelişme Dergisi, 1: 33-57.
- Kıray, M. (1972) "Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma Ve Kentle Bütünleşememe" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 27(3): 561-573.
- Konyar, H. (1997) "Çok Partili Hayata Geçiş ve Yeni Siyasal Yapılanmanın Toplumsal Hareketlilikte Meydana Getirdiği Değişim", II. Ulusal Sosyoloji Kongresi-Toplum ve Göç 20-21-22 Kasım 1996 Mersin içinde, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 679-687.
- Köymen, O. (1999) "Bazı İçgöç Verileri (1950-1980)", O. Baydar (der.) 75 Yılda Köylerden Şehirlere içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 260-263.
- Margulies, R. ve E. Yıldızoğlu (1990) "Tarımsal Değişim: 1923-1970", Schick, I. C. ve E. A. Tonak (der.) Geçiş Sürecinde Türkiye içinde, İstanbul: Belge, 285-309.
- Nalbantoğlu, G. B. (1999) "Sessiz Direnişler ya da Kırsal Türkiye İle Mimari Yüzleşmeler", Bozdoğan, S. ve R. Kasaba (der.) Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 153-167.
- Nicholls, W. H. (1955) "Investment in Agriculture in Underdeveloped Countries" The American Economic Review, 45(2): 58-73.
- Öngör, S. (1958-1959) "Türkiye'de Dahili Muhaceret Hakkında", Türk Coğrafya Dergisi 14-15(18-19): 101-111.
- Robinson, R. D. (1958) "Turkey's Agrarian Revolution and the Problem of Urbanization", Public Opinion Quarterly, 22(3): 397-405.
- Saran, N. (1974) "Squatter Settlement (Gecekondu) Problems in İstanbul", Benedict, P., E. Tümertekin ve F. Mansur (der.) Turkey, Geographic and Social Perspectives içinde, Leiden: E.J. Brill, 327-361.
- Seddon, D. ve R. Margulies (1984) "The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate", The Journal of Peasant Studies 11(3): 28-59.
- Sencer, Y. (1979) Türkiye'de Kentleşme, Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Serper, Ö. (1964) "1950-1960 Devresinde Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 24(1-2): 155-181.
- Singer, M. (1977) *The Economic Advance of Turkey*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Suzuki, P. (1964) "Encounters with Istanbul: Urban Peasants and Village Peasants", *International Journal of Comparative Sociology*, 5: 208-216.
- Suzuki, P. (1966) "Peasants without Plows: Some Anatolians in Istanbul", *Rural Sociology*, 31(4): 428-438.
- Şengül, H. T. (2001) *Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi.
- Şenyapılı, T. (2004) *'Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü: 1923-1960*, İstanbul: İletişim.
- Tanyol, C. (1958-1959) "Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İçtimai Değişmelerin Kontrolü", *Sosyoloji Dergisi*, 13-14: 198-218.
- Tas, H. I. ve D. R. Lightfoot (2005) "Gecekondu Settlements in Turkey: Rural-Urban Migration in the Developing European Periphery", *The Journal of Geography*, 104: 263-271.
- Tekeli, İ. (1978) "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreçleri", Tekeli, İ. ve L. Erder (der.) *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler içinde*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 301-329.
- Tekeli, İ. (1998) "Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", *Türkiye'de İçgöç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı 6-8 Haziran 1997 Bolu-Gerede içinde*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Tekeli, İ. (1999) "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", Bozdoğan, S. ve R. Kasaba (der.) *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik içinde*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 136-152.
- Tekeli, İ. (2007) "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler", Kaya, A. ve B. Şahin (der.) *Kökler ve Yollar: Türkiye'de Göç Süreçleri içinde*, 447-473. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Tekeli, İ. ve Y. Gülöksüz [1983] "Kentleşme, Kentileşme ve Türkiye Deneyimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5 içinde, İstanbul: İletişim, 1224-1238.
- Toplumsal Tarih (2005) "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Sivas'tan İstanbul'a... İki

- Kez Göçmen!... (Akdeniz Sesleri Projesi Kapsamında Bir Sözlü Tarih Çalışması)”, *Toplumsal Tarih*, 140: 82-91.
- Toprak, Z. (1977) “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları içinde, İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, 13-38.
- Tören, T. (2007) *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Tunçay, M., Z. Toprak, E. Tümertekin ve U. Tanyeli (1996) “Cumhuriyet İstanbul’u”, İstanbul’un Dört Çağı-İstanbul Panelleri içinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 67-87.
- TÜİK (tarihsiz) Demografi İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/preistatistik-tablo.do?istab_id=202.
- Tümertekin, E. (1968) *Türkiyede İç Göçler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tütengil, C. O. (1961) *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiyenin Karayolları*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Tütengil, C. O. (1962) “Türkiyede İçtimai Değişmeler ve Yol”, 1960-1961 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları içinde, İstanbul: Fakülter Matbaası, 22-39.
- Yalçın, D. (2004) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ankara: AKD'TYK, Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yaşa, M. (1980) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul: Akbank Kültür Yayını.
- Yerasimos, S. (1989) *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye: Kitap 3: Dünya Savaşından 1971'e*, İstanbul: Belge.
- Yıldırım, K. (1964) “Gecekondu ve Mücadeleleri”, *Forum*, 17(253): 13.
- Yıldırım, S. (2009) “Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında ‘Kayıp’ Zamanın İzinde”, *Praksis*, 18: 23-42.
- Zâdil, E. (1949) “İstanbul’da Mesken Mesâleleri ve Gecekondu”, *İçtimai Siyaset Konferansları: İkinci Kitap*, İstanbul: İ.Ü. İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 65-87.
- Zürcher, E. J. (1993) *Turkey: A Modern History*, London; New York: I.B. Tauris.

GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK, KİMLİK VE AİDİYET ÜZERİNDEN SOSYAL DIŞLANMASI: KUZEY KIBRIS'TA TC'Lİ OLMAK!

Hatice Kurtuluş & Semra Purkis***

GİRİŞ

Kıbrıs'ın, 1974'te politik coğrafya olarak ikiye bölünmesi ile birlikte girdiği, iki taraflı toplumsal yeniden inşa süreci daha çok uluslararası politik boyutu ile ele alınmış ve alınmaktadır. Oysa bölünmeden sonra adanın her iki yanı, toplumsal, ekonomik ve mekânsal işbölümü açısından zorlu bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu süreçte her iki tarafın aldığı (zorunlu/politik) iç ve dış göçler Kıbrıs Sorunu tartışmalarında “sayısal” olarak sürekli gündemde tutulmuştur. Bölünmeden sonra Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'den aldığı göçler ve göçmenler, farklı biçimlerde de olsa, özünde birbirine çok benzer bir yaklaşımla (taşıma nüfus) Güney ve Kuzey Kıbrıs'ın politik-entelektüel tartışma gündeminin en önemli konuları arasında yerini almıştır. 1975'ten günümüze, niteliksel olarak farklı üç göç dalgası oluş-

* Doç.Dr. Hatice Kurtuluş, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

** Yard.Doç.Dr. Semra Purkis, Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

turacak biçimde Kuzey Kıbrıs'ta gelecek arayan Türkiyeli göçmenler, Kıbrıs'ın gündelik yaşamın her alanında işgücü olarak görünür olmalarına karşın, bu konuda yapılmış bilimsel araştırmalar ya da akademik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu eksiklik, Kuzey Kıbrıs'ın politik ve gündelik yaşam dilinde, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç süreçleri ve göçmenlerle ilgili politik, kültürel, ekonomik ön yargılar ve mitlere dayanan dışlayıcı bir söylemin oluşması için uygun ortamı sağlamıştır. Diğer yandan, Türkiye'de, Kuzey Kıbrıs'a dair toplumsal-politik algının “yavru vatan” siyasi retorığı çerçevesinde oluşmuş olması, gerek Kuzey Kıbrıs Türk Toplumuna, gerekse oradaki Türkiyeli göçmenlere karşı derin bir kayıtsızlığa neden olmaktadır. Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) politik olarak “tanıyan” tek ülke olmasına rağmen, Türk toplumunun, Kuzey Kıbrıs ve oradaki Türkiyeli göçmen topluluğuna dair, “uzaklığının” nedeni de bu sosyal kayıtsızlıktır.

Diğer yandan, Türkiye'deki göç ve göçmenlik çalışmalarına dair akademik yazın, büyük ağırlıkla iç göçlere ve bu göçlerin kentsel sonuçlarına yoğunlaşmıştır (Hart, 1966; Tekeli, Güllöksüz ve Oktay, 1976; Şenyapılı, 1978; Kıray, 1982; Tekeli, 1982; Erder, 1996; Işık ve Pınarcıoğlu, 2001; Erman, 2002; İçduygu, 2003; Kurtoğlu, 2004; vd.). Ancak, Türkiye'den Avrupa'ya olan göçler, Türkiye üzerinden gerçekleşen transit uluslararası göçler ve Türkiye'nin alıcı ülke konumunda olduğu göçlerle ilgili çalışmalarda özellikle son yıllarda önemli bir artış görülmektedir (Yasa, 1979; Abadan-Unat ve Kemiksiz, 1986; İçduygu, 2003; Erder ve Kaşka, 2003; Kaya ve Kentel, 2005; Glomig Project, 2007; Kaya ve Şahin 2007; vd.). Türkiye'de sosyoloji, iktisat, coğrafya kentsel çalışmalar alanlarında iç göçler, kentleşme (yerleşme sorunları, çarpık kentleşme, gecekondulaşma, varoşlaşma gibi); göçmenlerin toplumsal-kültürel bütünleşme ve uyum sorunları; kırsal yapının çözülmesiyle açığa çıkan işgücü hareketi ve ekonomide enformelleşme; hemşerilik ilişkileri/ağları; göçmenlik ile yoksulluk arasındaki bağlantılar; göçmenler

arası dayanışma ve yoksullukla baş etme stratejileri ile son yıllarda çalışılmaya başlanan zorunlu/politik göçler çerçevelerinden çalışılmaktadır. Dış ve uluslararası göçler ise, Türkiye'den Avrupa'ya işgücü hareketinin nicelik ve niteliği; Avrupa'daki Türk göçmen topluluklarının entegrasyonu, kültürel uyum, kimlik, aidiyet sorunları; gettolaşma; kültürel çatışmalar, çok kültürlülük, din ve etnisite; toplumsal dışlanma ve göçmen ailelerde kuşak çatışmaları; Türkiye'nin transit ülke olarak aldığı düzenli-düzensiz göçler ve legal-illegal göçmenler; Doğu Bloğunun çözülmesi ile Türkiye'nin post-sosyalist ülkelerden aldığı düzenli-düzensiz göçler ve legal-illegal göçmenler konularında yoğunlaşmaktadır. Bu geniş ve oldukça verimli akademik yazın içinde Türkiye'den Kıbrıs'a 1975'ten itibaren nitelik değiştirerek süren göçlere ve göçmenlere yönelik derinlemesine bir analiz bulunmamaktadır. Bu eksikliği, belli ölçüde, yukarıda sözü edilen yavru vatan siyasi retorığının yarattığı koyu gölgenin, Türkiye'den Kıbrıs'ı görmeyi zorlaştırmasına bağlamak mümkündür. Bu çalışmanın hedeflerinden biri, Kıbrıs'ı ve oradaki Türkiyeli göçmen topluluğu politik-stratejik retoriklerden, bilimsel-akademik alana çekmektir.

Bu çalışma, 2007-2009 tarihleri arasında Tübitak desteği ile gerçekleştirilen ve Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan göçleri üç farklı dalga içinde analiz eden bir araştırmaya dayanmaktadır. Bu yazıda esas olarak birinci dalga üzerinde durulacaktır. Birinci göç dalgası, pek çok açıdan daha sonraki iki dalgadan daha özgündür ve sonraki dalgaları kolaylaştıran göçmenlik ağlarını kurması açısından önemlidir. Ayrıca, 1975'in Mayıs ayında başlayarak ve 1980'lerin başlarına kadar sürecek olan ve Türkiye'nin kırsal bölgelerindeki, çoğu topraksız, köylüleri Kıbrıs'a taşıyan bu birinci dalga ile gelen göçmenlerin, kendi göç hikayeleri kadar, bölünmüş bir ülkenin, yeniden yapılanma süreçlerinin doğrudan tanıkları olmaları da çok önemlidir. Bu nedenle bu yazıda, göçmenlerin kendi hikayeleri, içeriden bakabilmeye olanak veren bir yöntem olan sözlü tarih görüşme tekni-

ği sayesinde dışarıdan okunabilir bir metin haline getirilmeye çalışılmıştır. Ancak esas olarak birinci dalga kapsamında adaya yerleştirilen göçmenlerin ekonomik, politik, mekânsal, sınıfsal, kültürel açılardan, devlet eliyle ve gündelik yaşamda uğradıkları sosyal dışlanma süreçleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

TEORİLER NE SÖYLÜYOR?

Göç ve göçmenlik olgularının toplumbilimsel ele alınışında iki teorik eğilim göze çarpmaktadır. Birincisi göç olgusunu, nedenleri ve gerçekleşebilme potansiyellerinden öte daha çok sonuçları ile ele alan yaklaşımdır. Bu yaklaşım göç olgusunu belli bir yerleşimden bir başka yerleşime doğru olan nüfus hareketi olarak ele alır ve göç edilen yerdeki “göçmenlik” konumunu temel araştırma alanı olarak seçer. Özellikle kırdan kent- sel alanlara (iç göçler) ya da yoksul ülkelerden zengin ülkelere (uluslararası göçler) olan bu göçlerde, göçmenlerin kültürel/zihinsel uyumları; kentle bütünleşme süreçleri/ sorunları; istihdam ve barınma süreçleri/sorunları; göçmen cemaatler ve politik katılım gibi konular temel araştırma alanlarını oluşturur. Erken sosyolojiden (örneğin Simmel, Durkheim ve Şikago okulu) çağdaş göç sosyolojisine (örneğin Noiriel, Beaud, 2003; Brubaker, 1992; Costa-Lascoux, 1989, 1992; Sayad, 1977, İçduygu, 2003; vd.) bu araştırma konuları pek fazla değişmemiştir. Ancak, yeni konular olarak, göçmenlerin uyum ve bütünleşme sorunları ile bağlantılı yoksulluk, yoksullukla baş etme stratejileri, etnisite, çok kültürlülük gibi konular da çalışılmaya başlanmıştır (örneğin Monkhaci, 2003; Wieviorka, 2003). Bu eğilim yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye’deki sosyolojik çalışmalarda da açık bir biçimde izlenmektedir.

Sosyolojide göç ve göçmenlik olgusunu ele alan ikinci eğilim ise konuya bir bütünleşme sorunundan çok demografik bir hareket/olgu olarak ve sayısal analiz yöntemleri ile yaklaşmaktadır. Yine erken sosyolojiden çağdaş sosyolojiye doğru olan bu

eğilim içinde, göçün nedenlerini (itici ve çekici nedenler olarak tanımlanan, nüfusu yerinden oynatan ve bir yere çeken maddi-zorunlu koşullar); göç tiplerini (iç ve dış göçler gibi); göçü olanaklı kılan fiziksel koşulları (yol, ulaşım, bilgi, ilişki ağları, devletlerarası işgücü talebi gibi); hareket eden nüfusun büyüklük ve niteliğini; kısa ve uzun süreli göç hareketlerini esas alan araştırmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar sosyoloji disiplini içinde ağırlıklı istatistiksel metodlarla çalışan, sayısal analizler yolu ile göçü ele alan demografik çalışmalar alanını oluşturmaktadır. Bu eğilimin temsilcileri, ağırlıklı ulusal ve uluslararası nüfus araştırmaları/etütleri yapan kurumlar ve demograflardır.

Diğer yandan kent sosyolojisi, sanayi sosyolojisi, çalışma sosyolojisi ve kentsel coğrafya alanlarında özellikle uluslararası göç olgusu, mekanda yarattığı farklılaşmalar, yeni işgücü piyasaları oluşturması ve emeğin değerini belirleyici etkileri açısından yoğun olarak çalışılmaktadır. Özellikle kent sosyolojisi ve kentsel coğrafya çalışmalarında göçmenler ile mekânsal farklılaşmalar/ayrışmalar arasında bağlantılar kurulmaktadır. Bu mekânsal farklılaşma/ayrışmalar (örneğin Fransa'da Arap göçmenlerin yaşadığı göçmen mahallelerine dönüşmüş banliyöler, ABD'de Hispaniklerin yaşadığı göçmen gettoları, Avrupa'daki Türk göçmenlerin yaşadığı Türk mahalleleri), göçmenlikle kentsel yoksulluk arasındaki ilişki bağlamında ele alınmakta ve toplumsal entegrasyonun önünde önemli bir engel olarak görülmektedir. Göç ve göçmenlik olgularının önem kazandığı bir diğer çalışma alanı ise antropoloji ve antropoloji ile sosyolojinin kesiştiği kültürel çalışmalar ve sınıf çalışmaları alanlarıdır. II.Dünya Savaşı sonrasında dünyada, nitelik değiştirerek süren düzenli/ düzensiz, formel/enformel işgücü hareketleri göçmenlerle, göç edilen yerleşimlerin yerli halkı arasında sadece maddi değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel sermaye farklarından kaynaklanan yeni kimlikler ve toplumsal temsiller yaratılmaktadır. Bu nedenle toplumsal sınıfların sahip olduğu farklı maddi sermayelerin yanında sosyal sermayeler arasındaki eşit-

sizlik ve kültürel sermayelerin uzlaşmazlığı göçmenlere yönelik yeni sosyal dışlama biçimlerini yaratmaktadır. Bu nedenle sınıf ve kültür çalışmaları da göç ve göçmenlik çalışmaları için geniş bir perspektif oluşturmaktadır. Göç ve göçmenlik olgusuna iktisadi bakış açısı ise mikro ve makro düzey yaklaşımlar olarak iki genel başlık altında toplanabilir. Göçün nedenleri üzerinde yoğunlaşan bu yaklaşımlardan, mikro düzeyde yaklaşımlar, göçü bireysel ve hane halkı kararları ve eylemlerine bağlarlar. Makro düzeyde yaklaşımlarsa, göçe yol açan ekonomik, politik, yasal koşullardan yola çıkarak, konuya yapısal bir yaklaşım getirirler. Diğer yandan göç bir kez başladıktan sonra, göçün “nedeninden” bağımsızlaşarak, kendi kendini besleyen bir süreç halinde sürmesinin mekanizmalarını açıklayan teoriler vardır. Bu teoriler göçün nedenleriyle ilgilenmezler. Söz konusu teorilere göre, başlangıç nedeni ne olursa olsun göçün sürmesini sağlayan, göçmen ağları gibi bazı mekanizmalar vardır ve bu mekanizmalar, bir kez göç başladığında göçü sürekli hale getirerek başlangıç nedenine göre önceliği alırlar¹.

1975'ten itibaren Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a doğru gerçekleşen nüfus hareketi, nitelik açısından yukarıda belirtilen iç göç ve uluslararası göç teorilerinin çerçevelerini zorlayan bir çeşit ulus ötesi göç biçimi olarak pek çok özgünlük barındırmaktadır. Bunlardan birisi, göçle ilgili çağdaş teorik yaklaşımlarda özellikle işgücü göçünün, açık ve zımnı olarak ekonomik gelişmişlik düzeyi daha düşük olan ülkelere daha yüksek olan ülkelere doğru olacağı varsayımının 1975'te Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan göç için geçerli bir varsayım olmayışıdır. Bir diğeri ise, Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'ın topraklarını işgal ettiğine dair yaygın uluslararası kabul ile çelişen bir durum olarak, “işgalci” devletin vatandaşları olan Türkiye göçmenlerinin (TC'liler) nasıl oluyor da Kıbrıs'ın en alt ve dışlanmış toplumsal sınıfını oluşturduklarıdır.

1 Göç teorileri ile ilgili geniş bir literatür taraması için bkz. Kurtuluş ve Purkis, 2009.

Burada, bir yandan yaygın göç teorilerinin açıklayamadığı özgünlükler, diğer yandan da “taşımaya nüfus” kavramının yarattığı ve göçmenleri dışlayarak sınıf dışına iten toplumsal söylemin oluşma süreci ortaya konulmaya çalışılacaktır.

TARİHSEL - POLİTİK ARKA PLAN

Türkiye ile Kıbrıs arasındaki coğrafi ve tarihsel yakınlık bu iki yerleşim arasında belirgin nüfus hareketlerine neden olmuştur. Doğu Akdeniz’de önemli bir eşik nokta olan Kıbrıs Adası ile Anadolu Anakarası arasındaki nüfus hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğunun adaya egemen olduğu dönemden önce de bulunduğu bilinmektedir. Özellikle büyük kuraklık dönemlerinde Kıbrıs Adası’ndan Suriye ve Anadolu’ya masif göç hareketleri olmuştur (İnalçık, 1997). Ancak Anadolu Anakarasından Kıbrıs’a olan göçler esas itibarıyla Adanın Osmanlı yönetimi altında bulunduğu üç yüzyıllık geçmişe dayanır (Kökdemir, 1957; İnalçık, 1996, 1997; Akgün, Gürel, Hatay ve Tiryaki, 2005). Kıbrıs’ın Osmanlı idaresine geçtiği 1571 yılından itibaren zorunlu iskan, sürgün ve teşvikler yoluyla Anadolu’dan Kıbrıs’a göç ettirilen nüfus ve Kıbrıs’ın Osmanlı ülkesinin bir parçası haline gelmesi, 19.Yüzyılda Kıbrıs’ta Müslüman nüfusun neredeyse Ada nüfusunun üçte birinden fazlasına ulaşmasına neden olmuştur.

Kıbrıs 1878 yılında Osmanlı İdaresi tarafından İngiltere’ye kiralanmış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında da (1914) Osmanlı Devleti’nin Almanya yanında savaşa katılmasıyla birlikte İngiltere tarafından ilhak edilmiştir. Kıbrıs’ın İngiltere tarafından ilhak edilerek tam anlamıyla koloni idaresine dönüşmesi ve Osmanlı’nın İngilizlere karşı savaştan ülke konumu nedeniyle, ilk aşamada 4000–8000 arasında Müslüman nüfusun Kıbrıs’tan Anadolu Anakarasına göçüne neden olmuştur (Hill, 1952). Ardından, İngiliz İdaresinin Kıbrıs’ta yaşayan Türk tebaasının, Türk tabiyetlerinden vazgeçerek İngiliz tabiyetine geçmemesi durumunda Adayı terk etmesini karara bağlaması ve 1924 yılın-

dan itibaren Türklere, tabiyetlerini değiştirmek için 2 yıllık bir süre tanınması, tabiyetlerini değiştirmeyen yaklaşık 20.000 Kıbrıslı Türk'ün Adayı terk ederek Anakaraya göç etmelerine neden olmuştur (Kökdemir, 1957). Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti 1188 sayılı kararnameyle, Kıbrıs'tan gelen nüfusu, Kozan (3000), Muğla (3000), Osmaniye (3000), Adana (3000), Silifke (3000), Antalya (3000) ve Silifke'ye (2000), sevk ve iskan masrafları kendilerine ait olmak üzere iskan etme kararı almıştır (a.g.e). Bu konuda farklı ve tartışmalı rakamlar olmasına karşın, İngiliz egemenliği ile birlikte 1881-1831 arasındaki elli yıllık dönemde Adanın kaybettiği Müslüman nüfusun yaklaşık 27 bine vardığı anlaşılmaktadır (Başbakanlık Arşivi, 2000; Hatay, 2007; L. W. St. John-Jones, 1983'ten aktaran Hatay, 2007a). Bu dönemde Anadolu Anakarası ile Kıbrıs Adası arasındaki göç hareketleri sadece Müslüman nüfusu kapsamaz. İmparatorluklar çağıının bitişi olan 19.Yüzyıl sonu ve 20.Yüzyılın başında Osmanlı tebaasındaki Gayri-Müslim nüfus dramatik zorunlu göçlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu kapsamda, Anadolu Anakarasından Kıbrıs'a sınırlı sayıda Ermeni ve Rum'un göçmüş olduğu bazı demografik raporlardan anlaşılmaktadır².

Kıbrıs'ta 1940'ların ikinci yarısından itibaren başlayan İngiliz Yönetiminden bağımsızlaşma ve Adanın Yunanistan ile birleşmesine yönelik Enosis hareketi karşısında, Kıbrıslı Türklerin gösterdiği direnç, Taksim tezi ile politik olarak vücut bulmuş ve Adada etno-dinsel milliyetçiliklerle beslenen toplumlararası çatışma hızla radikalleşmiştir (Kızılyürek, 2002; Hasgüler, 2002). Kıbrıslı Türkler, 1946-1974 yılları arasında, bu defa da, can güvenlikleri nedeniyle Adayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle 1963 yılındaki Kanlı Noel'den sonra, Kıbrıslı Türklerin Türkiye, İngiltere ve Avustralya'ya göçleri artan

2 Kıbrıs'ta 1911 yılında 500 civarında olan Ermeni nüfus, 1956 yılında 4500 olarak sayılmaktadır. Diğer yandan Kurtuluş Savaşının kazanılmasıyla birlikte, 1922 'de Türkiye'yi terkeden İzmir'li Rumlar arasında da Kıbrıs'a göç edenler bulunmaktadır (Hatay ve Bryant, 2008).

bir hızda 1974'e kadar sürmüştür. Bu ikinci göçün, güvenlik dışındaki bir diğer nedeni ise, 1960'ta Kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti ile birlikte, Kıbrıs'ın ulus devlet olarak inşası sürecinde, etnik ve dinsel farklılığa dayalı politik çatışmanın, merkezi bir kuruluş sorunu haline gelmesidir. Bu süreçte Kıbrıslı Türkler, Kıbrıslı Rumların egemenliği altında yaşamak istemediklerinden ülkelerini terk etmişlerdir (R. Denктаş, İ. Kotak ve H. Atun ile Sözlü Tarih Görüşmesi / 2007-2008). Kıbrıs Türk Toplumunun bu ikinci nüfus kaybı ile ilgili de tartışılmalı rakamlar mevcut olmakla birlikte, dışarıya verilen bu göçlerle birlikte 1970'lerin başında Türk nüfusun Adadaki oranı %18'e kadar düşmüştür (Gürel ve Özersay, 2006).

II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın yeni siyasi-ekonomik iş bölümü ve soğuk savaş yıllarında, Kıbrıs'ta yükselen sol düşünce ve sınıf hareketini bölecek bir unsur olarak etno-dinsel çatışma, egemen güçlerin çıkarlarıyla örtüşmektedir (Kızılyürek, 2002; Hasgüler, 2002). Bu nedenle, Kıbrıs'ta iki toplum arasında olduğu kadar, her iki toplumun kendi içinde de giderek radikalleşen çatışmalar, BM, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında diplomatik yollarla engellen(e)memiştir. 1974'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'un Yunan Ordusu kaynaklı bir askeri darbe ile düşürülmesinin ardından, Türkiye'nin, garantörlük hakkına dayanarak, adaya askeri müdahalesi, toplumlar arası çatışmayı sona erdirmiş ancak adanın etnik olarak ikiye bölünmesinden kaynaklanan yeni bir çözümsüzlük sürecinin de başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu yeni çözümsüzlük süreci Kıbrıs ile Türkiye arasında yeni ve özgün göç hareketlerini besleyen bir alt yapı oluşturmaktadır. Böylece, Türkiye ile Kıbrıs arasındaki tarihsel "karşılıklı" göç hareketleri, 1974'ten sonra yönünü ve niteliğini değiştirerek, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a tek yönlü ve ağırlığını ekonomik göçlerin oluşturduğu dönemsel göç dalgaları halinde gerçekleşmeye başlamıştır.

KIBRIS'TA BÖLÜNMENİN ARDINDAN: TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜNÜN DRAMATİK ÇÖKÜŞÜ VE ACIL İŞGÜCÜ İHTİYACI

Kıbrıs'ta 1950'li yıllarda yükselmeye başlayan, 1963-68 yılları arasında Kıbrıslı Türklerin güvenlikleri nedeniyle yaşadıkları köyleri terk ederek korunaklı bölgelere (Enklavlara) sığınmasına neden olan ve 1974'te Türkiye'nin askeri müdahalesi ile son bulan bu etno-dinsel çatışma süreci, nüfusun Ada ölçeğindeki coğrafi dağılımında dramatik değişikliklere neden olmuştur. 1974 öncesinde, Türklerin güvenliklerini sağlamak için, enklavlara sığınmaları ya da Kıbrıs'ı bütünüyle terk etmek zorunda kalmaları, Ada'daki iki toplum arasında, 19.Yüzyılın sonlarında başlayan eşitsiz güç ve nüfus dağılımını daha da derinleştirmiştir. Kıbrıs'ın 1878'de İngiliz İdaresine geçmesinden itibaren sürekli nüfus kaybeden Kıbrıslı Türklerin, beşeri ve ekonomik sermayeleri zayıflamış ve nüfus olarak azınlık pozisyonuna düşmüşlerdir. Buna bağlı olarak da, siyasi ve ekonomik açıdan ciddi bir güç kaybı yaşamışlardır. Bu nedenle 1974'te adanın politik coğrafya olarak ikiye bölünmesi, Kıbrıslı Türklerle, yıllardır süren mekânsal izolasyonlarını ve politik güç kayıplarını bir anda ortadan kaldıran bir politik-coğrafi pozisyon sağlamıştır. Bu pozisyonu, dönemin politik ve bürokratik aktörlerinden Hakkı Atun, adeta bir mucize olarak tarif etmektedir:

“Şimdi, 21 Aralık 1963 de 25 bin insanımız ansızın iç göç durumunda kaldı. 105 köyümüz göçe zorlandı. Bu köyler bilahare tahrip edildi, adanın dört bir yanında. Çünkü Rum bir plan uyguluyordu bunu ismi Akritas Planı idi. Bu plana göre, bize şöyle veya böyle göçe zorlamak, zorluk içerisine itmek ve bilahare Kıbrıs'ın dışına göçe zorlamak boyutu vardı bu planın... Biz, 63 de başımıza gelen siyasi dışlanma yetmezmiş gibi, bir de 25 bin göçmenimizin bütün ada sathında yeniden yerleştirilmesi söz konusu oldu. Rumlar bunu çok bilinçli olarak bize uygulamaya başladılar... yani hükümetteki ortaklıktan tutunuz, yeme içmeye kadar, çoğun sütünden, sebze meyveye kadar, strate-

jik malzemedir diye tuğla, çimento, kirece kadar bize bir blokaj uyguladılar... Neticede 74'e kadar tamamıyla bir açık hava hapishanesinde yaşarmış gibi... 63 sonrası bu (iç) göçe zorlanmamızdan sonra, dış göçler tekrar hızlanıyor. Yani geleceğe ümit beslemeyen, ben ne olacağım demeğe başlayan Kıbrıs Türk halkı Avustralya ve Londra'ya göç etmeye başlıyor. Avustralya Büyük Elçiliği burada, hem de bizim tarafta, konsolosluk açarak kolaylaştırıyor Avustralya ya göçü. İngilizler de Londra ya göçe müsaade ediyor..." (Hakkı Atun, Lefkoşa-Köşklüçiftlik / Haziran 2007).

Hakkı Atun'un "Kıbrıslı Türklerin kuşatılmış enklavlardaki 11 yıllık esareti" olarak tanımladığı bu dönem 1974'te Türkiye'nin askeri müdahalesi ile sona erdiğinde, Kuzeyden Güneye zorunlu göç eden Rumlardan geriye boşalmış köyler, şehirler, işyerleri ve çökmüş bir toplumsal işbölümü kalmıştır. Adanın Kuzeyinde bu yeni de-facto politik coğrafyanın, Kıbrıslı Türklerin 19.Yüzyıl sonlarından itibaren süregelen etnik-politik dışlanmışlıklarını aniden ortadan kaldırması, Kıbrıslı Türk siyasi liderlere, bu coğrafyada bir vatan yaratabileceklerine dair kuvvetli bir öz güven sağlamıştır. Bu özgüvenin arkasında, bu vatanın yaratılmasında gerekli olan nüfus gücünü, güneyden gelecek 65 bin Kıbrıslı Türkün yanında, dışarıya verdikleri nüfusun Kıbrıs'a geri dönmesiyle sağlayacaklarına olan inanç da yatmaktadır. Çünkü 1974'te, Adanın Nüfusunun %18-20'sini oluşturan Kıbrıslı Türkler, coğrafi olarak Adanın %36-38'sini kontrol eder hale gelmişlerdir. Ancak, askeri-politik olarak kontrol edilen bu coğrafi büyüklüğün, ekonomik coğrafya açısından kontrol edilebilmesi için belli miktar ve nitelikte nüfusa ihtiyaç duyulduğu açıktır. Rumlardan boşalan köylerdeki tarım, hayvancılık ve narenciye alanlarında gereksinim duyulan işgücünün çok azı Güneyden Kuzeye gelen Türkler tarafından karşılanabilmiştir. Güneyden gelen toplam 65 bin Türk nüfusun büyük kısmı kırsal alanlara yerleştirilecek olsa dahi, ihtiyaç duyulan işgücünün yarısını bile karşılamaktadır. Kaldı ki kentsel sanayi ve hizmetler alanından kaybe-

dilen Rum nüfus 60 bin civarındadır. Bu nedenle de kentsel sektörlerdeki nitelikli ve niteliksiz işgücü açığı da bu sektörlerde derin bir kırılma yaratmıştır.

Adanın tamamen bölünmesi ile nüfusun etno-dinsel olarak homojenleşmiş biçimde coğrafi yeniden dağılımı, Kuzeyde bir yandan güçlü bir eksik işgücü krizine, diğer yandan da ekonomik ve toplumsal işbölümünde açık bir çöküntüye neden olmuştur.

Dönemin Kıbrıs Türk Siyasi Liderliğinin, Türkiye'nin askeri müdahalesi ile kazandığı özgüven, onları İngiliz İdaresi'nden önce Adada sahip oldukları güce tekrar kavuşabileceklerine inandırmıştır. Aynı politik özgüven onlara, 20. Yüzyılın başından itibaren çeşitli baskılar nedeniyle Kıbrıs'ı terk etmek zorunda kalan Türklere yapılacak "geri dön" çağrısının da karşılık bulacağını düşündürmüştür. Bu özgüvenle yapılan çağrılar ve sonuçlarını, 1975 yılında KTFD'nin İmar ve İskandan sorumlu ilk Bakanı İsmet Kotak, şöyle ifade etmektedir:

"...Biz de diyoruz ki, biz o gidenleri yerine getirelim. Evvela gazetelerde ilan ettik, Kıbrıslı nerede varsa buyursun gelsin, yerleştireceğiz... Biz, hemen Barış Harekâtı'ndan sonra, Bakanlar Kurulu'ndan aldığımız bir kararla, benim Ankara'ya bir gidişim var. Sayın Denктаş'ın resmi bir yazısıyla, Türkiye'den öncelikle, daha önce Türkiye'ye göç etmiş Kıbrıslılar olmak üzere aşağı yukarı 50 bin kişilik bir nüfusun Kıbrıs'a gelmesi için... Çünkü bizim güneydeki nüfusumuz 65 bindi ve bunların ancak yarısı gelebilirdi kuzeye harekattan hemen sonra... Londra'ya, Avustralya'ya göç edenler vardı... Bunlara geri dön çağrısı yaptık. Bu yayınlandı, Türkiye'de de burada da yayınlandı. Resmen ben çıktım TRT televizyonuna, 1975'de. Ve benim ağzımdan genel bir davetiye çıkardık. Ayrıca da basına verdik. Şimdi Londra'dan aldıklarımız var, aşağı yukarı 600-700 aile gelmiştir. Bunların içinden bazısı kaldı bazısı kalmadı. Türkiye'den de çıkıp gelenler (Kıbrıslı Türk) vardır, bizim dönem arkadaşlarımız, bizden öncekiler var. Ama insanlar evlenmiş, yerleşmiş, çoluk çocuğu vardır, o gelmez, gelemebilir de..." (İsmet Kotak, Lefkoşa / Mayıs 2008).

Ancak Kotak'ın da ifade ettiği ve Hatay'ın (2005), İngiltere ve Avustralya nüfus kayıtları üzerinde yaptığı çalışmanın da gösterdiği gibi büyük bir heyecanla yapılan “geri dön” çağrısı çok sınırlı bir karşılık bulmuştur. Yurt dışına göç etmiş Kıbrıslı Türkler arasında Kıbrıs'a dönenler 600-700 aileyi geçmemiştir.

Yurt dışındaki Kıbrıslı Türklere yapılan “geri dön” çağrısına yeterli karşılık gelmemesinin yanında, güneyden gelen Kıbrıslı Türklerin sayısı da kuzeydeki ekonomik coğrafya için gerekli nüfusun yarısını bile karşılayamamaktadır. Türkiye'nin askeri müdahalesi sırasında Güneye sığınan Rumlarla, Kuzeye sığınan Türklere, geride kalanların da 1975'te yapılan Viyana Anlaşması ile mübadele edilmesinden sonra, Güneyden Kuzeye gelenlerin sayısı toplam 65 bine yaklaşmıştır. Ancak bu sayı Kuzeyin kaybettiği 150 binden fazla Rum nüfusun yarısını bile oluşturamamaktadır. Üstelik güneyden gelen kırsal nüfus narenciye alanında değil bağcılık alanında uzmanlaşmış olduğu için Kuzeyde narenciye ve tahıl üretimi yapılan kırsal alanlara değil, kent- sel alanlara yerleşmek istemişlerdir.

“...Biz bu göçmenlerimizi (Güneyden gelenler) önce yurtlara sonrada kendileri için güneydeki mesleklerine uygun olarak en uygun yerleri seçip onları oralara yerleştire duralım, bu arada tarım iş gücü boşluğu sürüyor... Boş alanlar, bahçeler, narenciye bahçeleri, kuru tarım arazileri, ağaçlar... Bizim Güneyden gelen nüfusumuzun hakkından gelebileceği işler değildi bunlar... Bir de işin içine, ileriye bakarak kendi kişisel planını yapan kişilerin istisnai davranışları girince... Yani ben Limasol'dan geldim, efendime söyleyeyim, Girne'ye yerleşeceğim, bize en uygun yer Girne'dir deyip idare üzerine siyasi baskı yapanlar vardı. Siz falan köye yerleşeceksiniz dediğimiz halde o gruptan kaçıp başka yerlere yerleşenlerde olmaya başladı. Yani biz (Güneyden gelen nüfusu) yüzde yüz bir plana dayalı olarak yerleştirebildiğimizi söyleyemeyiz... daha başka faktörler de gündemde olunca, siyasi faktörler, bu istediğimiz gibi olmadı.” (Hakkı Atun, Lefkoşa-Köşklüçiftlik / Haziran 2007).

Dolayısıyla, Kuzey Kıbrıs'ta bölünme ve nüfus değişiminin kaynaklı radikal işgücü açığının yarattığı olumsuzluklar ilk bir iki ay içinde, narenciye sulama mevsiminde ortaya çıkmıştır. Bu durumu, dönemin politik lideri ve Şubat 1975'te kurulmuş KTFD'nin kurucusu olan Rauf Denктаş, şöyle ifade etmektedir:

“1974 Barış Harekâtı'ndan sonra Rumlar Güzelyurt bölgesini ve Gazimağusa'da yine narenciye ve bahçe gibi bölgeleri terk ettiler. Bunlara bakacak bizim halimiz, nüfusumuz yoktu. Dolayısıyla ben çok acele olarak Türkiye'den bunlara bakacak bir nüfus istedim... Boş Rum köyleri vardı, bu köyleri boş tutamazdık, bahçeler, ağaçlar, tarlalar...” (Rauf Denктаş, Lefkoşa-Köşklüçiftlik / Şubat 2008).

Kuzey Kıbrıs'ın acil ihtiyacı olan narenciye işçileri, ilk etapta mevsimlik işgücü olarak, Türkiye'nin narenciye bölgeleri olan Mersin ve Antalya'dan sağlanmıştı. Ancak bu işgücünün yarısı, tarım mevsimi bitince memleketlerine dönmüşlerdir. Oysa Kuzey Kıbrıs'ta diğer tarımsal alanlarda da işgücü ihtiyacı sürmektedir. Rumlardan boşalan ve bakımsız kalan köyler ve tarım arazilerinin yeniden canlandırılması için Türkiye'den daha fazla sayıda göçmen alabilmenin yasal zeminini oluşturmak üzere ikili görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

“...Bizim tarım işçisine ihtiyacımız vardı. Şimdi, bu tarım işgücü ihtiyacı da Türkiye'den karşılanacaktı. Ecevit Hükümetiyle Kıbrıs Türk Federe Devleti Hükümeti bir Protokolle buraya 30 bin göçmenin gelmesine imza attı. Hala boş köyler vardı, hala boş işlenmemiş alanlar vardı, iş yerleri vardı. Türkiye'den 30 bin göçmenin gelmesi planlandı ve vapurlara konarak gönderilmeye başlandı” (Hakkı Atun, Lefkoşa-Köşklüçiftlik / Haziran 2007).

KTFD'nin ilanından hemen sonra, Şubat 1975'de Kuzey Kıbrıs'ın İmar, İskan ve Rehabilitasyondan sorumlu Bakanı İsmet Kotak'ın başkanlığında bir ekip Ankara'ya gitmiş ve iki devlet arasında Tarımsal İşgücü Protokolü imzalanmıştır. Bu Protokol'ün imzalanmasının hemen ardından, Türkiye'de is-

kan müdürlükleri ve valiler aracılığı ile Kıbrıs'ta iskan edilebilecek köylerde duyurular yapılmasına, Kuzey Kıbrıs'ta ise Türkiye'den gelecek göçmenlerin yerleştirilme hazırlıklarına başlanmıştır. Protokolün imzalanmasından yaklaşık 4 ay sonra ilk göçmenler gemilerle Kuzey Kıbrıs'a taşınacaktır. 1975-1976 yıllarında Tarım İşgücü Protokolü'ne dayanarak Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a getirilen ve devlet güvencesinde yerleştirilenler ve 1975-1979 yılları arasında göçmen olmak üzere bireysel olarak başvuranlarla birlikte Kuzey Kıbrıs'a Türkiye'den gelen göçmen sayısı 82.500 kişidir. Bu nüfusun % 20-25'i bir yıl içinde geri dönmüştür. İsmet Kotak'ın verdiği bu yarı-resmi rakam, sözlü tarih görüşmesi yapılan göçmenler tarafından da sıkça dile getirilmiştir. Göçmenler köy halinde göçtükleri köylülerinin bir kısmının, daha gelir gelmez, koşulların zorluğu, havanın sıcaklığı, sivrisinek, susuzluk gibi nedenlerle buradaki koşullara uyum sağlayamayıp geri döndüklerini anlatmışlardır. Bu geri dönüş oranları yerleştirilen köylerdeki koşulların zorluğuna göre değişmiştir. Bazı köylere yerleştirilenlerin yarıya yakınının geriye döndüğünden bahsetmişlerdir. Kotak'ın verdiği rakama göre, köylere göre değişse de devlet güvencesinde yerleştirilenler arasında geriye dönüş oranı toplamda % 25 civarındadır. Geri dönüşlerin yoğun olduğu 1976 yılında, Protokole bağlı olarak gerçekleşen göçlerin yanı sıra, gönüllü olarak gelen bireysel göçmenlere de yerleşim kolaylığı sağlayacak uygulamalara başlanmıştır. Bu nedenle birinci dalga göçmenler arasında önemli sayıda Tarımsal İşgücü Protokolüne tabi olmadan gelen göçmen bulunmaktadır. Birinci dalga ile gelen bu iki göçmen grubu arasında göçme biçimleri ve işgücü olarak nitelik farkları bulunsa da, KTFD, Protokolle gelmeyen göçmenlere de, ev, arazi ve vatandaşlık olanakları sağlamıştır. 1975 ve 1976'da yerleştirilen göçmenlerin geri dönüşlerinin 1976 yılında yoğunlaşması Kıbrıslı Türk siyasetçilerin, Türkiye'den Protokol dışı gelen göçmenlerin yerleşmelerine kolaylık sağlamalarının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Birinci dalga kapsamında Ku-

zey Kıbrıs'a gelen göçmenler arasında sayılabilecek bir üçüncü grup daha vardır. Tarımsal İşgücü Protokolü çerçevesinde özel göçmen statüsünde olmadan gelen göçmenlerin çok farklı göçmenlik hikayeleri bulunduğu, birinci dalga göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında arazi ve ev sahibi olmak gibi maddi olanakların yönlendirdiği sınırlı sayıda aile bulunmakla birlikte, ağırlığı, politik baskı ve zorunluluklar nedeniyle göçenler oluşturmaktadır. Türkiye'de özellikle, 1975 Martında Demirel'in başında olduğu Milli Cephe hükümetinin kurulmasıyla birlikte yükselen sağ dalganın Türkiye'deki Alevi nüfus üzerindeki etkileri, Kıbrıs'a birinci dalga göçlerin içine belli sayıda Alevi nüfusun dahil olmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra Kıbrıslı Türklerin toplum olarak benimsemiş oldukları laiklik anlayışı ve kültürel olarak sahip oldukları güçlü Bektaşilik geleneği de Anadolu Alevilerinin, Kıbrıs'ı güvenli bir liman olarak görmelerini sağlamıştır. Alevi ve Alevi Kürt etnisitesine mensup olanların yanında, Türkiye'de kırsal alanlarda geniş sülaleler arasında yaşanan kan davaları ve arazi anlaşmazlıkları, kız kaçırma gibi husumetler nedeniyle köyünü terk etmek zorunda kalan aileler/sülaleler de bulunmaktadır. Ayrıca 1970'lerde hala toprak ağalarının kontrolünde olan büyük tarım topraklarında, geçimini sağlamakta zorlanan köylüler için de, Kıbrıs'ta devletin verdiği topraklar büyük bir fırsat olarak görülmüş ve göçmenliği teşvik etmiştir. Kuzey Kıbrıs'ın bölünmeden sonra maruz kaldığı radikal işgücü açığını kapatması bakımından, 1975-1979 arasındaki göçler bir yanıyla, tam anlamıyla bir işgücü hareketidir. Ancak kaynağını Türkiye'deki işsizlikten daha çok, Kuzey Kıbrıs'ın radikal işgücü açığı ve etnik azınlık pozisyonundan kurtulma doğrultusunda, göçmenlere sağladığı olanakların yönlendirdiği görülmektedir.

TÜRKİYE'DEN KIBRIS'A KİM GÖÇMEK İSTER?

1975 Şubatında yapılan Protokolden hemen sonra, Türkiye'de toprakları baraj gölü altında kalmış ya da kalacağı için iskan kararı bulunan, heyelan bölgesi ilan edilmiş olan ve orman içinde kalmış olan köylerin bulunduğu 14 ilde valiler aracılığı ile Kıbrıs'a göçmen alınacağı duyuruları yapılmıştır. Bu bölgelerde bu konu ile görevlendirilmiş iskan memurları, muhtarlar aracılığı ile köylülere, hangi koşullarda göç edeceklerine, nereye yerleştirileceklerine, sahip olacakları sosyal haklara, kendilerine verilecek tarım arazisi ve evlere dair bilgiler vermiş ve göçü teşvik edici konuşmalar yapmışlardır. Bu konuşmalarda göçmenlerin dilerlerse devletin onları geri getireceği garantisini de vermiştir. Bu köylerde, köylülerin bir kısmı, hazırlanan göçmen listelerine isimlerini yazdırmışlardır. Ancak birçok devletten toprak bekleyen bu köyleri, Türkiye yerine Kıbrıs'ta yeniden iskâna ikna etmek, çeşitli teşviklerle mümkün olabilmektedir. Birinci göç dalgasıyla Kıbrıs'a gelen ilk göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde köylülerin Kıbrıs'a gitmekle ilgili kaygıları ve ikna edilme süreçlerinin ayrıntıları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu göç dalgası, Türkiye'de farklı niteliklerdeki kırsal göç potansiyelleri ile Kuzey Kıbrıs'ta ortaya çıkan özgün koşulların belli bir politik-demografik-tarihsel bağlamda kesişmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Tarım İşgücü Protokolü çerçevesinde 1975-1976 yılları arasında Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a getirilen ilk göçmenler Türkiye'nin farklı bölgelerinde çeşitli nedenlerle topraksız kalmış köylülerdir. Bu ilk göçmenler, bireysel göç kararından çok cemaat olarak hareket eden ve çoğunluğu Devletten verimli topraklara yerleştirilmek üzere toprak talep etmiş köylerin sakinleridirler. Akdeniz Bölgesinde ormanların devletleştirilmesiyle orman ürünlerinden geçimlerini sağlamaları zorlaşan Toros Dağları'nın orman köylüleri; Karadeniz Bölgesinde tarıma uygun arazi olmayışı ve baraj yapımı-sel-heyelan gibi nedenler-

le iskan kararı olan köylüler; Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu’da barajların yapımı ile toprakları baraj altında kalan ya da kalacak olan köylüler; İç Anadolu’nun orman ve dağ köylerindeki topraksız köylüler ve Ege’nin orman/dağ köylüleri, Kıbrıs için yapılan çağrıya cevap veren köylüler olmuşlardır.

“Çaykara’dan (Trabzon) 105 aile geldik. İki köydük yani. Taşkırın Köyü, bir de Çamlı Köyü. Köy hem heyelan bölgesi hem kırsal alanda her şey yetişmiyor. Yani şartlar ağır, yani hayvancılığa elverişli değil, tarıma elverişli değil. Yani orada ki insan çıkacak gurbette çalışacak. İstanbul’a gidecek çalışacak gelecek köyde yiyecek. Göçmen yazdılar ondan sonra “en son şansınız budur” dediler. Önce Van’ın Özalıtı beldesine. Tabi biliyorsun Türkiye’de torpil çok, başka köyler bastırdı, aldılar orayı. Van’ın Özalıtı kasabasına başka köylüler gitti. Hatay’ın Kırıkhan çiftliği, onu da yine bu sefer Kaya Köyü diye bir köy var, daha ağır torpil bastırdı, onlar da gittiler Hatay’a. En son bize kaldı işte burası (Kıbrıs). Yani gelmeye mecbur kaldık...” (Ahmet Günlü, 57, Trabzon- Çaykara göçmeni, Girne-Esentepe Köyü / Temmuz 2007).

“Bizim köy Trabzon Sürmene’de Tepebaşı diye bir köydür. Biraz yüksekte kaldığı için daha evvel bir dilekçe verilmiş başka yere iskân için. Kıbrıs için değil, Türkiye içinde bizi başka bir yere iskân edin diye bir dilekçe verilmiş. Ancak 1974 Barış Harekâtı’ndan sonra orası iskân göçmeni kabul edince bize dediler “gider misiniz?” Kabul ettik. Nasıl olsa gideceğiz mutlaka... Türkiye, olsun Kıbrıs olsun. 1975’te işte buraya geldik...” (Ali Kemal Kurt, 56, Trabzon-Sürmene göçmeni, Lefkoşa-Değirmenlik Köyü / Temmuz 2007).

“Çarşamba’nın Ayvacık Köyüydü bizim köy. Köyümüze baraj yapılıncaya, aşağıya Karamustafalı köyüne taşınmıştık. Kıbrıs’a göçmenlik çıkınca Ayvacık’taki köylülere dediler “gider misiniz” diye. Oradan gidecek olanlara biz de katıldık. Beyim ille de istedi gidelim diye. Ayvacık mahallesi hep tanış, komşular hep birdik yani. Yazıldık geldik... Beş tane otobüs doldu Ayvacık’tan, 60 hane birden geldi. Ee çocuklarla kalktık geldik. Üç çocuğum vardı. Kızım sekiz yaşındaydı, ikizlerim 2,5 yaşındaydı, geldik buraya devlet bize yer verdi, ev verdi, yer-

leştirdi..." (Sündüz Gün, 55, Samsun-Çarşamba göçmeni, Gazi Gazimağusa-Aygün Köyü / Temmuz 2007).

"Şimdi Konyalıyım, Ilgın ilçesinin Aşağıçın mahallesinin mezarındanım. 1960'larda 59'larda, orman köyünün kaldırılması bir ovaya yerleştirilmesi için çalışma başlatılmış, köy olarak..Bu devam etti, ne zaman kadar devam etti 1974'e kadar. 74 geldiğinde Kıbrıs buradan göçmen ister. Biz de devletin elinde isimlerimiz olduğu için, listemiz vardı elinde orman köyünü kaldırması için. Bize bir teklif geldi dendi ki işte o zaman "Kıbrıs'a gider misiniz" böyle bir teklif geldi. Oturduk tartıştık, bilmiyoruz iklimi başka, kazancı başka... komite seçildi içimizden. Kalktık oradan bizim köyümüzün muhtarı da dahil... kalktık 59 hane olarak tam hatırıma gelmiyor, 32 sene oldu... kalktık geldik KKTC'ye..." (Şerafettin Yavuz , 58, Konya-Ilgın Göçmeni, Girne- Tatlısu Köyü / Temmuz 2007).

"Biz Manisalılıyız. Alaşehir doğumluyuz. Köyümüz orman köyüydü, kömür, mömür, rençberlik, hayvancılık yapardık. Orda öyle fazla bir gelirimiz yoktu. Toprağımız vardı ama koçan moçan yoktu bizim topraklarda. Senet vesilesiyle almış babam ondan bundan... yeterli toprağımız olmadığı için bize burayı (Kıbrıs'ı) tavsiye ettiler. Burayı tavsiye ettiklerinde 2-3 senelik evliydik. Oradan buraya gelirken aşağı yukarı 30 yaşlarında vardım... Köy yerinde muhtarlar var, "Kıbrıs'a gönüllü gitmek isteyen varsa dedi, Kıbrıs boşaldı, Kıbrıs'a gideceksiniz..." Bizim köyden 3-4 heyet buraya (Kıbrıs'a) geldi gitti. Bu narenciye bahçelerini falan gördüler. Yazılan yazıldı, doktorundan, polisinden her bir şeyinden geçirdiler bizi... Manisa Dereköy'den buraya 61 kadar hane geldik. 300 kişiden belki daha fazla. Çünkü iki haneli olanlar vardı. 5 nüfuslu olan vardı. Buradan geri giden gitti... Gitmeyen burada kaldı..." (Mehmet Alkan, 63, Manisa-Alaşehir Göçmeni, Güzelyurt-Aydıncıköy / Mayıs 2008). "74 Harekâtından sonra ilk boşalan köylerden birisi de buydu (Ulukışla). Adana'nın Peke kazasından 17 yaşında geldim buraya Şimdi babam rahmetli, geçmiş yılların muhtar azasıydı. Bunlar 1952 yılında Amik Ovası'na müracaat yaptırmışlar, köyün yerinden kalkması için. O müracaat Ankara'da İskân Bakanlığı'nda beklemedeydi, Fakat ilk boşalan Kıbrıs olunca, Kıbrıs'ta yer açılınca, Amik Ovası için müracaat etmiş köyle-

re öncelik tanıdılar. Amik Ovası yerine Kıbrıs'a gitmek kafalarına yattı. Bizim köyde öküzle, karabasanla geçim sağladık. Traktör, yani öyle olanağımız yoktu. Kayalık, dağlık bir köydü. Sel geliyor, köyü alacak deniyor. Bir tehlike oluyor, ne bileyim. Böyle olunca köyün büyük bir çoğunluğu tercih etti... (Yusuf Bey, 49, Adana-Peke göçmeni, Lefkoşa-Ulu Kışla Köyü / Temmuz 2007).

“Ben Osmaniye'nin Kumarlı köyü var orada doğdum... Ceyhan üzerine yapılan bir baraj vardı. Sulama barajı olarak da kullanılıyor şimdi. O baraj oraya yapılıncı bizim köyün arazileri onun suyu altında kaldı. Köyün arka kısmı ormandı. Yani ormana tabi tutuldu. Yani çok önceden o köyün iskân başvurusu vardı. Ceyhan'ın Mercimek Çiftliği'ne bizim köyü olduğu gibi iskân edecek oldular. Köylüler beğenmedi. Yani orada at besleniyormuş da sivrisinek falan çokmuş. 74 Barış Harekâtı'ndan sonra burada nüfus azınlığı vardı. Hükümetin, mesela muhtarlıklar, valilikler kanalıyla halka duyuruldu yani. Bize mesela, “Bu köy ormana tabi, topraklarınız baraj altında kaldı, sizi buraya yollayalım” dediler. “Yollayın” dedi büyükler. Bir de bu 74 Barış Harekâtı'nı canlandıran filmler gösteriliyordu burada, akarsu gösteriliyordu, bilmem ne gösteriliyordu. Meğer o filmlerdeki akarsular foto montaj yapılmış. Biz dedik güzel bir yermiş burası, bize 180 dönüm tarla verilecekti. Yani vaat öyleydi. Evler döşeli olacaktı, iki katlı. Her şeyi içinde... Biz geldik buraya, kamyonu yüklendik. “Hiçbir şey almayacaksınız” dediler, “her şeyiniz var.” İncirli diye bir köye, bizim iskânımız oraya çıkmış.” (Bekir Özer, 56, Adana-Osmaniye göçmeni, Lefkoşa-Paşaköy / Temmuz 2007).

“Ben Adana'nın orman köyünde doğdum. 1930 doğumluyum. Adana'da bizim bölgemiz orman bölgesi olduğu için geçmişte bir şahıs İmar İskân Bakanlığı'na bir dilekçe vermiş ki, “biz artık burada yaşayamaz olduk, bize bir çare düşünün” diye. Şimdi bu Kıbrıs sorunu çıkınca o dilekçeyi değerlendirilerek demişler “bunların böyle bir dilekçesi vardı. Bunları değerlendirelim, Kıbrıs'a yollayalım,” demişler. Günün birinde, kaymakamlıklar köylere muhtarlıklara bildirdi, ilan verildi... okuldan bir yayın yapıldı... Adana'dan İmar İskân Bakanlığı'nın memurları geldi. Ve anlattılar konuları, işte, “Kıbrıs şöyledir,

Kıbrıs böyledir,” diye. Yazıldık. Tabi bir kısmı yazıldı bir kısmı yazılmadı. Ondan sonra tabi günü gelince, Adana İskan Müdürlüğü günlerce uğraştı pasaport çıkartmaya, çıkardı bizim buraya gelmemiz için ve bir kısmımız 1975'in 10. ayında, isteyenler tabii, geldik buraya.” (İsmail Akdöl, 77, Adana Göçmeni, Lefkoşa-Alayköy / Haziran 2007).

“Denizli Alan köyünde doğdum. Demirci köyüne gelin gittim. 17-18 yaşındaydım. 1975’de bir kış günüyü geldiler. Böyle bir karlı gündü yazdılar, “size evler vereceğiz tarlalar vereceğiz,” Salamis’in resmini çekmişler bize o resmi gösterdiler. “Bu evleri vereceğiz”. Aslında bize öyle ev vermediler, eski meski bir ev verdiler... Toprağımız vardı ama yeterli değildi. Şimdi ne yalan söyleyeyim. Olur da fazla varlığımız olsa niye gelirim buraya. Vardı ama yeterli değildi. Ondan sonra 2 ay sonra mı 3 ay sonra mı “hadi” dediler gidiliyor. Hazırlanın.... Bizim köyden 16-17 aile geldik işte. Dağdaki Tatarcık köyünden epey geldi ama hepsi gelmedi. Kimisi de geri gitti iki ay üç ay sonra buradan. Öyle yarıya düştü.” (Kezban Vural, 52, Denizli-Alanköy göçmeni, Gazimağusa-Yarköy / Temmuz 2007).

“Ben 15-16 yaşındaydım. Bizim köy Mersin’in Veyseller Köyü, “Kıbrıs’a iskan çıktı gideceğiz” dedi büyükler. Babam yazılmış. Annem gelmek istemedi. Bizim köyü burada Maraş Bölgesine yerleştirdiler. Buraya da Veyseller Mahallesi denildi. Bizim köy gelirken, başka köylerden de bize katılanlar oldu. Onları da yazdılar. Misal benim adam Urfalıdır. Bizim köyle birlikte geldiler onlar da. Yani değişik köylerden de aileler katılırdı gidenlerin arasına.”(Sevgi Kartal, 48, Mersin-Veyseller göçmeni, Gazimağusa-Veyseller Mahallesi-Maraş / Şubat 2008).

Kuzey Kıbrıs'ta Türkiyeli göçmenlerin yerleştirildiği köyler ve Gazimağusa'nın Maraş bölgesinde birinci dalga göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, bu göçmenlerin büyük çoğunluğunun, yüksek ücret ya da iş bulma arayışı ile değil topraklılık nedeniyle ailece göç edebilecek pozisyonda olan köylüler olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu özellik Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç dalgalarını başlatacak olan bu ilk göçün özgülün yanlarına işaret etmektedir.

Bu göçün bir diğer özgün yanı da, Kuzey Kıbrıs'ta Rumların Güney'e zorunlu göçleriyle çöken işbölümü ve işgücü açığı sorununun, Türkiye'den, klasik anlamda işgücü göçü sayılabilecek erkek işgücü talep edilerek değil, ailelerden oluşan köylü toplulukları talep edilerek çözümlenmiştir. Daha sonra Kıbrıs Sorununun çözümünde önemli bir sorun olarak daima gündemde tutulacak olan (taşınma nüfus / politik nüfus mühendisliği / nüfus yoluyla işgal / Kıbrıs'ın nüfus yapısının Türkiye tarafından değiştirilmek istenmesi) bu göçmenlerin klasik işgücü olmadığına dair var olan yaklaşım bu özgünlükten kaynaklanmaktadır. Çünkü 1970'li yıllarda dünyadaki iç ve dış göçler daha çok kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru erkek işgücünün göç etmesi ve daha sonra aile birleşmeleri yoluyla ailelerini yanlarına aldirmaları biçiminde gerçekleşmekteydi. Böyle bir dönemde Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'den Köy ahalisini oluşturan aileler halinde göç alması kolaylıkla nüfus artırma politikası olarak görülebilirdi. Görüldü de. Bu nedenle de bu göç tipinin işgücü göçlerinin çeşitliliğine dair teoriye yapacağı potansiyel katkı da gecikti. 1970'li yıllarda tarıma dayalı kırsal yerleşmelerden, sanayi ve hizmetlere dayalı kentsel yerleşmelere olan göçlerde, kentsel sanayi ve hizmet sektörünün ucuz erkek işgücü talebi kadar tarımda açığa çıkan erkek işgücü fazlası da belirleyici olmaktaydı. Oysa Kuzey Kıbrıs'ta 1975 yılında Türkiye'den talep edilen işgücü, kentsel sanayi, hizmetler ya da uzman meslek alanlarında değil, Rumlardan boşalmış köylerde durma noktasına gelen tarım, narenciye ve hayvancılık alanında çalışabilecek ve basit köy ekonomisini yeniden canlandıracak aile emeği idi. Kentsel sanayi, hizmetler ve uzmanlık alanlarında ise Güneyden Kuzeye zorunlu göç eden Kıbrıslı Türkler istihdam edilmekteydi (Bkz 481. sayfada Hakkı Atun ile yapılan Sözlü Tarih Görüşmesi). Tamamen boşalmış, aile ekonomisine dayalı köylerin yeniden canlandırılmasının tek başına, çalışmaya gelmiş erkek işgücü ile olmayacağı açıktır. Bu nedenle Kuzey Kıbrıs'ın talebi olan ailelerden oluşan köy toplulukları halinde göç edebilecek bir tarım-

sal işgücüdür. Toplu halde göç edebilecek bir işgücünü temin etmek ise oldukça zor bir süreçtir ve çoğunlukla da doğal ya da politik zor yoluyla “yerinden edilen” toplulukların son çare olarak tercih ettikleri bir göçmenlik halidir. Kuzey Kıbrıs'ın bu tür bir göçmen topluluğunu bulabilmesi bu nedenle kolay değildir. Türkiye’de devletten tarım arazisi talep eden topraksız köylüler bu süreçte bir olumsal faktör olarak işlev görmüş ve bu oldukça özgün göçmen işgücü ihtiyacını karşılamıştır. Türkiye’den Kuzey Kıbrıs’a ilk göç dalgasının bir diğer özgün yanı ise tamamen boşalmış Rum köylerine Türkiye’den gelen ve köylü topluluklarından oluşan göçmenlerle, Güneyden zorunlu göçle gelen Kıbrıslı Türk göçmenlerin ayrı ayrı yerleştirilmesidir. Bu göçmen yerleştirme politikası, zaten politik coğrafya olarak ikiye bölünmüş Adanın Kuzeyinde de yeni bir sosyo-mekânsal ayrışma yaratmıştır. Kıbrıs'ın Kuzeyine, etno-politik bölünme sonucunda, Güneyden zorunlu göçen Kıbrıslı Türklerle, işleyecek bir tarım arazisine sahip olma fırsatı nedeniyle Türkiye’den göçen tarım işgücünün, göçme nedenleri kadar, maddi, kültürel ve sosyal sermayeleri de çok farklıdır. Bu nedenle Kıbrıslı Türk göçmenlerle, Türkiyeli göçmenlerin ayrı yerleştirilmeleri, aralarında çıkabilecek olası sorunlara karşı bir önlem işlevi görmekle beraber, göç edilen yerin “vatan” olarak benimsenmesinden, aidiyet ve kimlik sorunlarına kadar, göçmenler arasında derin bir “ötekileştirme”nin inşasına olanak vermiştir.

VATANDAŞLIK, KİMLİK, AİDİYET: MEKÂNSAL AYRIŞMA VE SOSYAL DIŞLANMA SARMALINDA TÜRKİYELİ GÖÇMENLER

Ulus devlet olgusu ile şekillenmiş bir kavram olan vatandaşlık kavramı, kapitalizmin neo liberal evresinde, sosyal devlet olgusunun zayıflaması çerçevesinde sorunlu bir kavram haline gelmiştir. Ulus devletle birlikte kurulan ve etnik, dinsel, sınıfsal kimliklerin üstünde bir ortak aidiyet oluşturan -bunu bu ortak kimli-

ğe sahip olanları yasalar karşısında eşitleyerek yapan- vatandaşlık kimliği, yerini, ırk, etnisite, uyruk, din, cinsiyet, cinsel tercih gibi yeni kimlik hiyerarşilerine bırakmıştır. Bu kimlikler çerçevesinde farklı dışlanma biçimlerine uğrayan grupların vatandaşlık haklarının kullanımı konusunda yaratılan farklılıklar nedeniyle onların kamu yaşamına tam katılımları engellenmektedir. Artık, formel vatandaşlık tanımlarının vatandaşlara tanıdığı eşitlik her zaman ekonomik, sosyal, politik ve kültürel anlamlarda eşitlik anlamına gelmemektedir (Sassen, 2006). Dolayısıyla, bir ülkenin vatandaşlığını almış olması, göçmenin toplumda ve kurumlar karşısında her zaman eşit muamele göreceği garantisini elde etmesi anlamına gelmemektedir. Çoğu zaman resmi kurumlar ve toplumda gömülü olarak bulunan ırkçılık ve ayrımcılık, göçmenlerin vatandaş olarak kazandıkları eşit hakların kullanılmasında önemli engeller olarak ortaya çıkar (Koopmans vd., 2005). Bu tutum aynı zamanda göçmenlerin işgücü olarak üretim içindeki rollerini ve sınıfsal meşruiyetlerini de değersiz/görünmez kılar. Son 20 yıldır küresel ölçekte artan göç ve göçmenlik çalışmalarında ortaya konulan bu teorik yaklaşımlar, Kuzey Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenlerin, toplumsal, ekonomik, politik ve mekânsal konumlarının analizinde geniş bir perspektif sunmaktadır. 1975 Mayıs ayında başlayan birinci dalga göçlerle Kuzey Kıbrıs'a gelen Türkiyeli göçmenler büyük bir kısmı vatandaşlık hakkına sahip olmakla birlikte, vatandaş olarak kazanmış oldukları hakları kullanmada pek çok engelle karşılaşmaktadırlar. KKTC vatandaş olmalarına rağmen, gerek kendileri gerekse Kıbrıs'ta doğan çocukları için ekonomik, sosyal ve politik mobilizasyon kanalları büyük ölçüde kapalıdır. Kıbrıs Türk Toplumunun 1974 öncesinde uzun yıllar enklavlarda yaşamalarının da getirdiği özgün kayırmacılık ağları, belli iş kollarında (özellikle kamu sektöründe) Türkiyeli göçmenlerinin rekabetini engellemektedir. Kuzey Kıbrıs'ta vatandaşlık stüsüne 30 yıldan fazla zamandır sahip olan ilk göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, bu engeller şöyle ifade edilmektedir:

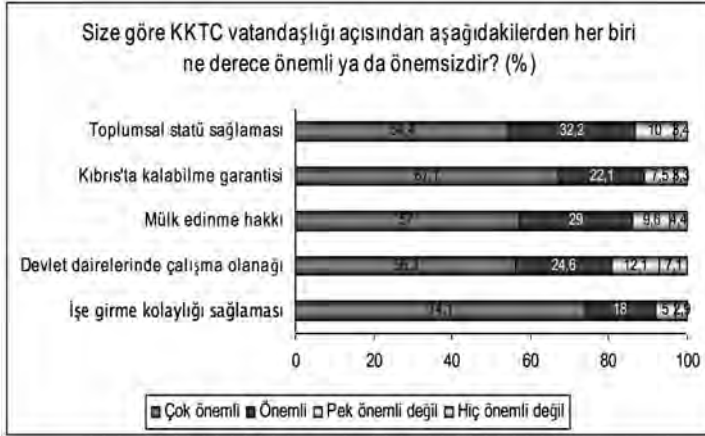
“...Bir daireye (devlet memurluğuna) gireceksen iki kişi olsun ilk tercih onlarındır (Kıbrıslı Türklerin) . Senin çocuğun uzayda adamı böyle kapsa senin çocuğuna tercih vermezler. Emmi, dayı, aile ilişkileri, akraba ilişkileri... Nasıl Türkiye’de bölgesellik varsa, veya vilayet, hemşeri, burada da budur yani. Bunu biz normal karşılıyoruz artık. Buna artık alıştık. Ama en sonda yönetim onların elindedir. Mesela devlet dairesine varırsın, O gider işini yapar çıkar kısa pantolonla, sen resmi halinle kravatınla kapının önünde beklersin. Sıranı beklersin, çünkü onun bir akrabası vardır, bir dayısı vardır, bir yeğeni vardır, bir şeydir. Ne devlet dairesinde ne de mecliste bize yer yoktur.” (Şerafettin Yavuz, 58, Ilgın –Konya Göçmeni, Tatlısu Köyü –Girne / Temmuz 2007).

“...Nasıl desem, artık inşaat sektörü geliştikten sonra, hükümet biraz münhal (iş ilanı) açtı. O da yani memur değil, işçi kanalından. Bizim Türkiyeli kökenli olarak üst düzeyli, üst düzeyde bizim bir arkadaşımız yok. Bizim de üniversite mezunumuz var. Mesela çocuk okulda Kıbrıslı arkadaşları ile okuyor. Liseyi, Üniversiteyi bitiriyor. Yarın öbür gün o çıkıyor bir mertebeye bizimki kalıyor ortada. Bu ayrımcılık değil mi? Şimdi şöyle söyleyeyim, bu baştan beri vardı. Şimdi bunu hangi Türkiyeli köye giderse-niz gidin. Bu olaylarla karşılaşacaksınız. Çünkü lokmanın iyisini onlar yer, kuru su bize kalır. Yani sütün kaymağını onlar yer, ayranı bize kalır. İş sahaları içinde en ağırı, en kötü hep bizim Türkiyeli göçmen vatandaşlarımızdır.” (Yusuf Bey, 49, Peke -Adana göçmeni, Ulukışla -Lefkoşa / Temmuz 2007).

“...benim 3 tane çocuğum var. Üçü de üniversiteyi bitirdi. Birini koyamadım işe. Kardeşimin 2 tane çocuğu var okudular hepsi üniversite mezunu bir tanesini işe koyamadık. Devlet işine koyamadık. Ha diyeceksin her şey devletten değil. Ama niçin? Bir aileden 1 olsun 5 kişi olsun işe girsin de senden bir vatandaş girmesin! Bu memlekette adam dairede çalışıyor çocuğunu da alıyor öbür daireye... yani bir kılıfına uyduruyorlar... Nereye vursan, o onun yeğeni o onun yeğeni. o orda durduğu sürece senin çocuğunu bir yere yerleştirir mi. Malatya köyü içinde sor bakalım kaç kişi var bir devlet dairesinde, sıfır. İncesu’da sor sıfır.” (Mahmut Yılmaz, 54, Malatya göçmeni, Girne-İncesu köyü / Temmuz 2007).

“Ayrım hala gidiyor. Bak üç yerden belge aldı benim kız. Doğu Akdeniz Üniversitesinden aldı diplomasını. “Öğretmenlik yapamazsın” dediler. “Hükümet işine giremezsin” dediler. Gitti hükümetten kamu sınavına girdi. Oradan da belgesini aldı yine giremedi. Bilgisayarlık üzerinden öğretmen çıktı o. Hadi birini düşük aldın diplomanın, ikisini düşük aldın, üçüncüyü de mi düşük aldın. Nereye gittiyse geri döndü bu. Neden? Arkam yok benim, dayım da yok. En sonunda özel şirkete girdi üç senedir çalışıyor. Bunlardan sıkıntı gören çok benim gibi.” (Mehmet Alkan, 63, Alaşehir-Manisa Göçmeni, Aydıncöy - Güzelyurt / Mayıs 2008).

Vatandaşlığın en önemli etkisi bu araştırmada da ortaya çıktığı gibi, ekonomik hareketlilik kanallarının önündeki yasal engelleri kaldırması ve o ülkede kalabilme garantisi sağlamasıdır. Bu çerçevede Kuzey Kıbrıs'taki göçmenler de KKTC vatandaşlığının kendi yaşamlarına en önemli faydasının bu iki alanda olduğunu düşünmektedirler.



Araştırma sürecinde ankete katılan göçmenlerin büyük bir kısmı KKTC vatandaşlığının göçmeler için işe girme kolaylığı sağlayacağına inanmaktadırlar. İkinci sırada ise Kıbrıs'ta kalma garantisi sağlaması açısından vatandaşlığın önemli olduğunu düşünmektedirler. Göçmenlerin yarısından fazlası vatandaşlı-

ğın, bu iki avantaj dışında, mülk edinme kolaylığı sağlayacak ve kendilerini toplumsal hiyerarşide yukarı çıkaracak bir statü olduğunu da düşünmektedirler.

Vatandaşlık statüsü, sosyal dışlanmanın en önemli ve en sık görülen boyutlarından biri olan devlet eliyle dışlanmanın da araçlarından biri olmaktadır. Bunu da en açık biçimde göçmenlerin yasal statüsü üzerinden ayrımcılık yaparak, onlara vatandaşlık vermeyi zorlaştırma, sürekli geçici çalışma ve ikamet izinleri vererek güvensiz statüde tutma, yeterli ve kaliteli kamu hizmeti götürmeme, sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanırdırma, vasıflarını kabul etmeme biçimlerinde yapar. Vatandaş olamama, göçmenlerin zaten sınırlı olan sosyal, ekonomik ve politik katılımını engellediği gibi iş bulmalarını da zorlaştırır (Purkis, 2008). Modern ulus devletin temel dayanaklarından bir olan vatandaşlık, modernitenin ve ulus devletin aşındığı yeni liberal dönemde, ortak aidiyet oluşturmaktan bir yana, dışlayıcı, ayrıcalık yaratıcı bir statü olarak yeniden kurulmaktadır (Schireup, 2007). Kuzey Kıbrıs'ta devlet eliyle yapılan ayrımcılığa verilebilecek en çarpıcı örneklerden biri de çalışma hayatını düzenleme ile ilgili 1 Ocak 2009'dan itibaren yürürlüğe konulan, KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Yaşamının Yeniden Düzenlenmesi Projesidir. Bu proje çerçevesinde asgari ücretler yeniden düzenlenerek, mesleki niteliğe ve sektöre göre değişen iki tür asgari ücret uygulaması gündeme getirilmiştir. İkinci kategoride değerlendirilen meslek dallarına ödenecek olan asgari ücret, evlerde yaşlı ve hasta bakım işleri, ev hizmetleri (temizlik, bahçıvanlık hizmetleri vb.), turizm sektöründe (otel, motel, lokanta) temizlik hizmetleri, garson, komi, bahçıvanlık gibi hizmetler ve tarım işçiliği ve hayvancılık hizmetleri olarak belirlenen birinci kategoriyi oluşturan meslek dallarına göre birinci grup için belirlenen asgari ücretin %10'u oranında daha fazla ücret alacaktır. İkinci kategori kapsamına, birinci kategori kapsamına alınmayan diğer bütün işler girmektedir. Birinci kategoride belirlenen işler emek yoğun, vasıfsız ve

yarı vasıflı işlerdir ve Kuzey Kıbrıs'ta bu nitelikteki işler genellikle Türkiyeli göçmenlerce yapılmaktadır (Purkis, 2008).

Dünyanın her yerinde ucuz işgücü, yeni pazarlar, üretim bağlantıları, avantajlı politik ortam peşinde sürekli hareket eden sermaye, sürekli mekânsal eşitsizlikler yaratmakta ve bu eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Ekonomik ve politik açılardan ayrıcalıklı sınıflarla, dezavantajlı sınıflar giderek artan bir hızla farklı mekanlarda yoğunlaşmaktadır. İlk dalga ile Kuzey Kıbrıs'a yerleştirilen köylülerin büyük bir kısmı, tamamen boşalmış köylere, akraba ve köylüleri ile birlikte yerleştirildiklerinden, başlangıçtan itibaren Kıbrıs Türk Toplumunu ile sosyal ve kültürel temasları çok zayıf olmuştur. Bu temassızlık göçün erken yıllarında, göçmenlerin, kendilerini “yabancı” olarak hissetmelerini engelleyen olumlu bir etki yapmasına karşın, göçün ilerleyen yıllarında, mekânsal ayrışma, sosyal ve kültürel ayrışmayı da beraberinde getirerek göçmenlerin toplumsal bütünleşmelerinde ciddi bir engel oluşturmuştur. Bu ayrışma aynı zamanda göçmenlerin, “öteki Türkler”, Kıbrıslılara benzemeyen TC'liler olarak dışlanmalarına da yol açan nedenlerden biri olmuştur.

Birinci dalga göçmenlerin tamamı vatandaşlık statüsüne sahip olmalarına rağmen, toplumsal ve kültürel bütünleşme düzeyleri, büyük bir kısmı henüz vatandaşlık statüsüne sahip olmayan ikinci ve üçüncü dalga göçmenlerden çok daha güçlü değildir. Kendileriyle sözlü tarih görüşmesi yapılan birinci dalga göçmenlerin neredeyse tamamı bu dışlanmayı, göçün ilk yıllarından itibaren, doğrudan (sosyal ve kültürel) veya dolaylı (ekonomik ve politik) olarak, çeşitli düzeylerde yaşadıklarını anlatmaktadırlar. Köylere yerleştirilen birinci dalga göçmenlerin, bir süre sonra kamusal alanda (hastane, okul, nüfus idaresi, su işleri, vatandaşlık işleri gibi) Kıbrıslı Türklerle artan temaslarıyla beraber, Türkiyeli Türklerle Kıbrıslı Türkler arasında, maddi, sosyal ve kültürel sermayelerin farklılığının da daha açık bir biçimde görünür hale gelmesine neden olmuştur. Başlangıçta

bir çeşit modern - geleneksel tezatlığı gibi ortaya çıkan bu durum zaman içinde derinleşecek olan sosyal dışlamanın başlangıç noktası olmuştur. Bu karşıtlık, Kuzey Kıbrıs'ın 1974'ten sonra yeniden şekillenen politik ve toplumsal coğrafyasında yeni bir ortak kimlik olarak Kuzey Kıbrıs Yurttaşlığının oluşmasını engellemiştir. Kıbrıslılar daima ülkenin asıl sahipleri yurttaşlar, Türkiyeliler ise vatandaşlık hakkına sahip ama ortak kimlik açısından yurttaş olarak kabul edilmeyen yabancılar olarak kalmışlardır. Bu dışlanma biçimi, çeşitli teşvikler ve davetle, yaşadıkları toprakları bırakarak, uzaktaki yabancı bir ülkeye gelmeyi kabul etmiş birinci dalga göçmenlerin hiç beklemedikleri bir tutumdur. Bu nedenle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, birinci dalga göçmenlerin hafızalarında bu tutumun ne kadar kalıcı bir etki yarattığı ortaya çıkmaktadır.

“... Çocuğu arkamıza alır giderdik hastaneye. Allah seni inandırsın hastanede şöyle derlerdi buranın yerlileri, yaşlıları olsun. “Allah! Çocuğu öldürdüler, kemiklerini kırdılar, cinganlar (Çingeneler)” derlerdi bize. Hastaneye gelirken giderken öyle derlerdi bize. Bizim arabamız yok tekerimiz yok, dağdan gelmişiz, kimseyi bilmeyiz, ne yapalım haydi kaparız çocuğu sırtımıza, gideriz hastaneye...” (Ayşe Hanım, 67, Mersin-Veyseller göçmeni, Gazimağusa-Veyseller Mahallesi / Temmuz 2007). “Geldiğimizde istememişlerdi bizi. Buraya güneyden gelen göçmenler, Maryalıları yerleştirmişler. Türkiyelileri istemediler bu Maryalıları. Gelmesin dediler istemediler. Sularımızı kestiler çok eziyet yaptı bunlar. Hiç unutmam onların yaptıklarını inanın. Köylüsünüz dediler yüzümüze... Mağaradan geldiniz dediler. Biz fellah değiliz anlımız açık dedik.” (Ümmü Alkan, 55, Manisa-Alaşehir göçmeni, Güzelyurt-Aydıncık / Mayıs 2008).

Kuzey Kıbrıs'ın pek çok özgün unsura ve coğrafi-tarihsel-politik bağlama bağımlı olarak Türkiye'den aldığı göçlerde vatandaşlığın kapsayıcı ve dışarıda bırakıcı yönleri her bir göç dalgası için farklı anlamlar taşımaktadır. Diğer yandan sınıf

lar arasında sadece maddi sermeye değil, kültürel sermayelerin farklılığı üzerinden ortaya çıkan dışlayıcı tutum, vatandaşlığı, bazı hakların kullanımı dışında önemsizleştirerek, ulusal kimlik verici bir faktör olarak uyruğu öne çıkarmaktadır. Kuzey Kıbrıs'ta Türkiyeli göçmenler öncelikle uyrukları (TC'li olmak) ve yoksulluk üzerinden dışlanmaktadır. Aslında bu ek-senler üzerinden görünen dışlanma temelde sınıfsal ve kültürel-dir. Çünkü Dünyanın pek çok göçmen alan ülkesinde olduğu gibi Kuzey Kıbrıs'ta da uyruk (ya da etnik köken) ve yoksulluk belli bir sınıfa karşılık gelmektedir. Ancak hem Türkiyeli göçmenlerin Kıbrıslılara hem de Kıbrıslıların Türkiyeli göçmenlere milliyetçi mercekler arkasından bakmaları göçmenlerin sınıfsal karakterini gizlemektedir. Kuzey Kıbrıs'ta da göçmenlerin kültürel sermayelerinin farklılığı, genellikle beşeri sermaye eksikliği olarak anlaşılmakta ve yoksulların topluma, üretici ve tüketici olarak katılmaları uygun bilişsel yeteneklerden yoksun oldukları gerekçesiyle engellenmektedir. Bu sosyal dışlanmanın önemli boyutlarından biridir. Sosyal ve kültürel dışlanma, bireyci mülkiyetçi değerler sistemince, göçmen emeğin kültürel sermayelerinin, ortak değerlerinin, amaçlarının ve kurumlarının sürekli aşağılanması biçiminde aktif bir süreç olarak işle-mektedir. Günümüzde yoksulluk sadece ekonomik değil sosyal, politik ve kültürel boyutları da kapsayıcı biçimde açıklanır. Do-layısıyla temel gelir ve tüketim ölçütleri yanında eğitim, sağlık, hizmetlere erişebilme ve altyapı faktörleri gibi görünür faktör-lerle; risk, kırılabilirlik, yaşam güvencesizliği, iç bütünlüğün kay-bolması seçim olanaklarının azalması, güçsüzlük gibi daha az görünür faktörler yeni yoksulluk ve sosyal dışlanmanın önem-li boyutları olarak ortaya çıkmaktadır (Byrne, 2006). Çünkü kötü işler sadece kötü gelir getirmezler. İşçilerin güçlerini zayıf-latır, üretim sürecinde değerlerini düşürür, kişisel gelişimlerini engeller, kendilerine olan saygılarına negatif etkide bulunur. Yani ekonomik anlamda yoksulluk, onları sadece maddi anlam-da değil, kültürel anlamda da baskı altına alır. Kötü işler, ekono-

mik güvencesizlik, işsizlik kapitalizm tarafından sistematik olarak yaratılır (Gaugh vd, 2006).

Birinci dalga göçmenlerin yaşadıkları ve hissettikleri ayrımcılık, onların aynı zamanda ekonomik bütünleşmelerini de olumsuz etkileyen bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Göçmenler, ekonomik bütünleşme süreçlerinde, işgücü olarak sahip oldukları niteliklerin çoğu kez Kıbrıs'taki üretim biçimlerine uygun olmaması yanında, eğitim düzeylerinin düşüklüğü nedeniyle de çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır. Öncelikle Tarımsal İşgücü Protokolü çerçevesinde kırsal alanlara yerleştirilen köylülerin, işgücü olarak nitelikleriyle, yerleştirildikleri köylerdeki ürün cinsi/ üretim biçimi arasında ciddi çelişkiler ortaya çıkmıştır.

Kuzey Kıbrıs'ta Birinci dalga göçmenlerin ekonomik bütünleşmelerinde sorun yaratan ikinci faktör ise bu göçmenlerin Türkiye'nin en yoksul ve kamusal hizmetlere en az erişimi olan köylerden gelmeleridir. Bu nedenle, okuma yazma bilmeyen pek çok göçmenin tarım dışı alanlardaki iş olanaklarından (Sanayi ve hizmet alanları gibi) yararlanamadıkları görülmektedir. Okuma yazma bilenler ise, en fazla ilkokul mezunu olduklarından, devlet memuriyeti gibi daha güvenceli ve yüksek gelirli işlere girme şansları olamamıştır. 1975 yılında Kıbrıs Türk halkı arasında eğitim oranları oldukça yüksektir. Bu nedenle tarımsal alanda kazanç elde edemeyen Türkiyeli göçmenlerin, sanayi, ticaret ve devlet memuriyeti gibi göreceli olarak eğitim gerektiren işlerde yerli halkla rekabet şansları olamamıştır. İlk dalga içinde, eğitim açısından rekabet şansına sahip olan çok az sayıda göçmen ise, devlet memurluğuna alınmada, Kıbrıslı Türklerin birbirlerini kayırmaları sonucunda bu işlere girememişlerdi³. Yukarıda üzerinde durulan, göçmenlere yönelik ayrımcılı-

3 Kıbrıs'ta tarihsel olarak iki toplumlu bir düzenin olması nedeniyle, etnik kayırmacılık, ekonomik, politik ve gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır (Bryant, 2007) Kıbrıslı Türkler ve Rumların, Adanın bölünmesinden önce kendi etnodinsel gruplarını kayıran tutumları, bölünmeden sonra, Kıbrıslı Türklerin, Türkiyeli Türklere karşı, Kıbrıslı Rumların da Pontus'lu Rumlara karşı sürdürdükleri bir politik kültür olarak sürmektedir (Trimikliniotis, 2007).

ğın, göçmenlerin ekonomik bütünleşmelerindeki olumsuz etkisi de, yapılan sözlü tarih görüşmelerinde açıkça ortaya çıkmaktadır:

“ Tarla verdiler ama ekersin kurak gidiyor, verim alamıyoruz. Bir iki hayvan yaptık, hayvanlar ancak yetiyor. Satıp bir şey kazanmıyorsun ki, çiftçi öldü şimdi bile öldü. Bizim Türkiye gibi değil di toprak, biz alışamadık. Hiç bahçe yapamadık. Yöntemini bilemedik, biz, anlamadık da bir şey ki yapalım. Ee kurudu bahçeler. Ancak yiyecek kadar yapabildikse. Başka bir şey yapamadık... Bu portakal toplama bir on sene sürdü. Ondan sonra işte fabrikalar açıldı. Bizi başımız bağlı diye fabrikaya da almadılar. Öyle ayırım oldu. Portakal paketleme fabrikasıydı. Ama sonra ihtiyaç olunca aldılar fabrikaya, bir sene gittim... Ayaklarımızın üstünde durmamız on seneden fazla zamanımızı aldı. Öyle kolay değil. 15 sene olmuştur. İşte bize verdikleri bu evi bile 20 sene sonra adam ettik, (Tamir yaptırıldı...)” (Sündüz Gün, 55, Samsun-Çarşamba göçmeni, Gazimağusa-Aygün Köyü / Temmuz 2007). “Şimdi adam Türkiye’den toprak için geldiyse baktı mesela ovasına Kıbrıs’ın, geniş alabildiğince topraklar. Üç sene sonra “eyvah” dedi. Çünkü kuraklık en az 7 sene sürüyor olduğu zaman. “Eyvah” dedi, ektiğini de alamıyor çünkü. Öyle bir yere düştü ki ektiğini de alamıyor. Yani 3 sene sonra “eyvah” dedi ama. Üç sene sonra da başka yer bulamadı gidecek. Şimdi bu insanlar, denizi bıraktı öbür tarafta geldi buraya. Ne yapacak baktı sağına soluna. Dediğim gibi toprak vermişsiniz, su yok, ne yapacak? Gene dedi hayvancılık yapmaya uğraşayım. 3-5-10 akşama kadar hayvanların peşine düştüler. Bir şeyler kazanayım. Yarın Türkiye’ye gitmem icap ederse işte aç susuz geri geldi denmesin. Yani bunun mücadelesi de verildi... Ama şimdi diyorlar ki, çekin gidin...” (Muharrem Söylemez, 52, Gaziler Cemiyeti, Gazimağusa / Temmuz 2007).

Türkiyeli göçmenlerin, köylere toplu halde yerleştirilmelerinin yarattığı dışa kapalılık, onların toplumsal, kültürel ve ekonomik uyumlarını zorlaştırırken, mülkiyetin yeniden paylaşımından alınacak pay konusundaki rekabet de, Kuzey Kıbrıs’ta yeni ve birleştirici bir vatandaşlık ortak kimliğinin oluşumunu engelle-

miştir. Diğer yandan 1976'dan itibaren, güvenlikleri garanti altına alınmış Kıbrıslı Türkler, beklentilerini Kuzey Kıbrıs'ta mülkiyetin yeniden paylaşımında daha yüksek pay almaya çevirmiştir. Bu süreçte, Türkiyeli göçmenlerin Kuzey Kıbrıs'ta yeniden paylaşılan mülkiyetten aldıkları pay da Kıbrıslı Türkleri rahatsız etmeye başlamıştır. “Kıbrıs'a uygun olmayan uygarlık dışı köylülerin” geri gönderilme arzusu tek başına Kıbrıs'ın modern kültürünü koruma isteği ile bağlantılı olmadığı, bu çalışma çerçevesinde yapılan sözlü tarih görüşmelerinde ve dönemin canlı tanıklarıyla yapılan söyleşilerde ortaya çıkmaktadır. 1976-1979 yılları arasında Kıbrıs'ta görev yapan emekli Büyükelçi Candemir Önhon bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“...Bir de Türklerin bu şekilde Kıbrıs'a yerleştirilmeleri, Kıbrıslı Türkler arasında, pastadan alacağımız pay azalıyor, daha küçük paya sahip oluyoruz, onun için artık gelmesin Türkiye'den kimse, biz burada başımızın çaresine bakarız, gibi bir hava estiriyordu...” (İnanç, 2007).

Kendileriyle sözlü tarih görüşmesi yapılan birinci dalga göçmenler de, kendilerine yönelik bu dışlama ve ayrımcılığın temelinde Kıbrıslı Türklerin, Rumlardan kalan malları Türkiyeli göçmenlerle paylaşmak istememelerinin yattığını düşünmektedirler.

“... Belli bir seneden sonra da “niye geldiniz” demeye başladılar. Bölüşüm kavgası başladı çünkü. Mal mülk kavgası, başka bir şey değil. Yani şimdi ben Türkiye'den gelmişim mesela, göçmen olarak, devlet bana 100 dönüm tarla vermiş bir yerde. Şimdi orada oturan adam, yani oranın yerlisi, hiç göçmen olmamış. “Türkiye'den geldiğin halde sana 100 dönüm tarla verildi. Aynı yerde bende oturuyorum 20 dönüm tarlam var, haksızlık değil mi?” diyor... “Ben diyor, yıllarca uğraştım, işte iki göz bir ev yaptım buraya ama sen geldin Türkiye'den buraya apartman gibi bir eve geçtin oturdun” diyor. (Muharrem Söylemez, 52, Gaziler Cemiyeti, Gazimağusa / Temmuz 2007).

Kuzey Kıbrıs Türk yönetimi ile Türkiye arasında yapılan Protokol çerçevesinde gelen göçmenleri Rumlardan boşalan

köylere yerleştirecek planlamanın başında Bakan Müsteşarı ve Mimar Hakkı Atun, dönemin doğrudan tanığı ve aktörü olarak, mülkiyet paylaşımındaki rekabeti şöyle ifade etmektedir:

“Göçmenleri yerleştirmekte başarılı sayılırız. Ama başarısız olduğumuz taraflar da var. Sosyal yapının geçirdiği zorluklar vardır. Onlar aslında büyük zorluklar olmadan aşıldı esastır. Ama bu defa siyasi bir sorun olarak ve kaynak dağıtımında Güney’den gelen insanımızın malına karşı, mal vermede bir kıskançlık oldu. “Hiç bir şeyi yoktu Türkiye’den geldi ona mal verdiniz Hakkı Bey ama bana vermedin” diyor. Ben hala daha rastlıyorum. Biz psikolog da olduk, sosyolog da olduk. Başka türlü çözemediniz zaten. Ve o tek taraflı bir söylem. Vermediniz, diyor, ki verdik. Vermememize imkan yok. Çünkü vermek için ordaydık. Ben size 75 yılında bir örneği anlatayım: Güneyden gelen göçmenlerimiz arasında bir köy geldi. Bu köyün ismi Tatlısu. Güneydeki ismi Tatlısu. Biz de kuzeyde onları yerleştirdiğimiz köye Tatlısu dedik. Ve en güzel sebze yetiştiren bölge, seracılık orada, su var ve onları oraya yerleştirmeye karar verdik. Aralarından bir heyet oluştu, karşıma geldi ve dedi ki, “Hakkı bey, bizi Tatlısu’ya yerleştirme”. Bu heyet içinden benim okuldan sınıf arkadaşım da var. Daha samimi, daha rahat konuşabiliyorduk. Ya, siz aklınızı mı kaçırdınız dedim. Biz, sizi en güzel, en verimli, en sulak, hemen üretim yapabileceğiniz bir yere yerleştiriyoruz. Bize teşekkür etmeniz lazım. “Biz istemeyiz” dediler. Bizi Girne’ye yakın bir yere yerleştir. Biz turizm ile iş bulur kendimize, geçiniriz, biz tarım yapamayız dediler. Peki dedik, biz de o köye Türkiye’den gelen göçmenleri yerleştirmeye başladık...” (Hakkı Atun, Lefkoşa-Köşklü Çiftlik / Haziran 2007).

Hakkı Atun’un yukarıda sözünü ettiği Tatlısu köyüne yerleştirilmeleri planlanan Güney Kıbrıslı Türklerin orayı beğenmeyerek, Girne’ye yerleştirilmelerini talep etmeleri üzerine, bu köye Konya’nın Ilgın köyünden gelen Türkiyeli göçmenler yerleştirilmiştir. Tatlısu köyü, denizden yüksekliği en fazla olan dağ köylerinden biri olduğu için, oraya yerleştirilen Konyalı köylüler, uzun yıllar, çok zor şartlarda mekana tutunma müca-

delesi vermişlerdir:

“Aslında göçmeni kimse sevmez, göçmeninin yüzü soğuk olur. Göçmeni Türkiye’de dahil, dünyada nereye gidersen git, göçmen sevilmez. Ekmeğini bölüşeceği bir adamı sevmezler. Adam benimle aynı zamanda geldi Güneyden. Onun da bir şeyi yok. O da 153 dönüm hakkı aldı, ben de aldım. Adam kendi aldığını görmüyor, seni görüyor. Ben diyor, Güneyde bıraktıklarına karşılık aldım. Sen diyor, malın mülkün yokken geldin, buradan tarla aldın. Ona çok geliyor.... Benim bu memlekette ne çektiğimi sen bana sordun mu? Ben, aç kaldım, susuz kaldım, çoluğum çocuğum ne yedi ne içti? Ben traktör aldım, radyatör alamadım da su taşıdım yanımda döktüm bütün gün ki ben çocuklarıma ekmek parası kazanayım. Şimdi Annan Planı olunca bizim araziler değerlendirildi ya, ondan rahatsızlar. O zaman, biz burada kalmayız, burası dağ başı dedikleri, beğenip almadıkları araziler bunlar. Biz kaldık mecburiyetten. Şimdi değerlendirince böyle derler...” (Şerafettin Yavuz, 58, Konya-İlgın göçmeni, Girne-Tatlısu Köyü / Temmuz 2007).

Türkiye’den gerek Tarım İşgücü Protokolü çerçevesinde, gerekse Protokol dışında, tarımdaki yoksulluk ve mülksüzlük nedeniyle Kuzey Kıbrıs’a göç eden birinci dalga göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, onların, hiçbir zaman kendilerine ait hissedemedikleri ve kendilerini de ona ait hissetmedikleri topraklarda yaşadıkları, hiçbir yere ait olamamanın getirdiği kimlik boşluğu açıkça izlenmektedir. Bu boşluğun en temel iki nedeni, hiçbir zaman “Kıbrıslı” kabul edilmeyeceklerini onlara hissettiren sosyal ve kültürel dışlanma ile yaşadıkları toprakların mülkiyetinin ve vatandaşlık statülerinin belirsizliğidir. Kıbrıs Sorununun çözecek bir anlaşmanın, 30 yıldan fazladır yaşadıkları toprakları eski sahiplerine verebileceğini ve kendilerine KKTC tarafından verilmiş vatandaşlığın da geçersiz olabileceğini bilmeleri, dünyanın pek çok yerinde, kalma süresine bağlı olarak göçmenlerin edinebildikleri mekânsal ve ulusal aidiyeti engellemektedir:

“Bak size kimliklerimi göstereyim. (üç tane kimlik çıkarıp ma-

sanın üzerine koyuyor: TC Nüfus cüzdanı, KKTC Yeni Nüfus cüzdanı, KTFD vatandaşlık kimlik kartı). Çekin bunların fotoğrafını çekin. Bu bizim durumuzu gösterir. Bak bu KKTC kimliğim. Yani vatandaş olduğumu gösteriyor burada o kadar. Beni Kıbrıslı yapmaz. Devlet dairesinde hastanede, aynı kimliğe sahibiz de benim işim niye olmuyor diyemezsin. Sen Kıbrıslı değilsin. TC'sin. Ben burada TC'liyim. Bak, bu da TC kimliğim. Bu da Türkiye'ye gidip gelme dışında bir işe yaramaz. Ben Türkiye'ye gidince orada da Kıbrıslıyım. Herkes öyle bakar bana orada. 30 yıl olmuş, oradan kopmuşuz tabi, oradakiler diyor bu Kıbrıslı. Ama buraya da bağlanamamışız işte... Nasıl bağlanalım, ha bu sene ha gelecek sene, bekleriz burada. Anlaşma olursa nereye gideceğimiz belli mi? Şimdi "Annan Planı" oldu. Dediler "şu kadar kişi kalacak, gerisi gidecek". Kim kalacak kim gidecek belli mi? Adamın cebinde duruyor liste. Bak, benim kaderim o listede yazılı. Adım o listede var mı yok mu? Belirsiz... Yeni değil bu, 30 senedir belirsiz. Yine de "Annan Planı'na" "evet" dedim, ne olacaksa olsun da ben de ne olduğumu bileyim artık... Onun için "evet" dedim." (Yusuf Bey, 49, Adana-Peke göçmeni, Lefkoşa-Ulu Kışla Köyü / Temmuz 2007).

Kuzey Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenlerin, gerek bu ülkedeki geleceklerine dair belirsizlikler, gerekse uyrukları (TC) üzerinden sosyal dışlanmaları, politik katılımları üzerinde de olumsuz etki yapmaktadır. Gündelik yaşamlarında özellikle erkek göçmenlerin en fazla konuştukları konular güncel siyasi olaylar olmasına karşın gerek demokratik kitle örgütlerine, gerekse politik partilere üyelikleri son derecede sınırlıdır. Hatta nüfusuna oranla büyük bir göçmen topluluğu barındıran Kuzey Kıbrıs'ta göçmen derneklerine üyelik dahi beklenebilecek oranın çok altında çıkmaktadır (Kurtuluş ve Purkis, 2009). Diğer yandan, verdikleri oylarla ülkenin kaderini belirleyici etki yaptığı iddia edilen bu göçmenler arasında 50 kişilik KKTC parlamentosuna girebilen milletvekili sayısı son iki genel seçimde sırasıyla 2 ve 4 kişi olmuştur. Birinci dalga ile gelen göçmenlerin milletvekili olabilmek için eğitim düzeyleri ve kültürel sermayelerinin yeter-

sizliği açısından bu anlaşılır bir durumdur. Ancak onların yüksek eğitim alabilmiş çocukları açısından bakıldığında durumun değişmiyor olması, Türkiyeli göçmenlerin ciddi bir politik katılım sorunu olduğunun işaretidir. Göçmenlerin politik katılımının bu derecede düşük olması, göçmenlerin kendi sosyal, politik, kültürel sermayeleri ve vatandaşlık aidiyetleri ile ilişkili olduğu kadar, Kuzey Kıbrıs'ta göçmenler için ekonomik ve toplumsal alanda olduğu gibi politik alanda da hareketlilik kanallarının yeterince açık olmamasının, dolayısıyla sosyal dışlamanın etkisi vardır.

SONUÇ

Kıbrıs'ın politik coğrafya olarak ikiye bölündüğü 1974'den sonra Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen ilk göç dalgasının, Kuzey Kıbrıs'ın gereksinim duyduğu niteliklerde bir işgücü olup olmadığı, Türkiye'de kırsal ve kentsel alanlardaki işgücü fazlalığı ile ilişkisi ve Türkiye ile Kıbrıs Türk Politik Liderliğinin birlikte gerçekleştirdiği bir nüfus mühendisliği olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı geniş bir tartışma konusudur. Ancak dönemin siyasi liderlerinin niyetlerinden bağımsız olarak, bu göçmenlerin kendi göç ve yerleşme öykülerini anlattıkları sözlü tarih görüşmelerinde, bu göçün, kendi topraklarında geçim şansı kalmamış köylüler için, dünyanın her yerinde olabilecek bir biçimde, bazı teşviklerle yaşamlarını yeniden kurma şanslarını değerlendirmek üzere, tipik göçmenler olarak bir başka memlekete gitmekten daha fazla bir şey olmadığı açık olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşın, Kuzey Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenler, göçün ilk yıllarında yerleştirilme biçimlerinden kaynaklı olarak mekânsal dışlanma ile karşı karşıya iken, özellikle son 10 yılda üçüncü dalga işgücü göçlerinin artmasıyla birlikte daha da artan bir biçimde, sosyal dışlanmaya da maruz kalmaktadırlar. Son yıllarda yapılan ampirik araştırmalar kadar, KKTC'de yayınlanan yerel gazetelerin köşe yazıları ve okuyu-

cu yorumları da bu sosyal dışlamanın ulaştığı boyutu gözler önüne sermektedir. Kuzey Kıbrıs'ta refah düzeyi yüksek ücretli orta sınıf (ağırlıklı kamu çalışanları) ve sol entelektüel topluluk için, Türkiyeli göçmenler, Türkiye'nin Kıbrıs'ta egemenliğini tesis etmek üzere yerleştirdiği yerleşik nüfustan başka bir anlam ifade etmez. Bu bakış açısı ile göçmenlerin bir toplumsal sınıfı da yoktur. Onlar, cahil, görgüsüz, suça meyilli kalabalıklardan (sayılardan) oluşan yabancılardır. Bu yabancıları ülkeye kabul edenler de iktidarlarını sürdürmek için oy deposuna ihtiyaç duyan, ayrılıkçı (Taksimci) Kıbrıslı Türk Siyasi elitidir. Birbiri ile ilişkili bu iki ön kabul, Türkiyeli göçmenleri, Türkiye ile Kuzey Kıbrıs'ın örtüşen politik çıkarlarına bağlı olarak gerçekleştirilen bir nüfus mühendisliği ile Türkiye'den Kıbrıs'a aktarılmış sınıfsız, suni bir nüfus konumunda tutar. Kuzey Kıbrıs'ta modern orta sınıf ve sol entelektüeller arasında yaygın olan bu görüş, aynı zamanda, Güney Kıbrıs'ın resmi-politik yaklaşımıdır. Ancak bu yerleşik görüş iki temel çelişki barındırmaktadır. Birincisi, Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'a aktardığı nüfusun niteliği ile kolonizasyon mantığı arasındaki çelişkidir. Bu araştırmanın verilerinin de ortaya koyduğu gibi, Kuzey Kıbrıs'ta, Meclisten mahkemelere, bürokrasiden demokratik kitle örgütlerine, kültür- sanattan eğitim ve bilime, sağlıktan basına, toplumun temel kurumsal yapılarında Türkiyeli göçmenler hiç bir belirleyici konuma sahip değildirlere. Hiç bir kolonizasyon modelinde kolonyal ülkenin vatandaşları, koloni konumundaki ülkenin vatandaşları karşısında mağdun (subaltern) konumunda olmazlar. Çelişkilerden ikincisi ise, Kuzey Kıbrıs'ta göçmenlerin Denктаş iktidarının sürmesindeki olumlu rollerine ilişkindir. Kıbrıslı araştırmacı Hatay, son genel seçimlerin sonuçlarına dayanarak, Türkiyeli göçmenlerin yerleşmiş olduğu köylerden çıkan oyları analiz ettiği çalışmasında, Türkiyeli göçmenlerin oy verme davranışları ile Kıbrıslı Türklerin oy verme davranışı arasında kayda değer bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur (2005). Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenleri aktarılmış –taşımaya

nüfustan ibaret olarak görmek, çok boyutlu bir göç ve göçmenlik deneyimini insansızlaştırmaktadır. Böylelikle göçmenlerin, toplumsal ve sınıfsal konumları kolayca göz ardı edilerek, göçmen statüsünden daha olumsuz, özgün bir statü olan, politika-ya alet olmuş unsurlar, olarak etiketlenirler. Dolayısıyla, Kuzey Kıbrıs'taki göçmenler, dünyanın farklı yerlerindeki göçmenlerle paylaştıkları ortak sorunları olan, ekonomik ve toplumsal hareketlilik kanallarının kapalılığı; kültürel entegrasyona zorlanma; etnik kimlik ve tabiyetlerine bağlı sosyal dışlanma karşısında hak aramaktan bile mahrum kalırlar. Diğer yandan, ABD'de Hispanikler, Kanada'da Asyalılar, Fransa'da Kuzey Afrikalı Araplar ve Almanya'da Türklerin örneğinde olduğu gibi, bütün dünyada göçmenlerin temel sorunlarından biri, göç ettikleri ülkenin yerli halkı tarafından, etnik kökenleri üzerinden sosyal dışlanmalarıdır. Kuzey Kıbrıs'ta ise, Kıbrıslılar da Türk oldukları için da Türkiyeli göçmenleri “Türkler” olarak değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin kısaltılmış harflerinden türetilen “TC'liler” olarak Kıbrıs'ın yerli halkının içindeki Türklere ayırıştırılır. Bu durum KKTC'de vatandaşlık statüsüne sahip olmanın ya da Kıbrıs'ta doğmuş olmanın değiştiremediği bir ayırışmadır. Göçmenlerin, göç ettikleri ülkenin ortak ulusal kimliğine eklenmesine izin vermeyen bu dışlama, onları, zorunlu olarak geldikleri ülkenin (Türkiye'nin) ulusal kimliği içinde kalmaya zorlar. Bu durum, modern ulusal aidiyeti, zaman-mekân boyutunda parçalar ve göçmenleri yersiz-yurtsuzlaştırır. Onlar kendilerini ne Kıbrıs'a ne de Türkiye'ye ait hissetmezler. Oysa esas olan, onların hem Kıbrıs'a, hem de Türkiye'ye aidiyetleridir. Ancak bütün dünyada olduğu gibi, Kıbrıs'ta da bu ikili aidiyetin yeşermesi için, çok boyutlu politik ve sınıfsal engellerin aşılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N., Kemiksiz, N. (1986) Türk Dış Göçü 1960-1984: Yorumlu Bibliyografya, Ankara Üniversitesi SBF yayınları No.555, Ankara.
- Akgün, M., Gürel A., Hatay M., Tiryaki S.(2005) Quo Vadis Kıbrıs, TESEV Working Paper.
- Başbakanlık Arşivi 2000, www.devletarsivleri.gov.tr, Erişim: 3.12. 2009.
- Brubaker, R. (1992) Citizenship and Nationhood in France and Germany, Harvard University Press, Cambridge, Mass, Londres.
- Bryant, R. (2007) Tebaadan Vatandaşa Kıbrıs'ta Modernite ve Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Byrne, D.(2006) Social exclusion, Open University Press, UK.
- Costa-Lascoux, J. (1989) De l'immigre au Citoyen, La Documentation Française, Paris
- Costa-Lascoux, J. (1992) "Vers une Europe des Citoyens", Logiques d'Etats et immigrations, eds. Costa-Lascoux, J., Weil, P, J., Kime, Paris: 281-293.
- Erder, S. (1996) Ümraniye: İstanbul'a Bir Kent Kondu, İletişim, İstanbul.
- Erder, S., Kaşka, S. (2003) Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey, IOM., Geneva.
- Erman, T. (2002) Mekânsal Kümelenme Siyaset ve Kültür, Kentleşme Göç ve Yoksulluk, İmaj Yayınları, Ankara.
- Gough, J., Eisenschitz, A., McCulloch, A. (2006) Spaces of Social Exclusion, Routledge, Londra ve New York.
- Gloming Project, (2008) www.kora.metu.edu.tr , Erişim 10.02.2009.
- Gürel, A., Özersay, K. (2006) The Politics of Property in Cyprus, PRIO Report 3
- Hart, C., W. (1969) Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul.
- Hasgüler, M. (2002) Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hatay, M. (2005) Beyond Numbers: An Inquiry into the Political Integration of the Turkish "Settlers" in Northern Cyprus, PRIO Cyprus Centre, Nicosia.
- _____ (2007) "Settlers, Soldiers, Students and Slaves: The Complex Composition of Turkish Immigrants in Cyprus", PRIO Cyprus Centre, Nicosia.
- _____ (2007a) Is the Turkish Cypriot Population Shrinking? An Overwi-

- ev of the Ethno- Demography of Cyprus in the Light of the Preliminary Results of the 2006 Turkish Cypriot Census, PRIO Cyprus Centre Report, 2/2007, Nicosia.
- Hatay, M., Bryant, R. (2008) Migrant Cities Research: Nicosia North, Living Together Programme, British Council.
- Hill, G. (1952) A History of Cyprus: Volume IV: The Ottoman Province, the British Colony, 1571–1948, Cambridge University Press, Cambridge.
- Işık, O., Pınarcıoğlu, M. (2001) Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İçduygu, A., Keyman, E. (2003) “Globalization, Migration and Citizenship: The Case of Turkey”, Eds. Kofman ve Gillian, Globalization, Pinter, London.
- İnalçık H. (1996) The Recent History of Cyprus, First International Congress on Cypriot Studies, Ed. E.Doğramacı, EMU-GaziMağusa.
- _____ (1997) A Note on Population of Cyprus, Journal for Cypriot Studies, 3(1), Gazimağusa.
- İnanç, G. (2007) Büyükelçiler Anlatıyor: Türk Diplomasisinde Kıbrıs (1970-1991), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaya, A., Kentel, F. (2005) Euro Türkler: Türkiye ile AB Arasında Köprü mü Engel mi?, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Göç Araştırmaları Uygulamaları Merkezi.
- Kaya, A., Şahin, B. (2007), Kökler Ve Yollar : Türkiye’de Göç Süreçleri. 1. baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıray, M. (1982) Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kızılyürek, N. (2002) Milliyetçilik Kıskaçında Kıbrıs, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M., Passy, F. (2005) Contested Citizenship, Immigration and Cultural Diversity in Europe, University of Minnesota Press, Minnesota, London.
- Kökdemir N. (1957) Dünkü ve Bugünkü Kıbrıs, İstiklal Matbaası, Ankara.
- Kurtoğlu, A. (2004) Hemşerilik ve Şehirde Siyaset.; Keçiören Örneği, İletişim, İstanbul
- Kurtuluş, H. , Purkis, S. (2009) Kuzey Kıbrıs’a Türk Göçünün Niteliği ve Göçmenlerin Ekonomik Sosyo-Mekânsal Bütünleşme Sorunları, TÜBİTAK, 106K330 Nolu Proje.

- Monkhaci, N. (2003) "Sınırdaki iki Örnekten Hareketle Göç(ler) Sosyolojisini Yeniden Düşünmek", *Toplumbilim : Göç Sosyolojisi Özel sayısı*, 17: 57-72.
- Noiriel, G, Beaud, S. (2003) Göçmenlerin Bütünleşmesini Düşünmek, *Toplumbilim: Göç Sosyolojisi Özel sayısı*, 17: 15-24.
- Purkis, S. (2008) "Türkiyeden Kuzey Kıbrıs'a Son Göçlerde Kadın İşgücünün Göçmenlik Halleri", *Eğitim Bilim Toplum*, cilt. 6, sayı. 23: 6-35.
- Sassen, S. (2006) "The Repositioning of Citizenship and Alienage: Emergent Subjects and Spaces for Politics", *Displacement, Asylum, Migration*, Ed. Kate E. Tunstall, Oxford University Press, UK: 176-203.
- Sayad, A. (2003) "Çifte Yokluk: Göç Ederken Kurulan Hayallerden Göçmen Olmanın Acılarına", *Toplumbilim: Göç Sosyolojisi Özel sayısı*, 17: 25-30.
- Schireup, C.U. (2007) "Social Exclusion, Diversity, and the EU's Anti-Discrimination Agenda", *European Anti-Discrimination and the Politics of Citizenship*, Ed. Christophe Bertossi, Palgrave Mcmillan, US, UK: 99-124.
- Şenyapılı, T. (1978) Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu, ODTÜ Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İ., Gülöksüz, Y., Oktay, T. (1976) Şehir (Gecekondu Dolmuşlu İşportalı), Cem Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İ. (1982) Kentleşme Yazıları, Turhan Kitapevi, Ankara.
- Trimikliniotis, N. (2007) " Racism, Migrants as Social Actors and the Transformations of Cypriot Society: in Search of a New Cypriot Consciousness", *Immigrants in Cyprus "New Cypriots" or Discriminated Outsiders*, Paper for the German Cypriot-Forum (DZF) and the Cyprus Academic Forum (CAF) conference on the occasion of Germany's EU Presidency.
- Wieviorka, M. (2003) "Çok kültürlülük: Bir sorunun çözümü mü yoksa dile getirilmesi mi?" *Toplumbilim: Göç Sosyolojisi Özel sayısı*, 17: 39-44.
- Yasa, İ. (1979) Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Bütünleşme, TODAİE Yayınları No.182, Ankara.

MERKEZDE KALMIŞ BİR GÖÇ MAHALLESİNİN DÖNÜŞÜMLERİ: 1990'LARDAN BUGÜNE MERSİN DEMİRTAŞ'TA ZORUNLU GÖÇ, YOKSULLUK VE KENTSELLİK

Bediz Yılmaz & Ali Ekber Doğan

GİRİŞ

Kent araştırmalarında belli bir mekana dair inceleme çoğunlukla bir seferle sınırlanır; oysa hızlı dönüşümlere sahne olan kentlerde 10 yıl dahi önemli değişimlerin gözlenmesi için yeterli bir süre olabilmektedir. Sevilay Kaygalak'ın 1998'de alan araştırmasını yaparak 1999'da savunduğu Yüksek Lisans çalışmasının konusunu oluşturan Mersin Demirtaş Mahallesi üzerine yeniden bir inceleme yapma fikri, kendisi Doktorasını tamamlayıp çalışmak üzere Mersin Üniversitesi'ne döndüğünde ortaya çıkmıştı. Bu amaçla alana birkaç seferimiz de olmuştu, fakat ön çalışma olarak Demirtaş'ın kendisine değil de benzer nitelikler taşıyan başka mahallelere gitmiştik. Bu çalışmayı onun vefatından sonra hem böylesi bir dönemsel karşılaştırma yapmayı anlamlı buldu-

* Mersin Üniversitesi, İİBE, Kamu Yönetimi Bölümü

ğumuzdan, hem de onun anısını yaşatmanın en iyi yollarından birinin kendi çalışmasını devam ettirmek olduğuna inandığımızdan gerçekleştirdik. Sevilay'ın yakın zamanda "Kentin Mültecileri" adıyla kitaplaştırılan sözü edilen yapıtının emeği, özeni, kapsamı ile karşılaştırıldığında çok eksikli bir iş yaptığımızı kabul ederek, onun izleğini takip etmenin bizi bu ve benzer mahalleler ve "yeni kentsel gerçekliğin" bugünkü durumuna ilişkin yeni bilgiler ve yaşam deneyimleriyle tanıştırdığını, bunun için kendisine minnettar olduğumuzu belirtiyoruz. Bu makalede zorunlu göçle gelenler, onların yaşadığı mahallelerde yoksulluk, sosyal ayrışma ve kentsellik biçimleri hakkındaki bu bilgileri sizlerle paylaşarak, günümüz Türkiye kentlerinin bazı önemli gerçekliklerine ilişkin düşüncelerimizi paylaşmayı amaçlıyoruz.

Sevilay, Demirtaş'ı inceleme alanı olarak seçmesinin nedenlerini sıralarken şunları belirtiyordu (1999: 88):

Demirtaş Mahallesi, oldukça heterojen olan demografik yapıyla kentin önemli bir özelliğini temsil etmektedir. Bu mahalle, hem düşük gelirli yerli nüfusun yaşadığı hem de yaklaşık 35 yıldır Doğu, Güneydoğu, İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki bir çok kentten yoğun göçler alan bir bölgedir. Yıllardan beri göç alan bu bölge, hala göçü çeken önemli bir merkezdir. Özellikle, 1990 sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen nüfusun önemli uğraklarından biri durumundadır. Demirtaş'ın bu heterojen ve devingen yapısı, hem farklı toplumsal grupların kentle ilişkilene ve kente eklemlenme biçimlerinin karşılaştırılabilmesine hem de yerleşik ve yeni kurulan ilişki ve mekanizmalar ile bunlar arasındaki etkileşimin gözlemlenebilmesine olanak sağlamaktadır.

Gerçekten de yoğun göç alan Mersin'de tamamen 1990 sonrası zorunlu göç süreciyle bağlantılı olarak oluşmuş çok sayıda mahallenin homojen sosyo-ekonomik yapısına¹ karşılık,

1 Nitekim bu mahallelerden birinin muhtarı bu mahalleleri "fotokopiyle çoğaltılmış mahalleler" olarak adlandırıyor (Kurdali mahallesi muhtarıyla görüşme, Eylül 2007).

Mersin'in en eski göç uğraklarından biri konumundaki Demirtaş çok daha heterojen bir nüfusu –ve bununla bağlantılı olarak çok daha katmanlı bir sorunlar yumağı- barındırdığı ölçüde salt monografik bir araştırmanın ötesinde Mersin kentinin genel resmine dair de kimi tespitler yapma imkânı sunuyor. Sevilay'ın araştırmasından 10 yıl sonra gerçekleştirdiğimiz çalışmada bir yandan o çalışmada belirtilen pek çok hususun geçerliliğini aynen koruduğunu gözlemlerken, diğer yandan da bazı noktalarda önemli dönüşümlerin yaşandığını ve daha önce görülmeyen yeni olguların ortaya çıktığını tespit ettik.

DEMİRTAŞ MAHALLESİ: HER DAİM GARİBAN YURDU

Fiziki anlamda merkeze yakın olsa da kimi mahalle ya da semtler, sosyal dokusu (ilişkiler, deneyim ve pratikler), barındırdığı nüfusun sosyal refah ve kentsel olanaklardan aldığı payın düşüklüğü ve kent tahayyüllerinde zihinlerde yerleştirildiği yer bakımından “kenar mahalle” diye anılır. Mersin Demirtaş Mahallesi, mekânsal bir mesafeyi de imleyen varoş ya da banliyöden farklı olarak, Türkçe'deki gayet güzel oturan tabiriyle böylesi yoksul kenar mahallelerden biridir.

Mahalleye yol, elektrik, içme suyu gibi altyapı yatırımlarının yapılmaya başladığı 1970'lerde kentin çeperinde yer alan Demirtaş Mahallesi, 1980'lerden itibaren genişleyen kent merkeziyle fiziken birleşme sürecine giriyordu. Bu birleşme durumu, Mersin'in iki büyük caddesi olan Atatürk Caddesi²-Gazi Mustafa Kemal (GMK) Bulvarı arasında yer alan ve Demirtaş'a paralel uzanan bölgenin İstiklal, Silifke, Cengiz Topel, Burhan Felek ve Soğuksu gibi caddelerin üzerinde yoğunlaşan biçimde doğudan batıya doğru konut, iş yeri ve küçük sanayi atölyeleriyle dolmasıyla söz konusu olmuştur. Nitekim, bu dönemde yapılan

2 Atatürk Caddesi şu anda yaklaşık 500 metre uzunluğunda bir yaya bölgesinin adıdır ve halk arasında “Enteller Caddesi” diye anılmaktadır.

1986 İmar Planında, Demirtaş mahallesinin GMK Bulvarı üzerinde yer alan kısımları “ticari leke” olarak işaretlenmiştir³ (Doğan, 2002: 138-139). Bu şekilde mekânsal anlamda merkezle bütünleşiyor gibi gözükse de mahalle sosyal anlamda göçmenlerin, işçi, işsiz, emekli, küçük esnaf kent yoksullarının, dışlanan ya da dışlandığını, ayrımcılığa maruz kaldığını düşünenlerin yaşadığı bir yerleşimdir. Yaygın işsizlik ve yoksulluk yüzünden yaşama ve barınma koşullarının bozuk olduğu veya siyasi tercihleri nedeniyle belediye hizmetlerinden oldukça yetersiz düzeyde yararlanan Demirtaş Mahallesi, orta ve üst sınıfların ana ulaşım akslarının paranteze alması sayesinde dışından geçmeye cesaret edebildiği, orta sınıflarla kent yönetimlerinin zihinsel haritalarında çeperde kalmış bir varoş olmayı sürdürmektedir.

MAHALLENİN KISA TARİHÇESİ

İsmi, Mersin’in 1919-1921 arasındaki işgali yıllarında işgalcilere karşı çarpışan milis kuvvetlerinden biri olan Demirtaş Müfrezesinden aldığı söylenen (Develi, 1998: 69) Demirtaş Mahallesi göçle oluşmuş eski bir işçi mahallesidir. Sevilay Kaygalak tez çalışmasında (1999) –mahallede yaptığı derinlemesine görüşmelerden hareketle- mahallenin 1980’lere kadarki gelişim sürecini şöyle özetliyordu:

(...)Buna göre, ilk olarak Arap nüfusun yerleştiği bu bölgede esas canlanma, 1960’ların ikinci yarısından sonra başladı. 1965’e kadar, mevsimlik işçi olarak gelip narenciye bahçelerinde çalışanlar bu tarihten başlayarak Demirtaş’a yerleşmeye başladı. 1963 kent planının bu bölgede 1000 m²’den küçük arsa satışını yasaklamasına karşın, göçlerle artan konut talebini karşılamak üzere emlakçıların parselasyon yaparak hisseli arsa satışını gerçekleştirmeleri, özellikle Demirtaş’ın batısında hızlı bir yapılaşmaya neden oldu. Aynı dönemde liman-

3 1980 yılında yapılan İmar Planında böyle bir işaretlemenin olmadığını da belirtmek gerekir.

la birlikte gelişen sanayinin de etkisiyle ivme kazanan göçler, bu bölgeye yerleşenlerin sayısını arttırdı. 1970'lerde, özellikle, İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun bazı kentlerinden gelen göçmenlerin akınına uğrayan Demirtaş, 1980'in ikinci yarısından başlayarak, başını Siirtlilerin çektiği Güneydoğu Anadolu'dan göçlerle karşı karşıya kaldı.

Demirtaş'ın bugünkü sosyo-mekânsal dokusunu ise daha ziyade işçi emeklileriyle ve düzensiz-güvencesiz işlerde kendi ya da başkası hesabına çalışarak hayatını sürdürmeye çalışan 1990'ların zorunlu göç mağdurları şekillendirmektedir. Merkezi iş alanına (MİA) bitişik bir konuma gelmesine karşın Demirtaş'ın fiziksel ve sosyal altyapısı, buna bağlı olarak da yararlandığı hizmetler ve toprak rantı açısından yoksul kenar mahalle kimliği değişmemiştir.

Demirtaş'ın öteden beri sahip olduğu sosyo-mekânsal dokunun özellikleriyle, onun 1990'lardan beri geçirdiği dönüşümleri birleşerek, onu kendine özgü bir yer haline getirmiştir. Özellikle 1980 ve 1990'larda yapılan 1. ve 2. çevre yolları onu uzun süredir kent merkezine dâhil etmiş olduğu için Mahalle göçle gelenlerin kent hayatına daha kolay giriş yaptıkları bir kenar mahalledir. Bu durum onun ayırt edici özelliklerinden biridir. Mahallenin göçle süregelen bu ilişkisi Sevilay Kaygalak'ın çalışmamıza esin kaynağı olan, 1998-1999'daki alan araştırmasında şöyle ortaya konuyordu:

Demirtaş Mahallesi, hem yerli emekçi nüfusun yaşadığı hem de yaklaşık 35 yıldır Doğu, Güneydoğu, İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki kentlerden gelen göçmenlerin yerleştiği bir bölgedir. Yıllardan beri göç alan bu bölge, hala göçü çeken önemli bir merkezdir. Özellikle 1990 sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen nüfusun önemli uğraklarından biri durumundadır (Kaygalak, 2001: 142).

Hiçbir zaman revaçta olup da sonradan gerilemiş bir mahalle olmadığından klasik anlamda bir kentsel çöküntü bölgesi diyemeyeceğimiz Demirtaş Mahallesi'ne özgünlüğünü veren bir

özellikten daha söz etmek gerekiyor. O da pek çok kentte kentin merkezi iş alanıyla bitişik hale geldiğinde dönüşen, apartmanlaşan eski işçi/yoksul-göçmen mahallelerinin sahip olduğu iktisadi potansiyellere, sosyo-mekânsal ve ekolojik dokuya sahip olmayışıdır. Bu durumu, 1990'ların ikinci yarısında yaşanan zorunlu göçün varış noktalarından biri olması, nüfusunun sosyo-kültürel bileşimindeki değişim, ilçe belediyesini 1999'dan beri MHP gibi mahallenin siyasi kimliğiyle taban tabana zıt bir partinin yönetiyor olması gibi bir takım gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekir. Söz konusu birbiriyle ilintili gelişmeler, bir yandan eski-oturmuş bir mahalle olarak içinde yaşayanların 1970'lerden beri biriktirmiş olduğu "sosyal sermaye"nin sağladığı olanakları yetersiz kılmış, diğer yandan mahallelilik ve komşuluk ilişkilerini ciddi anlamda bozmuştur.

Bozulmanın sonucu ise görece küçük bir coğrafi alanda ikili bir mahalle yapısının ortaya çıkmasıdır. Bu çerçevede, 1990'larda mahalleye gelmiş olan zorunlu göç mağdurlarının yaşadığı görece büyük parçayla, eski göçmenlerle Mersin'in yerlilerinin yaşadığı parça arasında ciddi bir tezatlık söz konusudur. Söz konusu büyük parça, sosyo-mekânsal dokusuyla Demirtaş'ın yoksul kenar mahalle olma özelliğini sürdürmesinde merkezi bir role sahiptir. Bu kenarlığı fiziki mekân anlamında kentin içerisinde olsa da zihinlerde çok sapa bir noktaya konmasından anlamak mümkündür. Kent merkezinden "mavi dolmuşlara" binildiğinde 10 dakikada, özel otoyla onun yarısı kadar bir sürede göbeğinde olunabilse de Demirtaş Mahallesi kimileri için üzerine iliştirilmiş suç cangılı imgesi nedeniyle gidilmesi cesaret isteyen, tekinsiz bir yerdir. Yaygın tabirle orta sınıflar, bizce kentteki burjuva-küçük burjuva kesimler tarafından bugün bir suç merkezi, bölücülük yuvası olarak kodlanan mahalle, kent proleterleri, yoksulları içinse tüm tekinsizliğine rağmen, uçurumdan yuvarlanırken hayata tutunulan bir daldır. Dal çok sağlam mı tartışılır, ancak asıl gelişimini 1990'lardaki zoraki göç sürecinden almış Özgürlük, Güneş gibi mahallelere nazaran daha otur-

muş, düzenli, yoksulluğu daha hafifletilmiş biçimde yaşayan bir mahalle olduğu da söylenebilir. Bu görelî üstünlüğü bir ölçüde MİA'ya yakınlığından, bir ölçüde de az önce belirttiğimiz üzere yetersiz kaldığını söylediğimiz mahallenin geçmişten beri biriktirmiş olduğu “sosyal sermaye”nin sağladığı olanaklardan kaynaklanmaktadır. Mahalleli kadınlardan birinin pek güzel ifade ettiği gibi “Demirtaş garibanların yurdu”dur⁴.

Demirtaş için bu adlandırmanın tekil bir bireyin öznel değerlendirmesi olmadığı, başka türlü bir kolektif algının ürünü olduğu söylenebilir. Böyle bir sözü söyletenin ne olduğuna gelince, ‘o’ keşfetmesi zor, karmaşık olmasa da kavranması birazcık zaman alan bir ruhtur. Mahallenin eski sakinlerinin kahvehanelerde sanki dünmüş gibi anlattıkları, 1980 öncesi solcu ve emekçi geçmişinden gıdasını alan cılız da olsa bir mahallelilik ruhunun halen mevcut olduğu söylenebilir. Özellikle Alevi kökenli, şimdilerde çok büyük ağırlıkla CHP’li kesimin anlatış biçimlerinden zaman algılarının çok ilginç biçimde şekillendiği anlaşılıyor. Onların Mahallelilik ruhu burada uzun yıllardır yaşayanların eski ‘hareketli’ yıllara nostaljik bakışında kendisini dışa vuruyor. Sivashlılar Kıraathanesinin “Bırakın bugünkü gibi esrar satıcılarının olmasını kapımızı, pencerelerimizi kilitmeden uyurduk”, “şimdi hırsız korkusundan sıcak ve havasızlıktan her tarafı sıkı sıkı kapatıyoruz, yine de soyulmaktan kurtulamıyoruz”, “herkes birbirini tanırды, uyumsuzluk, huzursuzluk yoktu”, “kadınlarımız geç saatlere kadar mahallede rahatça tek başlarına dolaşırды”, “fabrikaların gece vardiyasına giden servislere binmek için kadınlar, genç kızlar aşağıdaki köprüye kadar rahatça yürürdü” gibi özlem yüklü cümlelerle birbirinin sözünü kesen/tamamlayan müdaviimleri bu anlamda tipiktir. Anlattıklarından o günlerin güzelliği veya iyiliğinin, mahallenin anılan yıllarda (belki de

4 Mersin’de kendisi ya da ailesinin geçmişte mahalleyle bir ilişkisi olmuş şimdilerde orta sınıf muhitlerde oturan geniş bir kesim olduğunu, bunların da bu imgeyi paylaştıkları, ancak Demirtaş’ın 1990’larda yaşanan (Kürt) göç(üy)le bozulduğunu söyledikleri görülmektedir.

sadece 5-10 yıl süren) legal-illegal sol örgütlerin kurtarılmış bir mahallesi olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

“DEMİRTAŞ” KİMLİĞİNİN OLUŞUMU

Eskiden Demirtaş Mahallesi denildiğinde Mersin'deki popülar algıda, sınırları bugün bu ismi taşıyan mahallenin yanında, Alsancak, Portakal, Turunçlu, Turgut Türkalp, Mustafa Kemal Mahallesi'ni de kapsayan daha çok semt diyebileceğimiz bir mekânsal bütüne işaret ediliyordu. Yani, kent haritası bakıldığında Müftü Deresi ile Karayolları Bölge Müdürlüğü (Akbelen Bulvarı) arasında kalan 1. Çevre Yolu'nun (GMK Bulvarı'nın) kuzeyindeki bölgenin tümü Demirtaş diye adlandırılıyordu. Aynı şekilde, Turunçlu, Turgut Türkalp, Mustafa Kemal mahallelerinin sonradan Demirtaş'tan ayrı(ştı)ılarak mahalle tüzel kişiliği kazanan yerler olduğunu biliyoruz⁵.

Demirtaş Mahallesi'nin 1970'ler ve kısmen de 1980'lerde sosyal olarak çağrıştırdığı şey ise yoksul bir göçmen-Alevi-işçi mahallesi veyahut semti olmasıydı. Demirtaş mahallesi öteden beri göçle gelen Alevi nüfusun yerleştiği, yerlisi de aynı mezhepten olan bir mahalleydi⁶. Bütün bu göç süreciyle birlikte, geniş sınır-

5 Demirtaş'ın bir mahalle tüzel kişiliği olarak, bugünkü kent içi konumunu ise: Toroslar İlçesi sınırları içinde yer alan, doğu-batı yönlerinde yayılmış, Batı sınırını Soğuksu Caddesi'nin, Doğu sınırını ise 203 ve 208. Caddelerin çizdiği, 1'nci çevre yoluyla (GMK Bulvarı'yla) 2'nci çevre yolu (H. Okan Merzeci Bulvarı) arasında kalan bir alan diye anlatabiliriz.

6 Arap Alevisi olan yerli nüfusa dair bilgi vermek gerekirse, bunlara Nusayri denildiği, kentin bir liman kenti olarak kurulmaya başlangıcı olan 1830'lardan itibaren Mersin'de yaşamaya başladıkları belirtilmektedir. Mersin'in de içinde yer aldığı Çukurova yöresi, Osmanlı'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Pağışaha/payitahta karşı isyanı sırasında, 1832'de Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiş, Arap nüfus da yöreye Mısır ve Lübnan'dan onun tarafından getirilmişti. Arap kökenli nüfusun artmasında, 1860'larda Lübnan'da yaşanan mezhep savaşından kaçarak Çukurova yöresine gelenlerin (bunların çoğu Maruni denilen Hristiyan Araplardır) ciddi payı olduğu belirtilmektedir (Develi, 1991: 56, Doğan, 2002: 178-184). Hristiyan Arapların kent ekonomisinde önemli yere sahip oldukları, kentin eski zengin muhiti Çamlıbel semtindeki (Kültür Ma-

lara ulaşarak mahalle dediğimiz idari entitenin ölçeğinin ötesine geçip, daha gayrı-resmi ve zihinsel ölçek olarak bir semt haline gelen Demirtaş'ın işçi muhiti kimliği de bir o kadar belirgindi.

1970-1980'ler Mersin'inde, Yeni Mahalle, Nusratiye, Silifke Caddesinin Müftü Köprüsü civarında kalan bölgeler bürokrat, memur ve serbest meslek erbabının, Osmaniyeye Türk Sünni esnaf-zanaatkar, Bahçe ve Kiremithane yerli (Arap ve Romanlar) yoksul-emekçi kesimlerin, Çamlıbel burjuva kesimlerin yaşadıkları mahallelerken, Demirtaş ve Siteler ise Mersin'in işçi kimliği ön plana çıkmış iki mahallesiydi. Mahallede kanat önderi sayılabilecek kişilerle yaptığımız görüşmelerde, Çukurova Fabrikası, Cam Sanayi, Soda Sanayi, Akdeniz Gübre, Ataş Rafinerisi'ne işçi taşıyan servislerin sabah-akşam mahallenin ana caddesinde adeta geçit töreni yaptığı belirtilmiştir.

Mahalle tarihine daha yakından baktığımızda, 1970'lerde hem hızlı bir nüfus artışı, hem de politizasyon yaşadığını görüyoruz. Mahalle yaşamını ve ilerideki kimliğini belirleyen bu iki önemli süreç içiçe geçmişti. Bunun bir nedeni, artışın belli ölçüde siyasal nitelikte bir göçten kaynaklanmasıydı. Maraş, Malatya, Sivas gibi faşist hareketin sol siyasete eğilimli yeni kentlileşen Alevi nüfusa karşı girdiği katliamlar sonucunda bu illerin kentleri ve kırlarından göçün yöneldiği yerlerden biri de Mersin kenti idi. Mersin içinde ise göçle gelenlerin işçi mahallesi Demirtaş'tı.

Elbette 1970'li yılların sıcak politik atmosferi⁷ düşünüldüğünde mahalledeki özellikle genç Alevi göçmenler arasında sol-

hallesi içinde) gayri menkullerin büyük ölçüde bunlara ait olduğu, ibadethane olarak bu semtin Cumhuriyet Meydanıyla kesiştiği noktada yer alan kiliseyi kullandıkları görülür.

7 İşçi hareketiyle sosyalist hareketin 12 Mart Muhtırasıyla önü alınmaya çalışılan yükselişi ve iktidar stratejisini faşist bir darbe üzerine kurmuş, milliyetçi, paramiliter Milliyetçi Hareket Partisi'nin katalizörlüğünde (Burak Gürel, Praksis 12) siyasal şiddetin dozunun artması, işçi eylemlerine, sol görüşlü öğrencilere, aydınlarla ve Alevi mahallelerine-kıraathanelerine karşı düzenlenen silahlı saldırı ve suikastler, ona karşı kimi mahalleleri "kurtarılmış bölgeler" haline getiren mücadele ortamı bu durumda etkilidir.

culuğun CHP'yle sınırlı olduğunu söylemek de mümkün değildir. Legal solda ayrıca Alevilerin 1970'lerde kurulan Birlik Partisi'nin de en güçlü olduğu mahallelerden birinin Demirtaş olduğu belirtilmektedir. Mersin'de yukarıda anılan illerde büyük ölçüde Alevi kesim arasında güçlü olan iki örgüt mahallede de etkin konumdaydılar. Bunlar, Deniz Gezmiş'lerin, Sinan Cemgil, Hüseyin İnan'ın kurucusu olduğu Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu geleneğinden türeyen örgütlerdi. Bunlar mahallede çıkardıkları dergilerin ismiyle anılan, Halkın Kurtuluşu ve Emegün Birliğı (Türkiye Komünist Emek Partisi-TKEP adıyla partileşmişti) isimli örgütlerdi. İlk grup Malatya, Muş-Varto'lular arasında örgütlü iken, ikinci grup Yozgat ve Sivas'lular arasında örgütlenmişlerdi. Bunlara ek olarak, Türkiye Halk Kurtuluş Partisi/Cephesi çizgisinden gelen ve 1975-1980 arası dönemde yasadışı solun iki büyük öbeğı kabul edilen Devrimci Yol'la Kurtuluş gruplarının Tunceli-Erzincan yöresiyle yerli-Akdenizli Arap-Alevi kökenliler arasında güç kazandığı, Adıyamanlıların Kawa, Malatya ve Maraşlıların küçük bir kısmının Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Elazığ kökenli bir geniş aile çevresinin de hemşehrileri Dursun Karataş'ın örgütünü (Devrimci Sol) destekledikleri belirtilmiştir. Dolayısıyla, hemen hemen tamamı Alevi olan mahallede, sol örgütlere yönelik ilginin il ve bölge aidiyetleri çerçevesinde şekillenmesi ilgi çekicidir. Söz konusu ayrışma tarzının dışa vurduğu yörecilik/hemşehriciliğın, "Sovyetler mi, Çin'mi?", "Sovyetler sosyal faşist mi, değil mi?" diye tartışıp, birbirinden ikişer il sorumlusu düzeyinde insanı öldüren örgütlerin sosyo-kültürel sınırlarını mahalle ölçeğinde dahi belirlemesi ironik bir durumdur.

Gençler bu örgüt ya da belki daha doğrusu fraksiyonlarda yer alırken, orta yaşlı ve yaşlılarınsa CHP, az da olsa Alevilerin 1970'lerin başında kurduğu Türkiye Birlik Partisi'ni desteklediğı gözleniyordu. CHP 1973 seçimlerinde siyasal söylemini kurarken, kent halkına bir sosyal ittifak çerçevesi önerirken, o zamanlar Mersin'in iki yoksul-işçi-"kenar" mahallesin-

den biri olan Demirtaş'ta yaşayan Alevi kesimi kucaklamayı hedeflemiştir. CHP, sadece Mersin'e özgü olmayan bu politik açılımın meyvesini Mersin Belediyesi'ni, daha önceki iki yerel seçimi (1963 ve 1968) açık ara farkla kazanan Adalet Partisi'nin önünde, yüzde 50'yi bulan oylarla kazanarak almıştır. Bu seçimlerden sonra, CHP'li kimi belediye başkanlarının başlattığı yeni/sosyal belediyecilik hareketinin Vedat Dalokay (Ankara), Ahmet İsvan (İstanbul), Erol Köse(Kocaeli) ile birlikte 4 önemli temsilcisinden biri de Mersin Belediye Başkanı Kaya Mutlu olmuştur. Kaya Mutlu başkanlığındaki CHP'li belediye yönetimi kentsel hizmetlerin sunumunda ve belediyede çalışan sayısını ("kamucu üretken belediyecilik" adına) arttırırken seçimlerde ortaya koyduğu ittifaka sadık kaldığı ölçüde de oylarını yüzde 66 gibi bir orana yükseltmiştir. Bunda kentin önceki dönemde önemsenmediği için belediyecilik hizmetlerinden mahrum kalmış, kentin demografik yapısında en hareketli, sayıca hızla artan yoksul, göçmen, emekçi kesimin sosyo-mekânsal simgesi olan Demirtaş'a özel bir ilgiyle yaklaşılması, kentin de kazanılmasını getirmiştir. Tıpkı, 1990'larda İslamcılarının büyükşehirlerin yoksul/kenar semtlerini yeni/özel bir dil ve uygulamalarla yanına çekerek kazanması gibi.

Dolayısıyla, 1973 yerel seçimlerde belediyeyi kazanarak kentsel siyasette hegemonya kuran CHP'li kadroların mahallenin bu emekçi ve sol kimliğini farklı biçimlerde beslediği söylenebilir. CHP'nin 1973'ten başlayarak, Mersin'e göçle gelip de bu mahalleye yerleşen kent yoksulları ve emekçilerini kazanmayı hedefleyen yaklaşımı pratiğe geçtikçe ve mahallede artan politizasyon ve buna bağlı olarak artan hak arama bilinci CHP-Belediye yönetimi-Demirtaş halkı arasındaki ilişki de bir kentsel toplumsal ittifaka dönüştü. Bunun sınıfsal anlamı, CHP yönetiminde toplaşmış reformcu bürokrat, emekli, doktor, avukat gibi serbest meslek erbabıyla mahallede yaşayan fabrika işçisi, işsiz, kent yoksulu ittifakıdır. CHP'nin siyasal etkinliğine sosyal bir taban oluşturan mahalleyi CHP'nin de kaynaklarını ha-

rekete geçirerek belli ölçüde gözetildiği anlaşılmaktadır. Hem mahallenin fiziksel altyapısı daha yaşanabilir bir seviyeye getirildi, hem de belediyeye işçi-memur alımlarında Demirtaş Mahallesi sakinleri belli ölçüde gözetildi.

Bugünkü gibi bir etnik ayrışma yaşanmamasıyla da ilintili olarak, siyasette legal-illegal solun hatırı sayılır bir üstünlüğünün bulunduğu Demirtaş'ta hem mahallenin kendi içinde benimsediği bir mahallelilik kimliği ve ruhu vardı, hem de dışarıdan bakan birinin algısında -kimi zaman belli bir acıma ve küçümsemeyle karışık bile olsa- mahallenin olumlu bir imgesi vardı. Bu imgenin 1990'ların ikinci yarısından itibaren değişmeye başladığı görülmektedir. Solun ve emekçi kesimlerin 1988-1991 arasındaki kıpırdanışın ardından 1993'ten itibaren Türkiye'de ve Mersin'de yaşadığı güç kaybı, 1994'te Mersin Büyükşehir Belediyesi'ni SHP'den alan ANAP'lı Okan Merzeci'nin işine son verdiği 5 bin kişinin önemli bir bölümünün mahalleden olması, Demirtaş'ın sınırları içinde bulunduğu Toroslar Belediyesi'ni aşırı sağcı MHP'nin yönetiyor olması, söz konusu tarihlerde önemli sayıda zorunlu göç mağdurunun mahalleye yerleşmesi ve mahallenin sosyo-kültürel nüfus bileşiminin değişmesi bu gelişmenin ardında yatan başlıca faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

BUGÜNKÜ DEMİRTAŞ: SOSYAL VE SİYASAL YAPI

Mahalle kimliği ve üstünde asılı duran 1970'lerin ruhunun, Demirtaş'ın bugünkü sosyal ve siyasal yapısıyla ne ölçüde örtüştüğü tartışılır. Mahallelilerin bir kısmının CHP ve onun elindeki Büyükşehir belediyesiyle süren ilişkileri, Haklar ve Özgürlükler Platformu, Halkevleri gibi radikal sol grupların çalışmaları ve belki kısmen DTP çizgisinin büro ve seçim faaliyetleri ile kendisini bir ölçüde yeniden üretse de söz konusu kimlik ve ruhun günümüz gerçeklikleri karşısında silikleşen temsiller haline geldiği söylenebilir.

Demografik yapı veyahut etnik-mezhepsel kökensel bileşim

bakımından mahallede dört temel gruplaşma söz konusudur. Mahalle sakinleri arasında çok daha çeşitli bir etnik-mezhepsel bileşim bulunsa da Demirtaş nüfusunun, büyük ölçüde Arap Aleviler, Türk-Aleviler, Kürt Aleviler, Kürt Sünnilerden oluştuğu görülüyor. Bu kimliksel gruplaşmaları insanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler, gündelik yaşam pratikleri, siyasal tavır alışları açısından birbirlerinden az ya da çok farklılaşmasında belirleyici olduğu için ele alma gereği duyuyoruz.

Mahalledeki en kalabalık grup büyük ölçüde Güneydoğu Anadolu illerinden gelen Kürt Sünniler grubudur. Mayıs, Haziran 2008'de yaptığımız alan araştırması sırasında topladığımız bilgiler ve gözlemlerimiz bu durumun Sevilay Kaygalak'ın mahallede araştırma yaptığı 1998-1999'dan beri değişmediğini gösterdi. Kaygalak'ın çalışmasında muhtarlık kayıtlarına göre mahallede yaşayan nüfusun Türkiye'nin coğrafi bölgelerine bakımından dağılımı büyükten küçüğe doğru şöyle sıralanıyordu: Güneydoğulular yüzde 50,9; Akdenizliler (yerliler de dahil) yüzde 16,8; İç Anadolulular yüzde 16,7 ve Doğu Anadolulular yüzde 15,3. Bu arada söz konusu etnik kimliğe dayalı grupların birbirleriyle mutlak anlamda duvarlar örmediğini, her birinin diğeriyle ayrı düzeylerde de olsa az-çok bir etkileşim içinde bulunduğunu, mahallenin kaderinin sadece çoğunluğu oluşturulan grubun tercihleriyle şekillenmediğini de belirtmek gerekir. Örneğin 2004 ve 2009 yerel seçimlerinde muhtarlığı Sivasslı bir Türk Alevisi olan Hüseyin Özdemir kazanmıştır. Bu tür sonuçların ortaya çıkmasında, diğer üç grubun kimi durumlarda, çoğunluk olduğu kabul edilen Kürt Sünniler grubuna karşı ittifak yapabilmesinin pay sahibi olduğu da belirtilmektedir⁸.

Böylesi bir sosyal ittifakın mahalle düzeyinde yapılabilmesinde, önemli bir kısmı Mersin'e ve mahalleye 1990'lardaki zo-

8 Bir önceki (1999) muhtarlık seçimini ise Siirtli Mehmet Demir kazanmıştı. Demir 3 Kasım 2002 seçimlerinden önce Mersin Valisi Akif Tığ tarafından, sahte seçmen yazılması olayına adı karıştığı ileri sürülerek açığa alınan 27 mahalle muhtarından biriydi.

runlu göçle gelmiş olan Kürt Sünniler grubunun, hem Kürt siyasetine en angaje bir yanıyla en radikal biçimde siyasallaşmış olması, hem de uyuşturucu satıcılığı, hırsızlık gibi adi suçlara en fazla bulaştığı kabul edilen grup olmasının payı yüksektir. Yani, mahallede, hakim/popüler orta sınıf değerlerinden gündelik hayat pratiklerinden, siyasal tavırlarından farklı yaşayan, düşünen, eyleyen insanlar büyük ölçüde bunlar arasından çıktığı için bu kesimle diğerleri arasında pek çok bakımdan birbirini anlamama, beğenmeme/yadırgama durumu söz konusu olmaktadır. Bunu eşitsiz siyasallaşma ve yaşam tarzlarının yarattığı bir gerilim olarak değerlendirebiliriz. Yani, küçük bir mahallenin sınırları içinde yaşayan 30 bine yakın insandan bir kısmı için doğal, iyi, haklı ve meşru olan bir davranışın, değer yarısının vb. mahallede yaşayan diğer gruplar için tamamen anlaşılmaz, kötü ve gayrı-meşru bir şey olması söz konusudur.

Mahallede yaptığımız mülakatlarda belirtildiğine göre, mahallede eylemlerin yapıldığı yere (Pazar sokağı) “Çizgi Film Sokağı” ve eylemcilere de “çizgi film çocukları” denilmesidir. Eylemlerin olduğu günlerde, bu yerde çocukların çok fazla olmasından dolayı çizgi film denilmiştir. Mahallede yapılan eylemleri Kürt aileler onaylamakta ve benimsemektedir. Kürt olmayan aileler ise, üstü kapalı olarak da olsa, bu eylemleri onaylamadıklarını belirtmektedirler. Nitekim, “Çizgi Film” deyişi de bu eylemleri gerçekleştirenlerin katılmayanlarca, ti’ye alınarak ötekileştirildiğini kanıtlamaktadır.

Bu sosyo-kültürel grupların siyasal davranış veya tavır alış bakımından iki temel grupta toplandığı söylenebilir. İlk üç grup ağırlıklı CHP ve yüzde 5 civarında da MHP’yi desteklerken, dördüncü/çoğunluk grup DTP ve her seçimde artan oranda AKP’ye oy vermektedir. 1999’dan bugüne siyasal tavırlarda, oy verme davranışında meydana gelen değişikliklere bakıldığında, CHP’yle ve HADEP’in devamı olan DTP’nin yaklaşık olarak oy oranlarını korudukları, ancak araya yüzde 25 civarında bir oyla AKP’nin girdiği görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Seçim Sonuçları (1999-2007)
(Demirtaş ve Mustafa Kemal Mahalleleri, %)

1999 Yerel	HADEP	CHP	DSP	FP	MHP	ANAP
DEMİRTAŞ	43,6	23	12,4	5,3	5,1	4
2002 Genel	DEHAP	CHP	AKP	MHP	GP	YTP
DEMİRTAŞ	47,0	26,4	11,8	4,0	4,7	0,8
M. KEMAL	40,3	41,1	7,0	2,9	3,4	1,2
2004 Yerel	SHP**	CHP	AKP	MHP	GP	Diğer
DEMİRTAŞ	52,8	24,1	14,6	5,3	0,9	2,4
M. KEMAL	45,3	40,4	9,0	2,4	1,2	1,7
2007 Genel	ORHAN MİROĞLU***	AKP	CHP	MHP	DP	GP
DEMİRTAŞ	40,0	25,7	22,1	5,9	0,4	2,0
M. KEMAL	33,2	16,7	39,3	4,6	0	2,3
TOROSLAR	11,3	33,6	20,1	26,1	2,5	2,7
M E R S İ N MERKEZ	7,7	27,2	29,2	26,5	3,2	3,2

Kaynak: Mersin İl Seçim Kurulu Başkanlığı

- * Her seçimde oylar en yüksek oranda oy alan parti veya kişiden en düşüğe sıralanmış, % 1'den düşük oranlar Diğer kategorisine dahil edilmiştir.
- ** DEHAP'lı adaylar 2004 yerel seçimlerine "Demokratik Güçbirliği" adı verilen ittifakın büyük ortağı olarak SHP listelerinden girmişlerdir.
- *** DEHAP'ın kapatılmasından sonra kurulan DTP'nin desteklediği bağımsız "Bin Umud" adayları listesinin Mersin milletvekili adayı.

"İKİNCİ BÖLGE" NİN DEMİRTAŞ'TAN FARKLILAŞMASI

Kaygalak'ın çalışması o dönemde idari anlamda Demirtaş Mahallesi'ne bağlı olan şimdi Mustafa Kemal Mahallesi diye tüzel kişilik kazanmış bölgeyi de kapsamaktaydı. Bu bölgenin o çalışma açısından önemi, mahalledeki sosyal ayrışmanın mekânsal biçimde kendisini dışa vurduğu bir bölge olmasıydı. Bunu Praksis'te yayımlanan makalesinde şöyle ifade ediyordu:

“(…) mahallede yapılan görüşme ve gözlemler sırasında mahallenin kendi içinde de bir mekânsal ayrımlaşmanın olduğu yönünde izlenimler edinilmiş ve bu durum somut olarak gözlemlenmişti. Söz konusu ayrımlaşma, mahallenin mekânsal yayılım sürecindeki ilk yerleşim alanı olan bölge ile son yerleşim alanı olan bölge arasındadır. Demirtaş’ın kuzeyinde kalan kısım, mahallenin mekânsal yayılımında en yeni yerleşim bölgesidir. İlk yapılaşmanın 1985 yılında başladığı bu bölge, 1989’da imara açılmıştır. Özellikle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan, 1990 sonrası göç edenlerin de burada yer seçmeye başlamasıyla birlikte, bu bölgede bir nüfus yoğunlaşması yaşanmıştır. Bu bölge, 1997 yılında Demirtaş’ı ortadan bölen II. Çevre Yolu’nun açılmasıyla birlikte, yolun üst tarafında kalarak, mahallenin ilk yerleşim alanından fiziksel olarak kopmuş ve zaman içinde burada kamusal ve ticari faaliyetlerin eksik olduğu, altyapı hizmetlerinden büyük ölçüde yoksun ve daha düşük standartlı konutların yer aldığı bir yaşam çevresi ortaya çıkmıştır” (Kaygalak, 2001: 143).

Sevilay’ın çalışmasında 2. Bölge olarak adlandırılan bu bölge 1999’da ayrı bir mahalle tüzel kişiliği kazandıktan sonra kendi ölçeğinde bir değişim süreci yaşamıştır. Sevilay’ın araştırmasında zorunlu göç mağdurlarının ağırlığı ve sorunlarının gölgesinde, geri planda kalan doğu ve kuzey kısmı, yeni bir mahalle yapıldıktan sonra burada yaşayan ve nüfusça daha büyük bir kitleyi oluşturan Sivas, Maraş, Varto’lu vb. Alevi kesimin merkezinde olduğu, yeni bir sosyo-mekânsal gelişmeye sahne oldu. Nisan 1999’daki yerel seçimler öncesinde Mustafa Kemal adıyla mahalle haline getirilen bu bölge, aradan geçen sürede, mahalle olmanın olumlu etkisinin yanında, 2. çevre yolunun ulaşımındaki ağırlığının artması ve 3.sünün yapılmaya başlanmasıyla bambaşka bir yöne evrilmiştir.

2. Bölge kısa sürede altyapı, üstyapı hizmet ve olanaklarının gelişkinliğiyle, yolun kendi tarafında yapılan benzinlik, oto tamir, oto-galeri, distribütör firma, bayilik depoları türünden yeni yapılarıyla ve bunlara bağlı olarak arsa fiyatlarının yük-

sekiğiyle, 1. Bölge'den (şu anki Demirtaş Mahallesi'nden) daha müreffeh bir yer haline gelmiştir. Bugün Mustafa Kemal mahallesindeki konutların çevresindeki diğer göç mahallelerine göre daha yüksek standartlı, altyapısının oldukça iyi durumda olduğu görülmekte, Demirtaş'ta yaygın olarak yaşandığı ifade edilen ve mahalle sakinlerini oldukça huzursuz eden asayiş, uyuşturucu gibi sorunları bulunmamakta, mahallede yaşayanlar orada yaşamaktan dolayı çok memnun olduklarını ifade etmektedirler. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, bu yeni mahallenin sakinlerinin büyük bölümünün daha önce Demirtaş'ta ikamet etmiş insanlar olması ve oraya yönelik olarak negatif görüş bildirmeleridir. Ayrıca, Demirtaş Mahallesi sınırları içinde hiç okul olmamasına karşılık Mustafa Kemal'de pilot/örnek okul niteliğinde eğitim veren bir ilköğretim okulu açılmıştır. Bu okulda görev yapan müdür ve öğretmenler okulun Mersin'deki okullar arasında iyi bir konumda olduğunu, mahalle sakinlerinin Alevi olan kesiminin –Sünni Kürt kesimin aksine- eğitime çok önem verdiğini ve okulla sıkı ilişkiler içinde olduğunu ifade etmektedirler. Ancak, mahalle dahilinde bir okul olmasa da daha önce yapılan bir araştırma, Demirtaş'ta kız-erkek çocukların okula gitme yüzdesinin yüzde 100'e yakın olduğunu ortaya koymuştur (Sarı, 2004: 161). Mahallede yaptığımız anket ve gözlemler de bu tespiti doğrulamaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Okuma çağında olup okula gitmeyen çocuk var mı?
(Göçmenler ve Yerliler)

		GÖÇMENLER			YERLİLER	TOPLAM
		Akdeniz	Güneydoğu Anadolu	Orta-Doğu Anadolu		
Evet	Sayı	1	4	2	1	8
	%	16,7%	3,4%	3,3%	5,6%	3,9%
Hayır	Sayı	5	112	58	17	199
	%	83,3%	96,6%	96,7%	94,4%	96,1%
TO-	Sayı	6	116	60	18	207
PLAM	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Not: Doğu Anadolu (2), İç Anadolu (4), Marmara (1) bölgelerinden gelen göçmenler tabloda gösterilmediği için toplamlar 100'e eşit değildir.

BULGULAR: 1998'DEN 2008'E DEMİRTAŞ'TA ZORUNLU GÖÇÜN SONUÇLARI, YOKSULLUK, SINIFSA YAPI VE SOSYAL AYRIŞMA

Güneydoğu'dan 1990'larda yaşanan zorunlu göçün Mersin içinde önemli uğrak noktalarından biri olduğunu söylediği bu çalışmada Sevilay, Demirtaş'ın heterojen ve devingen yapısıyla, hem farklı toplumsal grupların kentle ilişkilene biçimlerinin karşılaştırılabilmesine hem de yerleşik ve yeni kurulan ilişki ve mekânizmalar ile bunlar arasındaki etkileşimin gözlemlenebilmesine olanak sağladığını belirtiyordu (Kaygalak, 2001: 142). Yapılan anketler ve mülakatlara bakıldığında Sevilay'ın araştırma yaptığı 1998'den 10 yıl sonra mahallede nüfusun sosyo-kültürel/etnik-mezhepsel bileşimi başta olmak üzere, kimi noktalarda ciddi değişimler yaşandığı gözlenmiştir.

Değişimlerin en fazla dile getirileni etnik bileşimin Güneydoğu Anadolu'dan gelen Kürt kökenliler lehine değiştiği doğrultusundadır. Bunda 10 yılda yeni göçlerden ziyade genç kuşak ailelerde çocuk sayısının Güneydoğulu Kürtler arasında görece yüksekliğinin yanında, nüfusta yaşanan sosyo-kültürel süzülmenin önemli pay sahibi olduğu söylenebilir. Eskiden çoğunluğu oluş-

turan Türk-Kürt (çok büyük ölçüde mahalleye 1990'lardan önce Orta-Doğu Anadolu bölgelerinden gelenlerdir) ve Arap kökenli Alevi (Mersin'in "yerli"leri) kesimde, özellikle de onların evlenip, iş bulan, iş kuran genç kuşakları arasında (öteden beri var olan sosyal-sınıfsal mobilizasyon göstergesi sayabileceğimiz) Pozcu-Mezitli gibi görece gelişkin mahallelerde yaşama eğiliminin güçlenmesi böyle bir süzülmenin yaşanmasını getirmiştir. Bunun yanında, daha düşük düzeyde de olsa belirtilmesi gereken bir eğilim de, birçoğu emekli olan Türk-Kürt Alevi 1. kuşak göçmenler arasında 10 yıl önce Demirtaş sınırları dahilinde olan Mustafa Kemal Mahallesi'nin de arsa alıp oraya taşınmak da mahallenin sosyo-kültürel bileşiminde söz konusu olan süzülmenin bir nedenidir.

Tablo 3: Hane reislerinin kökeni

BÖLGE ADI	DEMİRTAŞ				MUSTAFA KEMAL			
	İl adı	İl (Sayı)	Bölge (Sayı)	Bölge (%)	İl	İl (Sayı)	Bölge (Sayı)	Bölge (%)
Akdeniz	Adana	2	5	3,1	Hatay	1	1	2,0
	Hatay	3						
Doğu Anadolu	Iğdır	2	2	1,2	yok	0	0	0
Güneydoğu Anadolu	Adıyaman	7	99	61,5	Adıyaman	2	21	41,2
	Gaziantep	2			Bitlis	3		
	Batman	1			Kilis	1		
	Bingöl	2			Siirt	4		
	Bitlis	3			Şırnak	3		
	Diyarbakır	2			Urfa	7		
	Mardin	7			Van	1		
	Siirt	39						
	Şırnak	8						
	Urfa	26						
	Van	2						
	İç Anadolu	Karaman			1	3		
Niğde		2						
Karadeniz	yok	0	0	0	Düzce	1	1	2,0

Orta-Doğu Anadolu	Çorum	1	36	22,4	Malatya	2	25	49,0
	Kayseri	1			Maraş	2		
	Malatya	10			Muş	5		
	Maraş	18			Sivas	13		
	Sivas	3			Yozgat	3		
Yerli	Mersin	16	16	9,9	Mersin	2	2	3,9
TOPLAM			161	100,0			51	100,0
GENEL TOPLAM = 212								

Peki bu yer değiştirmelerin altında yatan asıl dinamikler nelerdir denildiğinde, birincisi, mahallenin görece eski sakinleri arasında sosyal-sınıfsal mobilizasyon iken ikinci neden, Kürt sorunu odaklı ve PKK yanlısı siyasal eylemlerin ve uyuşturucu-hırsızlık gibi suçların 10 yılda gösterdiği büyük artıştır. Birinci nedene ilişkin olarak şunlar söylenebilir: Eskiden büyük fabrikalarda, belediye ve diğer bazı kamu kurumlarında çalışan işçilerin büyük bölümü 10 yıl süresinde emekli olmuştur. Emeklilerden bir kısmı, yoksul bir göç mahallesi kimliği değişmeyen ve hep siyasal eylemler ve asayiş sorunu biçiminde tezahür eden olaylarla anılan (“bölücülük ve suç merkezi”) Demirtaş’ta yaşamak yerine gelir dağılımı açısından orta ve orta-alt sınıfların yaşadığı muhitlere taşınmayı seçmiştir. Mahallede kalan kısmın çocuklarının da ellerine olanak geçtiğinde daha büyük oranda böyle bir yolu tercih etmesinin mahalledeki (Türk-Kürt-Arap) Alevi kesimin ağırlığını azalttığı gözlemlenmiştir.

Anket uyguladığımız toplam 212 adet hanedeki hane reislerinin istihdam ve sosyal güvence durumlarını inceleyecek olursak (Tablo 4 ve 5) şu gözlemleri aktarabiliriz: Mahalledeki gruplar çeşitli meslek gruplarında yoğunlaşma göstermektedir. Güneydoğu Anadolu göçmenleri enformel sektördeki işlerde yoğunlaşmış durumdayken “kendi hesabına” veya “ücretli” olarak, formal sektördeki işlerde (emekli kategorisi dahil) Orta-Doğu Anadolu göçmenlerinin⁹ daha ağırlıklı olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bu

9 Orta-Doğu Anadolu göçmenleri Çorum, Kayseri, Malatya, Maraş, Muş, Sivas, Yozgat illerinden gelen Alevileri kapsamaktadır.

bulgular, 10 yıl önceki Demirtaş bulgularıyla çok büyük benzerlik göstermektedir (Kaygalak, 2001: 145-146). Keza, işsizlik gözlemleri de benzerlik taşıyor: Sevilay'ın da belirtmiş olduğu gibi (a.g.e.) en yüksek işsiz oranına Akdenizli göçmenler ve Yerli nüfusta rastlanıyor, ancak enformel sektörde çalışmanın da gizli işsizlik olduğu dikkate alındığında en yüksek işsizliğin yine Güneydoğu Anadolu göçmenlerinde görüldüğü anlaşılmaktadır. Yerlilerin en yüksek oranda küçük esnaflık yapması da yine 10 sene arayla tekrarlanan bir bulgudur. Burada yerli ya da göçmen olmanın, mahallede kalış süresinin, göç biçiminin yanında, etnik kimliklerinden ziyade, ithal ikamecilik veya neoliberalizm gibi farklı ekonomi politikalarının geçerli olduğu dönemlerde kente ya da mahalleye gelmiş olmanın iş bulma/istihdam biçimlerini belirlediği ortaya çıkıyor.

Tablo 4: Hane reislerinin istihdam durumu (Göçmenler ve Yerliler)

	GÖÇMENLER			YERLİLER	TOPLAM
	Akdeniz	Güneydoğu Anadolu	Orta-Doğu Anadolu		
FORMEL					
Ücretli	,0%	8,3%	26,2%	5,6%	12,7%
Küçük esnaf	,0%	12,5%	19,7%	33,3%	16,5%
Zanaatkar	,0%	,8%	3,3%	11,1%	2,4%
Emekli	16,7%	9,2%	26,2%	11,1%	15,1%
ENFORMEL					
Kendi Hesabına Çalışan	16,7%	15,8%	6,6%	5,6%	11,8%
Ücretli	16,7%	40,8%	13,1%	5,6%	29,2%
DİĞER					
Ev hanımı	16,7%	3,3%	,0%	,0%	2,4%
İşsiz	33,3%	5,8%	3,3%	27,8%	7,5%
Özürü maaşı	,0%	,8%	1,6%	,0%	,9%
Tarım işçisi	,0%	1,7%	,0%	,0%	,9%
Cevap yok	,0%	,8%	,0%	,0%	,5%

Not: Doğu Anadolu (2), İç Anadolu (4), Marmara (1) bölgelerinden gelen göçmenler tabloda gösterilmediği için toplamlar 100'e eşit değildir.

Hane reislerinin sosyal güvence durumlarını gösteren Tablo 5 incelendiğinde, hanelerin yarısına yakın bir bölümünün (% 48,3) sosyal güvencesi olmadığı görülür. Kendi başına bir yoksulluk göstergesi olan ancak kişilere sağlık hizmetinden yararlanma hakkı verdiği ölçüde kısmi bir sosyal güvence sayılabilecek olan Yeşil Kart'a ise nüfusun üçte birine yakın kısmı (% 28,7) sahiptir. Güneydoğu Anadolu göçmenleri ise en düşük oranda (% 40) sosyal güvencesi olan kesimdir. % 41,5'lik Yeşil Kart sahipliği oranıyla Güneydoğu Anadolu göçmenleri bu kategoride birinci konumdadır. Mahalle genelinde sosyal güvencesi olanların ağırlıklı olarak SSK kapsamında olmaları mahallenin işçi kimliğiyle örtüşen bir bulgudur. Burada da Orta-Doğu Anadolu göçmenlerinin % 68,9'luk oranla en önde yer almaları mahallede formel sektörde istihdam edilenlerin grupta yer aldığını bir kez daha göz önüne sermektedir.

Tablo 5: Hane reislerinin sosyal güvence durumu
(Göçmenler ve Yerliler)

		GÖÇMENLER			YERLİLER	TOPLAM
		Akdeniz	Güneydoğu Anadolu	Orta-Doğu Anadolu		
Emekli Sandığı	Sayı	0	2	2	0	5
	%	,0%	1,7%	3,3%	,0%	2,4%
SSK	Sayı	2	33	42	6	87
	%	33,3%	28,0%	68,9%	33,3%	41,6%
Bağ-Kur	Sayı	1	11	1	3	16
	%	16,7%	9,3%	1,6%	16,7%	7,7%
Yeşil Kart	Sayı	1	49	7	3	60
	%	16,7%	41,5%	11,5%	16,7%	28,7%
Yok	Sayı	2	23	9	6	41
	%	33,3%	19,5%	14,8%	33,3%	19,6%
TOPLAM	Sayı	6	118	61	18	209
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Not: Doğu Anadolu (2), İç Anadolu (4), Marmara (1) bölgelerinden gelen göçmenler tabloda gösterilmediği için toplamlar 100'e eşit değildir.

Mahalle nüfusunun sosyo-kültürel bileşiminde değişime yol açtığını söylediğimiz ve görüştüğümüz kişilerce de en fazla dilendirilen iki nedene dair söyleyeceklerimize geçelim. Hırsızlık, uyuşturucu ve bireysel şiddet türü suçların yaygınlığına geçmeden önce sonradan onların çıkışında dolaylı da olsa etkisi olduğunu göreceğimiz, Kürt meselesi temelli legal-illegal siyasi eylemlerin yoğunluğu üzerinde durmak gerekiyor. Bu konuya da Sevilay'ın araştırmasının yapıldığı yıllardan bu yana mahallenin siyasal yapısında bir değişim olup olmadığını değerlendirerek başlamak gerekiyor sanırız. 1990'lı yılların sonlarında, mahallede gücü olan yasal siyasal parti olarak HADEP ve CHP ön plana çıkıyorlardı. AKP'nin de 2002 seçimlerinden başlayarak, daha çok Kürt kökenlilerden destek alıp güçlendiği 2007 seçimlerinde de CHP'yi geçerek mahallede ikinci parti konumuna geldiği görülmektedir. AKP Mardin, Siirt, Bitlis, Urfa, Adıyaman gibi illerden gelen kesimin desteğiyle, 2002'deki yüzde 11,8'lik oyunu 2007'de yüzde 25,7'e çıkarmıştır. Sonuçlar özellikle 22 Temmuz 2007 seçimlerinde AKP'ye DEP-HADEP çizgisinden gelen partilerden de bir oy kayması olduğunu göstermektedir. 2002'de yüzde 47 oy alan DEP-HADEP çizgisinden gelen DEHAP'lı adaylar, "Demokratik Güçbirliği" adı altında SHP listelerinden girdikleri 2004 yerel seçimlerinde yüzde 52,5'ye ulaşmışken, 2007'de kurdukları "Bin Umut" ittifakının bağımsız adayı Orhan Miroğlu yüzde 40 oy almıştır. Yaptığımız anket çalışması, AKP'nin mahallede 2007 seçimlerinde kazandığı gücü büyük oranda koruduğunu göstermiştir. Geçen seçimde AKP'ye oy verdiğini söyleyenlerin çok büyük bir kısmı önümüzdekinde de aynı tercihte bulunacağını belirtmiştir.

Uyuşturucu meselesi hangi kökenden gelirse gelsin tüm mahallelilerin en fazla yakındığı konu olarak dikkati çekiyor. 10 yıl önceki araştırmada böyle bir sorunun adı bile geçmiyorken, şimdi bu denli yaygınlık kazanmasını mahallelilerin önemli bir bölümünün Alsancak'ta açılan karakola ve devletin mahalleye ilişkin güvenlik konseptinin değişmesine bağladığını belirtmek

gerekir. Görüştüğümüz mahallelilerin bir kısmı, mahalleye bakışlarının -mahallenin siyasi geçmişi ve sosyo-kültürel bileşimi nedeniyle- olumsuz olduğunu düşündükleri karakol polislerinin bir çoğunun buraya bozuk sicilleri nedeniyle sürülmüş bulduklarını, hırsızlık ve uyuşturucu şebekeleriyle aralarında çıkar ilişkileri kurulmuş olduğunu söylediler. Bu çıkar ilişkilerini insanların mülakatların dışında, anketlerde bile kendilerine doğrudan sorulmadığı halde anketörlere somut örnekleriyle uzun uzun anlatmaları da bu argümanın öyle kolayca yabana atılabilir olmadığını, yetkililer tarafından araştırılması gerektiğini gösteriyor.

İki örneği aktaralım: Mahallede beyaz eşya mağazası olan bir kişi, bir gün dükkanında yaşanan hırsızlık olayıyla ilgili olarak karakola gider. Dükkan sahibi karakolda mağazasından çalınan televizyonu görür ve “bu benim dükkanımdan çalınmıştı” der. Karakoldaki komiserlerden biri bozuntuya vermeden “bu da senden karakolumuza bir bağış olsun” derler. Buna benzer çarpıcı bir olay da şöyle: Bir baba oğlunun uyuşturucu çetelerinin ağına düşmekte olduğunu görür, çocukla konuşsa da fayda etmez, son çare olarak çocuğu daha fazla bu batağın içine düşmeden bu işten kurtulsun diye karakola ihbara gider. Gittiğinde oğlunun karakolda polislerle samimi bir ilişki içinde olduğunu görür ve oğlu babasına “arkamda polis var” dercesine bir görüntü verir.

Kimi dükkan sahipleri uyuşturucuyu çekenlerin kimi zaman birkaç kişilik gruplar halinde dükkanlarını yağmalamaya yeltendiklerini belirtmektedir. Diğer bir kısım mahalleli de polisin “Kürt sorunu” odaklı siyasetin mahalledeki etkinliğini baskıyla, zorla kırmak yerine, gençleri uyuşturucu madde bağımlılığına ve kolay para kazanma yollarına ittiğini, bu yolla bölge kökenliler için oldukça önem taşıyan patriarkal aile ilişkilerini çözerek, anne-babaya saygıyı bozarak, onların öz saygılarını da ortadan kaldırdıklarını bunun da ileride düzeltilmesi mümkün olmayan bir sorunlar yumağı yarattığını belirtmiş-

lerdir. Politik bir kişiliği olduğu söylenebilecek bir esnafla yapılan görüşmede, askerin koruculuk teklifini onuruna bağdaştırmadığı için kabul etmediğini, bu konudaki baskılardan kaçarak Mersin'e geldiğini, birkaç yıl önce çocuğunun uyuşturucu şebekesi içine girdiğini, kendisiyle bu konuda konuşmak istediğinde kendisine saldırdığını, vurduğunu o günden beri de kendisini toparlayamadığını belirtmiştir. Polise güvenmediğini söyleyen bu babanın, “Onurumuzu koruduğumuzu düşünerek koruculuğu reddedip buraya geldik, şimdi en onursuz kişi biz olduk. Korucu olsaydım da memlekette kalsaydım keşke, onlar bizden daha namuslu, onurlu bir hayat sürüyor şimdi” sözleri bir kesimin bu sorunları/olayları nasıl travmatik biçimde deneyimlediğini göstermesi bakımından oldukça çarpıcıydı.

Demirtaş Mahallesinin bu anlamda, birileri tarafından adeta 1960 ve 1970'lerde Martin Luther King, Malcolm X gibi siyah özgürlük hareketlerinin üssü olan New York'un ünlü Harlem mahallesinin daha sonra kamunun kolluk güçlerine yön verenler tarafından suç cenneti haline getirilmesi teorisini¹⁰ çağırıştırılmaktadır. Bu uyuşturucu işiyle uğraşan gençler mahallenin kamusal alanları olan Pazar Sokağı (kendisinin de başlı başına bir siyasal mücadele tarihi olan ve birilerince “Çizgi Film Sokağı” diye adlandırılan) ve 77030 no'lu sokağını hakimiyetleri altında tutmaktadır. Bu hakimiyet zaman zaman toplu biçimde olmasa da DEHAP-DTP çizgisinden partilerle karşı karşıya gelişlere de yol açabilmektedir. Uyuşturucuyu çeken bir ya da birkaç gencin bu partilerin mahalleye açtıkları Toroslar İlçe Örgütü bürolarını bastıkları, ya da oraya gelip-gidenlere sataştıkları bu yüzden bu büroların son yıllarda mahallede tutunamadıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte, 2009 yılının Eylül ve Ekim aylarında uyuşturucu satıcılarının bir kahvehane, bir fırın ve bir-

10 Harlemlleştirme konusunda daha geniş bilgi için “Returning to the Belly of the Beast: Redevelopment of Central Cities Using Gentrification” başlıklı master tezine (Bullock, 2005) bakılabilir.

kaç eve saldırmasının ardından DTP-Akdeniz Göç-Der çevresinin uyuşturucuya karşı bir kampanya faaliyetine giriştiklerini belirtmek gerekir. “Toroslar Halk Meclisi” adı altında yürütülen bu kampanyanın sonucunda, 8 Kasım günü Eylül ayında ki 500 kişilik tepki eyleminin 4 katı bir kitleyle Eski Otobüs Durduğundan Yumuktepe’ye kadar süren bir yürüyüş yaptıkları görüldü. Bu eyleme muhtarın ve uyuşturucudan en fazla şikayetçi olan Alevi kesimlerin katılmamış olması da mahalledeki ayrışmışlığın göstergesi sayılmalıdır.

Cezaevine son bir yılda 50’den fazla mahalleli gencin düşmesine yol açmasına rağmen, polisle böylesi suçların artışı arasında öyle ya da böyle doğru orantılı bir ilişki kurulması dikkat çekicidir. Söz konusu ilişkilendirme durumunun bir ölçüde mahallenin siyasi geçmişi (soldan) ve bugünü (DTP çevresinin gücü) ile ilintisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, anketler ve mülakatlar sırasında gözlemlediklerimiz ve yaşadıklarımız, konunun üstüne gerekli ciddiyetle gidilmediğini göstermektedir. Bu ve benzeri asayiş sorunlarının sadece Demirtaş’la sınırlı olduğu da söylenemez. Aynı sorunların, zorunlu göç ve derin işsizlik ve yoksulluğun kesiştiği pek çok mahallede bunun söz konusu olabildiğini daha sonra başka bir araştırma için gittiğimiz Özgürlük Mahallesi’nde de –hırsızlık ağırlıklı olarak gözlemledik.¹¹ İkinci neden de bu kapitalizme, onun kentleşme biçimine içkin olan –mahalledeki konut ya da arsasından dik-

11 Bununla birlikte, yine yoğun göç alan mahallelerden Çilek mahallesinde yaşanmış bir olay dikkat çekici: mahallenin gençlerinden bazıları uyuşturucu işine bulaşıp da mahallede faaliyet göstermeye yeltendiklerinde, içlerinden biri “kanaat önderi” konumunda olduğu söylenebilecek bir kişi tarafından kalaşnikofla taranmış ve bu diğerleri için uyarı niteliği taşıyarak mahallede bu faaliyetin yerleşmesini engellemiş. Eski bir göç mahallesi olan ve oldukça heterojen bir nüfus barındıran ve merkezi bir konumu olan Demirtaş’ın aksine, Çay, Çilek, Kurdali, Güneş gibi mahalleler zorunlu göç sonrasında kurulmuş kenar mahallelerdir ve homojen bir Kürt nüfus barındırdıkları ölçüde iç kontrol mekânizmalarını işletiyor olma ihtimalleri yüksektir. Nitekim Demirtaş’ta bu işlerle iştigal eden gençlerin büyük kısmının orada ikamet etmediği, varoşlardan geldikleri de ifade edilmiştir.

kate değer bir rant beklentisi yoksa- durumu iyileştiğinde daha gelişkin bir mahalleye taşınma eğilimlerini güçlendirmiştir.

SONUÇ

Sonuç yerine, mahallede yaptığımız araştırmadan çıkan kimi gözlemlerimizi aktaralım. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, zorunlu göç üzerine yapılan başka çalışmaların da (Kurban vd.: 2006) altını çizdiği gibi, göçün üzerinden 10 yılı aşkın bir süre geçtiği için artık zorunlu göç mağdurları arasında geldiği yere (büyük oranda da köyüne) geri dönme isteği belirgin biçimde düşmüştür. Özellikle gençler (köyü hemen hiç tanımadıkları, kentte doğup büyüdüğü için) ve kadınlarla (köy hayatına kıyasla kentte nispeten rahat yaşam olanaklarına sahip oldukları için) yapılan anketlerde bu durum belirgin biçimde göze çarpıyor: 'Artık buranın havasına suyuna alıştık. Düzenimizi kurduk. Zar zor da olsa bir ev aldık. Şimdi geri dönsek de orada bir şeyimiz kalmadı...' ifadeleri çok fazla dile getirildi.

Anketler mahallede mesleki eğitim ve/veya beceri geliştirmeye dönük kurslara devam etmiş ya da etmekte olanların oranının düşük olduğunu göstermektedir. Bu oran Güneydoğudan gelen Kürt kökenlilerde biraz daha yüksek olsa da bunların mesleki eğitimden ziyade Kuran Kursuna gitmekten kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Zorunlu veya gönüllü, bütün göçlere dair yazında yaygın bir çözümleme aracı olan dışlanma/bütünleşme kavramları ile düşünecek olursak, mahallenin heterojen yapısının çok çeşitli ve katmanlı dışlanma/bütünleşme örüntüleri sergilediğini ileri sürmek mümkün. Mahallenin kurucu ögesi olan Orta-Doğu Anadolu göçmeni Alevi nüfus, mahallenin içinde yer aldığı Toroslar İlçesi MHP'li bir belediyeyle yönetildiği için birkaç mahalle ile birlikte (Kurdalı, Turunçlu vs.) belediye düzeyinde dışlanmış bir konumdadır. Bununla birlikte, Mersin Büyükşehir Belediye Başkanı Arap-Alevi CHP'li Macit Özcan olduğu için

kimi altyapı hizmetleri Büyükşehir Belediyesi'nce karşılanmaktadır. Ankette yardımlarla ilgili soruya da Alevi kesim içinden Büyükşehir Belediyesi'nden gıda/erzak yardımı aldığı cevabını verenler oldu. Keza, Mersin yerlisi Arap-Aleviler de Büyükşehir Belediyesi'nce kollarlanmaktadır. Kürtler ise siyasi aidiyet açısından ikiye ayrılmakta (DTP ve AKP) ve bu onların dışlanma/içerilmelerini etkilemektedir. Genel anlamıyla MHP'li ilçe belediyesinin Kürtlerin yoğun olduğu mahallelere hizmet götürmekte isteksiz olduğu hem ankette, hem de basında çıkan haberlerde izlenmiştir. Ancak, AKP yandaşı olan kesimin hükümet tarafından dağıtılan yardımlardan yararlanma açısından daha avantajlı olduğu gözlenmiştir. Burada en mağdur konumdaki kesimin DTP'li Kürtler olduğu iddia edilebilir.

Sonuç olarak, Mersin'de ve mahallede kimilerinin gariban yurdu, kimilerinin suç ve bölücülük yuvası diye kodladığı, Demirtaş Mahallesi, yerel toplumda geçerli olan sosyo-ekonomik, sınıfsal ve siyasal eşitsiz gelişmenin ve ondan kaynaklanan gerilimlerin üstüste bindiği, ileride daha çözümsüz bir noktaya varmadan yaşadığı (içe-dışa) patlamaların kamu ve siyasal partiler tarafından görülmesi, dert edilmesi gereken bir yerdir.

KAYNAKÇA

- Bullock Shanelle (2005) "Returning To The Belly Of The Beast: Redevelopment Of Central Cities Using Gentrification", Basılmamış Y.L. Tezi, Uni. Of North Carolina At Pambrake [Www.Uncp.Edu/Mpa/Resources/Papers/Pdf/Returning_To_The_Belly_Of_The_Beast.Pdf]
- Develi Şinasi (1991) Düünden Bugüne Mersin, İstanbul: Hayat Yayını.
- Develi Şinasi (1998) Akdeniz'de İnci Kent: Mersin, Mersin: Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.
- Doğan Ali Ekber (2002) Birikimin Hamalları – Kriz, Neoliberalizm ve Kent, İstanbul: Donkişot Yayınları.
- Gürel Burak (2004) "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaatler ve Sonuçlar", Praksis, Sayı: 12.

- Kaygalak Sevilay (1999) "Zaman ve Mekân Boyutuyla Göç ve Kentleşme: Mersin Demirtaş Mahallesi Örneği", Mersin Üniversitesi SBE Kamu Yönetimi ABD, Basılmamış Y.L. Tezi.
- Kaygalak Sevilay (2001) "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekânsal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Örneği", *Praksis*, Sayı: 2, Bahar, 124-172.
- Kurban Dilek, Yüksek Deniz, Çelik Ayşe Betül, Ünal Turgay ve Aker A. Tamer (2006) "Zorunlu Göç" İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın Yeniden İnşası, İstanbul: Tesev.
- Sarı Mesut (2004) "Mersin'de Kentleşme, Göç, Bütünleşme ve Kent Yoksulluğu (Demirtaş Mahallesi Örneği)", Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Sosyoloji ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Shaw Wendy S. (2007) *Cities of Whiteness*, Oxford: Blackwell Publishing.
-